

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावाङ्मयः

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्यापाठविरचितं श्रौतसूत्रं

गोपीनाथभट्टकृतज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

तत्र

विमदशमप्रश्नद्वयात्मको द्वितीयो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० रा० काशीनाथशास्त्री आगाशे
इत्येतेः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतेः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिदाहनशकाब्दाः १८३०

सिंहाब्दाः १९०८

(अथ सर्वेऽधिकारा रामशासनानुसारेण स्थापयित्वाः ।)

मृत्यमाणरुद्रयाधिकं रूपकद्वयम् (२८२)

गोपीनाथमहकृतज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम्

अथ नवमः प्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

अभिषवादि माध्यंदिनं सवनं त्रायते ।

अभिषवो महाभिषवः स आदिर्यस्य तदभिषवादि माध्यंदिनं सवनं त्रायत आरभ्यते क्रियत इति यावत् ।

तस्य प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्य माध्यंदिनस्य सवनस्य प्रातःसवनेन कल्पः प्रकारो व्याख्यात उक्त इत्यर्थः ।

द्विदेवत्यर्तुग्रहैन्द्राग्रधैश्वदेवा दर्विहोमाश्च न विद्यन्ते ।

प्रातःसवनिकल्पेनैतेषां प्राप्ती निषेधोऽनेन क्रियते । दधिग्रहादयोऽन्तर्गमान्ता दर्विहोमास्ते च न विद्यन्ते ।

वसतीवरीभ्यो निषिच्य निग्राभ्याः करोति ।

वसतीवरीभ्यो होतृचमसे निषिच्य नितरां सितत्वा वसतीवरीभ्यो होतृचमसेनापो गृहीत्वा निग्राभ्याः स्पृश्यनेन निग्राभ्याः करोतीत्यर्थः ।

सर्वं राजानम्भिमिपुण्वन्ति ।

तृतीयसवनं ऋजोपमिपुण्वन्तीति श्रुतेस्तृतीयसवने सोमाभिषव एव नास्तीति भावः ।

प्रावस्तुते सोमोष्णीपं प्रयच्छति ।

विद्यस्य राजानमिति शेषः । विद्यस्य राजानं प्रावस्तुते सोमोष्णीपं प्रयच्छतीति । तथैवापठदापस्तम्बः—राजानमुपनद्धं तूष्णीं प्रावसूपावरोह्य बन्धनाद्विद्यस्य ऋजोपमधस्ताच्चर्मेणा न्युप्य तच्चर्म परिमृज्य सर्वं राजानमुपरे न्युप्य सोमोपहननं वासो प्रावस्तुते प्रयच्छतीति इदं च न दानं किंतु पुनस्तस्मात्प्रत्यादेयमेव तस्य प्रज्ञातं निधानम् । सोमोपहननं वासो यजमानः पस्विन्न इत्यग्रे प्रतिपत्तिदर्शनात् । सोमपरिश्रयणवामसोऽपि प्रज्ञातं निधानम् । सोमपरिश्रयणं पस्नीत्येतस्याप्यग्रे प्रतिपत्तिदर्शनात् । अक्षप्रेषितो प्रावस्तोत्रीया अन्वाहेत्यापस्तम्बः । प्रावस्तोतेति शेषः । न प्रावस्तुते सोमाभिषवे प्रैषोऽस्तीत्यर्थः । प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यात इत्यनेन महाभिषवोऽपि तद्वत् ।

तत्र विशेषमाह—

इहाइहेति सखाधयन्तोऽभिपुण्वन्ति ।

इहाइहेति उच्चैर्वदन्त इत्यर्थः । संशब्दात्पुनःपुनराग्रेडनमेतस्य शब्दस्य यावदभिषवं न तु द्विवारमेव पठनम् ।

उत्तमस्य पर्यायस्य मध्यमेऽभिषेवे बृहद्बृहदित्यभिषुण्वन्ति ।

अत्रामिषुण्वन्तीत्यस्य पुनर्वचनमत्र बृहद्बृहदित्यभिषवमत्र एवायं न तु संराघनमा-
त्रम् । तेनात्र मन्त्रान्ते क्रियेति सिध्यति पूर्वत्र तूच्चारणसमकालोऽभिषव इति भेदः ।

उत्तमेऽभिषेवे सुसंभृते राजनि ।

उत्तमेऽभिषेवे सुसंभृते राजनीत्यनेनोत्तमेऽभिषेवे सर्वस्मिन्सोमरसे निर्गते पूतमृति
सुसंभृते राजनीत्यर्थः । उत्तमेऽभिषव इत्यनुक्ते प्रत्यभिषवं यत्सुसंभरणं तत्र सर्वत्रापि
स्यात्तन्निवृत्त्यर्थम् । सुसंभृते राजनीत्यनुक्तेऽभिषवोत्तरं सुसंभरणात्पूर्वमेव स्यात्तन्निवृ-
त्त्यर्थम् ।

देवा ग्रावाण इन्दुरिन्द्र इत्यवादिपुरेन्द्रमचुष्यवुः परम-
स्याः परावत आऽस्मात्सधस्यादोरोरन्तरि सादासुभूतम-
सुषुवर्द्धक्षवर्चसं म आसुषवुः समरे रक्षाऽस्यवधिपुर-
पहतं ब्रह्मज्यस्येति प्रतिप्रस्थाता ग्राव्णोऽनुमोदते ।

अनुमोदनं क्रीडारूपेण लालनं क्रीडामावनयुक्तमन्त्रपठनम् । तच्च चतुर्णामपि
पृथक्पृथक् । सङ्गदेव मन्त्रः । बहुवचनलिङ्गात् । तत उपरे ग्राव्णः संमुखान्कृत्वे-
त्यादि प्रावस्वध्युहान्तं करोति ।

अत्र सवनीयानां निर्घणमेके समामनन्ति ।

अत्रास्मिन्काले । अत्रेति वचनान्नोत्तरत्र विहितकाले न च पूर्वत्रापि तेन पूर्वोऽपि
कालोऽस्तीति गम्यते । स चोक्तो बौधायनेन—प्रातःसवन एव सर्वसवनीयान्निर्वपेत्कृ-
तान्तात्पौरोडाशिकं कर्म प्रत्याददीतोत्तरयोः सवनयोरनुसवनमध्यह्नेनैव कपालेषु प्रति-
पथेत सिद्धमत ऊर्ध्वमिति तथा नु खलु माध्यादिनीयाः सवनीया निरुप्यन्त इति
क्षुल्लकवैश्वदेवस्य स्तोत्र इति ब्रूयात्तृतीयसवने सवनीया इति याहेन्द्रस्य स्तोत्र इत्येव
ब्रूयादिति । अनुसवनमद्वाराध्यह्नेनैव प्रतिपद्यते । प्रातःसवनोपहितेष्वेव कपालेषूप्रत्ययो-
र्द्धयोः सवनीययोरधिभ्रयणमित्यर्थः । क्षुल्लकवैश्वदेवस्य स्तोत्र इत्याज्यानामादिमे स्तोत्र
इत्यर्थः । तृतीयसवनसंबन्धिसवनीयाः केत्याशङ्कायां माहेन्द्रस्तोत्र इति माहेन्द्रस्तो-
त्रस्य काल इति तदर्थः । एतावता कालप्रयसत्त्वं सिध्यति ।

धाराग्रहकाले शुक्रामन्विनावेवाग्रे गृहीत्वा-
ऽऽग्रयणं तिसृभ्यो धाराभ्यो गृह्णात्याधव-
नीयात्तृतीयां धारां करोत्युवध्यं गृहीत्वा ।

उवध्यं गृहीत्वेत्यनन्तरं प्रतिप्रस्थातारं मरुत्वतीयग्रहग्रहणे सहत्वार्थं संनिहितं करोतीति
शेषो ह्यवबोधितसमानकर्तृकतानिर्वाहाय । आधवनीयात्तृतीयधाराकरणमुदचनेन । अत्र

पूर्वोत्तरत्वं मन्त्रक्रमापेक्षया । शुक्रामग्न्यिनावेवाग्ने गृहीत्वेत्यनेनात्रैव कालः । तस्य प्रातः-
सवनेन कल्पो व्याख्यात इत्यनेनातिदेशेन रथंतरसाभेन्द्रवायवाग्रान्गृहीत्वाहृत्साभि
शुक्राग्रानिति व्यवस्था माध्यंदिने सवनेऽपि स्मात्तन्निवृत्त्यर्थम् । अग्रग्रहणमग्रता-
विषयकत्वप्रदर्शनार्थम् ।

ऋतुपात्राभ्यां मरुत्वतीयौ गृहीतो मरुत्वन्तं दृपयं वाह-
धानमिति स्वेन पात्रेणाध्वर्युः पूर्वं गृह्णाति मरुत्वा ५ इन्द्र
दृपभो रणायेति स्वेन पात्रेण प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ।

अत्र पूर्वोत्तरत्वं मन्त्रक्रमापेक्षया । मरुत्वदेवताको ग्रहो मरुत्वतीयः । इन्द्रस्येदं
विशेषणम् । याव पृथिवीशुनासोरमरुत्वदग्नौमवास्तोऽप्यतिगृहमेवाच्छ चेति पाणि-
निसूत्राच्छप्रत्ययः ।

गृहीत्वा राजानमतिपावयति यावन्तं
माध्यंदिनाय सवनायाऽऽप्तं मन्यते ।

व्याख्यातं प्रातःसवने । अत्रापि गृहीत्वेत्यनुवाद उत्तरप्रान्वयी । गृहीत्वेत्य-
नन्तरमध्वर्युरिति शेषो ग्रहणातिपावनयोरध्वर्युकृतकृतायां निर्वाहाय ।

विरमति धारा मपीक्ष्य पवित्रं निदधाति ।

इदमपि प्रातःसवने व्याख्यातम् ।

व्याख्यातमेकधनानामाघवनीयेऽवनयनम् ।

एकधनानामित्युक्तिर्भेदावर्णनमसायावोऽग्नेतिसूचनाय । एकधनैकदेशानाघवनी-
येऽवनीय तिरःपवित्रं पूतमृत्येकदेशमवनयतीत्यनेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

पवमानग्रहान्कलशाच्छुक्रामग्न्यिनावाग्रयणमुक्थ्यं
च ग्रहावकाशैरुपस्थाय निःसर्पन्तः समन्वारभन्ते ।

अत्र ह्यपि निःसर्पणाङ्गतैवोपस्थानस्य न तु प्रसर्पणाङ्गता । तेनाध्वर्युग्रहयनमा-
नानामेवोपस्थानमत्र न तु प्रतिप्रस्थातुः । तस्य निःसर्पणामावात् । पवमानग्रहाणामु-
पस्थानं कलशोपस्थानं शुक्रामग्न्यादीनामुपस्थानमात्रमत्र न तु पदार्थकमोऽपि विव-
क्षितः । किं तु मन्त्रक्रम एवात्र भवति । तेन प्रथमं पवमानग्रहोपस्थानं कृत्वा शुक्रा-
मग्न्यादीनामुपस्थानं च कृत्वा कलशानामुपस्थानम् । द्वौ समुद्राविति द्रोणकलशाध-
वनीययोः पवमानग्रहयोः । द्वे द्रवसी इति पूतभृतः पवमानग्रहस्य । चक्षुष्यौ म
इति शुक्रामग्न्यनोर्ग्रहयोः । आत्मने म इत्याग्रयणस्य ग्रहस्य । अङ्गेभ्यो म इत्यु-
क्थस्य ग्रहस्य । विष्णोर्नठरमिन्द्रस्य नठरं विश्वेषां देवानां नठरमित्येतैः क्रमेण
कलशानामुपस्थानम् । उष कलशो ह्ययतामित्यादि षट्क्रमपि भवति । अनुक्तसमुच्चयार्थ-

चकारेण संगृहीतत्वात् । एतेनैव मरुत्वतीयोपस्थानार्थं परिमूरमिमिति कोऽसि को नामेत्येतदुपस्थानमपि संगृहीतं भवति । नाऽऽहवनीयधुवातिग्राह्यादीनामुपस्थानं प्रातः-
सवन उपस्थितत्वात् ।

वैष्णवान्सप्तहोतारं च हुत्वा माध्यंदिनं पवमानः सर्पन्ति
तस्य वहिष्पवमानेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १ ॥

वैष्णवान्सप्तहोतारं च हुत्वेति प्रातःसवने व्याख्यातम् । माध्यंदिनं पवमानं
माध्यंदिनपवमानार्थं सर्पन्ति सदः सर्पन्ति । तस्य माध्यंदिनस्य पवमानस्य ।

अत्र मन्त्रविशेषमाह—

त्रैष्टुभः पन्था रुद्रा देवता वृकेणापरिपरेण
पथा स्वस्ति रुद्रानशीयेति मन्त्रः संनमति ।

स्पष्टम् ।

उत्तरेण हविर्धानं गत्वोत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं धिष्णिगं
परीत्य दक्षिणेन वा मार्जालीयमन्तरेण वा ।

उत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं धिष्णिगं परित्यान्तरेण सदोहविर्धाने गत्वा दक्षिणेन मार्ज-
ालीयं वेत्यर्थः । अन्तरेण वेत्यन्तरेण हविर्धानमार्जालीयावित्यध्याहार्यं सामर्थ्यात् ।

* अत्र वाकारद्वयं द्वावपि पक्षौ मुख्यविवेचित्योक्तनार्थम् ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याध्वर्युर्यजमानो
ब्रह्मा चावतिष्ठन्तेऽग्नेण प्रशास्त्रीयं धिष्णिगं
परीत्योद्गातारो माध्यंदिनेन पवमानेन स्तुवते ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याग्नेण प्रशास्त्रीयं धिष्णिगं परित्याध्वर्युर्यजमानो ब्रह्मा
चावतिष्ठन्त इत्येवं वाऽन्वयः । अत्रावस्थानं नामोपवेशनमेव । अथवाऽग्नेण प्रशास्त्रीयं
धिष्णिगं परित्येत्यस्योत्तरसूत्रेऽन्वयः । दक्षिणेनोद्गम्यतीति सूत्रान्तरेऽस्मिन्पक्षे-
धिकमुक्तं तदप्यविरोधात्कर्तव्यम् ।

यदन्यत्पश्चानयनाच्चत्संप्रेष्यति प्रतिप्रस्था-
तर्दधिघर्मेण चरेति संप्रेषस्यान्तः संनमति ।

प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीति पश्चानयनं तस्मादन्यद्यत्संप्रेषणं तत्संप्रेष्यति । तर्हि एता-
वदेव प्रेषणं नेत्याह प्रतिप्रस्थातर्दधिघर्मेण चरेति संप्रेषस्यान्तः संनमति ऊहतीत्यर्थः ।
संप्रेष्यतीति पश्चानयनपूर्वेदेनाध्वर्युरिति परिमाणामूत्राद्विशेषावचनाद्याध्वर्युः प्रेषवक्ता ।

विहनेषु व्याधारितेषु धिष्णिगेषु ।

विमूरसोत्पादिभिर्भिन्नैराग्नीध्रेण विहनेषु अध्वर्युणा चतुर्होतेन सोमेन पश-

गृहीतेनाऽऽज्येन च गयापूर्वं व्याघारितेषु शेषे च माक्षिते सति । अत्र विहरणात्पूर्वं हविर्धानं प्रविश्य विष्णो त्वं न इति ग्रहोपस्थानमेतेनैव मन्त्रेण पात्रसंमर्शश्च भवति ।
स्तीर्णे वह्निषि ।

आग्नीध्रेण स्तीर्णे वह्निषीत्यर्थः ।

प्रतिप्रस्थाता पशुपुरोडाशं निरू(क)प्य सवनीयान्निर्वपति ।

पूर्वत्र सवनीयनिर्वापपक्ष आग्नीध्रोऽत्र पुरोडाशालंकरणमपि करोति । पूर्वत्र सवनीयनिर्वापपक्षे पशुपुरोडाशस्यैव निर्वापोऽत्र ।

एकादशकपालोऽत्र पुरोडाशः ।

पशुपुरोडाशस्य त्वाग्नेयविकारत्वात्प्रकृतिप्राप्तान्यष्टावेव । अत्र माध्यन्दिने सवने ।

नाऽऽमिक्षा विद्यते ।

तस्य प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यात इत्यनेनाऽऽमिक्षाया अपि प्राप्तिः स्पात्तां चारयितुं निषेधः । अर्थः स्पष्टः ।

अलंकृतेषु प्रतिप्रस्थाता दधिघर्मण चरति ।

अत्र निर्वापपक्षेऽत्रैवालंकरणं सवनीयानाम् । चरतीत्येकवचनं प्रतिप्रस्थात्रभिप्रायं तस्यैव मुख्यत्वात् । बहुवचनान्तपाठस्तदुक्तम् ।

यावती यावापृथिवी इत्वाग्नीध्रागार

औदुम्बरी च छुचि दधि गृह्णाति ।

अगारग्रहणं क्षिप्तिपक्षमपिोपनिषत्स्य मण्डपग्रहिष्ठम्यापि दधिघर्मग्रहणं स्यात्तद्व्याच्युत्पर्यम् । सुग्रहणं तूर्णं जुहूवत्संमार्गः कार्य इत्येतदर्थम् ।

वाक्च त्वा मनश्च श्रीणीतां प्राणश्च त्वाऽपानश्च श्रीणीतां

चक्षुश्च त्वा श्रोत्रं च श्रीणीतां दक्षश्च त्वा बलं

च श्रीणीतामोजश्च त्वा सहश्च श्रीणीतामायुश्च त्वा जरा

च श्रीणीतामात्मा च त्वा तनूश्च श्रीणीतां शृतोऽसि

शृतं कृतः शृताय त्वा शृतेभ्यस्त्वेत्वाग्नीध्रीयेऽधिश्चित्य ।

अत्रोपस्तरणामिधारणे न भवतः । अवचनात् ।

होतृर्वदस्व यत्ते चाद्यमिति संश्लेष्यति ।

स्पष्टम् ।

यदि आतो जुहोतन यद्यथातो ममत्तने-

त्युच्यमाने आतः हविरिति प्रत्याह ।

उच्यमान इत्यत्र होत्रेति शेषः ।

तमादायाऽऽहवनीयं गत्वाऽऽश्राव्य प्रत्या-
श्राविते दधिघर्मस्य यजेति संश्लेष्यति ।

आहवनीयं गत्वेतिवचनं गमनावयवहितोत्तरकालमेवाऽऽश्रावणं न तु मध्ये कालव्य-
वधानं कार्थम् । एतदर्थमेवाऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणवचनम् । दधिघर्मस्य यजेति संश्ले-
ष्यति । प्रतिप्रस्थातेति शेषः । अधिकारात् ।

यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्धुमिन्द्रमाहुर्धुमं सत्य-
माहुः । यो देवानां देवतमस्तपोजास्तस्मै
त्वा तेभ्यस्त्वा स्वाहेति वषट्कृते जुहोति ।

स्पष्टम् ।

अनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् ।

होतारं प्रतीति शेषः ।

तं भक्षयन्ति ये प्रवर्ग्ये ।

ये प्रवर्ग्ये नियुक्ता अस्मिन्नस्ते तं दधिघर्मं भक्षयन्तीत्यर्थः । भक्षिणामर्थं नियमः ।
न तु भक्षणधर्मातिदेशः । यथाप्रवर्ग्यमित्यवचनात् । न च घर्मधर्माः । दधिघर्मस्य
कृत्स्नविधानात् । अतो नोपहवयाचनम् ।

तस्याऽऽरण्येऽनुवाक्यो भक्षमद्यः ॥ २ ॥

इति हिरण्यकोशिसूत्रे नवमप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

तस्य दधिघर्मस्य दधिमक्षमत्र आरण्य आरण्यग्रन्थे पाठितोऽनुवाक्योऽनुवाका-
त्मकः । उक्तो भवतीति शेषः । कोऽसौ । भूर्भुवः सुवर्ग्येति त्यादित्यनुवाकः । वक्ष्यति
च प्रवर्ग्यसूत्रे—भूर्भुवः सुवर्ग्येत्यनुवाकेन दधिघर्मं भक्षयन्तीति । अस्मिन्मक्षमन्त्रे पूर्वो-
त्तरे शान्ती । तथा च प्रवर्ग्यसूत्रम्—मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वाऽ-
धीयोताधीत्य चोत्तमेनैवं कर्मस्त्विति । एवमित्यादिदेशादत्रापि मदन्त्युपस्पृशः । अयं
मन्त्रो ब्राह्मणोक्तेन मन्त्रेण विकल्पते । स च मयि त्यादिन्द्रियं महदित्यारभ्य वागनु-
पाणा सोमस्य तृप्यत्वित्यन्तः । अस्मिन्पक्षे न शान्ती । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष
उक्तः—मित्रो जनान्प्रसमित्रेति भक्षयित्वा नाभिदेशमभिमृशन्त इति । अविरोधान्म-
न्त्रविनियोगस्य सूत्रकृतोऽपीष्टत्वाच्चेदमप्यङ्गीकर्तव्यम् । अप्रवर्ग्ये कृतौ न दधिघर्मः ।

दधिघर्मं प्रकृत्याऽऽश्रयणः—प्रशर्प्यवांश्चेदिति । आपस्वाम्भेन तु विकल्प उक्तो
दधिघर्ममुक्त्वा नाप्रशर्प्ये स्यादित्यपरमित्यनेन सूत्रेण । अप्रशर्प्ये कर्तौ न स्याद्
दधिघर्म इति तदर्थः ।

इत्योक्तोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिमाहस्ताग्निपुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्ताग्निपुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापाढाहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ नवमप-
श्चस्य प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ नवमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

पुरोडाशानासाद्य तैः समवदाय प्रचरति
माध्यंदिनस्य सवनस्येति संप्रेष्यति ।

प्रतिप्रस्थात्रा ह्यन्यपुरोडाशानासाद्य तैः पुरोडाशैः समवदाय प्रचरति । समव-
दानस्वरूपं तु प्रातःसवन एवोक्तम् । प्रचरतीत्येकवचनमध्वर्योर्मूलपत्वाभिप्रायेण ।
प्रातः प्रातःसावस्येत्येतस्य स्थाने माध्यंदिनस्य सवनस्येति । एवमूहितेन प्रैषमन्त्रेण
प्रेष्यति । प्रशास्तारं प्रत्ययं प्रैषः ।

पशुपुरोडाशेन प्रचर्य सपवदाय सवनीयैः प्रचरति ।

पशुपुरोडाशेन प्रचर्येतिवचनान्नित्य एव पशुपुरोडाशः । अनेनाऽऽप्यन्तश्चोक्तम्-
नित्यत्वं निवर्त्यते । नित्यत्वे लिङ्गमप्यस्ति । वयसा प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन
माध्यंदिने सवनेऽद्वैतनीयसवन इति । यद्वृत्तानामप्येष एव सिद्धान्तः ।

पशुपुरोडाशस्य सवनीयानां च समानं स्विष्टकृदिदम् ।

गतार्थं प्रातःसवने ।

आधवनीयं पूतभृत्यवनीयं दशाभिः कलशं मृष्ट्वा न्युञ्जति ।

इदमपि गतार्थं तथैव ।

उत्नीयमानेभ्योऽनुमूहि होतुश्चमसमनूयध्वमुभयतः शुक्रान्कुरुध्व-
मच्छावाकस्य चमसाध्वर्योऽपि त्वमुन्नयस्व मतिप्रस्थातः प्रीति-
तामोक्षिताञ्जकलानुपकल्पयन्नेतः सोमं प्रभानयेति संप्रेष्यति ।

प्रेषमध्ये विशेषस्य सत्त्वात्तत्परिज्ञानाय प्रैषस्य कृत्स्नः पाठः ।

होतृचमसमुख्यानेकादश चमसानुन्नयति पुर-
स्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसमुन्नयति ।

पुरस्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसमुन्नयतीत्येतावान्विशेषोऽत्र । अन्यत्समानम् ।
एकादशेति सदस्याभिप्रायम् ।

माध्यंदिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्य शुक्रवतो
मन्थिवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्मेघ मध्यतः
कारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतानुवषट्कृताञ्जुहुत होत्र-
काणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपाव-
र्तध्वमिति संमेप्यति यत्प्राक्पुनरभ्युन्नीतेभ्यस्तस्मिन्कृते
प्रसर्पणमन्त्रैर्होत्रकाः प्रसृप्य पुनरभ्युन्नीतानां यजन्ति ।

पुनःशब्दोऽवधारणे । अभ्युन्नीतेभ्यः प्रागेव यत्कर्म तस्मिन्कृते नमोऽग्नये
मखन्न इत्यादयो मन्त्राः प्रसर्पणमन्त्रास्तैर्होत्रकाः सदः प्रसृप्य । दक्षिणार्धपरेक्षणा-
न्तं सदःप्रसर्पणम् । अत्रापि पुनःशब्दोऽवधारणार्थक एव । यत्प्राक्पुनरभ्युन्नीते-
भ्यस्तस्मिन्कृत इत्येतस्यायमर्थः—यत्प्रागेवाभ्युन्नीतेभ्यः प्रेषणं तस्मिन्कृते तस्मिन्नुच्चा-
रिते सति । अस्मिन्नवसरे प्रसर्पणमन्त्रैर्होत्रकाणां प्रसर्पणम् । एतदर्थमेव कृत्स्नमै-
पस्य पाठः । प्रथमत आश्वलायनसूत्रोक्तरीत्योपविष्टेषु सत्स्वधीदं याजुषहौत्रविषयकं
पुनःप्रसर्पणं वाचनिकम् ।

अयादग्नीदिति होतुरारुणाय निरवदाय होत्र इदामा-
दधात्युपहूयमानामुपोद्यच्छन्ते चमसाध्वमसाध्वर्यवः ।

होतुरारुणायेतीदमारुणानग्रहणात्समद्रमकरित्येतदुच्चारणकाल एव निरवदानं न
तु तदनन्तरम् ।

नेडाशकलमच्छावाकाय निदधाति ।

एतादृशविशेषविधानार्थ एवायमनुवादः । अर्थस्तु स्पष्टः । प्रातःसवनेन कश्चो
व्याख्यात इत्यनेनेडाशकलनिधानं प्राप्तं तदनेन निधार्यते ।

यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्ति तेषां व्याख्यातो भक्षमन्नः ।

चमसमनतिक्रम्येति यथाचमसम् । कृतव्याख्यानं प्रातःसवने ।

सन्नेषु नाराशंसेषु दक्षिणेन वेदिमवस्थितासु

दक्षिणामु दक्षिणानि जुहोति यथा वैसर्जनानि ।

दक्षिणेनेत्येनया वेदिसंलग्नदेशे दक्षिणानामवस्थानम् । वेदिर्महावेदिः । दक्षिणा-
प्रयुक्तानि होमात्मकानि कर्माणि दक्षिणानि । यथा वैसर्जनानीत्यनेनामास्यान्वार-
म्भोऽनिदिश्यते ।

प्रच्छादनार्थस्य वाससो दशायाः हिरण्यं बद्ध्वाऽऽ-
व्येऽवधाय झुग्दण्डे वाससोऽन्तमुपनियम्योदुत्यं चित्र-
मिति द्वाभ्याः शालामुखीये जुहोति शेषमाज्यस्य करोति ।

गतार्थमेतत् ।

नीयमानासु पूर्वः प्रतिपद्याग्ने नयेति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति ।

परिकर्मिभिराग्नीध्रीयमण्डपं प्रति नीयमानासु सतीषु पूर्वः प्रथमं प्रतिपद्य गत्वा,
अग्ने नयेत्यृक्नयवती । नयपदघटितत्वात् । यथा वैसर्जनानोर्येतावतैव प्रच्छादना-
र्थस्य वाससो दशायाः हिरण्यं बद्ध्वाऽऽव्येऽवधाय झुग्दण्डे वाससोऽन्तमुपनियम्येत्येत-
दन्तेषु पदार्थेषु सिद्धेषु । अत्र पुनर्वचनमेते पदार्थाः पूर्वाहुत्योरेव न नयवत्यां दाक्षि-
णहोम एक न वैसर्जनहोम इतिविशेषबोधनार्थम् । तेन वैसर्जनहोमे नयवत्यामपि
नयति । अत एवाऽऽपस्तम्बेन तथैव समन्वारब्धेषु वाऽग्ने नयेत्याग्नीध्रीये जुहोतीति
वासिकत्वमन्वारम्मस्योक्तम् ।

शेषमाज्यस्य करोति ।

स्पष्टम् ।

दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं हुत्वोद्गृह्णाति ।

हुत्वोद्गृह्णाति हिरण्यमित्यन्वयः । लुक्त ऊर्ध्वं हिरण्यं गृह्णातीत्यर्थः ।

वनेषु व्यन्नरिसं सतानेति द्वितीयां यद्यनो रथोऽधीवासो वा दीयते ।

यदि यजमानेनानः शकटं दीयते रथो वा दीयतेऽधीवासश्चर्षणो वा दीयते तदेवं
द्वितीयाहुतिः ।

प्रजापते न त्वदेतानीति तृतीयां यद्यश्वः पुरुषो हस्ती वा दीयते ।

यदि यजमानेनाश्वः पुरुषो दासो हस्ती वा दीयते तदेवं तृतीयाहुतिः ।

नीतासु दक्षिणासु यज्ञपतिमृषय एनसाऽऽहुरिति

॥ ३ ॥ पञ्चभिराग्नीध्रीये वैश्वकर्मणानि जुहोति ।

नीतासु दक्षिणासु तेन तेनैवजा नीतासु दक्षिणासु सतीषु यज्ञपतिमृषय एनसाऽऽ-
हुरिति पञ्चभिर्मन्त्रैराग्नीध्रीये वैश्वकर्मणानि जुहोति । पञ्चम्यामाहुतौ वैश्वकर्मणस्त्वं
सृष्टिन्यायेन । यज्ञपतिं० घोरा ऋषयः० अनन्यान्सोमपान्० ये मस्यन्तः० नमः
पितृभ्य इति पञ्चेति मरद्वाजः स्पष्टमाह । एतदाहुत्यात्मकानि कर्माणि वैश्वकर्मणानि
विश्वकर्मण इमानि वैश्वकर्मणानि । एतान्याग्नीध्रीये जुहोति । आग्नीध्रीयग्रहणमाह-
वनीयव्यावृत्त्यर्थम् । यथापाठमवसानं त्यज्यतेऽत्र । यत्र विश्वकर्मपदं यावति माग
आयाति तदनुरोधेनावसानानि कल्प्यन्ते मरद्वाजेन स्पष्टतयोक्तत्वात् ।

यथागृहीतं मरुत्वतीयावादायेन्द्राय मरुत्व-
तेऽनुग्रहीन्द्राय मरुत्वते प्रेष्येति संप्रेष्यति ।

गृहीतौ ग्रहावनतिक्रम्येति यथागृहीतम् । मरुत्वतीयौ ग्रहावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारा-
वादायेत्यर्थः । यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति परिभाषामूत्रादध्वर्युरेव ।

हुत्वा व्यवनयेते ।

षष्ट्कारानुवपट्कारयोर्हुत्वा व्यवनयेते । अध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थाता संपातमवन-
यति तस्यैकदेशमध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुः पात्र इति संपातावनयनं कुरुत इत्यर्थः ।
व्यवनयेते इत्यत्र विशब्दः प्रातःसवनिकसंपातावनयनतोऽत्र वैलक्षण्यद्योतनार्थः । तच्च
वैलक्षण्यमुपयोग्यैकरूप्येण न तु संपातावनयनमध्वर्योरेकदेशावनयनं प्रतिप्रस्थातुरि-
त्येवैरूपोऽत्र भेद इत्येवरूपं वैलक्षण्यम् ।

यधर्तुग्रहेषु मतिप्रस्थानेन भक्षयन्ति ।

यधर्तुग्रहेषु प्रतिप्रस्थानृपात्रेण प्रथममुखेन भक्षणं तथाऽत्रापीत्यर्थः ।

द्विर्होता सकृत्सकृदितरौ ।

होतुर्द्विवारभक्षणं षष्ट्कारानुवपट्कारनिमित्तमितरयोरेकध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्होनाभिपव-
निमित्तं सकृत्सकृत् । तत्राध्वर्योर्मुखतः प्रवृत्तत्वात्तस्यैव प्रथमो भक्षोऽनन्तरं प्रति-
प्रस्थातुः ।

मार्जालीये पात्रं प्रक्षाल्य होतुः सकाशे निदधाति ।

सकाशे समीपे ।

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभि-
मानः । अवर्धनिन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्ध-
निष्ठा । इन्द्र मरुत्व इह पाहीत्यन्यतरेण स्वेन पात्रेणा-
भक्षितेन तृतीयं मरुत्वतीयं कलशाच्छस्त्रवन्तं गृह्णाति ।

याशब्देनैव विकल्पे सिद्धेऽन्यतरवचनं व्यवस्थार्थं विकृतिषु जनिष्ठा इति मन्त्रः
प्रकृताविन्द्रं मरुत्व इति । स्वेन पात्रेणाभक्षितेनेति प्रातःसवने दर्शितप्रयोजनम् ।
हो मरुत्वतीयौ गृहीतौ । अयं तृतीयो मरुत्वतीयो ग्रहग्रहणकालेऽयं शस्त्रवान्ग्रह
इतिज्ञानावश्यकत्वार्थम् । एतज्ज्ञानामावे यनुर्ध्वप्रायश्चित्तं दक्षिणाशौ ।

ऋतुपात्रमारभ्य मतिगृणाति ।

आरभ्याऽऽलभ्य । अत्राऽऽलम्भशब्दार्थो हस्ते ग्रहणमेव । तिष्ठतोऽध्वर्योर्मुख्याल-
म्भशब्दार्थस्य यावत्प्रतिगरं कर्तुमसंभवात् । ऋतुपात्रं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा शस्त्रं
प्रतिगृणातीत्यर्थः ।

उक्तं वाचीति शस्त्रं प्रतिगीर्य सर्वत्र माध्यंदिने सवने जपति ।

स्पष्टम् ।

शस्त्रं प्रतिगीर्य ग्रहमादत्ते चमसाश्चमसाध्वर्यव उक्त्यशा
यज सोमस्येति संमेष्यति । व्याख्यातमनुप्रकम्पनं ग्रहना-
राशस्तानां भक्ष आप्यायनसादने च नाराशस्तानाम् ।

ऐन्द्राग्रवच्छास्त्रप्रतिग्रहनाराशस्त्याश्चेत्येव लाघवात्सूत्रे 'कर्तव्ये गुरुसूत्रकरणं(१)
शास्त्रप्रतिगरोत्तरमेतत्सूत्रपाठ आवश्यकः । एतदकरणे यनुर्भेदप्रायाश्चितं भुवः स्वाहेति
दक्षिणाग्री । अदृष्टमेवैतत्फलं दृष्टासंभवात् ।

महा० इन्द्रो य ओजसा महा० इन्द्रो नृवदित्यन्यत-
रेण शुक्रपात्रेण माहेन्द्रं कलशात्स्तुतश्चवन्तं गृह्णाति ।

याकारेणैव विरूपे सिद्धेऽन्यतरग्रहणं विनिवेशविकल्पार्थम् । रयंतरे पूर्वेषां ग्रहणं
बृहस्पतरया । एतदुक्तं बौधायनेन— बृहस्पृष्टे महा० इन्द्रो नृवदित्येत्येति । उभय-
साक्षि तु ग्रहाम्रवत् । यैरानादिष्वनियमः । विनिवेशविकल्पे द्विवर्हा इति बृहतो
छिद्रमिदमप्यस्ति । एतेन यत्तुल्यविकल्प इति चैरुक्तं तन्निरस्तम् । तृतीयसवनेऽत्र
सवनीयानां निर्वणणमेकं समापनन्तीति वक्ष्यमाणसूत्रेऽत्रग्रहणेन ज्ञापितो माहेन्द्रग्रह-
ग्रहणोत्तरमपि सवनीयनिर्वणणकाष्ठः । तेनात्र पक्षे सवनीयनिर्वणणम् । बौधायनेनाप्यत्र
तार्तीयसवनीयानां निर्वण उक्तः । तच्च दर्शितमेव प्राक् । भारद्वाजादयश्चाऽऽहुः—
अत्र तार्तीयसवधिकमपिषवमभिपुण्यान्स(स)वनीयान्सौम्यमिति निर्वणेदाक्षिरमवनये-
दित्येकं तृतीयसवनमित्यपरमिति । स्तुतशस्त्रवन्तमिति दर्शितप्रयोजनं प्रावःसवने ।

त० सादयित्वा स्तोत्रमुपाकरोति तस्याख्यात-
मप्युक्ते स्तोत्रे शस्त्रमुपाकरोति तस्याख्यातम् ।

व्याख्यातमेतत्प्रातःसवने ।

शस्त्रं प्रतिगीर्य ग्रहमादत्ते चमसाश्चमसाध्वर्यवः ।

स्तुते बंधदेववच्छास्त्रग्रहनाराशस्त्या इति लाघवाद्धक्तव्ये गुरुसूत्रकरणप्रयोजनं सूत्र-
पाठावश्यकत्वार्थम् । सूत्रं कृतव्याख्यानम् । शस्त्रं प्रतिगीर्येत्यपि दर्शितप्रयोजनम् ।

अतिप्राद्यानितरेऽध्वर्यव आग्नेयं प्रतिप्रस्थात० नेष्टा सौर्यमुन्नेता ।

अध्वर्युशब्देन प्रतिप्रस्थातृनेष्टुभेत्तारः । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोभेनेत्यध्वर्यव
इति सूत्रात् । एतेषां ग्रहणामादानात्परमस्तु आग्रस्तम्भेन प्रदर्शितः—माहेन्द्रं त्वति-
प्राद्या अनु गृह्णात्य इति । आग्नेयमतिप्राद्यं प्रतिप्रस्थाता, ऐन्द्रमतिप्रद्यं नेष्टा सौर्य-
मतिप्राद्यामुन्नेनेत्यर्थः ।

उक्थशा यज सोमस्येति संप्रेष्यत्यग्ने तेज-
स्विन्तेजस्वीत्यैर्यथारूपमतिग्राह्याजुहति ।

अग्ने तेजस्विन्नित्ययं मन्त्रः प्रतिप्रस्थातुराग्नेयातिग्राह्यहोमे । इन्द्रैजस्विति-
त्ययं मन्त्रो नेष्टुरेन्द्रातिग्राह्यहोमे । सूर्यं आजस्विन्नित्ययं मन्त्र उज्जेतुः सौर्यातिग्राह्य-
होम इत्ययं यथारूपशब्दार्थः । एतद्वोमावसरस्त्वापस्तम्बेन स्पष्टमुक्तः—हुते माहेन्द्रे
पश्चाद्विहोमघर्मेण हूयन्त इति । न त्वस्य वषट्कारो । कुतः । आपस्तम्बसूत्रेऽनु-
हूयन्त इति वचनात् । उक्थशा यज सोमस्येत्येकवचनादेवताभेदाच्च । ततो माहेन्द्र-
स्यानुषपट्कारः ।

मयि मेधां मयि प्रजामित्यैर्यथारूपमतिग्राह्यान्भक्षयन्ति ।

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु इत्याग्नेयं प्रतिप्रस्थाता मक्षयति । मयि
मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु इत्यैन्द्रं नेष्टा मक्षयति । मयि मेधां मयि प्रजां
मयि सूर्यो आजो दधास्विति सौर्यमुज्जेता मक्षयतीति यथारूपशब्दार्थः । मन्द्राभिभूतिर्वादे-
वीत्युपयोर्बाधः । अथर्वोर्होमाभिषवनिमित्तकमस्तकर्तृत्वादुपह्वानं त्रिमिः कार्यम् ।

सर्वभक्षा नाऽऽप्यापनसादने भवतः ।

स्पष्टम् ।

त्रिभिरुक्थ्यभिग्रहैः मचरतो यथा पुरस्तात् ।

यथा पुरस्तादित्यनेनोक्थ्यस्याख्या उक्थ्यप्राप्तेण तृतीयांशस्य ग्रहणमाद्यतने
सादनं स्माच्छीप्रत्यमिमर्शनं त्रिषु ग्रहेषु यथाक्रमं तत्तच्छीप्रमुखैकादशे चमसोज्जयनं
पुरस्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसस्योज्जयनं स्तुतशस्त्रोपाकरणं शस्त्रप्रतिगरादिमक्षान्-
तानि कर्माणि च प्राप्यन्ते ।

तत्र विशेषमाह—

इन्द्राय त्वेति सर्वत्र ग्रहणसादनौ सेनमतः ।

मित्रावरुणौ, इन्द्र इन्द्राग्नी इत्येता देवता नाधित्वेन्द्रदेवता विधीयते । इन्द्रश-
ब्दानेव मन्त्रः सर्वत्रेतरयोरपि भवति । तत्र ग्रहणमन्त्र उपयामगृहीतोऽपीति । एष
ते योनिरिन्द्राय त्वेति सादनः । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणः । साधतेऽनेनेति सादनः ।
मन्त्रयोर्विशेषणे एते ।

विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानिति सःस्थिते जुहोति ।

व्याख्यातं प्रांतःसवने ।

प्रशास्तः प्रसुवेति संश्लेष्यति सर्पतेत्याह
 प्रशास्ता संतिष्ठते माध्यंदिनः सवनम् ॥४॥
 इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

गतम् ।

इत्योकोपाह श्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखपा-
 जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
 दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादहिरण्यकेशिसू-
 त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालामकृतविद्वज्जनसंताप-
 शामिकायां ज्योत्स्नारूप्यायां तृतीयः नवम-
 प्रश्नस्य द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ नवमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

आदित्यारम्भणं तृतीयसवनं तायते ।

प्रथमत आदित्यग्रहविधानादेव सिद्ध इदं वचनं भ्रान्त्याऽऽदित्यग्रहं विस्मृत्य
 वसतीवरीभ्यो निषिद्येत्याद्येव करोति तदाऽऽदित्यग्रहप्रयुक्तं विधिं सूदृशपात्रः साद-
 यतीत्यन्तं कृत्वा पुनर्वसतीवरीभ्यो निषिद्येत्यादि कृतमपि करोति न तु विपर्यासप्र-
 युक्तप्रायश्चित्तेन चारितार्थमिति ज्ञापनार्थम् ।

तस्य माध्यंदिनेन सवनेन कल्पो व्याख्यातः ।

स्पष्टम् ।

अपिधाय हविर्धानस्य द्वारे यदा बहवोऽन्तर्वेदि ।

अपिधायाऽऽच्छाद्य । यदा बहवोऽन्तर्वेदि उपविष्टाः स्युस्तदा द्वारापिधानं नान्यदेनि ।
 बहव इत्यनेन ये कर्मानभिज्ञा बहुजनास्तेऽत्र बहुवचनेन गृह्यन्ते । तथा चाऽऽप-
 स्तम्बः—हविर्धानस्योभे द्वारौ संवृत्य बहुजनायां वेषामिति ।

यदा वाऽस्य भ्रातृव्यः ।

यदाऽस्य यजमानस्य भ्रातृव्यः शश्वरन्तर्वेद्युपविष्टो भवति तदाऽपि द्वारापिधानम् ।

अन्तर्वेदि यजमानः पत्नी च भवतोऽप्याऽऽदित्यं गृह्णाति ।

अन्तर्वेदि यजमानस्य सत्त्वे सिद्धेऽप्यत्र वचनं वेदिमध्यमागे हविर्धानात्मक उप-
 वेशनविधानार्थं तद्योमयोः । समासापात्रात्साहित्यं न विवक्षितम् । अथशब्दोऽन्तर्वेद्यु-
 भयरुर्नृकोपवेशनानन्तर्यार्थः ।

यस्य भ्रातृव्यः सोमेन यजेत याव-
दादित्यं गृहीयाच्चावद्बहिर्वेदि तिष्ठेत् ।

यदा बहूनां मध्ये भ्रातृव्योऽपि अन्तर्वेदि प्रविष्ट एव यजमानो भवेत् । भ्रातृव्य-
कर्तृके सोम आदित्ये गृह्यमाणे तस्य यज्ञे तावत्पर्यन्तं बहिर्वेदि तिष्ठेदित्यर्थः । अमु-
मर्थं स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—भ्रातृव्ययज्ञे तु गृह्यमाण आदित्ये बहिर्वेदि तिष्ठेदिति ।
भ्रातृव्ययज्ञे स्वयंगतस्त्वादित्यग्रहणकाले तत्र बहिर्वेद्येव तिष्ठेदित्यापस्तम्बसूत्रार्थः ।

कदाचन स्तरीरसीति य आदित्यस्था-
स्याः सोमस्तस्यैकदशमादित्यपात्रेण गृह्णाति ।

सोमोऽत्राऽऽदित्यस्थालीगतो द्विदेवत्यग्रहसंपातात्मकः ।

कदाचन प्रयुच्छसीति श्रुतातङ्क्यं दधि ।

यदादित्यग्रहार्थं पूर्वं कृतं दधि तद्गृह्णाति ।

यज्ञो देवानां मत्पेतीति य आदित्यस्याख्याः सोमस्तः सर्वं गृह्णाति ।

द्विदेवत्यसंपातात्मकसोमावशेषः सोमस्तं सर्वं गृह्णाति । उपरिष्ठादुपपाता ऋचेति-
परिभाषात एतेषु मन्त्रेष्वन्त उपयामगृहीतोऽपीति भवति ।

विवस्व आदित्येत्पुपाः शुसवनेनाऽऽदित्यं मेलयति ।

आदित्यग्रहार्थं तत्पात्रे गृहीतं सोमं दधि च मेलयत्पालोदयतीत्यर्थः ।

या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणाधीत्यादित्यं
पयसा दध्ना बोपरिष्ठाद्बृष्टिकामस्य श्रीणीयात् ।

उपरिष्ठादन्तिमसोमग्रहणानन्तरम् । अत्र यजमानेन वृष्टिकामेन पयसा दध्ना वाऽ-
न्तिमसोमग्रहणानन्तरं श्रयणं करिष्य इति संकल्पः कार्यः । यानि तु कामयतिः
श्रावयतीति दर्शपूर्णमासयानमानसूत्रात् ।

न मध्यतो दधि गृह्णातीत्येकेषाम् ।

एकेषामाचार्याणां मते कदाचन प्रयुच्छसीति श्रुतातङ्क्यदधिग्रहणस्य छेपः ।

तस्मिन्पुपाः शुसवनं ग्रावाणमवदधाति ।

तस्मिन्गृहीत आदित्यग्रह उपांशुतवनारूपो यो ग्रावा तमुपरि दधाति । अत्र
ग्रावपदं न पठन्त्युदीच्यास्तयुक्तिसहमेव ।

तमुग्रम्य विज्ञानमुपैति ।

तमुपांशुतवनमुद्वृत्तं गृहीत्वा तस्मादादित्यग्रहाद्विज्ञानं भाविवृष्टेभ्यहं जानीयान् ।
तदेवाऽऽह—

यद्युद्भुतस्य क्षिप्रं स्तोकः प्रस्कन्दे-

द्वर्षुकः पर्जन्यः स्याद्यादि चिरमवर्षुकः ।

यदि उद्भुतस्योच्छलितस्य सोमरसस्य क्षिप्रं शीघ्रं स्तोको बिन्दुः प्रस्कन्देद्वहिः पतेत्तदा वर्षुको वर्षणशीलः पर्जन्यो भवेद्यादि चिरं विद्युन्मेन तदाऽवर्षणशील इत्येष विज्ञानशब्दार्थः । यदि चिरं प्रस्कन्देदिन्यन्वयः ।

न सादयति ।

ग्रहमित्येष शेषः । सर्वग्रहाणां परिमार्जनं यथायोनि सादनं चेति परिमापातः प्राप्तं सादनमनेन निषिध्यते । परिमार्जनं तु भवत्येव तस्य निषेधकवचनामात्रात् । ग्रावाणं तु सादयत्येष कार्यानुरोधात्तथोपाशुसवनं ग्रावस्त्वपिमृजनीति वीधायनोक्तेश्च ।

आसमुद्रादान्तरिक्षादिति दर्भैराच्यावयति ।

परिमोमनीपदमैरादित्यमाच्यावयति विछेदयति ।

अहं परस्तादहमवस्तादिति दर्भैर्हस्तेन वाऽपिदधाति ।

पुनर्दर्भग्रहणादत्रान्ये दर्भा न तु पूर्वगृहीता एव । हस्तेन दक्षिणेनापिदधाति आच्छादयत्यादित्यग्रहम् ।

सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पात्वित्युत्तिष्ठति ।

स्पष्टम् ।

कविर्यज्ञस्य वितनोति पन्थामिति हरति ।

उत्तरवेदिं प्रति नयतीत्यर्थः ।

आदित्येभ्यः प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्र-
तेभ्यो महस्व सरस्वपतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षे-
भ्योऽनुवृक्षादित्येभ्यः प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः
प्रियव्रतेभ्यो महस्व सरस्वपतिभ्य उरोरन्तरि-
क्षस्याध्यक्षेभ्यः प्रेष्येति संप्रेष्यति ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ।

यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्र इति दर्भा-

नाहवनीये प्रास्यान्यत्रेक्षमाणो जुहोति ।

अयं मन्त्रः प्रधानीभूताया होमक्रियायामेवान्वेति न तु दर्भप्राप्तने । ननु मन्त्रेण दर्भप्राप्तनं तूष्णीं होम इति केचिद्वदन्ति तत्तच्छम् । अहुर्वि वृतस्येति छिन्नविरोधा-
त्प्रधानीभूतहोमक्रियायामेवान्वयस्य युक्तत्वाच्च ।

तं गृहीत्वा राजानमतिपावयति यावन्तं तृतीयसवनायाऽऽप्तं
मन्यते विरमति धारा प्रपीड्य पवित्रं निदधाति ।

क्रियाङ्गत्वेन पाठार्थमिदं सूत्रम् । एतत्पाठमावे यजुर्धेयप्रायश्चित्तं दक्षिणाग्नौ ।

यत्प्राक्पवमानग्रहेभ्यस्तस्मिन्कृत आग्नीध्रागारे
पत्न्याशिरं मथित्वाऽपरेण द्वारेण हविर्धाने प्रवि-
श्यास्मे देवासो वपुषे चिकित्सतेति चतस्रभिराशिरं
यजमानः पत्नी च तिरःपवित्रं पूतमृत्यवनपतः ।

पवमानग्रहेभ्यः प्राग्य एकधनैकदेशाः आऽऽवनीयेऽवनीय तिरःपवित्रं पूतमृ-
त्यवनयतीति यत्कर्म तस्मिन्कृते सति आग्नीध्रागार आग्नीध्रगण्डपे । पत्नीवहृत्ये
मुख्यैव मथनं पूतमृत्यवनयनं च करोति न तु सर्वाः । चतस्रभिरिति वचनात्सर्वमन्त्रा-
न्तेऽवनयनम् । एकमन्त्राणि कर्माग्नीध्रपरिमापाया बाधः । हविर्धाने प्रविश्येत्येतद्-
नन्तरं तिष्ठतीतिक्रियाया अध्याहारः । तेनानैका पत्नी कर्त्री, उत्तरप्रोमयोः कर्तृ-
त्वम् । एवं च सदानकर्तृकत्वमनुपपन्नमिति पूर्वोत्तरविरोधः प्राप्तः सोऽनेनाध्याहारे-
णोपपन्नो भवति । उत्तरत्र यदाशिरग्रहणं तदुत्तरं विमज्ज्येति शेषः । तथा च
विमागार्धमुत्तरत्राऽऽशिरग्रहणं समयोजनं भवति पवित्रशब्देन दशापवित्रम् ।

पवमानग्रहाङ्गुलशानाग्रपणं च ग्रहावका-
शैरुपस्थाय निःसर्पन्तः समन्वारयन्ते ।

माध्यंदिनसवनव्याख्येयम् ।

वैष्णवास्तप्तहोतारं च हृत्वाऽऽर्धं पवमानं सर्पन्ति
तस्य माध्यंदिनेन सवनेन कलशो व्याख्यातः ॥ ६ ॥

तृतीयसवनस्यर्धदेवतासंबन्धादर्भवत्वं, तृतीयसवनस्य तृतीयसंबन्धिन्वेनाऽऽर्ध-
मिति तार्तीयसवनिकपवमानस्यापि संज्ञा । माध्यंदिनपवमानातिदेशेनोत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं
धिष्णियं परीत्य दक्षिणेन वा मार्जालीयमन्तरेण वेत्येतन्प्राप्यते ।

जागतः पन्था आदित्या देवता वृकेणापरिपरेण
पथा स्वस्त्यादित्यानशीयेति यच्च संनमति ।

संनाम ऊहः ।

यदन्यद्धिष्णियविहरणात्तत्समिष्यति प्रतिप्रस्था-
ता पशौ संवदस्वेति संभ्रैपस्यान्तं संनमति ।

अग्नौद्धर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशाः अञ्जं कुरु प्रतिप्रस्थातः पशौ संवदस्वेत्येतावा-
भ्येपोऽत्र सुश्राप्तिद्वौ भवति । प्रतिप्रस्थातः पशौ संवदस्वेत्यनुच्यमाने धिष्णिय-

विहरणादन्यद्यत्प्रेषजातं तत्संप्रेष्यतीत्यर्थे सिद्धे माध्यंदिनसवनातिदेशात्प्रतिप्रस्थात-
र्दधिधर्मेण चरेति प्रेषान्तः प्राप्तुयात्तद्व्यावृत्त्यर्थमिदं वचनम् ।

अविहृतेष्वव्याघारितेषु धिष्णिषेषु स्तीर्णे

वर्हिषि प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपति ।

आग्नीध्रेण स्तीर्णे वर्हिषे सति प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपति । अयमप्येकः सव-
नीयनिर्वापकालः ।

द्वादशकपालोऽत्र पुरोडाशः ।

अत्र तृतीयसवने माध्यंदिनेन सवनेन कल्पो व्याख्यात इत्यतिदेशात्ताऽऽमिक्षा
विद्यत इत्यामिक्षानिषेधोऽप्यत्र सिद्धो भवति ।

न पशुपुरोडाशो विद्यते ।

माध्यंदिनसवनातिदेशात्पशुपुरोडाशस्यापि प्राप्तत्वानिषेधः क्रियते ।

अष्टाकपालान्सर्वत्र सवनीयानेके समाम-

नन्त्येकादशकपालानेके द्वादशकपालानेके ।

अत्र मध्यमः पक्ष एकादशकपालानेव प्रातःसवने कुर्यादेकादशकपालान्माध्यंदिने
सवने, एकादशकपालान्तृतीयसवने यज्ञस्य सलोमत्वायेति स्वशाखागत एव ।
इतरौ पक्षौ शाखान्तरीयौ ।

अलंकृतेषु प्रतिप्रस्थाता संवाद-

प्रभृतिना पशुतन्त्रेण प्रतिपद्यते ।

पूर्वत्र निर्वापेऽपि अत्रैवालकरणप्रेष नुरोधात् । जुह्वा पञ्चगृहीतं गृहीत्वा पृषदाभ्य-
स्तुवं चाऽऽदायेत्यादि हृदयशूलं प्रज्ञातं निदधातीत्यन्तं यत्पशुतन्त्रे तेन प्रतिपद्यते
तत्करोतीत्यर्थः । पञ्चहोत्रासादनादिरङ्गैः प्रचारोऽध्ययैः सामर्थ्यात् ।

तस्य दक्षिणेन हविर्धानमुत्तरेण वा समवत्त्वं परिहरति ।

तस्य पशोः, दक्षिणेन हविर्धानमुत्तरेण वा समवत्त्वं सुगताभिडागतं च परिहरति
परितो हरन्ति ।

न यजमानो भक्षान्भक्षयति भक्षणमेके सपामनन्ति ।

भक्षानिति बहुवचनादिडाहविशेषयजमानभागाना निषेधः । भक्षणपक्ष एतेषां
सर्वेषामपि भक्षणमस्ति ।

पुरोडाशानासाद्य तैः समवदाय प्रच-

रति तृतीयस्य सवनस्येति संप्रेष्यति ।

प्रतिप्रस्थात्रा हृतान्पुरोडाशानासाद्य तैः पुरोडाशैः समवदाय सहावदाय प्रचरति ।

आधवनीयं पूतभृत्यवनीयं दशाभिः कलशं मृष्टा
न्युञ्जत्युन्नीयमानेभ्यः ऽनुग्रहि होतुश्चमसमनुन्नयध्वं
तीव्राः आशीर्वतः कुरुध्वमच्छावाकस्य चमसाध्व-
र्योऽपित्वमुन्नयस्वोन्नेतः सोमं प्रमावयेति संमेष्यति ।

प्रेषमध्ये विशेषस्य सत्त्वात्कृत्स्नः पाठः । तीव्रशब्देनातिकट्वम्भवन्तः सोमा
उच्यन्ते । आशीर्वन् इत्यनेनाऽऽशिरवन्त उच्यन्ते ।

होतृचमसमुख्यानेकादश चमसानुन्नयति ।

गतम् ।

प्रचरणकाले प्रस्थितैरेव प्रचरति ।

प्रचरणकाले प्रस्थितैरुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थानं प्राप्तैः । एतादृशैश्चमसैः सन्निरेव प्रच-
रति न तु पूर्वमित्यर्थः ।

तृतीयस्य सवनस्पर्धुमतो विभुमतः प्रभुमतो वाजवतः सवितृ-
वतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतस्तीव्राः आशीर्वन् इन्द्राय
सोमान्प्रस्थितान्मेष्य मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो धप-
द्कृतानुवपद्कृताञ्जुत होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृ-
द्धत्वा तीव्रस्याऽऽशीर्वतोऽभ्युन्नीयोपावर्तध्वमिति संमेष्यति ।

प्रेषमध्ये विशेषस्य सत्त्वात्कृत्स्नः पाठः प्रेषस्य । अत्र होत्रकचमसानां सकृत्सकृ-
द्धोमे चमसाध्वर्यवो दक्षिणामुक्ता एव न प्राङ्मुक्ताः । प्राचीरन्या आहुतयो हृपन्ते
प्रत्यक्षौ शुक्रामन्थिनाविति शुक्रामन्थिसंयोगवचनात् । उन्नीयमानमूक्ते परिहिते
चमसाध्वर्युभिरितरेष्वात्तेषु चमसेषु अध्वर्योर्होतृचमसमादायैव प्रेषो ग्रहणोपमावात् ।

इयेनाय पत्वने स्वाहेति ॥ ७ ॥ एतैः पुनरभ्युन्नीताञ्जु-

होति वदस्वयमभिगूर्ताय नम इत्यनुवपद्कारान् ।

एतैः पुनरित्यत्र पुनःशब्दोऽप्यर्थकः ॥ चाम्युन्नीतशब्दानन्तरमन्वेतव्यः । तथा
चैतैर्मन्त्रैरभ्युन्नीतानपि जुहोतीत्यर्थो भवति । एतस्मादर्थकरणाद्धोतृचमसस्यापि संग्रहो
भवति । तेन प्रथमो मन्त्रः इयेनाय पत्वने स्वाहेति । अनेन होतृचमसस्य होमः । अन्ये
पणमन्त्राः प्रशाखादीनां चमसेषु क्रमेण ज्ञेयाः । साम्यादयमर्थो लभ्यते । तच्च साम्यं
कथमित्याकाङ्क्षायां सप्त मन्त्राः सप्त कर्तारश्च । तथा च सप्त मन्त्राः सप्तमु चमसेषु
संबद्धा भवन्ति । मन्त्रसमुदायविनियोगे यद्भिरित्येवं विनियोगो न कृतः । अवशिष्टो
विकल्पार्थ इत्यपि नोक्तम् । एवं चाऽऽचार्येणैतादृशस्वशैलीपरित्यागेन यत एवमेव सूत्र-

तमतः सप्त मन्त्राः सप्तसु संबद्धा भवेन्तीत्ययमर्थः एव सूचितो भवति । तथा च जैमिनिः—
समं स्यादश्रुतत्वादिति । विशेषस्याश्रवणात्साम्यमेव भवतीत्यर्थः । आश्रयानेनापीयं
परिमाणोक्ता—बहुषु बहूनामनुदेश आनन्तर्ययोग इति । पाणिनिरपि स्वशास्त्र उपयो-
गित्वात्परिमाणं कृतवान्—यथासंख्यमनुदेशः समानामिति । तथा चैवमेवात्र व्याख्याने
समीचीनं नान्यदिति । वटस्त्वयमभिगूर्ताय नम इत्यनुवषट्कारान् । अनुवषट्कारप्रयु-
क्तान्हेमान् ।

तृप्पन्ताः होत्रा मधोर्घ्यास्येति हुताननुमस्यते ।

हुतान्प्रत्येकमनुलक्षीकृत्य मन्त्रयत इत्यर्थः ।

यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्ति तेषां व्याख्यातो भक्षयन्ति ।

व्याख्यातमेतन्माध्यन्दिने सवने । अस्मिन्सवने होतृचमसेऽध्वर्योर्होत्रामिषवप्रयुक्तस्य
भक्षस्य सत्त्वेन प्रतिभक्षितुः सत्त्वाद्धेतुः समारूपाभक्षः पृथगेव भवति न तु तन्मन्त्रेण
सिद्धिः । तीव्रस्याऽऽशीर्षतोऽभ्युन्नीयोपावर्तध्वमित्यनेन सकृत्पूश्रुत एवोक्तयनं कर्त-
व्यमिति बोध्यते ।

सन्नेषु नारायणसेषु स्वः स्वं चमसं न्यन्ते

श्रीःस्त्रीन्पुरोडाशशकलान्दक्षिणत उपास्यन्ति ।

स्वं स्वं चमसमित्यनन्तरमनुरध्याहार्यः । अपभ्रष्टो वा सूत्रे । तथा च द्वितीया
श्रुतैव । अ पस्तम्बेनैवमेव पठितम्—स्वः स्वं चमसमनु न्यन्ते इति । श्रीःस्त्रीमिति
वीप्सा सर्वचमसिऽपि कर्तृत्वार्था । हविःशेषपुरोडाशसंयन्विशकलान्स्वस्वचमसाहर्षि-
णतः पितृतीर्थेनोपास्यन्ति निक्षिपन्ति । निक्षेपणं सूक्ष्मेव । दानप्रभृतिमन्त्राणां जप-
स्यैव विधास्यमानत्वात् । निक्षेपणे यज्ञोपवीत्येव । अग्रे प्राचीनावीतविधानात् ।
अन्यथा प्राचीनावीतं विधायोपासनविधानं कृतं भवेत् कृतं ॥ तथा । तस्मात्पुरोडाश-
शकलोपासने यज्ञोपवीत्येव । प्राचीनावीतानि कृत्वोपास्यन्तीत्येवमन्वयः कदाचि-
त्स्यात्तथा चोपासनेऽपि प्राचीनावीतं स्यादिति शङ्कानिरसनार्थं तत्कृत्वेत्युपासनानुवादाः ।
तदुपासनं कृत्वा । तदित्यस्य तानीत्यर्थः । तानि उपासनानि । सुषा सुलुगित्यनेन
बहुवचनविभक्तेर्लुक् । कर्तृबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् ।

तत्कृत्वा प्राचीनावीतानि कृत्वा पट्टोत्तरं व्याख्याय

दानप्रभृतीन्प्रत्यायनान्त्वान्पिण्डपितृयज्ञमन्त्राञ्जपन्ति ।

पुरोडाशशकलोपासनकर्तारः सर्वे प्राचीनावीतानि कृत्वा सूर्यं ते चक्षुरिति
पट्टोत्तरं व्याख्याय यावद्यशः पठित्वा न वाग्वोतेति । एतस्य प्रायश्चित्त एव श्रुतौ

सूत्रे च विनियोगात् । अहोमार्यत्वादग्रहोऽयम् । पितृयज्ञे षड्दोतारमिति श्रुतिरपि ।
चमसप्तमीप एव षड्दोतृत्याख्यानम् । एतत्ते ततामुकशर्मन्वे च त्वामनु । एतत्ते
पितामहामुकशर्मन्वे च त्वामनु । एतत्ते प्रपितामहामुकशर्मन्वे च त्वामनु । आपो
देवीः० । अत्र पितरो यथा० स्वाहोप्म० अमीमदन्त पि० आहूय ततामुकशर्मन् ।
आहूय पितामहामुकशर्मन् । आहूय प्रपितामहामुकशर्मन् । अम्यहूय ततामुक-
शर्मन् । अम्यहूय पितामहामुकशर्मन् । अम्यहूय प्रपितामहामुकशर्मन् । एतानि
वः पितरो० नमो वः पितरो रसाय पितरो नमो वो० नमो वः पितरः शुष्माय पित०
नमो वः पितरो जीवाय पि० नमो वः पितरः स्वधायै पित० नमो वः पितरो
मन्यवे पित० नमो वः पितरोऽधोराय पित० ऊर्नस्वती स्व० उत्तिष्ठन् पितरः प्रे० परेत
पितरः सो० यन्तु पित० मनो न्वाहु० आ न एतु० पुनर्नः पित० अक्षत्र० प्रजा-
यते न० दानप्रवृत्तिप्रत्यायनान्ता पूते विण्डविनृयज्ञमन्त्रा एनाङ्गान्त्येन न कर्मापि ।
वासोदानेदपात्रनिनयनगोस्तु मङ्कदेव मन्त्रः । यजमानस्य स्वगिन्तुणामुपलक्षणं सिद्ध-
मेव । इतरेषां चमसिनां तु स्वस्वपितृणामेव । स्वैभ्यः पितृभ्य उपान्येयुरित्याश्रयाप-
नोक्तेः । कात्यायनमते तु यजमानपितृणामुपलक्षणं सर्वेषाम् । तथा च तस्मिन्—
यजमानस्य पितृभ्यो वा तस्याधिकारादिति । यजमानस्य कृतार्थत्वात्कृतार्थेषु कर्मसु
तस्यैवाधिकारः । वाशब्दः स्वगिन्तुणामुपलक्षणं कार्यमित्युक्तव्यावर्तिक इति कात्या-
यनसूत्रार्थः । अस्मिन्पक्षे यजमानस्य तत्त मुकशर्मन्, यजमानस्य पितामहामुकशर्मन्,
यजमानस्य प्रपितामहामुकशर्मन्, यजमानस्य तताहूयामुकशर्मन् यजमानस्य पितामहा-
हूयामुकशर्मन् यजमानस्य प्रपितामहाहूयामुकशर्मन् यजमानस्य तताम्यहूयामुकशर्म-
न् यजमानस्य पितामहाम्यहूयामुकशर्मन् यजमानस्य प्रपितामहाम्यहूयामुकशर्मन्,
इत्येवं मन्त्राणां प्रयोगः । असावितिवचनामानेऽपि विण्डविनृयज्ञमन्त्रेषु असावित्येतस्य
शब्दस्य सप्तशतस्थानिको नामनिर्देशोऽत्रापि भवति । विण्डविनृयज्ञमन्त्राङ्गान्ती-
तिवचनात् । अत्र यजमानः सर्वे वा पुरोडाशशक्योपासनादिकर्मकर्तारो मोक्षपितृकाः
पुनस्तदाऽपि शक्योपासनादिकर्म विनामहप्रविनामहवृद्धप्रविनामहोद्देशेनैव कर्तव्यम् ।

वृद्धी तीर्थे ॥ संन्यसे ताते च पतिते सति ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सूनः ॥ इमे वचनात् ।
उद्वाहे पुत्रजनने विभ्येष्ट्यां सौमिके मन्त्रे ।
तीर्थे प्राङ्मण आघाते पटेने जीवतः पितुः ॥

इतिमैत्रायणीपत्रशिष्टवचनाय ।

सौमिके मन्त्र इत्यनेन सोमप्रदानवर्गं विनृहृदयकं कर्मोच्यते तत्रेत्यर्थः । एवं च
मोक्षपितृकेरपि स्वस्य यजमानस्य वाऽपि पितामहप्रविनामहवृद्धप्रविनामहोद्देशेनैव

कार्यमेव । यदि पुरोडाशशकलनाशो देवात्तदा लोपः । पिण्डदानलोपनिमित्तकं सर्वं प्रापश्चित्तं होतव्यम् । यदा तु पितृपितामहौ जीवन्सदा प्रपितामहवृद्धप्रपितामहानुद्विष्टप्रपितामहानुद्विष्ट कर्तव्यम् । यदि त्रयाणामपि जीवन् तदा लोप एव । नात्र सर्वप्रापश्चित्तमपराधमावात् ।

तस्मिन्कृते वाममघ सवितरित्येतेषामेके-

नान्तर्यामिपात्रेण सावित्रमाग्रयणादृह्णाति ।

शकलोपासनप्रभृतिप्रत्यायनमश्रजशान्तसमुदायरूपे कर्माणि कृते सतीत्यर्थः । ॥ ॥
कृत इत्यनेनाद्यर्थोर्नेदं कर्मेति सूचितमचमसित्वादिति भावः । इदं सर्वेषामचमि-
भुषणक्षणम् । इत्येतेषामेकेनेतिवचनान्मश्रजयमश्रुतौ पठितमस्ति तत्र येन केनचि-
न्मन्त्रेण ग्रहणं कर्तव्यमित्यवगतं भवति । सावित्रं सवितृदेवताकं
कृष्या ।

न सादयत्युपनिष्क्रम्य देवाय सावित्रेऽनु-

ग्राह देवाय सवित्रे मेऽप्येति संमेष्यति ।

अत्रोपनिष्क्रम्येति वचनादन्यप्रैषेषु विशेषवचनाभावे हविर्धाने स्थित्वाऽपि
भवन्तीति गम्यते । अत्रोपनिष्क्रमणोत्तरमेवेति नियमः । एवमन्यत्रापि । अन्यत्रापि

हुत्वा नानुवपदकरोति न भक्षयति सूदवत्पात्रं सादयति ।

द्विदेवत्यं महेष्यादित्यग्रहसावित्रयोश्च नानुवपदकारो विद्यत इत्येतत्सूत्रादेव
सिद्धे प्रयोगे सटित्यवगमार्थम् । होमाभिव्यक्तिनिमित्तमक्षस्य प्राप्तत्वात्तिषेधः ।
स्यात्र सादयतीतिवचनं सर्वहोमव्यावृत्त्यर्थम् ।

उपयामगृहीतोऽसि सुशर्माऽसि सुमतिष्ठान इत्येतेनैव

पात्रेणाभक्षितेन वैश्वदेवं कलशाच्छस्त्रवन्तं गृह्णाति ।

न भक्षयतीति निषेधेनैव सिद्धेऽत्राभक्षितेनेतिवचनं ग्रहग्रहणकालेऽयं सावित्र-
ग्रहो न भक्षितस्तस्मिन्नेव वैश्वदेवो गृह्यत इतिज्ञानावश्यकत्वार्थम् । एतदभावे यजुर्भेद-
प्रापश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ होतव्यम् । शस्त्रवन्तमित्येतस्य प्रयोजनं प्रातःस-
वन ऐन्द्राग्रहं प्रदर्शितमेव ।

एकया च दशभिश्च स्वभूत इत्येतस्याः

शस्यमानायां प्रातर्युजौ विमुच्येथामिति

प्रतिप्रस्थाता द्विदेवत्यपात्राणि विमुच्या-

परया द्वारा निर्हृत्य मार्जालीये प्रक्षाल्य

पूर्वया द्वारा मपाद्याऽऽयतनेषु सादयति ।

एतस्यामृचि शस्यमानायां प्रातर्युजौ विमुच्येथामिति मन्त्रेणोत्तरवर्तनीतो द्विदेव-
त्यपात्राणि विमुच्य-हविर्धानमण्डपस्यापरया द्वारोपनिर्हृत्य मार्जालीये प्रक्षाल्य हवि-

धौनस्य पूर्वया द्वारा नीत्वा तत्तदशयतने सादयति । प्रतिप्रस्थातृग्रहणमध्यर्ग्यावृत्त्य-
र्थम् । उपेत्यनेन स्वमुग्वममोषे धृत्वा निर्हरणम् । स्पष्टं च सूत्रान्तरे—मुखसमीपे
द्विदेवत्यपात्राणि धृत्वा निर्हरतीति । नि-शब्दो निर्गमनोत्तरं प्रदितिहरणार्थ इति
उपसर्गबलादयमर्थो गम्यते ।

अद्यावा यज्ञः पृथिवी ऋतावृषेत्येत-
स्याः शस्यमानायामन्यतरतोमोदं प्रति-
शृणाति मोदामोद इवोथामोद इवेति ।

एतद्वत्संबन्धिनि प्रथमे विरापे मोदामोद इवेति प्रणव ओथामोद इवेति । अपम-
न्यतरतोमोदः । यमैकस्मिन्प्रतिगरे मोदा, इति शब्दः सोऽन्यतरतोमोद इत्युच्यते ।

विपरीतमेके समामनन्ति ।

प्रथम ओथामोद इवेति प्रणवे मोदामोद इवेति । स एव प्रतिगरोऽनन्तराद्याहावादे-
। स्या अत्र आरम्भेत्यर्थः । सप्तमी पञ्चम्यर्थे । ततः परं तु यथापूर्वमेव प्रतिगरः । एव
राज्यपहोत्रविषये विशेषः ।

उक्तं वाचीन्द्रायेति शस्त्रं प्रतिगौर्यं सर्वत्र तृतीयसवने जयति ।

उक्त्यादिष्वपि ।

शस्त्रं प्रतिगौर्यं ग्रहणादत्ते चमसाःश्चमसाध्वर्यवः ।

वैश्वदेवग्रहणाराशस्या इति लाघवाद्भक्त्ये शस्त्रं प्रतिगौर्येतिवचनं तृतीयसवन
भास्वदायनमूत्रोक्तो यः शस्त्रं मोऽभिर्हिकारादिः स एवात्र भवति प्रकृत्यविनियुक्त-
वेऽपीतिज्ञापनार्थम् । ग्रहणादत्ते चमसाःश्चमसाध्वर्यव इत्येतत्सूत्रपाठावश्यकत्वमेवेत-
न्प्रयोजनं नान्यदुच्यते । यथा प्रातःसवने वैश्वदेवेत्यनन्तरं वक्ष्यमाणेनैव ग्रहादा-
चमसादानसिद्धेः ।

तेन प्रचरति यथा प्रातःसवने वैश्वदेवेन ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

तेन वैश्वदेवग्रहेण । यथा प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहेण प्रचरति तथाऽनेन वैश्वदेवप्र-
णापि प्रचरतीत्यर्थः । प्रेषणोरप्यत्र तुल्यत्वान्कृत्योऽभिदेशः कृतः । एतच्च नाराशं-

सप्रतीतिदेशार्थम् । तेन सर्वमज्ञाश्रमसा भवन्तीति सिद्धं भवति । सकृन्नाराशंसं तृतीयसवनमिति वचनात् ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिमाहस्ताभियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विमाहस्ताभियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापाढहिरण्यकेशिम्-
भाम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
ज्ञापिकायां ज्योत्स्नाखपायां वृत्तौ नवमप-
श्चस्य तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ नवमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

सौम्यस्य पात्रसंसादनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

पात्रसंसादनप्रभृतीनीत्यनेन न्वाधानादि व्रज्यजनमानमदनकर्णान्तं निवर्त्यते । अत्र चक्षुर्वेदनाद्यवधिरिति सूत्रादध्ययः कर्मसु वेदयोगादिति कात्यायनसूत्राच्चाध्ययः कर्ता । पक्षे प्रतिप्रस्थातृर्नृकनाऽपि । अत्र इ पक्षं प्रतिप्रस्थाता सवनीयानां पात्रसंसादनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इति सूत्रे दर्शितमस्ति । सौम्यविषये सूत्रकृता विशेषानुपदेशाद्विनातीयशैलीस्वीकाराच्च समन्त्रकर्ममन्त्रक वा सौम्यमन्त्रमिति पक्षद्वयं प्रदर्शितं भवति । तथा च द्वैधनूत्रम् — सौम्यस्य मन्त्र इति मन्त्रवान्म्यादिति बोधायनस्तूष्णीक इति शालिकिरिति । पात्रासादनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इति उक्तं तत्र पात्राण्येतानि चरुणालीशूर्पकृष्णाग्निनोलूखत्रमुपलानि प्रस्कन्दनसंभवतार्ये पात्री । प्रणीताप्रणयनपात्रमप्यामादयति हविःसंयजनरूपदृष्टप्रयोजनसत्त्वात् प्रणीता प्रणयतीतिनिषेधकवचनाभावाद्यत्तरुत्प्राप्तिः संयोगीनिविशेषवचनाभावाच्च । मदन्तेपात्रमपि श्रपणानुगुणत्वात् । कुट्टरदृष्टदुपलानामभावः प्रयोजनाभावात् । अयति द्रव्ये कर्मलोपो यथा चरौ समाहननमाप्येभ्यो निनयनमिति मरद्वाजोक्तेश्च । शम्भया समाहननपक्षे तस्या अप्यभावः । स्फुगाग्निहोत्रहवणयोः विष्टभेयजनार्भेक्षणवेदपाशितहरणेडापात्रान्वाहार्यस्यालीयोक्तनुर्नृकरणपात्रोपवेवादीना निवृत्तिः । पाशुकासादनैव प्रसक्तसिद्धे । अत एव यथार्थमिति नोक्तम् । पवित्रे कृत्वा प्रणीताप्रणयनं समन्त्रपक्षे समन्त्रमन्त्रपक्षे मन्त्ररहितं कुर्यात् ।

सौम्यं चरुं निर्वपति ।

निर्वापः समन्त्रक एव तूर्णीपक्षेऽपि अग्निहोत्रहवणयादानादिः परिदानान्तः । निर्वपमाणं वा देवनामंन्वाप्येभ्योऽप्यन्वकोष्टिवत् । शिष्टश्लोकरणान्नं कर्म समन्त्रकपक्षे

समन्त्रममन्त्रपक्षे मन्त्ररहितम् । घृष्ट्यादानादि समन्त्रपक्षे समन्त्रममन्त्रपक्षे मन्त्ररहितम् । पवित्रे वेद्यामुपपक्षेऽपि तूष्णीमेवापि जननि । यजमाने प्राणापानौ दद्यामीति-
 लिङ्गविरोधात् । यजमानो वै प्रस्तरः प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ दद्या-
 तीत्यर्थादाश्च । अणमर्थसिद्धम् । समन्त्रपक्षे सूर्य ज्योतिरित्यादि तूष्णीमेवामिचारणं
 समन्त्रपक्षेऽपि अग्नीषोमीयविकारत्वात् ।

तमासाद्य ।

तं चरुमासाद्य । आसादनं विना यागस्याभिमन्त्रादयामादने सिद्ध इदं वच-
 नमासादनोत्तरसामिवेनाप्रयानाज्यमागामावबोधनार्थम् । आसादनोत्तरं घृतपाग, एव.
 नान्यदिति ।

आज्यस्यावदाय घृतस्य यजेति संप्रेष्यति वपदकृते हेतुत्वा ।

आज्यस्याऽऽज्योदित्यर्थः । अवयवपृष्ठी वा । आज्यस्यैकदेशं यागधर्मास्तमित्यर्थः ।
 तच्च ध्रौवं चतुरवत्तिपञ्चावत्तिव्यवस्थया चतुर्गृहीतं पञ्चगृहीतं वा गृहीत्वा दक्षिणाऽति-
 क्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्राविते घृतस्य यजेति वपदकृते गृहीतीत्यर्थः । आज्यद्रव्यक-
 र्वाद्युपांशुत्वम् । आपस्तम्बोऽपि स्पष्टमुपांशुत्वमाह—भाज्येनोपाशुमयतः सौम्यं परि-
 यजत्यन्यतरतो वेति । उपांशुधर्मकत्वादेवोपाशुत्वे सिद्ध पुनर्वचनं सर्वोपांशुत्वार्थमिति
 तद्यास्यातृभिर्व्याख्यातम् । तेन सवनस्वरो बाध्यते । परप्रत्यायनार्थत्वाद्यजेत्युच्यते, आश्रा-
 वणप्रत्याश्रावणे च । अन्यत्र प्रवरसंवादाश्रावणसंभेदेऽप्येव इति सूत्रात् । घृतस्येति पदस्यो-
 पांशुत्वमेवानया रीत्या । देवतानिर्गमस्तु याज्यातो ज्ञेयः । तत्र यान्ये आश्रद्धयने-
 नोक्ते—एवं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य याज्या तं घृतयाज्याभ्यामुपांशुम-
 यतः परियजन्ति घृताहवनो घृतपृष्ठो अग्निर्धृते अग्निं घृतम्भस्य घाम । घृतमुपस्त्वा
 हरितो वहन्तु घृतं पिबन्त्यजन्ति देवदेवानिति पुरस्तादुरु विष्णो विक्रमस्वोरुक्षपाय
 नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब ॥ ॥ यज्ञपतिं तिरिस्तुपरिष्टादन्यतर[त]भेदज्ञाविष्णु महि
 घाम प्रियं वामुपाश्वेवेति । घृताहवन इति याज्यया विष्णुर्देवतोत्तरस्य घृतपागस्य ।
 उरु विष्णो विक्रमस्वेति याज्यया विष्णुर्देवतोत्तरस्य घृतपागस्य । अन्यतरतः परी-
 ज्यापक्षेऽज्ञाविष्णोर्देवतात्वम् ।

अत्रैव तिष्ठन्सौम्यस्य हस्तेन पूर्वमवदानमव-
 यति मेक्षणेनोत्तरमुदङ्कृति क्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्या-
 श्राविते सौम्यस्य यजेति संप्रेष्यति वपद-
 कृते दक्षिणामुखास्तिष्ठन् दक्षिणार्धपूर्वाधे जुहोति ।

सूत्रकारेण प्राचीनावीत्य(ता)विधानादनेयमोऽन्यत्रेति सूत्राद्विकल्पः । आपस्तम्बस्तु

प्राचीनावीती सौम्येन प्रचरतीति प्राचीनावीतित्वमेवात्राऽऽह । मेषणेन चरूणामिति सूत्रादुभयावदानमपि मेषणेनैव प्राप्तं तत्र पूर्वावदाने मेषणं बाधित्वा हस्तो विधीयते । अनियमशङ्काव्यावृत्त्यर्थं मेषणेनोत्तरमिति । उदङ्मुखतिक्रम्येतिवचनमुदङ्दिशि स्थित्वा याग इत्येतदर्थम् । आश्राव्य प्रत्याश्रावित इति वचनमाश्रावणविषय-आश्रावयेति-प्रकारप्रथममध्य आश्रवयेति प्रथम एव प्रकारोऽत्र भवतीतिज्ञापनार्थम् । प्रत्याश्रावणस्याऽऽश्रावणसंबद्धत्वाद्वचनम् । वपट्कृत इति वचनं वपट्कारसमकालं दानमिति यः पक्षस्तद्वारणार्थम् । उदङ्दिशि स्थित्वा यागेऽपि प्राङ्मुखः स्थित्वा यागं कुर्यादिति स्यात्प्राङ्म्यायादितिसूत्रात्, एतद्वाचनार्थं दक्षिणामुख इति । अर्था-दाग्नीध्र उत्तरामुखः सामुरुयाय । अर्थादेव तिष्ठतायां प्राप्तायां तिष्ठन्निति वचनं घृतयागे प्रह्वताऽपि पक्षे भवतीति गमयितुम् । दक्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोतीति वचनमाघा-रमनु जुहोतीति प्रकृतिप्राप्तस्य स्थानस्य बाधनार्थम् ।

घृतस्य यजेति यथा पुरस्तात् ।

घृतयाग इति शेषः ।

अन्यतरतः परीज्यामेके सभामनन्ति ।

आदावन्ते वेत्यर्थः । सौम्यस्य न स्विष्टकृदादि । अत एवाऽऽपस्तम्बेन वपट्कृते प्रत्याक्रम्याऽऽज्येन चरुमभिघार्षोद्गातृभ्यो हरन्तीति सूत्रे प्रत्याक्रम्याऽऽज्येन चरुम-भिघार्षेत्यनेन स्विष्टकृदादीनां निवृत्तेर्दक्षितत्वात् ।

तमाज्येनाभिर्घोद्गातृभ्यो हरन्ति ।

तं सौम्यम् । आज्येन स्पर्श्याज्येन । उद्गातृभ्य इति वचनारसर्वैः सहैव स सौम्य-अहर्माद्य इत्यर्थात्सिध्यति । हरन्ति प्रयच्छन्ति । बहुवचनं परिकर्मध्वर्युगणान्यतम-प्राप्त्यर्थम् ।

सन्नोऽत एतद्यदुत इहेत्यवेक्षन्ते ।

उद्गातार इत्येव शेषः । बहुवचनसामर्थ्यात्तेषामेव सांनिध्याच्च । स्पष्टमेतदाहाऽऽ-पस्तम्भः—तमुद्गातारोऽवेक्षन्ते सन्नो एतद्यदुत इहेतीति । केचित्तु कल्पान्तरकारास्त-द्वेक्षणमाध्वर्यव आस्तामित्यध्वर्युणामपीच्छन्ति तन्निरासार्थमुद्गातृग्रहणम् । यत् श्रुतावेक्षन्ते पावेत्रं वै सौम्येति तदप्युद्गातृकर्मैव प्रसङ्गादुक्तमिति भावः ।

तस्मिन्धात्मानं *परिपश्यन्ति ।

उद्गातार इत्येव । तस्मिन्महत्त आज्ये । हिरवधारणे । परिरत्रावनामार्पकः । अवनता भूत्वा पश्यन्तीत्यर्थः ।

य आत्मानं न परिपश्येदित्तुः स्यादभि-
दिं कृत्वा यन्मे मनः परागतमित्यवेक्षेत ।

यस्तस्मिन्नाग्रे प्रतिबिम्बितमात्मानमभिपूरणार्थाज्यस्याल्पत्ववशेन न परिपश्येदन्तर्न
पश्येदित्तुर्गतासुर्गतप्राणोऽव्यायुः । स्यादेतद्दोषपरिहारायामिदिं कृत्वा यन्मे मनः
परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसीति मन्त्रेण
तस्मिन्नवेक्षेतावनतो मूत्वेक्षेत । अभिदिर्नाम दिदिर्दानमुग्निदानमभिदिदिः । तदुक्तं बौधाय-
ननेन—अग्निदिं कृत्वाऽवेक्षेत तस्मिन्भूय आज्यमानीयावेक्षेनेति । एवं कृते हि आज्यस्य
भूयस्त्वाद्दृश्यते हि ऋजायेति । श्रुतावन्यदपि उक्तमवेक्षणस्य प्रयोजनम्—यो गतमनाः
स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु
धारयामसीति मन एवाऽऽत्मन्दाधार न गतमना भवतीति । आपस्तम्बेनापि यो गतमनाः
स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतमिति न गतमना भवतीति । योऽप्योऽपि कश्चिद्-
गतमनाः शून्यहृदय इव भवति सोऽप्यवेक्षेनेत्यस्यार्थः ।

आमयाव्यन्नाद्यकामो वा प्राश्नीयात् ।

आमयो रोगस्तद्वानामयावो, अन्नाद्यकामनावान्वा चेत्तं सौम्यं चरुं प्राश्नीयात् ।
कमिधातुध्रुवणाद्यममानेन संकल्पः कार्योऽन्नाद्यकामः सौम्यचरुप्राशनं करिष्य इति ।
आमयावित्स्वनिमित्तकप्राशने कामपदाभावात् संकल्पः ।

यो वाऽलमन्नाद्याय सन्नाद्यमघात्तेन +प्राश्यः ।

यः कश्चन पुरुषोऽन्नाद्यायाजमक्षणायालं समर्थः सन्केनचित्प्रतिबन्धेन नाजमद्या-
त्तेन कर्मबहिर्भूतेनापि पुरुषेण प्राश्यः । सौम्यश्चरुरिति शेषः । नैमित्तिकमिदम् ।
विसर्गरहितः पाठः प्रामादिकः ।

शलाकाभिधिष्णिगानाग्नीध्रो ज्वलतो विहरति ।

दर्शनां तृणानां च मूत्राणि शलाकास्ताभिः सहाऽऽग्नीध्र्याह्वाऽशलाकाभिर्ज्व-
लतो विहरति । विहरणं नाम तत्तद्विष्णियेषु स्थापनम् ।

नवगृहीतमाज्यमभ्यर्च्युर्गृहीत्वा ज्वलतो व्याधारयति ।

आहवनीयाग्नीध्र्यहोत्रीयमार्जशीयानामप्याज्येनैव व्याधारणं न सोमेन । अत एव
नवगृहीतमित्युक्तम् । पुनर्ज्वलत इति वचनं व्याधारणकालेऽपि ज्वलत्तार्थम् । सोमा-
भावाद्भस्माभावः ।

शेषमाज्यस्य करोति धारयन्ति धिष्णिष्यान् ।

धिष्णिष्यान्श्रीन् ।

उपयामगृहीनोऽसि बृहस्पतिमुतस्य त इत्यु-

पाशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणादृक्काति ।

परनीवन्तं ग्रहं गृह्णामीत्यन्तो मन्त्रस्य ।

तं धिष्णिष्यन्वाधारणसंपातेनाऽऽज्येन श्रीत्वा न सादयति ।

तं गृहीतं पात्नीवतं ग्रहम् । पत्नीवान्देवता यस्य स पात्नीवतस्त पात्नीवतम् ।

अग्निरत्र विशेष्यः । पत्नीवानिति विशेषणम् । एभिरग्र इति याज्यालिङ्गात् ।

आज्यवचनं यद्वचनेन पात्नीवतश्च श्रीणाति वज्रेणैवं वशे कृत्वा गृह्णामीति श्रुतिगतो घृतशब्द आज्यमेव व्याचष्टे न घनीभूताज्यमिति प्रदर्शयितुं माज्यशब्दः ।

उपनिष्क्रम्यामीन्पात्नीवतस्य यजेति संप्रेष्यति ।

उपनिष्क्रम्येत्येतस्य प्रयोजनं प्रादर्शितमेव ।

अग्राश्च इ पत्नीवाश्च इति वषट्कृते जुशेति ।

स्वप्ता सोमं पिब स्वाहेत्यन्तो मन्त्रस्य ।

कृताकृतोऽनुवपदकारः ।

कृताकृतो वैकल्पिकः । पात्नीवतशब्दस्य सूत्रकृतोपांशुस्वानभिधानादुचैदमेव ।

उपाश्वनुवपदकारोतीत्येकेषाम् ।

अनुवपदकारस्योपांशुत्वेऽपि सोमस्याग्रे वाहीत्यन्तमेवोपाशु, वीपडिति तूचैरेव ।

अग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीद नेष्टः पत्नीमुदानयोद्गात्रा पत्नीश्च

संख्यापयन्नेतर्होतृचमसमुख्याश्चमसानुग्रयन्होतृचमसे

भुवायावकाशं कुरु सर्वश्च राजानमुग्रय माऽतिरिचो

दशाभिः कलशौ गृष्ट्वा न्युञ्जेति संप्रेष्यति ॥ ९ ॥

उपस्थोऽङ्गस्तमासीद तत्र निषीद सोममस्यार्थं, नेष्टः पत्नीमुदानयोद्गातृसमीपे संख्यापनार्थम् । उद्गात्रा पत्नीं प्रति हिंकारं हिंकारं प्रति संख्यापय पत्नीमीक्षयेति हिंकारोच्चारणकालेऽन्वीक्षयेत्येकं कारणेत्यर्थः । छात्यावनद्वाह्यावणामप्येवमेवोक्तम्— यज्ञायज्ञीयस्य हिंकारं प्रति पत्नीमुद्गातेत्येत निषेधं प्रति पत्नीदक्षिणमूरुमभिपिच्छेत्तृतीयायाश्च स्तोत्रीयाया प्रस्तुतायाश्च सर्वे तदुदकं निनयेदिति । यदि ऋतवन्तरे यज्ञायज्ञीयसाम नास्ति तदा हिंकाराभावात्कदा पत्नीमुद्गातेत्येत्याशङ्क्यामाह— अहिंकारे तु प्रतिहारवेलायां पत्नीमुद्गातेत्येतेति । उन्नेतर्होतृचमसमुख्याश्चमसानुग्रयन्होतृचमसे भुवाय भुवावनयनार्थमवकाशं कुरु इत्यर्थः । अवशिष्टमेषः कृतव्याख्यानः ।

अग्नीन्नेष्टुरूपस्थमासीदेत्यस्यार्थमाह—

अन्तरा नेष्टारं धिष्णियं चाऽऽग्नीध्रो व्यवसृप्य भक्षयत्युपस्थे वा
नेष्टुरासीनो नोपस्थ आसीत् यद्युपस्थ आसीत् क्लीबः स्यात् ।

व्यवसृप्य प्रविश्योपविश्य भक्षयति उपस्थ आसीनो वा । नेष्टुरूपस्थ आसीनो वा
भक्षयति । ननु पूर्वं नेष्टुरूपस्थमासीदेत्युक्तमिदानीं तु नोपस्थ आसीतेत्युच्यते तत्कथं
नेतत्पूर्वविरुद्धमुच्यते । सत्यमुभयं दुर्घटम् । अत एव विरोधाद्विकल्पः कृतः सूत्रकृता ।
अग्नीन्नेष्टुरूपस्थमासीदेत्यत्रोपस्थमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे । इदं च सूत्रकृतैव प्रदर्शितं
मुपस्थे वेतिमस्यन्तनिर्देशेन । अन्तरा नेष्टारं धिष्णियं चाऽऽग्नीध्रो व्यवसृप्येत्यनेन
सामीप्यमुच्यते । अग्नीन्नेष्टुरूपस्थमासीदेत्यत्र यदा नोपस्थ आसीत् तदाऽग्नीन्नेष्टुरूप-
स्थमासीदेति संप्रैषाशस्य लोप इति केचित् । सामीप्यार्थकत्वमादायापि सप्तम्युपपद्यत
एवेति न लोप इत्यन्ये । क्लीबः पण्डः ।

होतृचमसमुख्याश्चमसानुनयति ।

१५९८म् ।

स्तुतश्चे भवतः ।

१५९९म् ।

प्रज्वल्यित्वा धिष्णियानग्निष्टोमस्तोत्रमुपाकरोति ।

अग्निष्टोमग्रहणमग्निष्टोमसंस्थाप्रयुक्तं मुख्यं स्तोत्रमिदमितिप्रदर्शनार्थम् ।

अध्विरस्य नीधीराविरिव नाभीः कुर्वाणाः सर्वे सकर्णप्रावृता भवन्ति ।

नीधीराविरिवमननक्रन्तैः । आग्निः प्रकटा इवेपनाभीः कुर्वाणाः सन्तः सकर्णं यच्छिरो
मुत्तरहितं तत्प्रावृत्यैव तिष्ठन्ति । सर्वग्रहणं कर्मासंबद्धानां सदः प्रविष्टानामपि प्रावृत-
शिरस्कत्वप्राप्त्यर्थम् ।

तानेवाऽऽह—

ये सदस्थाः सदसः ।

सदसः सदःसंबन्धिनो ये सदस्थाः सभासदस्तेऽपि सकर्णप्रावृता भवन्ति । सदः-
संबन्धित्वं सदःप्रविष्टत्वमेव । पष्ठार्धः संबन्धित्वम् ।

ऋत्विजो यजमानश्चेत्येकेषाम् ।

ऋत्विजोऽपि सर्वे सकर्णप्रावृता भवन्ति त तु स्तोत्रसंबन्धिन एवार्त्विज इत्येतदर्थ-
मत्रापि सर्वग्रहणमनुवर्तनीयम् । यजमानस्य स्तोत्रसंबन्धित्वाजियमेन प्राप्तौ विकल्पः ।
एकेषामित्यनेन यजमानस्य विकल्पः । एकेषामिनिवचनं मङ्गलकरणार्थमिति प्रथम-
पाठक उक्तमेव प्राक् ।

विश्वस्य ते विश्वावतो वृष्णिषावत इत्युद्गात्रा पत्नी संरूपापयति ।
प्रेषान्नेष्टाऽत्र कर्ता ।

अगन्देवान्यज्ञ इति पत्नी दक्षिणमूर्धं नम्रकृत्य वक्ष्णानाविष्कृत्य ।

दक्षिणमूर्धं नम्रकृत्यापोदवसनेन कृत्वेत्यर्थः । ऊरुसंधिर्वक्ष्ण ते च संधयोऽत्र बहवः ।
अतो बहुवचनम् । आविष्करणं प्रकटीकरणम् । अत्राऽऽपस्तम्बेनेतरेषामग्र एतस्या-
प्राकट्यायोपाय उक्तः—उपरि दूरमुद्ग्रेदा वक्ष्णानानाविष्कर्तोरहोतमुख्यस्याः प्रजा
जायत इति विज्ञायत इति । यथोरुसंधिर्नाऽऽविष्कृतः स्यात्तपोद्धरेद्वासस्तथा कृते
सति अहोतमुखो, अम्भानमुखो, अस्याः पत्न्याः प्रजा जायत एवं कृते सतीत्यर्थः ।

स्वाहाकृताः समुद्रेष्टा इत्यभ्यन्तरपूरोरु-

दीची पत्नी पञ्चेजनीरुरुणोपप्रवर्तयति ।

उदीची, उदङ्मुखी, ऊरुणा दक्षिणेनापोदवसनेन पञ्चेजनीरुप उपप्रवर्तयति अभ्य-
न्तरं गमयति । अत्र पक्षान्तरमाहाऽऽपस्तम्बः—ऊर्वोरुपप्रवर्तयेदित्येक इति ।
ऊर्वोरेव वा हस्तेन प्रवर्तयति न तु नाभ्यामन्तरतो गमयतीत्यर्थः ।

संरूपापनमुपप्रवर्तनं चाऽऽ तृतीयस्याः स्तोत्रीयायाः क्रियते ।

तृतीया स्तोत्रीया प्रथमपर्यायसंबन्धिभ्येव । अग्र उत्तमाया स्तोत्रीयायामिति
उत्तमवचनादत्र प्रथमपर्यायसंबन्धिभ्येव तृतीया स्तोत्रीया उन्द्ोगमूत्रे द्रष्टव्या ।
अत्राऽऽडमिविधौ । तृतीयमनोत्रपर्यन्तमित्यर्थः । अर्थः स्पष्टः । इदं पत्नीसंस्कारस्वा-
त्प्रतिपत्त्यावर्तते । एकस्या पत्न्यां रजस्वलाया पञ्चेजनीग्रहणस्य तत्सबद्धकर्मणा च
छोपः । आग्निमारुतशस्त्रे विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—अभ्यग्रमाग्निमारुतं प्रतिगृणातीति ।
अभ्यग्रं स्वरितम् । आश्वलायनोऽपि स्वभ्यग्रमाग्निमारुतमिति । सुशब्दादतिस्वरितम् ।
आपस्तम्बेनान्योऽपि विशेषोऽत्रोक्त — आपो हि एता मयोभुव इत्यभिज्ञायापो विधि-
श्च प्रतिगृणातीति । अपोऽवस्कन्दयन्प्रतिगृणात्यापोहिष्ठोये तृच इत्यर्थः । आश्वला-
यन.—आपो हि ऐति तिष्ठो विषयतम उपस्पृशन्त्वारब्धेष्वपावृतशिरस्क इति ।

स्वाहुष्किलायं मधुमा उतायमित्येतस्याः शस्यमाना-

यामुभयतोमोदं प्रतिगृणाति मदामोद इव मोदा-

मोद इवेत्याहावाद्ध्वं व्याहावांत्सिद्धः प्रतिगरः ।

एतस्या शस्यमानायामिति सप्तमी पञ्चम्यर्थः । तेनैतस्याः शस्यमानाया ऋच
आरभ्येत्यर्थो भवति । एतस्या ऋच आरभ्योभयतोमोदः प्रतिगरः । मदामोद
इव मोदामोद इवेत्युभयरूपप्रतिगरेऽपि मोदशब्दादुभयतोमोदत्वं प्रतिगरस्य ।
अथमुभयतोमोदः प्रतिगर आ, आहावात्स्वाहुष्किलायसंबन्धिभ्येतनाहावपर्यन्तम् ।
स्वाहुष्किलीयान्तिमाहापो व्याहाव उच्यते । व्याहावादित्यनन्तरं पूर्वनम्योर्ध्वशब्द-

स्यानुवृत्तिः । ऊर्ध्वमित्यनन्तरं चकारोऽध्याहर्तव्यः । आहावादूर्ध्वमपि उभयतोभेद एव प्रतिगरः । व्याहावात्सिद्धः प्रतिगरः । व्याहावादारम्य सिद्धः प्रसिद्ध एव प्रति-
गरो भवतीत्यर्थः ।

भूतमसि भूते मा धा इति प्रतिप्रस्थाता ध्रुवमभिमन्त्रयते ।

नेष्टुष्टेतृव्यावृत्त्यर्थं प्रतिप्रस्थातृग्रहणम् । एतयोरप्यध्वर्युत्वाविशेषात् । अध्वर्यो-
र्ध्यावृत्तिस्तु तस्य व्यापृतत्वादेव भविष्यति । मृगासमित्यन्तो मन्त्रस्य ।

धावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति परिगृह्णाति ।

अङ्गलिना ध्रुवं परिगृह्णाति । अङ्गलिना परिगृह्णाऽऽस्त इत्यत्र दर्शनात्स्पष्टतयाऽ-
ङ्गलिना परिगृह्णातीत्यापस्तम्बेनोक्तत्वाच्च ।

विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः प्रच्याव-

यन्त्विति ध्रुवस्य स्थानात्प्रच्यावयति ।

प्रच्यावयति स्वस्थानाच्छालयति । प्रशब्दः प्रत्यतिचालनार्थः । प्रच्यावयन्तिवत्पन्तो
मन्त्रस्य ।

दिवि देवान्दृष्ट्वान्तरिक्षे वयाःस्मीति हरति ।

होतृचमसमोषं हरतीत्यर्थः । पाथिवानित्यन्तो मन्त्रस्य ।

ध्रुवं ध्रुवेण इविपाऽऽ सोमं नयामसीति होतृचमसे ध्रुवम-

यनयति परिधानीयायाः शस्यमानायाः सकृच्छ-

स्तायामादितो वा शस्त्रस्य ॥ १० ॥ मन्त्रदेशेऽन्ततो वा ।

शस्यमानायामित्यग्राऽऽदित आरम्याऽऽन्नम् । सकृच्छस्तायामित्यनेन मन्त्रे
पर्याये । शस्त्रादौ शस्त्रमध्ये शस्त्रान्ते वेनि पञ्च पक्षाः सिद्धा भवन्ति ।

शस्त्रं प्रतिगीर्षं होतृचमसमध्वर्युराक्षचे चमसाश्चमसा-

ध्वर्यव उवयथा यज सोमानामिति संस्पृष्यति ।

शस्त्रं प्रतिगीर्येति दर्शितप्रयोजनम् । अत्रशिष्टं सूत्रमपि दर्शितप्रयोजनम् ।

व्याख्यातश्चमसानां भक्षः ।

पचाचमसं चमसिनो भक्षयन्तीत्यारम्य तृतीयस्य होत्रका इत्यन्नेन मूत्रेण
व्याख्यात इत्यर्थः ।

सर्वभक्षा नाऽऽप्यायनसादने भवतः ।

अनाराशंसत्वादिति भावः ।

अग्नीदौपयजानङ्गारानाहरेत्येतत्प्रभृति पाशुकं कर्म प्रतिपद्यते ।

स्पष्टम् ।

नानूयाजान्ते स्वरं जुहोति न हृदय-
शूलेन चरन्ति यद्यनूबन्ध्या भवति ।

इदं बह्वनूबन्धोपलक्षणम् ।

ग्रहतेषु परिधिषु स० स्रावेणाभिहुत्य हारियोजनेन चरन्ति ।

संस्त्रावेणाभिहुत्येतिवचनं परिधिप्रहरणाङ्गं संस्त्रावहोम इतिबोधनार्थम् । सोमाङ्ग-
स्वाप्तुनर्वचनम् । हरिरस्मिन्युज्यते स्वस्थानं प्रति गमनायेन्द्रस्येति हरियोजन
इन्द्रस्तस्मिन्निधिरहो हारियोजनस्तं संस्त्रावाभिहोमान्ते परिधिप्रहरणारूपकर्मणि कृते
गृह्णातीत्यर्थः ।

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजन इत्युन्नेता

द्रोणकलशेन हारियोजन० सर्वमाग्रयणं गृह्णाति ।

अत्र तृतीया सप्तम्यर्थे । आग्रयणस्यालीस्थसोमस्य स्थाप्या अग्रयणप्रत्वेन द्रोणक-
लशस्य महत्पा(हापा)प्रत्वेन तस्माद्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । सर्वमाग्रयणमाग्रयणस्यालीस्थ
सर्वं सोमं द्रोणकलशे हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति ।

तं बह्वीभिर्धानाभिः श्रीत्वा न सादयति ।

धाना अत्र लौकिक्य एव । भूमिता यथा धानाः । बौधायनेनाप्युक्तं प्रिय एव—
धाना हारियोजनीः कुरुतेति ।

शीर्षेणाभि निधायोपनिष्क्रम्येन्द्राय हरिवतेऽनुग्रहीन्द्राय हरिवते प्रेष्येति
संप्रेष्यति धानासोमेभ्योऽनुग्रहि धानासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति वा ।

१ शीर्षन्, शीर्ष्ण । विभाषा छिद्योरिति शेषः सप्तम्याः । शीर्षेणाभि शीर्ष्ण
उपरीत्यर्थः । उपनिष्क्रम्येत्यनेन हविर्धानाद्बहिर्गत्वेवायं प्रियः ।

हरीः स्थ हयोर्धाना इति विक्रम्य वषट्कृते

जुहोत्यनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् ।

विक्रम्येति विविध क्रमणं विक्रमणमग्रतः पृष्ठतश्च पादयोः करणं पुनः पुनः ।
अत्र हेतुः धृतौ विक्रम्य हीन्द्रो वृत्रमहन्समृद्ध्या इति । वषट्कारोत्तरं तूष्णीमेव
विक्रमणम् । मन्त्रेण होमः । इन्द्राय स्वाहेति स्वाहाकारलिङ्गात् । हरति भक्षं सदः
प्रति हरति भक्षम् ।

त० सर्वे समशः प्रतिविभज्योन्नेतर्युपहवमिष्टेष्टयजु-

पस्ते देवसोमेति चिधिपाकारं धाना भक्षयन्ति ।

वाचनिकोऽत्र भक्षलामो होत्रुन्नेतृव्यतिरिक्तानामपि निमित्ताभावेऽपि । होतुर्वषट्-
कारप्रयुक्तो भक्षः । उन्नेतृहोमाभिषयप्रयुक्तो भक्षः । इतरेषां वाचनिकः । तं हारियो-

जनं होता, उन्नेता, अन्ये च । एते सर्वेऽपि हरियोजनगतस्य सोमस्य पात्रान्तरे धानामिः सह समान्पागान्कृत्वेत्यर्थः । प्रतिः सामुख्यार्थः । उन्नेतरूपद्वयत्वेति सर्वेऽप्युन्नेतारमुपद्रूयेष्ट्यजुषस्ते देवसोमेति मन्त्रेण चिश्चिपाकारं चिश्चिपां कृत्वा कृत्वेत्यर्थः । चिश्चिपेति शब्दानुकास्तथा शब्दं कृत्वा धानाम्यो रसं, हृदयं गमयन्ति रसमात्रं निगिरन्ति ।

संदर्शयासंभिन्दन्तो धानानां निम्नानि कुर्वन्तो निरवधयन्तः ।

संदर्(२)श्य धाना असंभिन्दन्तश्च धाना मेदनं तातामकुर्वन्तः । दन्तैर्धानासु विपि-
टाकारतामात्रं कृत्वा निम्नानि धानानां स्थूलप्रदेशे निम्नानि कुर्वन्तः । स्थूलप्रदेशे निम्ना
धानाः कुर्वन्त इति यावत् । निरवधयन्तस्ताम्यो रसं निष्कृष्य पिबन्त इत्यर्थः ।

आपूर्याः स्थाऽऽ मा पूरयतेत्युत्तरवेद्यां धाना
निष्ठीव्योपवपन्ति रय्यै त्वा पोपाय त्वेति वा ।

निष्कृष्टरसा धाना उत्तरवेदिसमीपे निष्ठीव्य धूतकृत्य वपन्तीत्यर्थः । आपूर्या इत्य-
नेन रय्यै त्वेति विकल्पते । अत्राऽऽपस्तम्बेनाऽऽवपनमुक्तम्—तत आचामन्तीति ।
धानामक्षणेनोच्छिष्टत्वादिति भावः ।

दधिकाव्णो अकारिषमित्वाधीध्रागारे दधिद्रप्स्तान्मक्षयन्ति ।

द्रप्स्तशब्देन दध्न उपरितनो घनीभूतोऽश उच्यते ।

एकधनपरिशेषान्यथाचमसं व्यासिच्य हरिणैर्दूर्वाः संश्लो-
क्षांश्च तीव्रीकृत्य रसं जनयित्वाऽप्सु घौतस्य सोम-
देवत इति रसमवध्रेण भक्षयित्वा चात्वालेश्वनयन्ति ।

एकधनानां ये परिशेषास्तान्मक्षयन्तेषु क्रमेण निसिच्य तेषु हरिणोर्हरिता दूर्वाः
संश्लोक्षाश्च मर्दयित्वा तीव्रीकृत्य दूर्वरमेनाया श्लक्ष्णीकरणं तीव्रीकरणं रसं दूर्वारसं
जनयित्वात्वादयित्वा तं रसमप्सु घौतस्येति मन्त्रेणावध्रेणाभिमिश्र गमयित्वा चात्वा-
लेश्वनयन्ति चमसिनः । यथाचमसं व्यासिच्येत्यनेन चमसिनामेवेदं कर्म नान्येषामेव-
मसिनामध्वर्यादीनामिति गम्यते । अपरेण चात्वालमास्तावे वेति मक्षणदेशः । अयं रस-
मेवोक्तः ।

यन्म आत्मनो पिन्दाऽप्सुदिति पिन्द-

याऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्ते ॥ ११ ॥

चमसिनोऽचमसिनश्च । एकैवात्र पिन्दा । एकवचनात् ।

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजन-
मसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोऽवयज-
नमसि परकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यैनस एनसोऽवयजन-
मसि यच्चाहमेनो विद्वाश्चकार यच्चाविद्वाश्चस्तस्यैनसोऽ-
वयजनमसीति प्रतिमन्त्रमाहवनीये शकलानभ्यादधति ।

प्रतिमन्त्रमिति वचनमेकेतिकरणादेक एव मन्त्रस्तदन्ते शकलानामभ्याधानमिति
स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थम् ।

उभा कवी युवाना सत्यादा धर्मणस्पती । सत्यस्य धर्मण-
स्पते वि सख्यानि सृजामह इति सख्यानि विष्टमन्ते ।

सख्यविसर्गोऽप्राद्रोहविसर्गः । तत ऊर्ध्वमद्रोहो द्रोहो वा न तु नियमेन द्रोह
एव कर्तव्य इति विधिः ।

अभिमृष्टे वेदे पत्नीः संयाजयन्ति ।

यजमानेनाभिमृष्टे वेदे सति पत्नीः संयाजयन्ति । परिधिषु संस्त्रावहोमानन्तरं हविः-
क्षेपप्राशनं ततो वेदाभिपेक्षस्ततः पत्नीसंयाजा इत्येतावानेवात्र क्रम इति प्रकृतितोऽत्र
विशेषः ।

स्तीर्णे वेदे नवमृहीतमाज्यमध्वर्युर्मृहीत्वा धातारातिरित्यन्त-
र्ध्वमूर्ध्वस्तिष्ठन्नुद्धाहऽऽवनीये नव समिष्टयजूंषि जुहोति ।

स्तीर्णे वेद इत्यनेन समिष्टयजुर्होमात्पूर्वं सर्वप्रायाश्चित्तहोमोत्तरमत्र वेदस्तरणकाल
इति प्रकृतितोऽत्र विशेषः । अध्वर्युग्रहणं नियमार्थमध्वर्युरेव जुहोति न यजमानोऽपि
अन्वारम्भद्वारा । सूत्रान्तरेऽत्रान्वारम्भ उक्तो यजमानस्य तद्यावृत्तधर्मिदं वचनम् ।
अन्तर्ध्वदिवचनं दर्शहोमध्वर्यावृत्तधर्मम् । ऊर्ध्वत्वस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वेऽपीदं वचनम-
प्यदर्शहोमारम्भकेषु होमेषु पक्षे प्रहृताऽपि भवतीतिज्ञापनार्थम् । जुहूग्रहणं प्रकृति-
प्राप्तप्राप्त्यावृत्तये । आहवनीयग्रहणप्रयोजनं यद्यप्यत्र नास्ति तथाऽप्याहवनीये नृत्वा-
नामपि समिष्टयजुषामर्थं होम इति प्रयोगकाले स्मरणार्थमित्यदृष्टवेव प्रयोजनं कल्प्यम् ।
एतस्मरणामाने यजुर्ध्वप्रायाश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्री होतव्यम् । नव समिष्ट-
यजूंषि जुहोति नवभिर्मन्त्रैर्नव समिष्टयजूंषि जुहोतीत्यर्थः । तत्राऽऽद्याः षण्मन्त्रा
अष्टः । अवशिष्टा यजूंषि । षड्भग्विषाणि जुहोति त्रीणि यजूंषीति श्रुतिरपि ।
भग्विषाणि भ्रमृषाणि । भ्रमृगणोत्पपेक्षितं भ्रग्विषाणीति च्छान्दसः पाठः ।
एवास्तृणु स्वाहाकारः परिभाषासिद्धः । यजुःषु तु पठित एव स्वाहाकारोऽस्ति ।

अथोक्त एवाञ्जली पूर्णपात्रानयनं सोमस्य फलीकरणहोमः सारस्वतहोमादि । उक्त-
 भाषमर्षो मरद्भामेन—समानमा समिष्टयजुष इति ।

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति छुवेण
 तस्य जिह्वास्तिष्ठस्त्वूर्णो महो वा ।

समिष्टयजुर्होमे यं द्वेष्ट्यं प्रमायुकः सद्योमरणशीलः स्यादिति यो यन्मानः काम-
 येत तस्येतादृशकामवतो यन्मानस्य प्रयोगे छुवेण जिह्वा कुट्टिताह्वास्तिष्ठन्नित्यर्थः ।
 कामनाविषये छुवो जिह्वाता च विधीयते । तूष्णीमित्यनेन मन्त्रेषु मानसिकत्वं दिष्टो-
 यत उपाशुतां बाधित्वा । प्रह्वो वेत्यनेन पक्षे प्रह्वता विधीयते । जिह्वा इत्यनेन
 तिर्यक्प्रकृता प्रह्व इत्यनेन पृष्ठवक्त्रोत्पन्नयोर्भेदः । अन्यत्पष्टम् । अत्र बर्हिषो नानु-
 महरणम् । वेदिमुपोपतीत्यनेन विशेषप्रतिपत्तेरग्रे विधास्यमानत्वात्, हृदयशूलवर्णातः
 प्राक्पशुवत् । अध्वर्योर्यज्ञविमोक्तः । या घर्षे स्थालीमिति सौम्यस्थाष्टीविमोक्तमत्र
 केचिदिच्छन्ति तत्र विमुक्तस्यासत्त्वाः पूर्वमेव । प्राप्तद्विकं च नोत्कर्षेदसंयोगादिति
 न्यायात् ।

इदं तृतीयं सवनं कर्तव्यमिति सन्स्थिते ज्ञेयम् ।

संस्थितवचनसमिष्टयजुषः परमपि वर्गशेषः समापनीय एव । अनुवन्द्याभावे
 हृदयशूलोद्भासनादि यूपोपस्थानान्तं समानं प्रक्षणार्णम् । ततः सोमप्रायश्चित्तानि
 सोमस्कन्धनप्रयुक्तानि प्रायश्चित्तानि अग्न्याग्नि यथानिमित्तं शास्त्रान्तरोक्तानि प्राय-
 च्छित्तानि चात्र कर्तव्यानि सवताहुनेः पूर्वम् । व्याख्या तु प्रातःसवनवदेवाप्रापि ।

मशारतः प्रमुवेति संभेद्यति सर्पतेत्याह

मशारता संतिष्ठते तृतीयसवनम् ॥ १२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

इदमपि व्याख्यातं प्रातःसवन एव ।

इत्योक्तोपाहश्रीमदग्निष्टोमपाजिसाहस्राग्निपुक्तगजपेयपाजिसर्वतोमुखपा-

भिदिसाहस्राग्निपुक्तपौण्डरीकपाजिगणेशदीक्षिततन्मगोपीनाथ-

दीक्षितधिरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्त्वापादहिरण्यकेशिस्-

शाम्भुपिंगतनिगूढार्थरत्नालामहत्तविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ष्योत्स्नाव्याख्यां हृषी नवम-

प्रश्नस्य चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ नवमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अवभृथस्य तथैव प्रक्रमयति ।

अपावमृथस्तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्याम इत्येतावतैव सिद्धेऽवभृथस्य तथैव प्रक्रमयतीत्येवं गुरुसूत्रकरणमध्वर्युतन्त्रविषय एव तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्याम इत्येतस्य प्रवृत्तिर्न हीनतन्त्रविषय इति । तेन देशो यो अप्सु महिम इत्यत्र भवत्येव । भूः प्रपद्य इत्यादि तु न भवति वेदेरमावात् ।

तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्यामः ।

गृहमेधीयायां प्रायणीयायां च गतार्थम् ।

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्योत्पराजीन् स्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ।

अन्यन्वाधानवचनमेतद्वचनामावे तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्याम इति सूत्राद् प्राप्तिः स्यात्तस्य प्राप्त्यर्थम् । कृतव्याख्यानां प्रायणीयायाम् । कालतस्तन्त्रम् । पौर्णमासतन्त्रत्वे ज्योतिरुक्तं यज्ञायेति, इमामूर्जे ये प्रविष्टा इति च । आमावास्यातन्त्रत्वे ज्योतिरुक्तममघ यज्ञाय० इमामूर्जे यथातिथीति । उनयत्रापि आवभृथः हविरिति विशेषः समान एव । न नवग्रहणं पूर्वगृहीतव्रतस्याथाप्यमुक्तत्वात् । अर्थप्रेषात् । नेध्मावर्हिणहरणम् । तूष्णीमसिद्धमादाय निष्टप्य परिषेजनीयांश्चिञ्चत्वाऽऽदृत्य परिषेजनीयदर्भेभ्यो वेदार्थं दर्भान्गृहीत्वा तेन वेदं कृत्वा परिस्तीर्य नोपावग्नी कर्मणे वामिति पाणी प्रक्षाल्योत्पराजीं यज्ञस्य संततिरपीति मन्त्रेण स्तीर्त्वा यथार्थं यथाप्रयोजनं पात्राणि दर्भेषु प्रक्षालितानि न्यग्विजानि प्रयुनक्ति । उत्पराजीमित्येकवचनप्रयोजनं प्रायणीयाया दर्शितमेव । अत्र कृत्वाप्रत्ययानुत्पराजीस्तरणानन्तरमेव पात्राणां प्रयोगः । अवभृथस्य सर्वशेषस्यान्न ब्रह्मव्रजमानसदनकरणम् । सुयार्थं कृतार्थमेव सदनार्थां सिद्धेः । स्फुर्यं कपालमेकं महस्त्रामर्प्यात् । अग्निहोत्रहवर्णी शूर्पं कृष्णामिनें शम्भामुल्लङ्घं मुसलं ह्यदमुषलां सुवं जुह्वमुषभृतं ध्रुवामाज्यवस्पर्शं कुटुं पार्श्वीं मेषणं वेदं मदन्तीपात्रमुपवेणं निषेचनपात्रं वेदाग्राणि वक्ष्युमममुद्वन्तरशाखां चेत्येतावन्ति पात्राणि । न ब्रह्मवरणं प्रधानार्थवरणेनैव सिद्धेः । यजमानोपवेशनम् । ततो वाचस्पत इत्याद्येव ब्रह्मणः पवित्रकरणम् ।

न प्रणीताः प्रणयति ।

ब्रह्मज्ञपः प्रणेत्यापीति नास्ति, न प्रणीताः प्रणयतीति प्रणयनस्य निषेधात् । यजमान वाचं यच्छेत्येतावानेव, त्र मैवः ।

निर्वपणकाले वारुणमेककपालं निर्वपति ।

संविशन्तां० दक्षाय वा० वेधाय० प्रत्युष्टं० यजमान हविर्निर्वप्यामीत्यादि स्तुच्योप्येत्यन्तं भवति । निर्वपणकाल इत्यनेन संविशन्तामित्यादिसत्त्वं सूचितम् । वरुणाय जुष्टं निर्वपामीति वारुणमेककपालं निर्वपति । वरुण हव्यः रत्नस्य । -वरुणाय वो जुष्टं प्रोक्षामीति । शुन्धध्वमिति पात्रप्रोक्षणं कृष्णानिनादानादि अव्यवकिरन्तीति प्रेषान्तं कर्म प्राकृतं तत्र वचनामानेऽपि प्राप्यते । अन्यथाहिना हविष एवासिद्धेः । मदन्याधिश्रयणम् । प्रथमेन मन्त्रेणैव पुरोडाशार्थेककपालोपधानम् । निर्वप्यं० भृगुणामिहिरसां तपसा तप्यस्य । अङ्गाराच्यूहनं पात्रीनिष्ठपनादि पिष्टोत्पन्नान्तम् ।

यजुस्तृताभिः संयौति ।

यस्मिन्कस्मिंश्चित्पात्रे शुद्धा अगो गृहीत्वा देवो वः सविनेति पच्छः पठितगायत्र्यात्मकेन मन्त्रेण सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमित्येवंरीत्योत्पूय ताम्यः स्तुवेण गृहीत्वा समाप इति पिष्टं मिश्रयतीत्यर्थः । अद्भ्यः परिप्रजाताः स्पेत्यादि । न विभागो न निर्देशः । अर्पणोपात् । यजुस्तृताभिविधानप्रयोजनं सवनोपनिर्वपप्रकरणे प्रदर्शितमेव ततो द्रष्टव्यम् ।

अभिवासित आप्यलेपं निनीय संप्रेषेण प्रतिपद्यते ।

अभिवासितशब्देन वेदेन साकारं भस्माध्यूहनमभिवासनमुच्यते । अविदहन्तः श्रपयतेति प्रेषनिवृत्तिरनेन क्रियते । प्रेषं विनेवाग्नाविदाहविशिष्टश्रपणं कर्तव्यम् । आप्यलेपं निनीयेति वचनं महावेदेरास्तृतत्वात् निवृत्तिराशङ्किता स्यात्तन्निवृत्त्यर्थम् । तूष्णीमेव स्फ्यमादाय संप्रेषेण प्रतिपद्यते । आप्यलेपनिनयनोत्तरं संप्रेष एव नाऽऽपस्तम्बोक्ता वेदिरिति प्रदर्शनार्थो व्युत्पत्त्ययः ।

यदन्यदिध्मावर्हिपः पत्नीसंहनाद्य तत्संप्रेष्यति ।

यत्र स्तम्भयजुर्हरणं तत्रैव स्फ्यमादानं समन्त्रकं नान्यत्र तस्य तदहस्तात् । तत्र प्रेष एतत्सूत्रात्प्रोक्षणीरासादय स्तुवं च शुचश्च संमृद्भ्याम्येनोदेहीत्येतावान्प्रैषोऽत्र भवति । यद्यपि प्रोक्षण्यासादनस्य दृष्टार्थता नात्र तथाऽप्यदृष्टार्थं सादनं कर्तव्यमेव । इध्मःवर्हिपः पत्नीसंहनाद्यान्यत्वात् । ततोऽग्निहोत्रहवण्यां पवित्रान्तर्हितायामप आनीयेत्यादिनाऽग्रं परिमृशतीत्यन्ते निशिताः स्पेत्यादि दिवः शिल्पमित्यन्तं करोति । परिमोमनीपदर्मानुद्वन्तरशाखा चाऽऽदाय तूष्णीं निष्टप्य तूष्णीं जुह्वत्संमृश्य पुनर्निष्टप्य प्रोक्ष्य स्तुवां समीपे निदधाति । तूष्णीं संमार्गानमौ प्रहरति । यद्यप्यमाणसूत्रादिदं प्राप्यते । न प्राशित्रसंमर्गः । तस्यैवामावात् ।

यत्प्रागाज्यग्रहणाच्चतृत्वा प्रतिद्वत्य

गार्हपत्य आज्यानि शृङ्गाति ।

पूना ते विंशं विंशत्पित्यादि यत्प्रागाज्यग्रहणात्कर्म तत्कृत्वाऽऽज्यं गार्हपत्य-

समीपे प्रतिहृत्य । प्रतिहरणं नाम पर्यावृत्य हरणं प्रतिहरणम् । गार्हपत्यस्योत्तरत आर्ज्यानि गृह्णाति ।

सर्वाणि चतुर्गृहीतानि द्विर्वोपभृति ।

उपभृत्यपि चतुर्गृहीतं द्विर्वेति लाघवाद्भक्त्य एवं वचनं जुह्वादिषु प्रकृतितः पसे प्राप्तस्य पञ्चगृहीतस्य निवृत्त्यर्थम् । उपभृति ब्रह्मणस्त्वेत्यादिचतुर्भिः । नोपभृतः समानयत इति वक्ष्यमाणनिषेधाद्गार्हपत्यमेव समानयनं न स्वाहाकारार्थमित्यवगम्यते । अत औपभृताज्यस्य प्रवाजसंबन्धमावात्प्रथमस्य चतुर्गृहीतस्य प्रयानार्थस्य निवृत्तिः । द्विर्वोपभृतीत्यस्मिन्पसे विशेषे स्वा सुवीर्याय स्वेति द्वाभ्यां द्विवारं ग्रहणम् । प्रकृतिवृद्धि-
भावाम् । अपोदृत्याऽऽज्यस्थालीं स्रुववेदाभ्यां सह । अन्यत्र कार्याग्नौरोधेनापोद्धरण-
मर्थमाप्तम् । स्वधा पितृभ्य ऊ० आसादितानां प्रोक्षणीनां प्रतिपत्तेरावश्यकत्वादिवम् ।
पवित्रापितर्जनं तूष्णीमेव वेद्यामेव । प्रस्तरामावात् । प्रस्तरापितर्जन एव मन्त्रः ।
यजमानो वै प्रस्तरः प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ दधातीत्यर्थवादात् ।

अलंकृत्य पुरोडाशमुत्तरेऽऽसेऽवभृथः सः सतादयति ।

अलंकृत्य पुरोडाशमित्यनेनेदमहः सेनाया इत्यादिविधिः प्राप्यते । अग्निपुराणे न विद्यते । कृत्स्नस्य प्रधानकर्मण्यपदेयत्वात् । स्थितकृद्भवनाच्च । उत्तरवेदेरुत्तरेऽ-
सेऽवभृथे प्रसेपणीयं द्रव्यसमुदायं संसादयति एकत्र करोति ।

तमेवाऽऽह—

पुरोडाशगाज्याभ्यामुन्म्वरीमधिपवणफलके रवर-
पाः सृज्जीयं च यत्किञ्च सोमल्लिप्तमन्यत्र चत-
सृभ्यः सोमस्थालीभ्य आग्रयणस्थाल्या उ-
यथस्थाल्या आदित्यस्थाल्या ध्रुवस्थाल्याः ।

यत्किञ्च सोमल्लिप्तमित्यनेनाधिपवणवर्मादि गृह्यते । नास्मिन्पुरोडाशसादने याज-
मानमपूर्वत्वात् । चतसृभ्यः सोमस्थालीभ्य इत्येतावतैव चतसृणां प्रसिद्धत्वाद्ग्रहणे
सिद्धे निर्देशो देविकाहविनिर्वापपसे चतस्रः स्थाल्योऽन्यत्र तस्मात्स्थालादपसार्य
प्रज्ञाता अन्यत्र स्थाप्यास्ताश्च प्रथमत आग्रयणस्थाली स्थाप्या तत उक्थस्थाली तत
आदित्यस्थाली ततो ध्रुवस्थालीत्येवं क्रमेणैव स्थाप्या इत्येतादृशक्रमप्राप्त्यर्थम् ।

आयुर्दा अग्ने हविषो जुपाण इति

जुहोति यतरस्मिन्नग्नौ श्रपयति ।

अत्रावभृथनिष्कृतेति मन्त्रेण द्वितीयाऽऽहुतिः । नमो रुद्राय वास्तोष्पतय इति
तृतीयाऽऽहुतिः । उक्तं चाऽऽपस्तम्बेन—आयुर्दा अग्ने हविषो जुपाण इत्यवभृथमवै-
ष्यन्नुद्गुपादैवभृथनिष्कृतेति ॥ । नमो रुद्राय वास्तोष्पतये । आपने विद्वणे ।

उद्याने यत्परायणे । आवर्तने विवर्तने । यो गोपायति तस्मिन् इति चेति । तत्राव-
भृथनिचङ्कणेति मन्त्रस्य सूत्रकृताऽन्यत्र विनियुक्तत्वात्ताऽऽहुतौ विनियोगः । नमो
रुद्रायेत्यस्य च मन्त्रस्याविनियुक्तत्वादत्र सामान्यपरिभाषया विनियोगः । जपे वा
विनियोगः । तत्र च होमोत्तरम् । यतरस्मिन्नग्नौ श्रपयतीत्यत्राऽऽवृश्च्यते वा एतद्यज्ञ-
मानोऽग्निम्यामिति श्रुतिलिङ्गं मूलम् । यदि गार्हपत्ये श्रपणं तदा गार्हपत्य इयमा-
हुतिर्यथाहवनीये श्रपणं तदाऽऽहवनीय इति ।

समुप्तेऽवभृथे ।

समुप्त औदुम्बर्यामामन्यां स्याति । आसन्ध्यत्रोपस्थितत्वाद्वाजासन्ध्येव ।

मस्तोतः सामानि गायेति संप्रेष्यति सह

पत्न्या त्रिः सर्वे सास्त्रो निधनमुपयन्ति ।

निधनं साम्नोऽन्या भक्तिः । त्रिःशब्दस्योपयन्तीत्यनेनान्वयः । तथा च त्रिरुप-
यन्तीत्यन्वयो भवति । त्रिरुपयन्तीत्यस्य त्रिराहुँरित्यर्थः । प्रेपे सामानीति बहुवचनं
देशप्रयकर्तव्यसामगानामभिप्रायेण । तेन सङ्गदेव प्रेपः मिद्धो भवति ।

उरुः हि राजा वरुणश्चकारेति चात्वालं

गरवा वदन्ति चात्वालाद्वा प्रयान्तो वदन्ति ।

चात्वालं गरवा चात्वालसमोपे स्थित्वा वदन्तीति प्रथमपक्षार्थः । चात्वालं त्यक्त्वा
तदग्रे प्रयान्तो निर्गच्छन्तो वा वदन्तीति द्वितीयपक्षार्थः ।

अन्तरेण चात्वालोन्कराद्युदञ्चो निष्क्रामन्ति ।

उभयपक्षेऽपि चात्वालोन्करावन्तरेण निष्क्रामन्ति । उदञ्च उदङ्मुखाः ।

सर्वा दिशोऽवभृथगमनमाप्नातम् ।

अथ यां दिशं गच्छन्ति सैव प्राची तदनुरोधेन तत्तद्विचक्षणानि कल्पयित-
व्यानि । सर्वेषां मन्त्रः । पत्न्या अपि । सह वसन्थेनि पूर्वमूत्रानुवृत्त्येवं लभ्यते ।

नोदीचेन संचरित्वा इत्येकेषाम् ।

उदीचेनोदग्दिगतेन । इदं पथो विशेषणम् । उदीचेन पथा न संचरोदित्ये-
केषामाचार्याणां मतमित्यर्थः ।

मध्यदेशे द्वितीयं सास्त्रो निधनमुपयन्त्युदकान्ते तृतीयम् ।

स्पष्टोऽर्थः ।

क्षतं ते राजन्भिषजः सहस्रमित्यपो हृष्टा जपन्ति ।

सर्वेषां बहुवचनावयः । एकवचनपाठेऽध्ययोरिव जपः । बहुवचनपाठे पत्न्या अपि ।

अभिष्टितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठन्ति ।

उदकान्तं गत्वोदकाभिमुखास्तिष्ठन्ति सर्वे ।

अपः प्रगाह्य तिष्ठन्तोऽवभृथेन चरन्ति ।

अपः प्रगाह्यापो विलोडय । तिष्ठन्तोऽवभृथेन चरन्तीत्यनेनाऽऽधारादावाक्रमण-
प्रत्याक्रमणयोर्निवृत्तिः क्लृप्ते । दक्षिणतो ब्रह्मा यजमानः पत्नी च । उत्तरत आग्नीध्रः
पश्चाद्धोता मध्ये हवींश्चि पात्रान्तरस्थानि केनचिद्गतानि उच्चे मध्ये वाऽऽसन्धां वा
स्थापयेत् । अवागवल्लोडनं सर्वेषाम् । होताऽनामस्त्रिन एव बहिस्तूणीमाचम्य निवीतो
भूत्वा देवा यो अप्सु माहिम इत्याचम्य यज्ञोपवीतो भूत्वा पुनराचम्य, अभिष्टितो
वरुणस्य पाशः, उदकान्तमभितिष्ठति । ततोऽपेऽवल्लोडय तिष्ठन्नवभृथे न चरति ।

ओढासु देवतासूदकमुपवाज्य खुवाधार-

माघार्याग्नीदुदकं त्रिः समृद्धीति संप्रेष्यति ।

ओढासु आवाहितासु देवतासु सतीषु । इदं याजुषहोत्रे । ओढासु देवतास्विति-
सूत्राद्धोत्रा देवतावाहनं कर्तव्यम् । अग्निमम आ३० सोममा ३० वरुणमा ३०
देवा५ आज्यपांश्च आ० अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतावा ३० । ओढासु देवतास्वितिसूत्रा-
द्यावत्यो देवतास्तासां केवलावाहनमात्रं कार्यं न तु निगदशेषपठनम् । उदकं वेदे-
नोपवाज्य । अष्टार्धमिदमुपवाजनम् । खुवाधारमाघार्यं ध्रुवामाप्यायपति । इदं
ध्रुवाप्यायनं ध्रुवां वै रिच्यमानामितिनिषेधस्य प्रावरणात् । अग्नीदुदकं त्रिः समृद्धीति
संप्रेष्यत्यध्वर्युः । ततः संप्रेषित आग्नीध्र ऊहितेन मन्त्रेणोदकं प्राक्संस्थं त्रिः संमार्ष्टि
स चोह इत्थम्—उदकं वाजनिद्वानं स्वा सरिष्यद्वानं जेप्यद्वेजि वाजनिद्वानमित्याद्यै
संमार्ष्ट्युदकमन्नादमन्नाद्यायेति ।

संमृष्टेऽप्सु तृणं प्रास्य ।

संमृष्ट इत्यनेन संमार्गः सूच्यते । संमृष्ट इति भूतनिर्देशात्संमार्गोत्तरमप्सु प्राप्तं
संमृष्टे विहितेनोहितेनाऽऽग्नीध्रेण संमृष्ट उदक इत्यर्थः । अत्राग्निसंमार्जनानामभावात्त-
स्थाने परिभोजनीयदर्शान्स्पर्शेन सह गृहीत्वा तैः सह स्पर्शेन संमार्गं करोति । अत्र
भरद्वाजेनोक्तम्—चोद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेद्यथा गृहमेधीयेऽग्निसंमार्जनानोति ।
गृहमेधीय इत्यवभृथोपसदादीनामग्निसंमार्जनानामववतामुपलक्षणम् । आग्नीध्रेण संमा-
र्गे कृत आहवनीयदेशं संलक्ष्याप्सु तृणं प्रास्यति । अस्मिन्तृणे सर्वा आहृतयो
हीतव्याः । बर्हिषामिनुहोत्याहुनीनां प्रतिष्ठित्या अथो अग्निवत्येव जुहोतीति श्रुतेः ।
मुपनमसि विप्रमस्तोदकं यष्ट्युदं नम इत्यग्निशब्दस्थान उदकशब्दस्योहः । अत्र-
त्याग्निशब्दस्याऽऽहवनीयपरत्वादत्राऽऽहवनीयाभावानुदकस्य तत्स्थानीयावात् । यष्टु-
शब्दस्य तद्विशेषणत्वाद्दुदकशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वादेतदनुगोपेन विशेषणीभूतो यष्टु-

शब्दोऽपि नपुंसकलिङ्गः कार्यः । सप्रथा नमो देवेभ्य इति मन्त्रपक्षे तु सप्रथो नमो देवेभ्य इत्युहः । सप्रथा इति शब्दः सान्तः । तस्योदकविशेषणत्वे सप्रथ इति नपुंसकलिङ्गकत्वम् । स्वधा पितृभ्यः । जुहे ह्यग्निस्त्वा० उपमृदेहि देवस्त्वा० सुयमे मे० अग्नाविष्णु इति नास्ति । वेदेरभावेन तत्तन्युक्तस्याऽऽक्रमणस्य तत्संबन्धिमन्त्रस्य चाभावः । विष्णोः स्थानमसीति नास्ति । अतिक्रमणमावात् । अवस्थानस्य तत्संबन्धिमन्त्रस्य चाभावः । अन्वर्धेदि दक्षिणं पादमित्यादि लुप्यते वेदेरभावात् ।

अग्नेरनीकमप आविवेदेति सूच्यमाधारयति ।

सूच्यं सूचसाध्यम् । अत्रस्याग्निशब्दस्येज्यमानदेवप्रकाशकत्वान्नोहः । हुत्वाऽनुप्राणिति । बृहद्वा इति सूचमुद्गूह्यति । पाहि माऽन इति नास्ति प्रत्याक्रमणमावात् । अग्रय इदमिति त्यागः । वागस्याऽऽग्नेयीत्युहः । समक्तम० उन्नीत० रायः सुवीराय स्वाहा । यज्ञेन० सादयित्वा स्रुचौ । इक्ष्मसंनहनस्थाने संमार्मतृणानि स्पृष्ट उपसंगृह्य क इदमध्य० क इदमग्नी० ब्रह्मन्प्रवरायाऽऽग्रावयिष्यामि । वाचस्प० ओ ३० माश्रा ३० आ ३ आ ३० अस्तु० तिष्ठ होतारिति प्रयोगक्रमः ।

यथोपसत्स्वेवं प्रवरं प्रवृणीते ॥ १३ ॥ तिष्ठेत्येतावान्प्रवरः ।

सीद होतारित्युपसत्सु इति तस्यात्र चाधितरवात्तिष्ठेति विशेषः । अग्निर्देवो होतृत्यादिमानुष इत्यन्तस्य लोपः । नच प्रवरलोपे प्रवरार्थस्यावस्थानादेर्लोपः स्यादिति वाच्यम् । तिष्ठेत्येतावान्प्रवर इत्यनेनैतादृशप्रवरसत्त्वबोधनेन तदङ्गभूतानामवस्थानादीन्मिषि बोधनात् । देवाः पितर इत्यारभ्य मां देवेष्वाश्रावयाऽऽगृहे वर्षस इत्येतस्मात्प्राग्भ्यो मन्त्रमागस्तस्य वर्यर्षेरहमस्मि तं नान्तरेभीत्यर्थकायस्यास्मि न तमन्तरेभीति-
लिङ्गादप्युत्कीर्तनविशिष्टप्रवरसंबन्धित्वं प्रतीयते । प्रकृते तादृशप्रवरमावोदितस्य मन्त्रमागस्य लोपो युक्त एव । तिष्ठेत्येतावत् एव शब्दस्य सूत्रकृता प्रवरत्वव्यवहारात्प्रवरत्वं सिद्धं, सिद्धे च प्रवरत्वे तस्य फलमनकत्वमपि । एवं च प्रवरसंबन्धि-
फलवाचनार्थो यावान्मन्त्रमागोऽग्रावाधितस्त्वावत् एव जपो मां देवेष्वाश्रावयाऽऽगृहे वर्षस इत्येतस्य कर्तव्य एव । होताऽऽग्निर्होता वेत्सु० देवता । घृतव० यान् ।

अपवर्हिषः प्रयाजान्यजति ।

अवर्ण्युपेतवतीमध्वर्यो घृणमास्यस्वेत्युच्यमाने जुह्वमृतावादायापवर्हिषः प्रयाजान् यजति । प्रयाजाङ्गत्वाद्युगादापनम् । यज० शुचिबी हाता० वक्ता । अपगतो बर्हिः प्रयागो येभ्यस्ते प्रयाजा अपवर्हिषः । बर्हिर्जं चत्वारः प्रयाजा यजन्तीत्यर्थः ।

नोपभृतः समानयते ।

प्रयाजेषु नोपभृतः समानयते । एतस्य बर्हिरर्थत्वात्प्रकृते तस्यामावात् । एतस्मादेव शायते बर्हिरर्थमेव समानयनं न स्वाहाकारार्थमपि । अतः स्वाहाकारार्थं

प्रकृतावाज्यमवशेषणीयमित्यवगम्यते । अत्र प्रयानशेषेण ध्रुवां वारुणं पुरोडाशमौ-
पमृतं चाभिधारयति । शेषप्रतिपत्तेरावश्यकत्वादेतस्य प्राप्तिः ।

अप्सुमन्तावाज्यभागौ ।

अप्सु इति शब्दो ययोस्तावप्सुमन्तौ । तौ च अप्सवग्ने सधिष्टव, अप्सु मे सोमो
अब्रवीदिति ।

ताभ्यां प्रचर्य पुरोडाशाद्वारुणं यजति ।

ताभ्यां प्रचर्येति वचनमप्सुशब्दघटितान्म्यामेव प्रचारो न तु चातुर्मास्यप्रकरणगत-
श्रुतिपठितया वृषा सोमं द्यूमाः असीति द्वितीयाज्यभागसंबन्धिवैकल्पिकपुरोनुवाक्ययेत्ये-
तदर्थम्, मध्ये नैमित्तिकप्रायश्चित्ताननुष्ठानार्थं वा । तर्हीदं कुत्र कर्तव्यमिति चेदनूया-
जान्ते कर्तव्यमित्यर्थः । अग्निर्होतति याजमानं पुरोडाशाद्वारुणं यजति । अत्र न
कृत्वावदानं तस्य स्विष्टकृत्येव विधास्यमानत्वात् । जुहामुपस्तौर्यं ध्रुवामाप्यायय मा
भेरित्यभिमृश्य द्विरवश्यामिधार्थं ध्रुवा नाऽऽप्याययति । यदवदानानीति प्रत्यभि-
धार्य वरुणायानुहं । आश्राव्य प्रत्याश्राविते वरुणं यजेति प्रयोगो वरुणयागस्य,
इमं मे वरुण श्रुधी० तत्त्वा यामि ब्रह्मणा० मोषीर्वा० इति याज्यनुवाक्ये वरुणायदं०
वरुणस्याहं देवयज्ययाऽन्नादौ भूयासमिति ।

कृत्स्नं पुरोडाशमवदायाग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति ।

तस्य प्रयोगः— जुहामुपस्तौर्यं ध्रुवा नाऽऽप्याययति । कृत्स्नं पुरोडाशमवदाय द्विरभि-
धारयति । उभयत्रापि ध्रुवा नाऽऽप्याययति । एताभ्यामभिधारणाभ्यां ग्रीवसमाप्तिः ।
अग्नीवरुणाभ्यां स्विष्टकृद्भ्यामनुहं । आश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽग्नीवरुणौ स्विष्ट-
कृतौ यजेति । उत्तरपूर्वार्धस्थानं संलक्ष्य यागः स्विष्टकृत इति प्रयोगः । त्वं नो अग्ने
वरु० मुमुग्धस्मो३म् । ये३ वज्रामहेऽग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ मू० वरयाडाग्निरग्नेः प्रिया
धामान्यवाद्भोमस्य प्रिया धामान्यवाद्भवरुणस्य प्रिया धामान्यवाद्देवानामाज्यपानां
प्रिया धामानि यस्तदग्नीवरुणयोः स्विष्टकृतोर्होत्रोः प्रिया धामानि यस्तस्त्वं महि०
जुषताः हविः स त्वं नो अग्नेऽवमो० एधी३ वौ० इति होतुर्विशेषः । यन० अग्नी-
वरुणाभ्यां स्विष्टकृद्भ्यामिदम् । अग्नीवरुणयोः स्विष्टकृतोरहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्य-
ज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् । अग्नीवरुणौ मे दुरिष्टात्पातः सविताऽवशश्माद्यौ मेऽन्ति द्वेऽ-
रातीयति तावेतेन जेयमिति । वैश्वानरे हवि० परिधिदेशं संलक्ष्य प्रक्षालनं निनयति ।

अग्नीदुदकं स कृतसंमृद्दीति संप्रेष्यति ।

संमार्गोऽत्रापि अर्थातिमद्भ्यः संमृष्ट इति वचनाभावेऽपि । आग्नीध्रः स्फ्यवर्जितैस्तै-
रेव परिभोजनीयदर्पैरुदकं संमार्ष्टि उदकं वाननिद्रानं त्वा सस्यवद्भानं निगिवद्भानि

वाजनिद्वानजित्याये संमार्ग्युदकमन्नादमन्नाद्यायेति । तूष्णीमेव संमार्गदर्मान्प्सु प्रक्षि-
पति । नात्र यो मूतानामपिपतिरिति । हुतं तव स्वाहेतिछिद्गविरोधान् । नास्ति वेदि-
र्बाहिर्छिद्गविरोधात् ।

अपवर्हिषावनूयानौ यजति देवौ यज
यजेति पूर्वमनूयान् संप्रेष्यति यजेत्युत्तरम् ।

महाहविर्होता० उद्गाता । यदुपभृज्याज्यं तज्जुह्वामानीय तेनापवर्हिषावनूयानौ
यजति । अपगतं बर्हिर्योस्तौ बर्हिर्व्यतिरिक्तावनूयानौ यजति । देवौ यज यजेति
पूर्वं प्रथममनूयानं संप्रेष्यति । यज इत्युत्तरमनूयानम् । प्रथममनूयानस्य द्वितीयमनूयान-
मिद्वयम् । उत्तरस्यैकयजित्वादेक एव यजि । अक्षिरसो माऽस्य यज्ञस्य प्रातरनुवाके-
रहोपुरिति नाराशंसानूयाने जपः ।

एतावत्क्रियते ।

नान्यदुत्तरं कर्मेत्यर्थः ।

यत्ते ग्रावणा चिच्छिदुः सोम राजन्मियाण्यद्गानि
स्वधिता परुक्षि । तत्संघत्स्वाऽऽज्येनोत वर्ध-
यस्वानागसो अघमित्संक्षयेम । यत्ते ग्रावा
बाहुच्युतो अचुच्यवुर्नरो यत्ते बुद्धुर्दक्षिणेन ।
तत्त आप्यायता तत्ते निष्ठयायता देव सोम ।
यत्ते त्वर्चं विगिदुर्यज्ञ योनिं यदा स्थानात्म-
च्युतो वेनसि त्मना । त्वया तत्सोम गुप्तमस्तु नः
सानः संधासत्परमे व्योमन् । अहाच्छरीरं पयसो
समेत्यान्योऽन्यो भवति यणो अस्य । तस्मिन्वय-
मुपहृतास्तव स्म आ नो भज सदसि विश्वरूप
इति चतस्रभिरुदुम्बरशाखया दध्रर्जापमभिजुहोति
पथभिः सप्तभिर्नवभिरेकादशभिस्त्रयोदशभिर्वा ।

जुहोतिबोधितत्वात्स्वाहाकारस्तत्तदगन्तेषु । चतसृभिर्ऋग्भिः सुवसंमार्गानन्तरं
नासंमृष्टेन पात्रेण जुहुयाच्छास्त्रान्तरप्रापितसमार्गयौदुम्बरशाखया औक्तिकेन दधर्मी-
पमभिः ऋगोपस्योपरि जुहोति । पथभिः सप्तभिर्नवभिरेकादशभिस्त्रयोदशभिर्वेति त्र्य-
वृत्तगुणादानं सप्तसंख्याव्यावृत्त्यर्थम् । आज्येनेति केचित्तत्संघत्स्वाऽऽज्येनेति लिङ्गात् ।
तदयुक्तम् । दध्नेतिवचनविरोधापत्तेः । प्रोक्षणशब्दवद्देवाऽऽज्यशब्दस्य दध्युपपत्तेश्च ।

ऋजीवस्य सुचं पूरयित्वा समुद्रे ते हृदयमित्यप्सूपमारयति ।

ऋजीवस्येति पष्ठवयवे । तेनजीपैकदेशेन सुस्पृग्णम् । सुचं प्रचरणीम् । तस्या एव सोमसंबन्धित्वात् । अन्यां ता लौकिकीम् । लौकिकसुग्महणपसेऽवभृथपात्रप्रयोग एतस्या अपि प्रयोगः । प्रोक्षणं संमार्गश्च तूष्णीं जुहूयत् । ऋजीपैकदेशेन पूरितां सुवमप्सूपमारयति अप्सु निमज्जयतीत्यर्थः ।

अप्सु धौतस्य सोमदेवत इति यो भिन्दूना-

मुञ्चरति तमग्ध्रेण मक्षयत्युपस्पृशति वा ।

यो भिन्दूनामुञ्चरति उञ्चलति रलयोः सावर्ण्यात्, भिन्दूनां भिन्दूनां मध्ये यो महत्वाद्धेतोर्भिन्दुरुत्प्लवते तमग्ध्रेणावघ्राणेन मक्षयति उपस्पृशति वा तं बिन्दुमवघ्राणयन्तं तस्य स्थातुमशक्यत्वं उपस्पृशः ।

अवभृथनिचङ्कुणेऽवभृथः संप्रविध्यन्ति ।

बहुवचनाद्वर्च्यप्रतिप्रस्थात्रनेतारो यजमानश्च संप्रविध्यन्ति अवभृथमवभृथद्वय-समुदायं सम्यक्प्रक्षिपन्ति उदक इत्यर्थः ।

देवीराप इत्युपतिष्ठन्ते ।

बहुवचनात्सर्वे याजुषाः ।

सुमिश्रा न इति मार्जयन्ते ॥ १४ ॥

पूर्ववत्सर्वे याजुषाः ।

उन्नेतर्वसीयो न उन्नयाभ्युदु त्ये मधुमत्तमा गिरः
स्तोमास ईरते सत्राजितो धनसा असितोतयो
वाजयन्तो रथा इव कण्वा इव भृगवः सूर्या
इव विश्वमिद्धीतमानशुरित्युन्नेतारः संप्रेष्यति ।

वसीय इत्युन्नेतृविशेषणम् । अभि उदकतीराभिमुखं नोऽस्मानुत्तवोत्तारयेति । मधुमत्तमा इत्यादिनोत्तार्यविशेषणानि तन्माहात्म्यार्थकानि ।

उदेत मजामुत वर्चो दधाना युष्माचाप उत यज्ञा
असृक्षत । गापत्रं छन्दोऽनुसंश्रमध्वमथा स्याम सुरभपो

गृहेष्वित्युन्नेता होतृप्रथमान्यजमानप्रथमान्वोन्नयति ।

सर्पानृत्विजः । यजमानं पत्नी च । सकृदेव मन्त्रः । उदेतेति बहुवचनलिङ्गात् ।

प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रतियोजति ।

अन्तिमसीमास्पर्शमुदकं प्रतिजोडयति ।

प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रत्यस्य ।

अन्तिमसोमास्यमुदकं पादाग्रेण प्रत्यस्येत्यर्थः । अमुमर्थमाह बौधायनः—पराजा-
वृत्तः प्रपदेनोदकान्तं प्रत्यस्यतीत्यर्थः (स्येति) । प्रत्यस्येति स्वपोऽप्रतीक्षमायन्तीत्यत्रा-
न्वयः । बहुवचनान्तर्गकर्तृकतां प्रत्यसनेऽनवेक्षमाणाः प्रत्यायन्तीत्यत्र च ।

औदुम्बरीः समिधो धारयन्तः ।

सर्व ऋत्विजो यजमानः पत्नी चेत्येकैकामौदुम्बरीं समिधं धारयन्ति । समिध इति
बहुवचनमनेककर्त्रमिप्रापम् ।

अपाम सोमममृता अभूमेति महीयां जपन्तः ।

अपाम सोममित्यस्या ऋचः समारुया महीयेति । संज्ञायाः प्रयोजनं व्याख्यात-
मुन्नयनं महीयेत्यत्रैतस्याः संप्रत्ययार्थम् । बहुवचनान्तर्वेषां अपः ।

उन्नेतारं पुरस्कृत्वाऽप्रतीक्षमायन्ति ।

पुरस्कृत्वा सर्वेषामग्रे कृत्वाऽवपृथदेशमप्रतीक्षमप्रतीक्षमाणा आयन्ति विहारं प्रति
आगच्छन्तीत्यर्थः ।

परोगोष्ठे मार्जयन्ते ।

गोष्ठो गवां वसतिस्थानं तस्य परः पुरोवर्ती यो देशस्तत्र मार्जयन्ते सर्व ऋत्विजो
यजमानः पत्नी च । अत्र सुमित्रा न इति मन्त्रमाह मरद्वाजः ।

एधोऽस्येधिपीमहीत्याहवनीये समिधोऽभ्यादधति ।

तत ओत्तरवेदिकेऽग्नौ गृहीतां स्वां स्वामौदुम्बरीं समिधमभ्यादधति । आदौ
यजमानः । ततः सर्व ऋत्विजः । तेनैव मन्त्रेणोत्तरवेदिकेऽग्नावेव ।

अपो अन्वचारिपमित्युपतिष्ठन्ते ।

समिदाधानक्रमेणोपतिष्ठन्ते ।

एवं पत्नी गार्हपत्येऽभ्याधागोपतिष्ठते ॥ १५ ॥

अनन्तरं पाशान्तर्वेषामन्वे पत्नीकर्तृकाभ्यादानमुत्स्थानं च । एवमिति यथा सर्वमन्त्रे-
णाभ्याधानोत्स्थाने कृते तथाऽनयाऽपि कर्तव्ये इत्येतदर्थम् । औत्तरवेदिकाग्रेरति-
देशतः प्राप्तस्य बाधनार्थं गार्हपत्यग्रहणम् । तत्र पयस्त्वयग्र आगमं तां मा सःसृज
वर्षसेति मन्त्र ऊहः ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निपुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्निपुक्तपौण्डरीकयाजिमणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितचिरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादहिरण्यकेशिभू-

ग्राम्बुपिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ नवम-

श्रस्य पथमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ नवमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

प्राग्वक्ष्य उदयनीयायास्तत्रं प्रक्रमयति ।

प्राग्वंशमात्रांशे विधानम् । तत्रं प्रक्रमयतीत्यनुवादः । प्राग्वंशविधानम् । एषोऽ-
प्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स गार्हपत्य इति शालामुत्तीर्य गार्हपत्यकर्मण्योऽन्व-
वस्यन्ति तत्र गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इत्येतान्मां सूत्राम्यामौत्तरवेदिकाग्निराहवनीयः
शालामुत्तीरो गार्हपत्य इति प्राप्तं तयोर्व्यावृत्तिः क्रियतेऽनेन । तेन प्राकृतेष्वेवाग्नि-
पूदयनीयेति सिद्धं भवति । तत्रं प्रक्रमयतीत्यनुवादोऽस्यामिष्टावपि होत्रविषये
नास्त्यपूर्वता किंवाध्वर्यवनिषय एवेत्येतदर्थमेव तत्रं प्रक्रमयतीतिवचनम् ।

तस्याः प्रायणीयया कल्पो व्याख्यातः ।

तस्या उदयनीयायाः प्रायणीयया कल्पः प्रकारोऽभ्यन्वाधानादिको व्याख्यात
उक्तः ।

अनूयाजसमिधमुपसंनहति ।

अत्रैतावान्विशेषः प्रायणीयानः । अर्थः स्पष्टः ।

यस्याः स्थाल्यां प्रायणीयः श्रपयति तस्याः

सनिष्कासायां तेन मेक्षणेन श्रपयति ।

सनिष्कासायामित्यस्यायमर्थः—निष्कासमणि निरुसहविष्कायामिति । तेन न श्रुति-
विरोधः ।

पत्नीः संनहति ।

योजनस्यावमृषे त्यक्तत्वादिति भावः ।

न जुहामाज्यं शृणाति यदि प्रयाजा न भवन्ति ।

स्पष्टम् ।

कृताकृताः प्रयाजाः ।

एतस्या इष्टेः कृत्स्नत्वेऽपि प्रयाजानूयाजानां कृताकृतत्वमेवेति स्थापनार्थं यदि
प्रयाजा न भवन्तीत्येतावन्तैव पाक्षिकत्वेऽवगते कृताकृताः प्रयाजा इति पक्षेणम् ।

अत्र देवताक्रमे विशेषमाह—

पथ्याः स्वस्तिमुत्तमामाज्येन देवतां यजाति ।

अग्निः सोमः सविता पथ्या स्वस्तिरादितिरित्येवं देवताक्रमोऽत्रेत्ययं विशेषः ।
देशक्रमस्तु तत्तद्देवानुरोधेनैव । तथा याऽऽह—तेष्वेव देशेष्वग्निमाज्यमाजानां

प्रथमं यजति पट्याः स्वस्तिमुत्तमामिति । यत्र देशे वा देवता प्राणिष्टा तत्रैव तां यजतीत्यापस्तम्बसूत्रार्थः । अन्यथ विशेष उक्त आपस्तम्बसूत्रे—पाः प्रायणो यस्य याज्या इत्युक्तमिति । याग्यानुवाक्यानां विपर्यासोऽपि ब्राह्मणोक्तोऽनुसंधेय इत्यापस्तम्बसूत्रार्थः ।

न स्थालीं निष्कासं मेक्षणं च निदधाति ।

अग्रे प्रयोजनाभावादिति भावः ।

न धुवायाः शेषं करोति ।

प्रयोजनाभावात् ।

कृत्वा संतिष्ठते ।

दाह्यन्तरवध्याधुर्यर्थमिदं यजनम् ।

अनुबन्ध्यायास्तर्धं प्रक्रमयति ।

अत्र तर्धं प्रक्रमयतीति यजनमुदयनीयासमाप्त्यव्यवहितोत्तरमेव तन्त्रप्रक्रमः कर्तव्य इत्येतदर्थम् ।

तस्या निरुद्धपशुबन्धेन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्या अनुबन्ध्याया निरुद्धपशुबन्धेनैन्द्राग्नेन सौर्येण प्राजापत्येन वा कल्पः प्रकारो व्याख्यात उक्तः । यज्ञमनु यज्ञसमाप्तिमनु यज्यत इत्यनुबन्ध्या दीर्घ आर्षः । यद्गोता पश्चिष्टिश्चाह्नमूले न विद्येते इति सूत्रात्पद्गोतृपश्चिष्टी न स्तः ।

मैत्रावरुणो वशामुवाकरोति ।

वशा बन्ध्या । सा च गीः । तथा आऽऽपस्तम्बेन गोपदघटितावेव प्रियावुक्ती-
मित्रावरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसोऽनुब्राहे मित्रावरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसः प्रेप्येति
संप्रियाविति । उभयोर्वशागोशब्दयोरपि वा प्रयोगः । वशाशब्देनेदमपि स्थायने
गोशब्देन स्त्रीमातिरत्र गृह्यत इति । एविरवदानेपेविषयेऽप्यापस्तम्बः—एवमवदा-
नेषु हविष इत्यन्तौ नमसीति । वपाया मेदस इत्येतस्य स्थाने हविष इत्युह इत्यर्थः ।
पशवगूनां मध्ये यत्तरोर्ध्वसंख्यकास्तरत्वादग्नौपोमोय एवैतस्याः प्रकृतिः । तेनाग्नौपो-
मोये तद्विकारेषु आऽऽध्यातः प्रस्तर ऐसवी विद्यती कार्धर्म्यमयोऽधि(?) का.पीतुदारवे-
भ्योऽमुप्या अमुप्य वपाया मेदसः प्रेप्यामुप्ये पुरोडास्तस्य प्रेप्यामुप्या अमुप्य हविषः
प्रेप्येत्येतत्सुश्रोवात्ता चर्मा अत्र यजन्ति । अत्र स्त्रीपशुत्वादमुप्या इत्येतस्य स्थानेऽ-
मुप्या इत्युह इति विशेषः ।

तिस्रो वा द्विरूपां मैत्रावरुणीं बहुरूपां -
वैश्वदेवीं श्रित्तिपृष्ठां बार्हस्पत्यामिति ।

द्विरूपा द्विवर्णा मैत्रावरुणी । बहुरूपाऽनेकवर्णा वैश्वदेवी । श्रित्तिपृष्ठा श्वेतपृष्ठा बार्हस्पत्या एव तिस्रः । श्रित्तिपृष्ठाया द्विरूपत्वेऽपि पृष्ठे श्वेतवर्णसत्त्वं निघनमिति द्विरूपवशातो विशेषः । इतिशब्दो बार्हस्पत्यानूबन्धाविषये प्रकारान्तरमप्यस्तीति-
ज्ञापनार्थम् । तेनाऽऽपस्तम्बोक्तो रोहिणो बार्हस्पत्येति रोहितवर्णाऽपि पक्षे सिद्धो
भवति ।

उपांशु मध्यतो वैश्वदेव्या प्रचरत्याश्रुतप्र-
त्याश्रुते अप्युपांशु भवत उच्चैरितराभ्याम् ।

यदि मध्यतस्तदैव वैश्वदेव्या उपांशुत्वं नाऽऽदावन्ततो वा । तेनाऽऽदावन्ते
वाऽपि पागवक्षोऽस्तीति अवगम्यते । अन्यत्र प्रवरसवादाश्रावणसंप्रैषेभ्य इति सूत्रा-
त्प्राप्तस्याऽऽश्रावणस्योच्चैष्टस्यानेन बाधः । आश्रावणग्रहणमस्मिन्सूत्रे प्रत्याश्रावणोप-
लक्षणम् । अविशब्दात्संप्रैषा अप्युपांशु मयन्तीति सूत्रनार्थम् । परप्रत्यायनं तु
हस्ताङ्गुलिस्फोटनाद्युपायेन सूत्रकृद्विधानपलादनन्यगतिकत्वाच्चद कल्प्यते । इतराभ्यां
मैत्रावरुणीबार्हस्पत्याभ्याम् । अनियमशङ्काव्यावृत्त्यर्थमिदं वचनम् । अनूबन्धात्रि-
स्वपक्ष एव विकृतिविशेष एव समावेश इत्याहाऽऽपस्तम्बः—ता न सर्वत्राऽऽलभन्ते
बाजपेये राजसूये सत्रे सहस्रे सर्ववेदसे वेति । अन्यथ विशेषोऽस्मिन्पक्षे तत्रैवोक्तः—यः
कामयेत सर्वो मे यज्ञः स्यात्सरस इति स एतास्तिस्रोऽनूबन्धा आलभेतेति । अनेन
‘तु कोमेन सर्वत्राऽऽलभ्यः । सरसो वीर्यवान् । प्रसरस्यैवाऽऽहर्णं बर्हिषः कल्पेनात्र ।
धूपरशानास्वरुद्धपशूनां प्रयागाभावः । उत्तरवेदिदेश एव पाशुकाज्यप्रक्षणम् । अत्रे
नयनामावात् । पुंलिङ्गशब्देषु स्त्रीलिङ्गेनोहः सर्वमन्त्रेषु । मित्रावरुणाभ्या गोर्वपाया
वेदसोऽनुब्रूहि । मित्रावरुणाभ्या गोर्वपाया वेदसः प्रेप्येत्यूहः । मित्रावरुणाभ्या
गोः पुरोडाशस्यानुब्रूहि । मित्रावरुणाभ्या गोः पुरोडाशस्य प्रेप्य । मित्रावरुणाभ्या
गोर्हविषोऽनुब्रूहि । मित्रावरुणाभ्या गोर्हविषः प्रेप्येति प्रेषाः । गोशब्दानन्तरं सर्वत्र
वशाशब्दो वा प्रेषेषु ।

अनूबन्धायाः पशुपुरोडाशं निरू(रु)-
प्य दैविकानि हवींश्च्यनुनिर्वपति ।

दैविकानामिमानि दैविकानि दैविकाह्यदेवतासंबन्धोनोत्यर्थः ।

घात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपतीति यथा समाभ्यातम् ।

घात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरुं राकायै चरुं सिनीवात्यै
— कुहै चरुमित्येतानि यद्य । यद्येति स्पष्टमेवावठदायस्मन् । घात्रे पुरोडाशं द्वादश-

कपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरुः राकायै चरुः सिनीवास्यै चरुं कुह्वे चरुमित्यत्र यथा-
समाभ्नातं तथेत्यर्थः ।

सोमस्यालीप्सेते चरवः पपासि श्रप्यन्ते ।

धात्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः । आम्रयणस्यास्यामनुमत्यै चरुः । उक्त्यस्यास्यां
राकायै चरुः । आदित्यस्यास्यां सिनीवास्यै चरुः । ध्रुवस्यास्यां कुह्वे चरुमित्यर्थः ।

अनूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशस्य देविका-

हविषां च समानः स्विष्टकृदिदम् ।

स्पष्टम् ।

मैत्रावरुणीं पुरोनुवाकयामन्वाह ।

स्पष्टम् । मैत्रावरुणीं पुरोनुवाकयामन्वाहेतिवचनं प्रकृतापेक्षैवानूबन्ध्या श्रित्वप-
स्तु अनन्तरप्रदर्शितविकृतिविषय एवेतिज्ञापनार्थम् ।

संप्रेषय भवति ।

अग्नीषोमोपविकृतित्वमेव न तु स्त्रीत्वसामान्यमादाय सरस्वतीविकृतित्वमितिज्ञाप-
नायेद् सूत्रम् । सौरीर्नैव श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्ति पञ्चदश वेत्यश्वमेवे या
अनूबन्ध्यास्तास्वपि अनूबन्ध्यानामातिदेशात्तास्वप्पतोऽतिदेशात्तत्रापि संप्रेषो भवति ।
एवं सर्वास्वप्पनूबन्ध्यासु ।

अनूपाजान्ते स्वरं जुहोति हृदयशूलेन चरति यथा पुरस्तात् ।

परिधिप्रहरणोपलक्षणमिदम् ।

मैत्रावरुणीमामिक्षामेकेऽनूबन्ध्यायाः स्थाने समामनन्ति

हविराहुतिप्रभृति ॥ १६ ॥ इदान्ता संतिष्ठते ।

स्थान इत्यनेनानूबन्ध्याकार्यमपादनमाविसया क्रियतेऽस्यत्वेऽप्येतस्याऽऽदिसाकर्मण
इति सूच्यते । कथौ गवालम्भस्य-

अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपेतृकम् ।

देवराघ मुनोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्तयेत् ॥

इति गवालम्भस्य निषेधनादामिक्षाया एव । स्थानशब्दस्वारस्यादेतस्याः
प्रतिनिधित्वं नाभिः । हविराहुतिप्रभृति प्रधानप्रभूतोदन्ता भवतीत्यर्थः । इदयाऽन्ताः
समाप्तिर्पस्याः भेदान्ता । इदन्तेत्यनेनैव संस्थायां सिद्धायां पुनः संतिष्ठत इतिवचनं
प्रतिपत्तिकर्मणाऽपि संस्थाऽऽवश्यकीतिद्योतनार्थम् । तेन वाग्निनयामस्य निष्पन्नद्रव्य-
प्रतिपत्तिरूपत्वात्कर्तव्यता सिद्धा भवति । तथा च मरद्धानः—निष्पन्ने द्रव्ये न
कर्मणोप इति । आश्वलापनोऽपि आश्वयागमप्रभृति वाग्निनाम्नेति । हविराहुतिप्रभृती-

त्यनेन द्रव्योत्पादकानि यावन्ति कर्माणि तावन्त्येव कर्तव्यानि नाग्न्यन्वाधानादितश्च-
मिति सूच्यते । लौकिकेन दध्नेवाऽऽमिसाऽत्र । सायंदोहावचनात् । खण्डेष्टिरामिसा
समाख्याता । ततो देविकाहविषां यागः । अग्न्यान्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तकर्मकला-
पेन(?) । उभयोस्तश्च तु न भवति । स्वरूपविरोधात् । आपस्तम्बस्त्वत्राप्येतेषामनुनि-
र्वापमिच्छति तामनु देविकाहवीर्ये निर्वपतीति । बौधायनोऽत्रानुग्रहमाह—आज्येन
देविका यजेदित्याजोगविरिति । भरद्वाजोऽप्याह—आमिसां करिष्यन्नाज्येन देविका
इति । आज्यपक्ष उपांशुयाजधर्मेण यागः । निर्वापपक्षेऽत्रापि समानं खिष्टकृद्विद्वम् ।
तथा चाऽऽपस्तम्ब आमिसायागं प्रकृत्य समानं तु खिष्टकृद्विद्वमिति । इदमपि
स्वीकार्यमशक्यम् । एषकाराश्रयणात् ।

सदोहविधानानां प्रथमकृतान्ग्रन्थीन्विस्त-

स्पोदीची हविर्धाने बहिर्वेदि निर्वर्त्य ।

सदश्च हविर्धाने च सदोहविधानानि तेषां सदोहविधानानां हविर्धानयोर्दक्षिण-
मग्नेनाऽऽहवनीयमुदङ्नीत्वा बहिर्वेदि निर्गमयति अव्यवायार्थम् । प्रथमं कृताः
सदसो हविर्धानस्य हविर्धानयोश्च ये ग्रन्थयस्तान्विस्तस्य । एतेन ज्ञायते प्रथमग्रन्थयः
प्रज्ञाता भवन्तीति । यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीयाद्यत्तं न विस्तस्येदमेहेनाश्रयः प्रमी-
येत तस्मात्त विस्तस्य इति श्रुती शोषश्रवणादावश्यकं ग्रन्थिविस्तसनम् । अमेहेन
मूत्रनिरोधेनेत्यर्थः । उदीची उदगग्रं निर्वर्त्याव्यवायेन निष्काश्य ।

यत्कुसीदमपतीचामित्याहवनीयाद्देदिमुपोपति ।

वेदिमुपोपतीत्यत्र स्तुतबहिषा वेदेर्देहेन स्वरूपनाशासंप्रवाहसंनया तत्संयं बहिर्वे-
क्ष्यते । तेन वेद्यो स्तोत्रस्य बहिर्वेदो दाहः भिद्यति । न बह्वर्द्धव्यपि । यदोषधीर्बिर्वे-
द्विस्तृणाति यदनुषोष्य प्रयागादिति ब्राह्मणेन स्तोत्रस्य बहिर्वेद एव दाहविधानात् ।

प्राग्वक्ष्ये गार्हपत्यात्पत्नी ।

एतस्मादेव सूत्राज्ज्ञायते—उदगनीयोष्टिबहिषः प्रहरणं नैव समिष्टयजुर्होमे । अमृत-
तस्योदयनीयोष्टिबहिष उपोषणं पान्या कार्यमिति । उप ग्रुप दाह इति घातुर्दाहेऽर्थे
वर्तते । उपशब्दः समीपेऽवस्थानार्थः ।

एतत् सधस्य परि ते ददामीति तिष्ठभिर्धूममुद्यन्तमनुमन्त्रयते ।

बहिर्दाहमन्यं धूममुद्यन्तमुद्वर्ष्य यन्तमनुमन्त्रयत इत्यर्थः ।

विश्वलोप विश्वदात्रस्य त्वा संश्रुहामीत्यञ्जलिना सक्त-

न्मदान्ये दृष्टयाद्यदि मिश्रमिष चरित्वा मय्यते ।

सष्टशब्दो यवपिष्टेषु ऋदो नित्यं बहुवचनान्नः शब्दस्याभावात् । अथ मधि-

तानामेव यवानां सक्तवो ब्राह्मणः । होमे विनियोज्यमाणत्वात् । यदि साध्वसाधु
 भ्रमिव यज्ञे चरितवानिति मन्यते तदा प्रदान्ये वेद्युपोषणेऽग्नौ सक्तुर्लौकिकाङ्गु-
 पात् । श्रुतिरपि—यदि मिश्रमिव चरेदङ्गलिना सक्तुःप्रदान्ये जुहुयादेव वा अग्निर्वै-
 श्वानरो यज्ञप्रदान्यः स एवैनं स्वदयतीति । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—अह्नां
 विधान्यामिस्त्युक्तमिति । योऽर्वाक्संवत्सरादात्मनः शुभाशुमे जिज्ञासते तस्यायमयज्ञ-
 संयुक्तः कल्पः क्रमप्राप्तो ब्राह्मणस्थः प्रदर्शयत इत्येनस्याऽऽपस्तम्बसूत्रस्यार्थः । उक्तं
 ब्राह्मण इति शेषः । तच्च ब्राह्मणम्—अह्नां विधान्यामेकाष्टकायामपूर्वं चतुःशरावं
 पक्ष्मणां प्रातरेतेन कस्तमुपोषेद्यदि दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसममेतेन
 ह स्म वा ऋषयः पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुपयन्तीति । तत्रैकाष्टका स्वयमेव गृह्ये
 चक्षति—अष्टकां व्याख्यास्यामो माध्याः पौर्णमास्या योऽपरपक्षस्तस्याष्टमीमेकाष्टके-
 त्याचक्षत इति । अष्टका नाम नित्यः पितृकार्यसमुदायस्त व्याख्यास्यामः । मघाभिः
 प्रायेणोपयुज्यते सा माघी पौर्णमासी माघमासस्य पौर्णमासीत्यर्थः । तस्याः समीपे
 योऽपरपक्षस्तस्याष्टमीमेकाष्टकेत्याचक्षत आचार्याः । एकशब्दः प्रधानवाची । एका
 प्रधानाऽष्टका । यथैकपुरुष इत्यत्र प्रधानपुरुष उच्यते । किमपेक्ष्य प्राधान्यमिति
 चेदुच्यते—हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणां याश्चतस्रोऽष्टम्यस्ताः सर्वा इष्टकास्ता
 अपेक्ष्य । किमर्थमेतद्वचनं तस्याः पूर्वघुहत्तरेद्युश्च कर्मविधानार्थम् । यद्येवं तस्य
 सप्तम्यामनूराधैरित्येव वक्तव्यम् । एवं तर्हि कालसंयोगादष्टकाशब्दः कर्मणीदमेव
 चाष्टकादीनां प्राधान्यमिति ज्ञापनार्थम् । किमेतन्म ज्ञापने प्रयोजनं समाख्यासामर्थ्या-
 न्नसर्वास्वप्यष्टकरस्त्रिचतस्रः क्रिया स्यादस्यास्तु प्राधान्यान्नियतता च । एकाष्टकायां
 दीप्तेरन्निति एकाष्टकाया क्रयः संपद्यत इति च । अत्राप्यस्याः संप्रत्यय इत्येतदर्थ-
 मेतस्या एकाष्टकाया एव विशेषणमह्ना विधान्यामेति । सा हि संवत्सरस्याहानि
 निदधानि प्रक्रमयति । कथं संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकाया दीप्तेरन्निति श्रुतेः ।
 तस्यां प्रातश्चतुःशरावग्नीहिषिष्टसंभितमपूर्वं पक्त्वाऽङ्गारसाङ्गत्वा तेनारण्ये कर्षं सद्-
 हेतस्य चेदंशः प्रदीप्तो दहति कर्षं तदा पुण्यसमं शुभं भविष्यतीति विद्यात् । विपर्यये
 त्वशुभमिति । एवमृषयः पुरा परीक्ष्य दीर्घसत्रेप्येव दीक्षयन्तीति ।

पूयगरणीष्वग्निं नमारोपयते प्राजिहितं गार्हपत्यं

दक्षिणामिह शालामुत्थीयं गतश्रियस्तृतीयम् ।

गतश्रियस्तृतीयमित्यनेनाऽऽहवनीयाजस्रत्वं एवेदमिति बोध्यते । समारोपयत
 इत्यनेनाऽऽत्मसमारोपोऽप्यत्राभिमतः । आपस्तम्बोक्तिवदुत्तरत्र निर्भयेत्येवचन्यात् ।

प्राचीनमुदीचीनं वोदवसाय विहारः साधयित्वोदव-
'सानीयापिष्टिं निर्वपत्याग्नेयमष्टाकपालं पञ्चकपालं वा ।

उदवसानार्थेऽपि रुदवसानीया तां निर्वपतीत्यर्थः । अन्धन्वाधानादिघ्राष्टगतर्पणान्ते
यमिष्टिः । अष्टाकपालपक्षः शालान्तरीयः पञ्चकपालपक्षः स्वशाखागतः ।

अत्र विशेषमाह—

तस्योपाशु सर्वं क्रियत ओत्तमादनूयाजात् ।

तस्याष्टाकपालस्य पञ्चकपालस्य वा । सर्वमित्यनेन तत्रसहितस्य सर्वस्य प्रधान-
स्याऽऽभ्रावणप्रत्याभ्रावणसंप्रैषादिसहितस्योपाश्रुता विधीयते । परप्रत्यायनं संज्ञया ।
आ, उत्तमादनूयाजात् । अत्राऽऽहमर्यादायाम् । तेनोत्तमादनूयाजात्प्रागित्ययमर्थो
भवति । उत्तमानूयाजप्रभृति प्राकृत एव स्वर इत्यर्थात् । अत्राऽऽपस्तम्बो ह्यत्रै-
विशेषमाह—यदि पञ्चकपालो गायत्री संयाज्ये यद्यष्टाकपालः पङ्क्याविति । दक्षि-
णाविशेषोऽपि तेनोक्तः—अनड्वान्दक्षिणाऽनड्वर्हं वा हिरण्यमिति । आश्वलायने-
नापि पौनराधेयिकया धर्मा उक्ताः—पौनराधेयिकयविकृतेति ।

उरु बिष्णो विक्रमस्वेति पूर्णाहुतिमेक

उदवसानीयायाः स्थाने समामनन्ति ।

द्वादेशंगृहीतेन 'सुचं पूरयित्वाऽन्नैर्द्युर्ध्वं स्तिष्ठन्ति स्यापस्तम्बः ।

सो यावद्रात्री किंपद्रात्रेण वा संतिष्ठते तदैव

सायमग्निहोत्रं जुहुयात्काल एव प्रातर्होमः ।

सेष्टिरुदवसानीया । यावती चासौ रात्रिश्च यावद्रात्रिः । तत्र रात्रिर्द्विविधा
महती, अल्पा च । एतयोरुभयोरपि रात्र्योः किंपद्रात्रेण वा संतिष्ठते । किंपदिपनेन
कालानियमः सूच्यते । किंपद्रात्रिर्यत्र त किंपद्रात्रः कालः । यत्र संतिष्ठते तदैव सायम-
ग्निहोत्रमातिपन्नकाष्ठमापि जुहुयात् । गौणकाष्ठमातिपत्तात् । प्रातर्होमं त्वाग्नाग्निं स्वकाष्ठ-
एव जुहोति । नन्वस्मिन्काले कः प्रसक्तः । अस्ति प्रसक्तः । उदवसानीयान्ते सायंप्रातः,
राहृतिरिति ध्रुवेः । सूत्रकारमताच्च । यथाऽऽह नौधायनः—सायंप्रातर्ग्निहोत्रे प्रतिजुहो-
तीति । सूत्रकारमिप्रायस्तु सायमाहुतिर्भुनिष्ठावजित्याया एव सायंप्रातर्होतरीतका-
लाया गौणकालानुज्ञार्था । प्रातराहुतिर्भुतिरपि प्रसक्ताद्भाविन्याः प्रातराहुतेरनुवा-
दिका नवपूर्वाग्निहोत्रविधायिकेति । अत्र एवोक्तं काले प्रातर्होम इति । केचित्तु अग्नि-
होत्रद्वयमिदं सोमाहुतं संतिष्ठतेऽग्निष्टोम इत्युत्तरत्र वचनादिति प्राहुः । तथा 'वोदव-
सानीयं प्रकृत्याऽऽह कात्यायनः—तदन्ते सायमाहुतिः सोमाहुतं संनिध्यविरोधाम्यो-
नित्या वा प्रातराहुतेरिति ध्रुवेरिति । एतेषा मतेऽनारब्धेऽग्निहोत्रेऽपि कर्तव्यमग्निहो-

त्रम् । अनन्तरे काले दशहोत्रादिधर्मेण यावज्जीवसंस्करणेनाऽऽरब्धव्यमिति । जैमिनि-
नाऽपि उक्तं षष्ठाध्याये सप्तमे पादे दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियतानामनुत्कर्षः
प्राप्तकालत्वात् । उत्कर्षो वा दीक्षितत्वादविशिष्ट हि कारणमिति । देवादवमृत्यो-
त्कर्षे दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादसमाप्तत्वाभियतानामतिक्रमऽप्यनुत्कर्षः प्राप्तकालत्वा-
दिति पूर्वसूत्रार्थः । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । दीक्षितत्वाद्दीक्षाया अनुन्मुक्तत्वा-
दुत्कर्ष एव हि यस्यादविशिष्टं पूर्वेण तुल्यमेव कारणमत इत्यर्थो द्वितीयसूत्रस्य । स
एव तत्र प्रतिहोमो न विद्यते यथा पूर्वेषाम् । कालप्राधान्याच्च । तत्र देवादवसानी-
येष्टुत्कर्षे यथा पूर्वेषां यथाऽवमृषेष्टेः पूर्वतना होमास्तेषां प्रतिहोमो न विद्यते तथा
देवादवसृष्ट्याया उदवसानीयाया उत्तरेषामपीति प्रथमसूत्रार्थः । कालप्राधान्यात् ।
सा यावद्रात्रौ कियद्वात्रेण वा संतिष्ठते तदैव सायमग्निहोत्र जुहुयादिति कालप्राधा-
न्यादपि प्रतिहोमो न विद्यत इति द्वितीयसूत्रार्थः । अन्यच्च जैमिनिः—प्रतिषेध उर्ध्व-
मवमृषादिष्टेरिति । अवमृषेष्टेरुर्ध्वमिष्टे. प्रकृतिभूतायाः प्रतिषेध इत्यर्थः । अन्यच्च
स एवाऽऽह प्रतिहोमाश्चेत्सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि हूयेरिति । प्रातस्तु पोदशिनीति
च । देवान्मानुषाद्वा विष्ण्वाद्भुत्तरेद्युररुहृष्टा यद्युदवसानीया तदोत्तरस्यैवाह सायं होमः
कर्तव्यो न पूर्वस्य । अर्वागुदवसानीयेष्टेराग्निहोत्रेऽनधिकारात् । अयमर्थ एताभ्यां
जैमिनिसूत्राभ्यां लभ्यते । श्रुतिरपि—एतथा पुनराभेषममितपेक्षेष्टाग्निहोत्रं जुहुया-
दिति । सर्वप्रायश्चित्तं तु होतव्यम् । उदवसानीयोत्कर्षात् । यत्र तु क्रतुवशादुत्कर्-
षस्तत्र न प्रायश्चित्तम् । यथाऽतिरात्रे । भारद्वाजस्तत्राऽऽह—सुत्यावदग्निहोत्रप्र-
त्यग्निहोत्राण्यतिपत्नानि प्रतिजुहुयाज वा प्रतिजुहुयादिति ।

संतिष्ठतेऽग्निहोमः ॥ १७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

संतिष्ठतेऽग्निहोम इति वचनमग्निहोत्रद्वयस्य सोपाहृत्यं वक्तुम् । अर्थः स्पष्टः ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निहोमयानिसाहस्रामियुक्तवानपेययानिसर्वतोमुखया-

जिहिसाहस्रामियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेश्वदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्त्वापादहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालामकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां व्योत्स्नाव्यायां वृत्तौ नवम-

प्रश्नस्य षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ नवमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

उक्त्यः षोडशतिरात्रोऽसौर्यामन्था-
मिष्टोमस्य गुणविकारा भवन्ति ।

एवं तावत्सर्वेभ्योऽतिष्टोम इति सूत्रकृत्प्रदर्शितज्योतिष्टोमत्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्न-
ज्योतिष्टोमाधानतरगतामिष्टोमत्वरूपव्याप्यधर्मावच्छिन्नाक्रान्ता सर्वकामोऽमिष्टोम इत्या-
दिना सूत्रकारेणाभिष्टोमशब्देन व्यवहृतमर्वेकाहाहीनसत्रमूलप्रकृतिभूतामिष्टोमसंस्था
व्याख्याता । इदानीं संस्थान्तराणि व्याख्यायन्ते । तत्रेदं तावद्वक्तव्यं कियत्तोऽस्य
संस्था इति । तिस्र इत्येकः पक्षश्चतस्र इत्यपरः पक्षः । तत्र त्रिष्वे तावद्विज्ञानि
यद्यमिष्टोमो जुहोति यद्युक्त्यः परिधौ निमाधि यद्यतिरात्रो यजुर्वेदप्रपद्यत इति,
यद्यमिष्टोमः सोमः परस्तात्स्यादुक्त्यं कुर्वीत यद्युक्त्यः स्यादेतिरात्रं कुर्वीतेति, याव-
दमिष्टोमेनोपाप्मोति तावदुपाप्मोति यावदुक्त्येनोपाप्मोति तावदुपाप्मोति यावदतिरात्रे
णोपाप्मोति तावदुपाप्मोतीत्यादि द्रष्टव्यम् । अथ चनुष्टुप्तेऽपि नाभिष्टोमो नोक्त्यो न
षोडशी नातिरात्र इति एतद्वा अभिष्टोमं प्रथममुपयन्त्वथोक्त्यमथ षोडशिनमपाति-
रात्रमिति । तानभिष्टोमेन नाऽऽप्नोत्तानुक्त्येन नाऽऽप्नोत्तान्षोडशिना नाऽऽप्नोत्ता-
न्नात्रिया नाऽऽप्नोदित्यादि । द्रष्टव्यम् । तत्र कैश्चित्कल्पकैरेल्लिखकल्प आश्रितः ।
यथा छाट्यायनद्राह्यापणादिभिरुक्तं—स्वतन्त्रस्य ज्योतिष्टोमस्य संस्थाकल्पा अभि-
ष्टोममुक्त्यमतिरात्रमित्यादि अन्यैराचार्यैस्तु चतस्र एताः संस्थाः प्रकृत्यधिकारेऽनु-
क्रान्ता यथाऽऽश्वलायनादिभिः । एवं मतभेदे संप्रथमाने स्वमतेनाऽऽचार्यः प्रकृति-
संस्था दर्शयति उक्त्यः षोडशतिरात्रोऽसौर्यामन्थाभिष्टोमस्य गुणविकारा भवन्ती-
त्यनेन सूत्रेण । आपस्तम्बेनाप्येवम् । तत्रायमभिप्रायः सूत्रकारस्य—अभिष्टोम एव
तावत्सर्वसोमानां भौलिकी प्रकृतिः । यथा च वक्ष्यति सप्तदशप्रश्ने प्रथमे खण्डे
सर्वक्रतुर्ना प्रकृतिरभिष्टोम इति । संस्थान्तराणि तु दास्तायणयज्ञादय इव दर्शपूर्ण-
मासयोस्तस्यैव गुणविकारमात्राणि भवन्ति न तु त्रिवद्रुकादिव कल्पन्तराणि अभि-
ष्टोमो ज्योतिरादेरभिष्टोमस्य प्रकृतिः । उक्त्यो गवादेरुक्त्यस्य । षोडशी च
वाजपेयादिषोडशिनः । अतिरात्रो विश्वजिज्ञादेरतिरात्रस्य । असौर्यामः सप्तदशे
प्रश्ने द्वादशे खण्डे—असौर्यामिण पशुकामो यस्मात्पशवः प्रमेव अश्शेरन्त्ये-
कादशिनाः पशवो भवन्तीति । एतस्यैव सत्वात्मकत्वं वक्ष्यति त्रयोदशे प्रश्ने त्रयोदशे
खण्डे सप्तप्रकरणे व्याख्यातोऽसौर्याम इत्यनेन सूत्रेण । सप्तप्रकरणा-
त्सत्वात्मकत्वमप्येतस्य । नामातिदेशमात्रमत्र । एवं च ये सर्वपृष्ठाः सर्व-
स्तोमा विश्वजिज्ञादेरसौर्यामनाम्नो वैकृतातिरात्रविशेष एव । अतो नासौर्यामो

नाम ज्योतिष्टोमः प्रकृतिं भूतोऽस्तीति संगिरन्ते ते प्रत्युक्ता भवन्ति । तस्यापीह ज्योति-
ष्टोमसंस्थाधिकारवचनात्प्रकृत्यधिकाराच्चास्त्येव प्रकृतिमूलत्वम् । भरद्वाजेनाप्यत्र
ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य पथैताः प्रकृतिसंस्था अग्निष्टोम उक्त्यः षोडशतिराग्नोऽसौर्या-
म इत्युक्त्वा यज्ञपुच्छमभिवायान्तत उपमहन् सतिष्ठने ज्योतिष्टोम इति । अनोऽप्य-
स्त्येव प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमोऽसौर्याम इति । ननु गौतमाद्या आचार्याः सप्त संस्थाः सोम-
ज्योपदिशन्ति अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः षोडशी वानेयोऽतिराग्नोऽसौर्याम इति
सप्त सोमयज्ञसंस्था इति । तासु चोत्तराः षडप्याद्यस्याग्निष्टोमस्य गुणविकारा एतत्केन
विशेषेणात्यग्निष्टोमवानेपयोरनुपादानमिति चेन्न । प्रकृतिमूलानमेव ज्योतिष्टोमसंस्थाना-
मभानुक्रमणस्याभिप्रेतत्वात् । न तु सोमसंस्थानाग्रस्याग्निष्टोमगुणविकारमात्रस्य वा । तत्र
न तावदत्यग्निष्टोमः कस्यचित्क्रानाः प्रकृतिः । वानेयेस्तु न प्रकृतिः । नापि ज्योति-
ष्टोमः सर्वमसदशत्वाद्वा नपेक्ष्य । अनो युक्तमेवानयोरनुपादानम् । तस्मादेवं सिद्धं
षडशाखोऽग्निष्टोमो ज्योतिष्टोम एव सर्वसोमाना प्रकृतिरिति । तथा सर्वकतूना प्रकृति-
रग्निष्टोम इत्येतदभिप्रायं द्रष्टव्यम् । न चाग्निं व्याख्यास्यामः स उत्तरकत्वर्थ इति
सूत्राद्भुतरकत्वर्थव्यत्याग्निविषये निवनेनार्थोऽग्निष्टोम उत्तरवेदिसिद्धेः, आपस्तम्बेन
परिमाणसूत्रेऽग्निष्टोम उत्तरवेदिहृतेषु ऋगुज्जिनि स्फष्टवचनाच्चोक्यादीनामग्निष्टो-
मविकारत्वादुत्पत्त्यादिप्यप्यग्निव्यानिपेडाऽस्ति इति वाच्यम् । गुणविकृतेन रूपेण
तेषामनग्निष्टोमत्वादुत्तरकतुत्वाच्च । न चाग्निष्टोम उत्तरवेदिरित्यापन्तम्भसूत्रमपि पञ्च-
शाखप्रकृत्यभिप्रायमृत्तरेषु ऋगुज्जिनि तु तद्विकाराभिप्रायमिति वाच्यम् । अन्यत्र साद्य-
स्तेभ्यो वानेयेष्वप्येवमिति षोडशियुंदासानुवचनैः । न च षोडशिविकाराद्वा नपे-
यादिति वानेयविशेषगतया षोडशीयोऽयं (१) इति वाच्यम् । व्यभिचाराभावेन विशे-
षणवैयर्थ्यात् । संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवदित्यभियुक्तोक्तेः । न ह्यप्येवमिति
विकारोऽपि वानेयोऽस्ति येन तद्व्यवच्छेदाद्विशेषणमर्थवद्भवेत् । किमिदानीमुक्त्या-
न्निषु लभ्यत एते उत्तरवेदिः । भवम् । सर्वान्वेव विकृतिषु लभ्येन विरुद्धेन । सप्तदेशे
प्रथम एकादशे खण्डेऽपचितिकामोऽपचितिम्यामुपयसामानी भवतः पक्षिम्या सा म्निचि-
त्याभ्यामित्यत्र नियमदर्शनात् । अनग्निकन्वा यज्ञकतूनाहरेदिति बीजायनोक्तेश्च ।
तस्मात्सिद्धमुक्त्यादिप्यपि भवत्येव पक्षेऽग्नौ भवेति । उक्त्यपवर्थाः सप्त संस्था यस्य स
उक्त्यः । षोडशेन स्तुतेन शखेण च संस्था यस्य स षोडशी । रात्रिमनोस्य संस्था यस्य
सोऽतिरात्रः । यदाग्नोत्तदसौर्यामस्यासौर्यामस्युक्तमसौर्यामस्य निर्वाचनम् । अथवाऽसु-
सोमः, अ.प्रयणादसुं प्रवन्दयतीति बीजायनोपे दर्शनात्तस्यानिरिक्तयपनमग्निमित्य-
सौर्याम इति । एतदुदाहृतं बीजायनेन—सोमो वा अदमनिरिचयानमनुवाचनो देवा

अंशुपन्नसोर्वा अयमतिरेचितः को याम इति तदसौर्यामस्यासौर्यामात्वं तस्मा एतानि
स्तोत्राण्यवकरण्याचक्रुरिति । नित्यानां कर्मणां संस्थानां च भेदः संस्थाशब्दार्थश्च
मस्कृतसंस्काररत्नमालायां मस्कृतश्रौतोपयोग्युपोद्धातप्रकरणे च द्रष्टव्यः ।

सवधयेन पशुकामो यजेत ।

गुणविकारास्ते ते कामास्तेन सत्सु कामेष्वेव भवन्ति नासत्सु कामेषु । गौतमेन तु
गर्भाधानपुंसत्वनसीमन्तोच्चयनजातकर्मणामकरणाक्षप्राशनचौलोपनयनानि चत्वारि वेद-
प्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्च महायज्ञा अष्टकाः पार्वणः श्राद्धं श्रावण्या-
ग्रहायणी वैश्याश्वयुजोति सप्त पाकयज्ञसंस्था अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातु-
र्थास्यान्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्धेयसंस्था अग्निष्टोमोऽत्याग्नि-
ष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसौर्याम इति सप्त सोमयज्ञसंस्था इत्येते चत्वारि-
रिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणा दद्या सर्वमूलेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो माकृष्ट्यम-
कार्पण्यममृहेति यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च स ब्रह्मणः सायुज्यमा-
प्नोतीति फलश्रवणात्काम्यता, यो ह्येतान्संस्कारान्न करोति स पापीयान्भवतीति क्षोप-
श्रवणान्नित्यताऽप्येषामुक्ता । तेनैतेषां काम्यत्वं नित्यत्वं च ।

तस्याग्निष्टोमेन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्योक्थ्यस्य ।

तत्र विशेषमाह—

पञ्चदशछदि सदा ।

नियमविधिरयम् ।

क्रतुकरणं हुत्वैतेनैव मन्त्रेण मन्त्रेण

परिधावभ्यन्तरं लेपं निमाष्टि ।

यमग्ने पृत्सु मर्यामिति मन्त्रसाध्यो होमः क्रतुकरणसंज्ञकत्वं हुत्वा । एतेनैव यम
पृत्सु मर्यामिति मन्त्रेणैव ।

ऐन्द्राग्रमुक्थ्ये द्वितीयं सवनीयमालभते ।

द्वितीयवचनात्समभ्युच्चयः सवनीयपश्चोरवगम्यते । उक्थ्याधिकारे पुनरुक्थ्यग्रहणं
मसमभ्युच्चयपक्षोऽप्यस्तीतिज्ञापनार्थम् । अत एवोक्तमापस्तम्बेन समभ्युच्चयवदेके सम
मनन्तीति । अयं च शास्त्रान्तरीयः पक्षः । स्वशास्त्रायां तु वाजपेयप्रकरणे श्रुतावेव
केन पशुनैकैकसंस्था प्रदर्शिता ।

तृतीयसवने धाराग्रहकाल आग्रयणं गृहीत्वोक्थ्यं गृह्णाति ।

पष्टम् ।

अत्र विशेषमाह—

अग्निष्टोमचमसानुन्नयश्चिन्म्यश्चम-
सगणेभ्यो राजानमतिरेचयति ।

अग्निष्टोमचमसोन्नयनकाले त्रिम्यश्चमसगणेभ्यश्चमसगणत्रयार्थं राजानमतिरेचयति
अतिरिक्तं करोति ।

सर्वे राजानमुन्नय माऽतिरीरिचो दशा-
भिः कलशौ मृष्टा न्युञ्जेति च लुप्यते ।

चत्सर्वेऽत्र ।

अथैतदुपयोगिपरिभाषामारचयति—

एतदग्निष्टोमचमसानां संभ्रैषस्य यो य
उत्तमः सः स्थानचमसगणस्तमुन्नयन्नेतत्संभ्रैष्यति ।

एतत्सर्वे राजानमुन्नय माऽतिरीरिचो दशभिः कलशौ मृष्टा न्युञ्जेत्येतत्संभ्रैषस्यै-
षोऽशौ यो य उत्तमः संस्थानचमसगणः संस्थासमापनमृतश्चमसगणस्तानुन्नयन्नेतत्
वक्तव्य इत्यर्थः । यो य इति धोप्ता सर्वकृतुसंस्थानचमसगणविषयत्वं बोध-
यितुम् ।

अग्निष्टोमचमसैः मर्च्य त्रिभिरुच्यविग्रहैः मध्वरतो यथा पुरस्ताद् ।

यथा पुरस्तादित्यनेन सर्वोऽपि प्रातःसवनिको विधिः प्राप्यते ।

अत्र विशेषमाह—

इन्द्रावरुणाभ्यां त्वेति प्रथमे ग्रहणसादनौ संनमतीन्द्रावृह-
स्पतिभ्यां त्वेति द्वितीये इन्द्राविष्णुभ्यां त्वेति तृतीये ।

स्पष्टम् ।

षोडशिना वीर्यकामः ।

वीर्यं बलम् ।

तस्योवध्यनेन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्य षोडशिनः ।

तस्य शुण्ठ्याऽधीलोघकर्णया सोमं क्रीणाति ।

अधिकारादेव षोडशिनः प्राप्तौ तस्येतिवचनं काम्यत्वपक्ष एवेतादृशसोमक्रयो न
नित्यत्वपक्षे । एतस्माज्ज्ञापकादपि नित्यत्वमप्यवगम्यते । शुण्ठाऽल्पकाया हस्वेति
यावत् । अधोलोघकर्णा चक्षुषोरपि उपरि लम्बमानकर्णा कर्णस्योपरि वर्णान्तरं यस्या-
इति वा ।

सप्तदशछदि सदः ।

नियमविधिरयम् ।

पात्रसंसादनकाल उत्तरेऽस्ते खा-

दिरं चतुःस्रक्तिं पोडशिपात्रं मयुनक्ति ।

आग्निष्टोमिकपात्रसंसादनकाले सर्वपात्रासादनानन्तरमागन्तुमन्ते निवेश इति न्यायेनान्ते यथावकाशं कस्त्वेति मन्त्रेण मयुनक्ति । तेषां यान्यनादिष्टवृत्ताणि विक-
ङ्कतस्य तान्यहोमार्थानि तु वारणस्येत्यनेन होमार्थत्वाद्विकङ्कते प्राप्ते तद्वधनाय
खादिरिति । उल्लेखशकारना प्रकृतितः प्राप्ता सा चतुःस्रक्तीत्यनेन बाध्यते ।

ऋतुकरणं ह्रस्वैतेनैव मन्त्रेण द्रोणकलशं रराटीं चोपस्पृशति ।

११८म् ।

ऐन्द्रं वृष्णिं च पोडशिनि तृतीयं सवनीयमालभते ।

वृष्णिर्मेघः । पोडशिग्रहणप्रयोजनं तृतीयग्रहणप्रयोजनवत् ।

आतिष्ठ वृत्रहभित्येतेषामेकेन पोडशिनं गृह्णाति ।

एतेषां पण्णा मन्त्राणामेकेनान्यतमेन मन्त्रेण ।

पुरस्तादुत्तमावुक्थपपर्यायारूर्ध्वयोः सवनयोर्द्रोणकलशाद्गृह्णाति
सर्वैरुक्थपपर्यायैः मचरित आग्रयणात्तृतीयसवने ॥ १८ ॥

पूर्वयोः सवनयोः प्रातःसवने माध्यन्दिने सवने च । अन्यत्पष्टम् ।

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश

भुवनानि विश्वा । मजापतिः मजया संविदान-

स्त्रीणि ज्योतीरपि सवते स पोडशी । एष ब्रह्मा

य ऋत्विष इन्द्रो नाम श्रुतो गणे प्र ते महे विदधे

शंसिषं हरी । य ऋत्विषः प्र ते वन्वे वज्रपो

हर्षतं मदम् । इन्द्रो नाम घृतं न यो हरिभिश्चारु

सेचने । श्रुतो गण आत्वा विशन्तु हरिर्वपसं गिर

इति सर्वेषु ग्रहणेषु पोडशिनमभिमन्त्रयते ।

सर्वेषु ग्रहणेष्वित्यनेन ग्रहणं ग्रहणं प्रत्यभिपन्नम् ।

अच्छावाकचमसमुखयाश्चमसानुक्षयन्ने-

कस्मै चमसगणाय राजानमतिरेचयति ।

व्याख्यानं गतार्थम् ।

तैः प्रचर्य षोडशिना प्रचरति ।

अच्छावाकचमसमुख्यैश्चमैः प्रचरतीत्येकवचनमध्यमुख्यत्वाभिप्रायेण । बहुवचनपाठस्तदनुव । ननु तैः प्रचर्य षोडशिना प्रचरतीतित्यन्वोधितसमानकर्तृकत्वमनुपपन्नम् । अच्छावाकचमसमुख्यानां चमसानां प्रचरणस्य प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वात्षोडशिप्रचारस्याध्ययुक्तकर्तृकत्वादिति चेत्सत्यम् । तैः प्रचर्यत्यनन्तरं प्रतिप्रस्थातारि स्थित इति समानकर्तृकत्वनिर्वाहायाध्याहार आवश्यकः । अन्यथा समानकर्तृकत्वमनुपपन्नं स्यात् । चैवायनमतात् सवने सवने गृह्णातीति पक्षे प्रथमे त्रयः क्रमात्तत्र तत्र सवने सवनग्रहणार्थो उत्तरे तु त्रयसौरेव विकल्पन्ते ।

समयाविपिते सूर्ये हिरण्येन बहिर्भर्षा

च षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति ।

समयाविपित आदित्येऽस्त्रं गच्छति सति स्तोत्रोपाकरणमित्यर्थः ।

भेतमभं पुरस्ताद्धारयेत्यरुणपिशङ्गं कृष्णं वा ।

पुरस्ताच्छब्देन समीपप्रदेश उच्यते । उद्गातृभ्य इति शेषः । अरुणो लोहितवर्णः । पिशङ्गो गौरोचनवर्णः । एतदुभयवर्णवानित्यर्थः । अश्वधारणप्रदेशनियमो छाट्यायनद्राह्यायणाम्बामुक्तः—अश्वः कृष्णः पूर्वस्यां सदसौ द्वारे प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेदिति घानंनद्योऽपरस्या प्राङ्मुख इति शाण्डिल्य इति । सर्वथा विहितवर्णाश्वस्याभावस्तदोपाय उक्तस्ताभ्यामेव—तदभावे यः कश्चेति । उक्तवर्णाश्वस्याभावे यः कश्चन नास्मिन्नर्थनियमः । यदि तु सर्वथाऽश्वस्यैवामावस्तदा प्रतिनिधिरुक्तस्ताभ्यामेव गौर्वाऽनो वाऽश्वभाव इति । गौरश्च नलीवर्द एव स्त्रीत्वसामान्यात् ।

हिरण्यं चाप्रदोप्यस्तुवते ।

अध्वर्युणा दत्तं हिरण्यं संप्रदाय संप्रदाय स्वस्वमक्तिगानकाळे परस्परं संप्रदाय संप्रदाय स्तुवने । उद्गातार इति शेषः सामर्थ्यात् । छाट्यायनद्राह्यायणाम्बामपि उक्तम्—यो यः सामार्हं द्यूनास्त हिरण्यं धारयेदुद्गाता निघनमुपयत्सु सर्वे वाऽभिपूजेशुरिति । हरिवच्छस्त्रम् ।

भवतीति शेषः । हरिपदार्थमुदायर्वाटनं शस्त्रं भवतीत्यर्थः ।

उपरिष्ठात्स्तोत्रियानुरूपाभ्यामोयामोद इव मदे-

मदामोद इवोमयेति व्यत्यासं प्रतिशृणाति ।

यामूद्गातृभिर्गीर्णं कृतं ता भवः स्तोत्रिया उच्यन्ते । तदुत्तरभूता ऋषोऽनुरूपा उच्यन्ते । एताभ्य उपवीम्य ऋग्योऽनन्तरमोयामोद इव मदेमदामोद इवोमयेति ।

आ त्वा वहन्तु हरय इत्यारभ्यावसानप्रणवक्रमेण न्वत्यासमवसान ओषामोद इव मद इति प्रणवे मोदामोद इवोमयेति एवं क्रमेणानुष्टुम्भ्यः । अयमवधिरनुष्टुप्पु सिद्धः प्रतिगर इति सूत्राह्वयते ।

अनुष्टुप्पु सिद्धः प्रतिगरः ।

प्रप्रवस्त्रिष्टुपमिषमित्यनुष्टुप आरम्भ्य प्रासिद्धः प्रतिगर ओषामोद इव, ओषामोद इवेति प्रतिगर इत्यर्थः । एकवचनं जात्यमिप्रायं प्रतिगर इति ।

शस्त्रं प्रतिगीर्यं ग्रहमादत्ते चमसाश्चमसाध्वर्यव
ज्वथशा यज सोमानामिति संमेष्यति ॥ १९ ॥

शस्त्रं प्रतिगीर्येति वचनं दर्शितप्रयोजनम् । अव्यवधानार्पता वाऽप्यत्र । अदृष्टार्थनाऽप्यत्र सूत्रपाठस्य ।

इन्द्राधिपतेऽधिपतिस्त्वं देवानामस्यधिपतिं मामाप्नु-
ष्मन्तं धर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुर्विति षोडशिनं जुहोति ।

वषट्कृतेऽनेन मन्त्रेण जुहोति । तूष्णोमेव होमोऽनुवपट्कारे ।

इन्द्रश्च सन्नाह्वरणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्र-
तुरग्र एतं तयोरनुभक्षं भक्षयामि वाग्जुपाणा
सोमस्य तृप्यन्विति ग्रहस्य भक्षयति ।

ग्रहस्य षोडशिनो ग्रहस्य । ग्रहस्येति षष्ठी द्वितीयाधेयं । होत्र्य वषट्कारनिमित्त-
ककृतमक्ष होमाभिपद्यनिमित्तं षोडशिनं ग्रहं भक्षयतीत्यर्थः ।

आदित्यवद्गणेन चमसानाम् ।

षोडशिमस्त्विन्द्रश्च सन्नाहित्वेव नित्य भक्षमन्त्रः प्राकृतं भक्षणमन्त्रं वाधिरवा ।
चमसास्तु प्राकृतैरेव मन्त्रैर्मक्षयन्ति मसेहोत्यादिभिर्धनमन्नादयः ।

अनुष्टुप्छन्दस इति भक्षमन्त्रसंनमति ।

अनुष्टुप्छन्दस इति शब्दं जगतीछन्दस इत्येतस्य स्थाने योजयतीत्यर्थः । यथाऽऽ-
दित्यवद्गणस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्यानुष्टुप्छन्दस इन्द्रपीतस्येति मन्त्रो-
भवति ।

अतिरात्रेण ब्रह्मवर्चसकामः ।

स्पष्टम् ।

तस्य षोडशिना कल्पो व्याख्यातः ।

तस्यातिरात्रस्य ।

एकविंशतिछदि सदः ।

नियमार्थमिदम् ।

न क्रतुकरणं जुहोति न द्रोणकलशश्च ररादीं वोपस्पर्श-

त्येतदेव यजुर्वेदहविर्धाने प्रपद्यत एतावान्क्रतुकरणः ।

एतावान्यजुर्वेदहविर्धाने प्रपदनमेवेत्यर्थः । होम उपस्पर्शनं चेत्येतदुभयस्याऽत्र न बाह्या क्रियेत्यर्थः । यथोक्त्ये समुच्चयस्तथाऽत्र समुच्चयव्यावृत्तिरनेन क्रियते ।

सारस्वतीं मेपीमतिरात्रे चतुर्थीं

सवनीयामालभते मेपमित्येकेषाम् ।

सारस्वतः प्रचरणकल्पोऽत्र, ऐन्द्रे सारस्वत्यां च दार्शपौर्णमासिकः प्रचरणकल्प इति सूत्रात् । सर्वे यजमैषाः प्रधानेषु भैषावरुणव्यापारामाव इत्यर्थः ।

षोडशिनश्चमसानुजपस्त्रयोदशभ्यध-

मसगणेभ्यो राजानमतिरेचयति ।

षोडशिनः षोडशसंवन्धीश्चमसानुजपन्पर्यापत्रयं मिलित्वा द्वादश चमसगणा आश्विनसंवन्धी त्रयोदशश्चमसगण एवं त्रयोदश चमसगणास्तेभ्यस्तद्वयं राजानमतिरेचयति अतिरिक्तं करोति षोडशिनश्चमसानुजपन्निति पूर्वसूत्रे च नित्यवदनुवादाभित्यः षोडशी प्रदर्शयते । पूर्वं तु काम्यतयोक्तः कथमिदमुपमं घटिष्यत इति चेत् । नात्र किञ्चिद्दुर्घटम् । दधिग्रहवन्नित्यस्यापि काम्यस्याविरोधात् । किञ्चित्तु पुनरत्र विरोधाच्छास्त्रान्तरदर्शनाच्च षोडशिनो वैकल्पिकत्वमातस्थिरे ।

तैः प्रचर्य रात्रिपर्यायैः प्रचरति ।

ननु तैः प्रचर्येत्यत्र समानकर्तृकत्वमनुपपन्नं षोडशिप्रचारस्याभ्यर्घ्यमात्रकर्तृकत्वाद्वात्रिपर्यायानामुपपत्तृकत्वादिति चेत्तस्यम् । तत्र सूत्रे सर्वेषां पर्यायानामप्यभ्यर्घ्यकर्तृकताया एवोक्तत्वेन समानकर्तृकत्वानुपपत्त्यभावात् । उपपत्तृकत्वे हि समानकर्तृकत्वानुपपत्तिः । सूत्र उत्तरयोः पर्याययोः प्रतिप्रस्थानुर्दिधानाभावाच्चास्ति सा ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वाऽपि शर्व-

रायेति मुख्यं मुख्यं चमसमुभ्रयति ।

वीप्सा सर्वचमसगणार्था । उन्नेतेति शेषः सामर्थ्यात् ।

स्तुतशस्त्रे भवतः ।

स्पष्टम् ।

होतृचमसमुख्यान्प्रयमानुन्नयति यैत्रावरुणचम-
समुख्यान्द्वितीयान्ब्राह्मणाच्छरसिचमसमुखा-
स्तृतीयानच्छावाकचमसमुखपाश्चतुर्थान् ।

प्रयमान्प्रयमणान् । एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थमणान् ।

स प्रथमो रात्रिपर्यायः ।

रात्रिसंबन्धी पर्यायः । आवर्त्यानि स्तुतशस्त्राणि पर्यायशब्देनोच्यन्ते ।

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च रात्रिपर्यायः ।

स्पष्टम् ।

तैः प्रचर्याऽऽश्विनस्य पात्रसंसादनप्रभृतीनि
कर्माणि प्रतिपद्यत आश्विनं द्विकपालं निर्वपति ।

अत्रापि समानकर्तृकत्वान्यथानुपपत्त्या प्रतिप्रस्थातुर्वचनाभावाच्चाऽऽश्विनपात्र-
संसादनादिकमध्योरेव । पात्राणि कपालद्वयशूर्पकृष्णाजिनोलूखलमुसलद्वयदुपलपात्री-
मेक्षणात्मकानि पात्राणि । द्वंद्वमंपत्तिमित्यं कपालाभ्यां सह द्वंद्वत्वार्थं तृणं शूर्पकृ-
ष्णाजिने द्वंद्वम् । उलूखलमुसले द्वंद्वं द्वयदुपले द्वंद्वं कुटुणा सह द्वंद्वत्वार्थं तृणं
पात्रीमेक्षणे द्वंद्वं मदन्तीपात्रेण सह द्वंद्वत्वार्थं तृणं सोमाप्यज्यस्थारूपाः सत्त्वारसैवा-
ऽऽज्यस्थाली तदेव चाऽऽज्यम् । संयवनरूपप्रयोजनमपत्त्यात्प्रणीताप्रणयनं कर्तव्य-
मेव । प्राशिग्रहरणेडापात्रचतुर्घाकरणपिष्टलेपपात्रफलीकरणपात्राणि न सन्ति
अकुरस्नस्वात्प्रयोजनाभावाच्च । समन्त्रं निर्वपः पवित्रकरणादिनिर्वपणकालेऽश्विभ्यां
जुष्टं निर्वपामीति । अश्विनौ हव्यं रक्षेथां वो जुष्टं प्रोक्ताभ्यश्विभ्याम् । पात्रप्रो-
क्षणादि यवाप्रयणोत्तरमेतदनुष्ठाने यवमय एव पुरोडाशः । मोहिमयं पुरोडाशं
निर्वपतीत्येतादृशवचनस्यात्राभावात् । त्रिष्फलीकरणान्ते मदन्तीरधिश्रित्य कपाल-
द्वयमुपदधाति आद्याभ्यां मन्त्राभ्यामाप्यनिनयनान्ते ।

तस्मात्सप्त ।

तमाश्विनं पुरोडाशमुद्गातनविधिना वेद्यां प्रियेण नाम्ना प्रियं सद् आसीदतिवत्या-
साद्य । ष्यस्तरनामत्वाद्देन्द्राग्नविकारः । अत एव तूष्णीमभिधारणम् ।

होतृचमसमुख्यान्संधिचमसानुन्नयति ।

अहोरात्रयोः संधौ जायन्त इति संधिचमसास्तानुन्नयति उभेतैव सामर्थ्यात् ।

स्तुतशस्त्रे भवतः ॥ २० ॥

स्पष्टम् ।

त्रिवृद्वापन्तरं संधिस्तोत्रम् ।

त्रिवृच्छब्देन नवमं स्तुतिचयने । राधन्तरमिति स्तुतिश्चण्डिकायः । नवमं स्तुतिचयने राधन्तरमिति स्तुतिश्चण्डिकायः ।

आश्विनः शस्त्रम् ।

आश्विनो देवता यस्य तदाश्विनम् । आश्विदेवताकं शस्त्रं होता संस्तोत्यर्थः । तच्च परःसहस्रमित्यापस्तम्बाश्वलायनादयः ।

उदित आदित्य आश्विनं परिधाय होतृचम-
समध्वर्युरादत्ते पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता च ।

उदिते सौर्याणि प्रतिपद्यत इत्याश्वलायनः । आश्विनं परिधायऽऽश्विनशस्त्रस्य परिधानोत्तरं होतृचमसमध्वर्युरादत्ते पुरोडाशमाश्विनं पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता । अत्र चत्सर्वे । प्रतिप्रस्थाता चोत्तरत्र प्रतिप्रस्थातृविधानेनाध्वर्याः प्राप्तेरर्पितिसिद्धा-
वत्र वचनं पक्षे पर्यायत्रये सर्वपर्यायसंबन्धनिमगणद्वयमन्वितास्त्रशस्त्रोपाकर-
णादाश्विननिर्वापादितादनामप्राक्तनकर्मणि च प्रतिप्रस्थातृकर्तृकताऽप्यस्तोत्रज्ञापना-
र्थम् । तेनाऽऽपस्तम्बोपायनमरद्वानमूत्रैः सहानिरोचः सिद्धो भवति । परिधायेत्यत्रा-
न्तर्भावितगणजपे विषयणीयः समानकर्तृकत्वनिर्वाहाय । अत्रैव प्रतिप्रस्थातृविधाना-
त्पूर्वत्र प्रतिप्रस्थातृवर्षापो नैवास्तीत्यवगम्यते । तेन पक्षद्वयमत्र सिद्धं भवति ।

आददते चमसाध्वयमसाध्वयवः ।

होतृचमस्यतिरिक्तांश्चमसास्त्रस्तम्बमसाध्वयव आददते होतृचमसस्याध्वर्युर्गोऽऽ-
स्तत्वात् । तस्य चमसाध्वर्युरितरमिति । गतम् ।

अश्विभ्यां तिरोअद्विधानां सोमानामनुग्रहश्विभ्यां
तिरोअद्विधान्सोमान्प्रस्थितान्मेव्येति संस्पृश्यति ।

संधिना तिरोहितेनाहि तावन्न इति तिरोअद्विधाः । इदं च सोमविशेषणम् ।

सह सोमैः पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता सर्वहुतं जुहोति ।

सर्वहुतं कृतम् । जुहुपृथगावादाय प्रस्थाकम्येत्यादि सर्वं वर्तते । अपर्यावर्तनादयो
धर्मा नात्र भवन्ति । एककपालस्यामावात् । वाचनिकं कृत्स्नावदानम् ।

पङ्क्तिच्छन्दस इति भक्षमग्रं संनमति ।

आदिश्ववद्गणस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य पङ्क्तिच्छन्दस इन्द्रवी-
तस्येति मन्त्रे संनाम उहः कार्यं इत्यर्थः ।

अतोर्यामेण पशुकामः ।

पशवो गवाश्चादयः ।

तस्यातिरात्रेण कल्पो व्याख्यातः ।

तस्यातोर्यामस्य कल्पः प्रकारो व्याख्यात उक्तः ।

संधिचमसानुन्नयश्चतुर्भ्यश्चमसगणेभ्यो राजानमतिरेचयति ।

गतायम् ।

चत्वारश्चमसगणाः स्तुतशस्त्रवन्तो होतुर्मैत्रा-

वरुणस्य ब्राह्मणाच्छसिनोऽच्छावाकस्य च ।

चतुर्भ्यश्चमसगणेभ्यो राजानमतिरेचयतीत्येतावतैव गणचतुष्टे सिद्धे चत्वारश्चमस-
गणाः स्तुतशस्त्रवन्तो होतुर्मैत्रावरुणस्य ब्राह्मणाच्छसिनोऽच्छावाकस्य चेतैवचनं
राजातिरेककाले चत्वारश्चमसगणाः स्तुतशस्त्रवन्त एको गणो होतुर्द्वितीयो मैत्रावरु-
णस्य तृतीयो ब्राह्मणाच्छसिनश्चतुर्थोऽच्छावाकस्येतिस्मरणावश्यकत्वार्थम् । अन्यस्य
प्रयोजनस्याभावात् ।

तेषां संधिचमसैः प्रवरणकल्पो व्याख्यातः ।

स्पष्टम् । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—आग्नेयान्प्रथमानुन्नयस्यैन्द्रान्द्वितीया-
न्यैश्वदेवास्तृतीयान्यैष्णवाश्चतुर्थानिति । चमसगणानामेतानि विशेषणानि । तानग्नि-
स्त्रिवृता स्तोमेन नाऽऽप्नोदित्याद्यर्थवादोक्ता अग्न्यादय एव तस्य तस्य चमसगणस्य
देवता इति भावः । अन्योऽपि विशेषस्तैशोक्तः—तेषां संधिचमसवत्प्रवरणकल्प
इत्येक इति । अथवा संधिचमसवदेवाऽऽश्विनान्येव सर्वेषां स्तुतशस्त्राणि भवन्ति ।
संधिचमसविकारस्वादृत्तरेषां गणानामिति भावः । तदुक्तं बौधायनेन—तदृ वा आहुः
सर्वाण्येवाऽऽश्विनानि स्तुतशस्त्राणि स्य पररात्रमतिरिच्यते यस्सर्वं तदाश्विनमिति
चैकमथापरं त्रिवृत्पञ्चदश सप्तदशमेकविंशमथैतेषां देवता अग्निरिन्द्रो विद्ये देवा
विष्णुरितीति । मरद्वाजश्चाऽऽह—तत्र चत्वारि स्तोत्राणि शस्त्राण्याश्विनानि सयाभ्या-
न्याम्नातानि भवन्तीति । आश्वलायनेनापि शस्त्रसूक्तानि सयाभ्यामन्याश्विनान्येवो-
क्तानि स्तोत्रियानुरूपास्त्वाग्नेय्यादयः कृता यथोपधमनुगृहीतं स्यादिति । तत्र संधि-
चमसवत्कल्पोऽश्विन्यां सोमानामनुब्रूह्यश्विन्यां सोमानां प्रेष्येति सप्रैषौ ननुक्यशा-
यन सोमानामिति । नच तिरोह्णियानामिति भवति संधितिरोचानामावादेषां सोमाना-
मिति द्रष्टव्यम् ।

अतिच्छन्दाश्छन्दस इति भक्षमन्त्रं संनमति ।

आदित्यवद्रणस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनम्यातिच्छन्दाश्छन्द इन्द्रपीत-
स्पेति मन्त्र ऊहः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

अग्नीदौपयजानद्वारानाहरेत्येतत्प्रभृतीनि पाशुकानि कर्माणि
सर्वासु संस्थासु समानानि क्रियन्ते आ प्रातरग्निहोत्रपर्वन्तानि
इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अग्नीदौपयजानद्वारानाहरेत्येतदादीनि पशुसंनधिकर्माणि प्रातरग्निहोत्रपर्वन्तानि
सर्वासु संस्थासु समानानि क्रियन्ते भवन्तीत्यर्थः । प्रातरग्निहोत्रस्याप्यङ्गत्वं इदमपि
छिद्रम् ।

इत्योकोपाहधीपदभिष्टोमयाजिसाहस्राम्रियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुख्या-
जिदिसाहस्राम्रियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालामकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नाख्ययां दृष्टौ नवम-
प्रश्नेऽस्य सप्तमः पटलः ॥ ७-॥

अथ नवमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

कतुपशव ऐकादशिताश्च विकल्पन्ते ।

एवं सर्वसोमसकृतिभूता अग्निष्टोमादिसंस्थारूपा ज्योतिष्टोमा व्याख्याताः ।
इदानीं सर्वपशुगणसकृतिभूता ऐकादशिना व्याख्यायन्ते । ऐकादशास्या पशव इत्ये-
कादशिनीज्या तत्र मवा ऐकादशिनाः । के पुनस्ते, आग्नेयः कृष्णमीवः सारस्वती
मेयी मधुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिष्टो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो
मरुतः कल्माष ऐन्द्राग्रः संहितोऽघोरामः सावित्रो वारुणः पेत्य इत्यनुवाक उपात्ताः ।
कतुपशवस्तु प्रागेव तत्संस्थासु दाशिताः । उभये चैते प्रकृतावेव पृथक्शाखास्वास्त्रा-
तास्तुल्यार्थत्वाद्विकल्पन्ते ।

तेषां समवाये विभवन्ति तत्रपदान्याविभ-
वन्ति प्रत्यक्षार्थानि प्रतिसंस्कारमभ्यावर्तन्ते ।

तेषामैकादशिनानां समवाये सह प्रयोगे यान्यङ्गानि अट्टार्थानि सकृत्कृतान्येव
सर्वेषामुपकर्तुं प्रभवन्ति तान्यङ्गानि तत्र भवन्ति सकृदेव क्रियन्ते यथाऽऽरादुपकार-
काणि प्रयानादीनि । अविभवन्ति तत्रासंभवीनि यानि प्रत्यक्षं दृष्टोऽर्थः प्रयोजनं
येषां तानि प्रत्यक्षार्थानि प्रत्यक्षोपकारकसंनिपातीनि तान्यावर्तन्ते । आवर्तमानानि च
तानि संस्कारं संस्कारमभ्यावर्तन्ते । एतावता किमुक्तं भवति पदार्थानुममयेनैकैकः

संस्कारः सर्वेषां कार्यः, न तु काण्डानुममयेनैकैक इत्यर्थः । तद्यथा सर्वानुपाकृत्य सर्वान्नियुनक्ति ततः सर्वान्योक्तोत्थादिप्रोक्षणस्यादृष्टार्थत्वे(त्व)संभवे तन्मपि क्रमस्तेषां यः पशूनां क्रमः स एवोपाकरणनियोजनादीनां क्रम इत्यर्थसिद्धम् । स्पष्टमुक्तमाप-
स्तम्बेन—यथाचोदितं संस्कारा इति ।

यथार्थमूहः ।

विकृतौ यथार्थमूह इति परिमाणत्वात्प्रकृतावहनिवृत्तिं मा शङ्कीति पुनरुहवचनम् ।
तेन पशुभिरेहि पशुषु संवदस्व पशवो मायूनकृषतेत्याद्युहात एव ।

यूपाहुतिः हुत्वाऽग्निष्ठप्रथमानेकादश

यूपानुपशयपात्नीवतौ च च्छिन्नमिति ।

पुनर्यूपाहुतिवचनाद्दोसितस्यापि हूयते यूपाहुतिर्निषेधे सत्यपि । सा चैकैवाऽऽरा-
हुपकारित्वादुपशयस्यापि ।

एकयूपेन विकल्पते ।

एकयूपेनेयं यूपैकादशिनो प्रकृतिविकृतिसाधारण्येन विकल्पते । यूपसंस्कारविषय
आपस्तम्बः—सर्वेषां शकलाहरणावध्वनहोमा इति । उपशयपात्रवतौ च च्छिन्नन्ती-
त्युक्तं तत्र च्छेदनार्था धर्मा आज्यशेषः स्तुवं चाऽऽदत्त इत्यादयोऽत्यन्धानगामित्याद-
यश्चाच्छेदनान्ता एकैकस्य यूपस्याऽऽवर्तन्त । विभवंति तन्मवध्वान्यविभवंति प्रत्य-
सार्थानि प्रतिसंस्कारमवध्वान्ति इति परिमाणसूत्रात् । मानं तक्षणं चैकैकस्य सर्वेषां
प्रथमशकलपाताहरणमवध्वान्तिर्यथावदुपशयस्यावध्वान्तिर्यथावदुपशयस्य सर्वत्र स्थाण्वाहुतिः । स्पष्ट-
मप्येतदुक्तमापस्तम्बेन—सर्वेषां शकलाहरणावध्वनहोमा इति । शकलस्यावध्वनसंस्का-
रार्थत्वादनवध्वनोपशयस्य न शकल उपशयस्यावध्वनोपशयस्यावध्वनोपशयस्य सर्वत्र स्थाण्वाहुतिः । स्पष्ट-
मुपशयं तक्षतीति । उपशयशब्ददर्शस्तु तत्तद्यूपस्योप समीपे शेते एव नावटं स्थाप्यते
इति । पात्रवतमपि तथैव च्छिन्नमिति । तस्यास्त्येवोपरः । अधोनामिमित्यग्रे वक्ष्यमाण-
त्वादधोनामिसंमितो यथा भविष्यति तावत्परिमाणं छिन्नमिति । अथपात्रमित्यग्रे वक्ष्य-
माणत्वाच्चपात्रहितः ।

दशस्थासाभेकादशोपरा रज्जुं मीत्वा तस्याश्चतुर्विंश-

त्वेन भागेन वेदिं विमिमीते प्रक्रमस्यानीया भवति ।

वेदिमानकाले चतुरधिकशताङ्गुलां रज्जुं दशकृत्वोऽग्न्यस्तां कृत्वैकादशोपरां रज्जुं
तस्यामुपसमस्यति यावति देश एकादशयूपमूलानि स्थास्यन्ति तावतो रज्जुरेकादशो-

परा दशरथासा, एकादशोपरमितायास्तस्याश्चतुर्विंशो भागः पञ्चतिलोनैकोनपञ्चाशद-
 झुलात्मकस्तरप्रमाणेन दण्डेन वेदै विमिमीत इत्यर्थः । इयं चतुर्विंशभागसंमिता रज्जुः
 प्रक्रमस्थानीया भवति । इयमेव रज्जुरत्र प्रक्रमो भवति न तु द्विपदस्त्रिपदो वा प्रक्रम
 इतिशुल्कसूत्रेकोऽत्रेत्यर्थः ।

अग्निष्टं द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवीथैकाद-
 शिनीरशना अग्निष्टे परिवीथ वासयति ।

अग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठस्तं समाप्य तं द्वाभ्यां रशनाभ्यां युगपत्परिव्ययति ।
 तत्र रशनादाने द्विवद्दहः । परिवीरसीति नोह्यते यूपामिधानात् । ततोऽन्या एका-
 दशिनीरशना एकादशोनोत्संघनिरशना एकादशिनीरशना अवशिष्टा दशाग्निष्टे परि-
 वीथ परिवेष्ट्य वासयति । अवशिष्टा एकादशिनीरशना अग्निष्ठ एव यावत्पर्यन्तं यथा
 यथाऽऽस्ता विनियोगस्तथावत्पर्यन्तं तदहरेव परिवेष्टिता एव स्थापिता भवन्तीत्यर्थः ।

शोभत आश्विनं गृहीत्वा यूपान्संमिनोति ।

गतम् ।

पूर्वेष्टुः संमानमेके समापयन्ति ।

पूर्वेष्टुरग्निष्टेन सहैवोपस्थापयतीत्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः । नास्मिन्पक्षेऽग्निष्टे
 रशना वासयति । परिवीता एव तु यूपान्तिष्ठन्ति । अन्यथाऽऽज्ञनाद्यापरिव्ययणाद्यन-
 मानस्य यूपानुत्सर्गविरोधात् ।

तत्रमभ्रेरादानं परिच्छेदनोऽभ्यावर्तते ।

विमवन्ति तत्रमहानींयुक्तस्यैव न्यायस्य दर्शनार्थमिदं वचनम् । परिच्छेदनो
 विधिरभ्यावर्तते । अविमवन्ति प्रत्यक्षार्थान्यभ्यावर्तन्त इत्यस्य न्यायस्य दर्शनार्थमिदं
 वचनम् ।

परिच्छेदने क्रमविशेषमाह—

दक्षिणमग्निष्ठात्परिच्छिद्योत्तरं परि-
 छिद्यत्येवं व्यत्यासमुदगपवर्गान् ।

उदङ्न्यापनान्तिपरिमाषाप्राप्तोदगपवर्गत्वनाघनायायं क्रमविशेषः । अग्निष्ठाष्ट-
 पावटादक्षिणं यूपवटं परिच्छिद्योत्तरं यूपवटं परिच्छिद्यति । ततो दक्षिणयूपवटाद-
 क्षिणं यूपवटं तत उत्तरयूपवटादुत्तरं यूपवटं ततस्ततोऽपि दक्षिणं ततस्ततोऽप्युत्त-
 रम् । एवं रीत्या यावद्दश यूपवटाः स्पृष्टावतः पञ्च दक्षिणतः पञ्चोत्तरतः परिच्छि-
 द्यति । उदगपवर्गवचनं दक्षिणस्य कृतोत्तरस्य क्रिययोदगपवर्गान्संमिनोति न तूपक-
 मानुसारेण दक्षिणापवर्गानिति भावः ।

रपाक्षमात्राणि यूपान्तरालानि भवन्ति ।

रपाक्षश्चतुरधिकशताङ्गुलः । तिर्यगक्षश्चतुःशतमितिगुल्बसूत्रात् । चतुःशतं चतुरधि-
कशतं चतुःशतम् । चतुरधिकशताङ्गुलो रपाक्ष इत्यर्थो भवति ।

वेदिसंयितां वा गिनोति ।

यावत्प्रमाणा वेदिश्चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्चीति प्राकृतप्रमाणसिद्धा वेदिस्तस्यामे-
वैकादश यूपवटान्परिलिखति न तु दशरपाक्षमेकादशोपरां रज्जु मीत्या तस्या-
श्चतुर्विंशेन भागेन वेदिं विमर्माते प्रक्रमस्यानीया भवतीत्येवंप्रमाणां वेदिं मीत्वा
तस्यामेकादश यूपवटान्परिलिखतीतिविधिर्भवति ।

समानजातीयैर्नैकैकमनुसमेति कृत्स्नमेकै-

कमाञ्जनप्रभृति द्विरशनमपवर्जयति ।

एकविधिविहितमेकप्रकारं कर्मका कर्मव्यक्तिः समानार्थसंयन्त्रिणी क्रियमाण-
प्रकारत्वात्समानजातीया व्यक्तिर्न तु सैव व्यक्तिः । नहि पूर्वपदार्थे कृतानद्योत्तरत्र
संबद्धा कर्तुं शक्या तस्माद्व्यक्तिभेदे जातिरवश्यं वाच्या । तस्या अभिव्यञ्जकं तु तत्-
द्विविधिविहितत्वमात्रम् । तेन संस्कार्येषु पदार्थेषु मध्य एकमेकमेव पदार्थमनुक्रमेण
सजातीयैर्नैकैककर्मणाऽनुसमेत्यनन्तरं तथैव विजातीयैर्नापीति । समेति संबध्नाति ।
सोऽयं पदार्थानुसमय इति व्यपदिश्यते क्रमविशेषः । तत्रैवं कर्मक्रमः परिवेक्षण-
क्रमेणैवावटखननयूपप्रक्षालनप्रोक्षणाद्येकैकस्य करोति । ततः प्रोक्षणीशेषनिनयमादि-
शकलाभिहोमान्तमप्येकैकस्य करोति । अष्टसंस्कारार्थत्वेनैककर्मत्वात् । कृत्स्नं समु-
दायीभूतं कर्माञ्जनादि परिष्वयणान्तमपि कर्म काण्डानुसमयेनैकैकस्य करोति । मध्ये
यूपोत्सर्गविरोधाद्यजमानस्य व्यक्तवचनाच्चेत्यभिप्रेत्यानेन काण्डानुसमयमाह—कृत्स्न-
मेकैकमित्यादिनाऽपवर्जयतीत्यन्तेन सूत्रेण । आञ्जनप्रभृति यूपान्जनप्रभृति द्विरशनं
द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवेषयतीत्यन्तेन स्थविमर्दणीयाति प्रवयतीति विधिनाऽप-
वर्जयति । अपवर्गः समाप्तिस्तु गमयतीत्यर्थः । मीमांसकाश्चाऽऽहुः—वचनात्तु पारे-
ष्वयणान्तमञ्जनादीति । तत्रोपशयस्य निखननाभावादवटसंस्कारा निवर्तन्ते । पात्नी-
वतस्य तु सर्वेऽप्युत्तरत्र भविष्यन्ति ।

प्रतियूपः स्वरवः ।

यूपः स्वारो. प्रयोजको न तु पथञ्जनमतो न प्रतिपशु भवन्तीति भावः । दिवः
सूनव. स्पेति तन्त्रेण स्वरूपा मासजानामादानं तेषां विभवन्ति तन्त्रमहानीति सूत्राद-
न्तरितस्य त्वेयनूहेनापगूहनं यूपभेदाज्ञोपशयस्य ।

उपरसंमितां मिनुयात्पितृलोककामस्य ।

यस्यामुपरा एव समानाः सोपरसंमितेत्युच्यते । पितृलोक कामयतोऽयमानस्ये-
त्यर्थः ।

रशनसंमितां मध्ये च संमितां मनुष्यलोककामस्य ।

यस्यां रशना एव समाना यूपाना मध्यभागाश्च समानास्ताम् । अस्मिन्मनुष्यलो-
क इतरेणातुलतां नुमूषुर्भुज्यलोककाम इत्युच्यते ।

चपालसंमितामिन्द्रियकामस्य ।

यस्या चपालाः समानास्तामिन्द्रियकामस्य, इन्द्रियं सर्वेन्द्रियपाटवं ताकाम इन्द्रिय-
काम इत्युच्यते ।

सर्वान्समान्प्रतिष्ठाकामस्य ।

मिनुयादिति सर्वत्र शेषः । उपरसमिनामित्युपराणामायाससाध्यमवगन्तव्यम् ।
यन्मध्यसंमितत्वं रशनासंमितत्वं च तद्यूपमध्यानां रशनानां 'च' तिर्यक्त्वस्याप्येतत्सा-
ध्यम् । यच्चपालसंमितत्वं तच्चपालवृष्यत्वसाध्यम् । एतदर्थं प्रमाणभूतं सूत्रमायामत
उपराणीत्येतद्वारम्भं प्रथितश्चपालानीत्येतदन्तमग्रे वक्षते ।

ये त्रयो मध्यमास्तान्समान्पशुकामस्य व्यति-

पजेदितरान्प्रजयैवैनं पशुभिर्व्यतिपजति ।

मध्यमा मध्यतना ये त्रयो यूपान्समान्कुर्वात्पशुकामस्य । मध्यतनेभ्य इतरान्व्य-
तिपजेत् । एकैकान्तरिता मध्यमेभ्य इतरे ये ते न समा भवन्ति किं तु विषमा एवाऽऽ-
भवन्ति । एतेन व्यतिपज्जेणैनं यजमानं प्रजया पशुभिश्च व्यतिपिक्तं विशेषेणातिपिक्तं
समृद्धं करोतीत्यर्थः । उभयोः पार्श्वयोरभिष्टादेकैकान्तरितास्ते न समा भवन्ती-
तरे विषमा एव व्यतिपज्ज इत्यापस्तम्बः ।

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य

मिनुयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठमथेतरान्हृसीयसः ।

यं यजमानं प्रमायुको ऋदिति मरणशाली स्यादिति यः कामयेत तस्य यजमा-
नस्य गर्तमितमेकादशिनयूपानां गर्तेन मितं परिमाणं मिनुयात् । गर्तमितस्वरूपमाह—
उत्तरार्धं वर्षिष्ठमथेतरान्हृसीयस इत्यनेन । इयं पारिमाणिकी संज्ञा । उत्तरार्धे मथ
उत्तरार्धस्तमुत्तरार्धं वर्षिष्ठं स्पष्टम् । अपशब्दः क्रमार्थः । उत्तरार्धस्य वर्षि-
ष्ठत्वसंज्ञादनोत्तरमितरेषु हृसीयस्त्वसंज्ञादनमिति ।

दक्षिणार्धं वर्षिष्ठं मिनुयात्स्वर्गका-

मस्यायेतरान्हृसीयसो हृसीयसः ।

अत्र वर्षिष्ठता दैर्घ्येण । हृसीयसो हृसीयस इति बोध्वाश्रवणादितरेषां किञ्चित्कि-

चिदुत्तरोत्तरं हसीयस्त्वमिति ज्ञापनार्थं पूर्वत्र वोप्ताया अश्रवणादुत्तरोत्तरं हसीयस्त्वं नास्ति किंतु तुर्यं हसीयस्त्वमिति ।

आराग्रायामभिचरतस्तेषामग्निष्ठं वर्षी-

ष्ठमथेतरान्हसीयसो हसीयसः ।

आराग्रास्वरूपं तेषामग्निष्ठं वर्षीष्ठमथेतरान्हसीयसो हसीयस इत्येतेन सूत्रेणोच्यते । अत्रापि वर्षीष्ठना दैर्घ्येण । पूर्ववद्वोप्ताश्रवणादितरेषां किंचिर्किंचिदुत्तरोत्तरं हसीयस्त्वम् । आराग्रास्वरूपं स्पष्टमाहऽऽपस्तम्बः—मध्य उन्नता भवत्यनुपूर्वमन्तौ निनता-
मिति । अग्निष्ठ उन्नतो भवति ततः प्रमृति क्रमेणान्ता निनता भवन्ति दक्षिणत उत्तरतश्चैवाऽऽराग्रेत्यर्थः । आरमिवाग्रं मध्यभागो यस्याः साऽऽराग्रेति । आरशब्देनोच्यते ।

समवस्त्राविर्णीं वृष्टिकामस्य तेषामग्निष्ठं

हसिष्ठमथेतरान्वर्षीयसो वर्षीयसः ।

तेषां यूपानां मध्येऽग्निष्ठं हसिष्ठमितरान्वर्षीयसो वर्षीयसः । वर्षीयसो वर्षीयस इति वोप्ताया क्रमेणोत्तरोत्तरमग्निष्ठमतिरिक्तानां वर्षीयसः । अथशब्दः क्रमार्थोऽग्निष्ठस्य हसीयस्त्वसंपादनोत्तरमितरेषु क्रमाद्वर्षीयस्त्वसंपादनमिति । सम्पगवस्त्राव-
णमुष्णप्रदेशादाकाशात् । निनतायां पृथिव्यां सम्पगवस्त्रावणमिव यस्यां सा समवस्त्रावि-
र्णीति । वृष्टिर्वर्षणम् ।

व्यत्यस्तं भ्रातृव्यवतो हस्वं दीर्घं च व्यतिपजेत् ।

हस्वं दीर्घं च व्यत्यस्तमेकैकान्तरितं व्यतिपज्योग्रयेदित्यर्थः । स्पष्टमनुमर्थमा-
हऽऽपस्तम्बः—व्यतिपक्तां भ्रातृव्यवत उन्नयोः पार्श्वयोरग्निष्ठादेकैकान्तरितास्तेन
समा भवन्तीतरे निनता एव व्यतिपक्ता इति ।

यदि कामयेत विद्वत्तन्नादोजीयसी स्यादिति चेऽ-

ग्निष्ठादक्षिणे तान्वर्षीयसो वर्षीयसो भिनुयात् ।

यदि यजमानः सन्नादस्य जगत्तैर्वैश्यजातिरोजीयसी बलीयसो स्यादिति काम-
येत तदा येऽग्निष्ठादक्षिणतो यूपस्तान्वर्षीयसो वर्षीयस उत्तरोत्तरं क्रमेण भिनुया-
द्वध्वर्युरित्यर्थः ।

यदि कामयेत सत्रं विश्व ओजीयः स्यादिति चेऽग्निष्ठा-

दुत्तरे तान्वर्षीयसो वर्षीयसो भिनुयात् ॥ २२ ॥

सत्रं सन्निवजातिर्विशो वैश्यजातिरोजीयो बलिष्ठं स्यादिति यदि यजमानः काम-
येत तदा येऽग्निष्ठादुत्तरे तान्वर्षीयसो वर्षीयस उत्तरोत्तरं क्रमेण भिनुयादित्यर्थः ।
अप्यनुमर्थं तान्वर्षीयसो हसीयस्त्वम् ।

आयामत उपराणि समानानि स्युस्तिर्यक्तो
मध्यानि रशनाश्च प्रथिन्नश्चालानि ।

आयामतो दैर्घ्येण समानान्युपराणि भवन्ति । मध्यानि रशनाश्च तिर्यक्तस्तिर्यक्त्वेन
समानानि भवन्ति । प्रथिन्नः स्यात्त्वेन चालानि समानानि भवन्ति । उपरसंमिता
मिनुयात्, रशनसंमिता मध्येन संमितां मिनुयाच्चालसंमितां मिनुयादित्येतेषूपयुज्यत
इदं सूत्रम् ।

उपशयमङ्कत्वा द्वाभ्यां रशनाभ्यां परि-
वीयाग्रेण दक्षिणार्धं यूपं निदध्यात् ।

दक्षिणार्धे भवो दक्षिणार्धस्तं दक्षिणार्धं यूपमग्रेणोपशयं निदध्यात् । दक्षिणेन
वेत्यापस्तम्बः ।

यद्यभिचरेदिदमहमपुमापुप्यायणमिन्द्रस्य चञ्जे-
णाभिनिदधामीति माञ्चमुपशयं निदध्यात् ।

अभिचार एव प्रागग्रयूपनिधानं न तु नित्यतया निधाने सूत्रकृता प्राक्त्वस्याग्रे
विधानात् । तेनाऽऽपस्तम्बोक्तं प्राक्त्वं न नित्यतया निधाने भवति । अमुमित्यत्र
द्वितीयाविप्रकृत्येकवचनान्तव्यावहारिकनाम्नो ग्रहणम् । तच्च शर्मान्नं ग्राहणस्य येन
व्यवहित इति वासिष्ठसूत्रात् । आमुप्यायणमित्यनेन गोत्रप्रयुक्तनामनिर्देशः । यथा
वासिष्ठमिति । येन व्यवहित इति वासिष्ठसूत्राच्छर्मान्तता व्यावहारिकनामविषय
एव नान्यनामसु ।

पशुकाल आग्नेयमसितंशीर्षमग्निष्ठं उपाकरोति सार-
स्वतीं मेयोमुत्तरतः सौम्यं बभ्रुं दक्षिणत एवं उपर्यासं
दक्षिणापवर्गान्पाण्यं इयाम् शितिपृष्ठं बार्ह-
स्पत्यं शिरुषं वैश्वदेवमैन्द्रवरुणं गार्हस्तं कल्माषमैन्द्रा-
म संहितमघोराम सवित्रं वारुणं पेत्यमुत्तमम् ।

असितं कृष्णं शिरो यस्य सोऽसितशीर्षः । ग्रीवा(शीर्ष)सङ्घेन मुखमप्युपलक्ष्यते ।
मेयो प्रसिद्धा । बभ्रुः कपिलः । इयामः कृष्णः सर्वोऽपि । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ।
शिरुषो लवणवर्णः । अरुणो लोहितवर्णः । कल्माषः कृष्णविन्दुयुक्तवर्णान्तरः ।
संहितोऽन्यवर्णमिश्रितवर्णः । अघोराम उदरप्रदेशे कृष्णवर्णः । पेत्योऽपगतपुंस्को
मेघः । अग्निष्ठेऽग्निष्ठयूपसमीप आग्नेयमसितशीर्षमुपाकरोति । सारस्वती मेयोमुत्तरयूरे
सौम्यं बभ्रुं दक्षिणयूरे पाण्यं इयामं तदुत्तरयूरे बार्हस्पत्यं शितिपृष्ठं दक्षिणयूरे

वैश्वदेवं शिल्पमुत्तरयूपे, ऐन्द्रमरुणं दक्षिणयूपे मारुतं कल्माषमुत्तरयूपे, ऐन्द्राग्रं
संहितं दक्षिणयूपे सावित्रमधोराममुत्तरयूपे वारुणं पेत्य दक्षिणयूपे । एवं व्यत्यासं
व्यत्यस्य व्यत्यस्य दक्षिणापवर्गानेतान्पशूनुपाकरोति । एवमुत्तरमुत्तरमुपाकृत्य दक्षिणं
दक्षिणमुपकुर्वन्नितरान्पौष्णादीनापि पशूनुपाकरोति । तत्र व्यत्यासक्रमार्धसिद्धे दक्षि-
णापवर्गत्वे पुनर्वचनं यत्राप्येकयूपे पश्चेकादशिनो तत्राप्येवमपवर्गार्थम् । नैतेषां
पशूनामुपाकरणकाले प्राच्यादिदिगभिमुखत्वनियमः । अर्थादेवोत्तमत्वे सिद्ध उत्तमवचनं
वक्ष्यमाण ऐन्द्रस्य लोके वारुणमालभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रमित्यनेन सूत्रेण विहिते
स्थानव्यत्यासेऽपि वारुण एवोत्तम इत्येतदर्थम् ।

यदि कामयेत योऽवगतः सोऽपरुध्यतां योऽप-
रुद्धः सोऽवगच्छतिवत्यैन्द्रस्य लोके वारुणमा-
लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रं य एवावगतः
सोऽपरुध्यते योऽपरुद्धः सोऽवगच्छति ।

यदि यजमानो योऽवगतो द्वेष्यः किञ्चिदपरुध्य प्राप्तराज्यः स्यात्सोऽपरुध्यतामि-
श्वर्याद्भद्रो भवतु । यस्तु तेनापरुद्धोऽवरुद्धः सोऽवगच्छतु प्राप्तैश्वर्यो भवतु इति यो
यजमानः कामयेत तदाऽध्वर्युरेतादृशयजमानकर्तृके कर्मणि ऐन्द्रस्य लोके स्थाने
वारुणं पशुमालभेत वारुणस्य पशोर्लोक ऐन्द्रं पशुमालभेत । एतत्फलं य एवावगतः
सोऽपरुध्यते योऽपरुद्धः सोऽवगच्छति । गतार्थं कामनावाक्येनैवेदम् ।

यदि कामयेत प्रजा मुक्षेयुरिति पशून्व्य-
तिपजेदिति प्रजा एव मोहयति ।

प्रजा मुक्षेयुः प्रजा मोहं गच्छेयुरिति यदि यजमानः कामयेत तदैकैकान्तरितान्प-
शूनुपाकुर्पादेष व्यतिपङ्को नाम । यथाऽग्निष्ठ आग्नेयमुपाकृत्य सौम्यमुत्तर आलभते
ततः सारस्वतीं मेघीं दक्षिणे बार्हस्पत्यमुत्तरे पौष्णं दक्षिण ऐन्द्रमुत्तरे वैश्वदेवं दक्षिण
ऐन्द्राग्रमुत्तरे मारुतं दक्षिणे वारुणमुत्तरे सावित्रं दक्षिणे । एष पशूनां व्यतिपङ्कः ।
अस्मिन्करूपे वारुणं पेत्यमुत्तममित्यस्य बाधः । स्थानव्यतिपङ्कमार्थं वाऽत्र । पश-
वैस्तु क्रमेणैवोपाकरणीया इति पक्षे दक्षिणापवर्गानित्यस्य बाधः । एतत्फलमाह प्रजा
एव मोहयतीत्यनेन ।

यदभि वा हतोऽर्पां वारुणमालभेत प्रजा वरुणो
गृहीयादक्षिणत उदञ्चमालभतेऽप वा हतः ।

यदि यजमानः, अपामिति पष्ठो द्वितीयार्थे । संमुखं समीपं स्वगृहसमीपं नपा-

दिगता औष आगच्छेयुरिति यो यजमानः कामयेत तदा प्राञ्चं वारुणमाळभेत तत्तदा
प्रजा वरुणो गृह्णीयात् । प्रजा वरुणो गृह्णीयादिति शेषश्रवणात्प्रत्यङ्मुखमेवोपाकुर्यात् ।
एतावता नैष दोषोऽभिवाहतो (?) भवति । दक्षिणत उदञ्चमाळभतेऽप वा हतः ।

आरण्यं पशुमाखुं वोपशये निर्दिशत्यसौ ते पशुरिति

निर्दिशेद्यं द्विप्याद्यादि न द्विप्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् ।

उपशय आरण्यं पशुं गवयाद्यन्यतममाखुं वा पशुत्वेन बुद्ध्या निर्दिशेद्यथा गव-
यस्ते पशुराखुस्ते पशुरिति । अथ वा यं द्विप्यात्तमेव द्वेष्यं पशुत्वेन निर्दिशेदमुकस्ते-
पशुरिति । यदि न द्विप्याद्वेष्यो नास्त्येव तदाऽऽखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् । यस्तु
संततमपि द्वेष्यस्तपि न द्विपते तस्याऽऽखुस्ते पशुरित्येव निर्देशो न गवयाद्यन्यतमो
विकल्पते । केवलं द्वेष्टेव न स्वयं द्विष्यमाणस्तदा पूर्वं एव विधिः । मति द्वेष्ये द्विष्य-
माणे च पूर्वतरो विधिविकल्पते । सत्यपि तस्मिन् द्विष्यमाणे त्वयमेव विधिरिति ।

सर्वेषां प्रतिपशु बर्हिःपि वपाश्रपण्यः

कुम्भ्यो द्यदपशूलाः पुस्तशाखाश्च ।

पशुसमुदायापेक्षं बर्हिःरादिषु बहुवचनम् । बर्हिःरादीनि यथाबर्हिणानि प्रतिपशु
भवन्तीत्यर्थः ।

तत्रममेर्हरणमधिगुरुत्तमः प्रयाजस्तथा पूर्वः परिवप्योऽन्ततः

संज्ञसहोमो रशनानामुदसनपुत्तरः परिवप्यो वपाश्रप-

णीनामनुमहरणमभिहोमो मार्जनं वरदानं च ॥ २३ ॥

एतान्यह्नानि सर्वेषां पशूनां तन्त्रेण भवन्ति । प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेन
द्रव्यवृत्तत्वेऽप्यावर्तते यथाऽऽग्न्यग्रहणे लवने स्तरणे चेति सूत्रस्याऽऽव्यग्रहणादि-
वत्पशूनामपि द्रव्यभेदादत्रापि प्रवृत्तेश्च । अग्निहरणादीनां प्रतिपश्चावृत्तौ प्राप्तायामे-
तेषु तन्त्रविधानम् । तत्रायं कर्मक्रमः—सर्वान्पशून्स्नापयित्वेपे स्वेतिमश्रावृत्त्या बर्हिषी
आदायोपवीरसीति पुस्तशाखामश्रये त्वा जुष्टमुपाकरोम्युषो देवानित्याग्नेयमग्नि-
ष्ठसमीपमसितशोर्षमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निदधाति । पुनरिषे त्वेत्यादि
सरस्वत्ये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि अग्निष्ठस्योत्तरस्मिन्पूषे मेघीमुपाकरोति । निघाय
प्रज्ञाते बर्हिषो पुनरिषे त्वेत्यादि सोमाय त्वानुष्टमुपाकरोमीत्याग्निष्ठस्य दक्षिणे
यूषे नधुं सौम्यमुपाकरोति । अज्ञाते बर्हिषो निघाय पुनरिषे त्वेत्यादि पूषे

* अत्र 'सन्तमपि द्वेष्यं न द्विष्टे' इत्यपेक्षितम् ।

त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यग्निष्ठस्योत्तरस्मिन्यूपे पौष्णं श्याममुपाकरोति प्रज्ञाते बर्हिषी
निधाय पुनरिषे स्वेत्यादि बृहस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्याग्निष्ठस्य दक्षिणे शिति-
पृष्ठं बार्हस्पत्यमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे स्वेत्यादि विश्वेभ्यो देवे-
भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्याग्निष्ठस्योत्तरस्मिन्शिल्पं वैश्वदेवमुपाकरोति । प्रज्ञाते
बर्हिषी निधाय पुनरिषे स्वेत्यादीन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि अग्निष्ठस्य दक्षिणेऽ-
रुणमैन्द्रमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे स्वेत्यादि मरुभ्यस्त्वा जुष्टमुपा-
करोमीत्याग्निष्ठस्योत्तरस्मिन्कल्माषं मारुतमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे
स्वेत्यादीन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्याग्निष्ठस्य दक्षिणे संहितमैन्द्राग्रमुपाकरोति ।
प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे स्वेत्यादि सवित्रे त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि अग्निष्ठ-
स्योत्तरस्मिन्नधोरामं सावित्रमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे स्वेत्यादि
वरुणाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्याग्निष्ठस्य दक्षिणे पेतवं वारुणमुपाकरोति । तत उपाकृतेषु
पशुषु आरण्यपशुनिर्देशं द्वेष्ट्यानिर्देशं शोषशय्यूपे कृतवोषाकृत्य पञ्च जुहोति ।
एतस्य होमस्य विभवन्ति तन्म्रमह्वानीति सूत्रात्तन्नेणैव होमः । तत्र पशूनां बहुता-
रपश्चमिधानशब्देषु बहुवचनान्त ऊहः सर्वत्र । सुवर्गे यात० प्रतितिष्ठत० निष्क्रीता
इमे० यन्तु० बध्यमानान्० उपोषताञ्जशमानान्यद० अपिपन्तु पाथः० जीवशब्देऽ-
प्यूहं केचिदिच्छन्ति । ततो मन्थनं तन्नेण विभवन्ति तन्म्रमह्वानीति सूत्राददृष्टार्थ-
त्वस्य प्रत्यक्षतः सिद्धत्वात् । सावित्रेण रशनादानादि नियोजनान्तमेकैकस्य ।
अविभवन्ति प्रत्यक्षार्थानि प्रतिसंस्कारमभ्यावर्तन्त इति सूत्रात् । संयुक्तानि स्वेकाप-
वर्गाणीति परिमापया कृत्स्नमेकैकमपवर्जयतीति सूत्रात्काण्डानुसमयः । यूपस्य दाक्षि-
णतः पशुनियोजनं पूर्वोक्तक्रमेण । प्रोक्षणाद्यधस्तादुपोक्षणान्तमेकैकस्य क्रमेण
करोति । सर्वेषां मेध्यकरणस्वरूपप्रयोजनैक्यात्संयुक्तत्वं संयुक्तत्वादधस्तादुपोक्षणा-
न्तानां पदार्थानामेव कर्मत्वम् । कृत्स्नमेकैकमपवर्जयतीति सूत्रात्संयुक्तानि स्वेकाप-
वर्गाणीति सूत्राच्च । स्वदत्तेनामिति मेष्णां मन्त्र ऊहः । सूच्यसाधार्यं प्रत्याक्रम्य सं ते
प्राण इत्यादि सं यज्ञपतिराशिपेत्यन्तं क्रमेण सर्वेषाम् । अञ्जनरूपपदार्थस्यैकत्वात् । ततो
धुवासमञ्जनादि दश प्रयामास्तेषां तन्त्रमेद । विभवन्ति तन्म्रमह्वानीति सूत्रात् । नचोत्तमप-
याजस्य तन्त्रविधानादेषां तन्त्रं न भवतीति याच्यम् । अन्तिमप्रयाजस्य निष्पन्नवरूप-
पद्रव्यसंस्कारकत्वेन संनिहितत्वेन च साक्षादुपकारकत्वात्प्रतिवर्षं प्राप्तिः शङ्किता स्यात्त-
न्निवृत्त्यर्थं यवनस्याऽऽवश्यकत्वात् । इतरेषां प्रयामानां तु वषारूपद्रव्याधारसंस्का-
रकत्वेन संनिहितत्वाभावेन च साक्षादुपकारकत्वाभावादर्थदेवाऽऽवृत्तेरप्राप्तेर्न तन्त्रवि-
धाने सूत्रं कृतमाचार्येण । दशप्रयामेज्यानन्तरं जुह्वा प्रथमं स्वरुमङ्कत्वा स्वर्धितिं
चाकृत्त्वाऽऽमेयपशोः शिरोऽङ्गनादि श्रोण्यङ्गनान्तं करोति । स्वधितिरैक एव ।
तस्य च पुनः पुनरङ्गनं पूर्वकृताङ्गनाज्यस्य पूर्वपशौ विनियुक्तत्वात् । एवंरीत्या

सर्वेषां पशूनां तत्तत्स्वर्ध्वजनादि कृत्वा शिरोज्जनादि श्रोण्यज्जनान्तमेकैकस्य क्रमेण करोति । शमित्रे स्वधितिप्रदानान्ते तस्य तस्य स्वरोः क्रमेण तत्तत्स्वस्वस्थान उपगू-
हनं शमित्रे स्वधितिं प्रयच्छति यथास्थानं स्वस्वमवगूह्योति पशुमूत्रे शमित्रे स्वधितेः
प्रदानानन्तरं स्वर्ध्वगूहनस्य विहितत्वात् । अवगूहनपर्यन्तं क्रमेण प्रज्ञाताः स्वर्वा
भूमावेव स्थापिता भवेयुः । पर्यग्निकरणं तन्त्रेण विभवन्ति तन्त्रमहानीति सूत्रात् ।
पर्यग्निर्यः क्रियमाणेभ्योऽनुवृहीतिं प्रैष ऊहः । यत्तु केचित्पारिणो हियमाणो योऽग्निरि-
त्यस्यभिधानादनूह इति वदन्ति तदयुक्तम् । पर्यग्निं करोति पर्यग्निं कृत्वेत्यादौ
नपुंसकलिङ्गानुपपत्तेः । ननु तवापि गर्भिण्यां पशौ पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोतीति श्रुतौ
पुंलिङ्गानुपपत्तिः पर्यग्नौ क्रियमाणायामिति तदा स्यात् । नायमस्ति दोषः । तत्र
पशोर्विशेष्यत्वेन पुंलिङ्गाविरोधात् । तस्मात्पुक्त एवोहः । पर्यग्निकरणं सकृद्गृहीतेनै-
वोरमुक्तेन । तत्र प्रतिपशु पर्यग्निकरणम् । द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति सूत्रात् ।
तत्रापाव्यहोमः प्रथमपष्ठैकादशसंख्याविशिष्टपशूनां पर्यग्निकरणे प्रथमे प्रथमापाव्य-
होमः । पष्ठे द्वितीयापाव्यहोमः । एकादशे तृतीयापाव्यहोमः । पर्यग्नौ क्रियमाण
इतिवर्तमानार्थकशान्चप्रयोगात् । तत्रोपाकृताऽऽशमानान्वदस्याज्जीवं देवानामपि पशु-
पाप इति पूर्ववद्दूहः । क्रमेण पशून्प्रमुच्योऽऽश्राव्य प्रत्याश्रावित उप प्रेप्य होतर्हव्या
देवेभ्य इति प्रैषः सकृदेव । विभवन्ति तन्त्रमहानीति सूत्रात् । रेवतीर्धत्तपतिं
प्रियया विशतेति मन्त्रेण बर्हिर्भ्यो वषाश्रवणीभ्यां पुस्तशाखाया च पश्चारम्भः पशुसं-
स्कारकत्वात्प्रतिपशु । यत्तु मुख्यस्यैव पशोरन्वारम्भं केविदिच्छन्ति तदसत् ।
विभवन्ति तन्त्रमहानीति सूत्रविरोधाद्बर्हिषश्रवणीपुस्तशाखानां भेदेन प्रतिपश्चारम्भ-
स्वार्थदेव सिद्धेः । नहि अन्मदीयबर्हिषश्रवणीपुस्तशाखाभिरन्वस्य पशोरारम्भः
संस्कारोपयोगी भवति । एतेन यावता पशूनामन्वारम्भस्तन्त्रेण संभवति तावत्तु
तन्त्रमित्यपि निरस्तम् । यजमानाभिमन्त्रणं तन्त्रेण विभवन्ति तन्त्रमहानीति सूत्रात् ।
अत्र नानाप्राणो यजमानस्य पशुभिर्धत्तमिति विशेषो मन्त्रे । अग्नेर्हरणं तन्त्रं तन्त्रमग्ने-
र्हरणमिति सूत्रात् । एतस्याग्नेः पाकप्रयोजनत्वेन प्रत्यक्षार्थत्वाद्द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत
इति सूत्राच्च प्रतिपशु प्राप्नो तन्त्रमग्नेर्हरणमिति वचनम् । एकस्थेवाग्नेः पुरस्तात्तयने
पाकरूपदृष्टप्रयोजनबलवच्चानुरोधेन रसोपहननरूपादृष्टपृष्ठस्यापि सिद्धेरिति भावः ।
यावच्छामित्रदेशनयनं तावत्पर्यन्तमन्वारम्भ इति नियमाभावः । एतादृशवचनाभावात् ।
पशूनां नयनेऽनुग्रहमाह बोधायनः—यथाऽऽग्नेयमेवाध्वर्युर्वषाश्रवणीभ्यामन्वारमते पृथगि-
तरान्परिकर्मिण उदञ्चो नयन्त्यनुपूर्वमप्यतिपन्नत इति । अन्वारम्भः पृथक्पृथगेव भवति
न शमितृकर्तृकं परिकर्मिकर्तृकं वा । अधिगुस्तन्त्रेण । द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति
प्राप्ताविदं वचनम् । तत्रेत्यं याजुषहोत्रानुसारिप्रयोगः—देव्याः शमितार उत० मेघपति-
भ्यो मेघान्मैभ्यो आग्नि० रत्नेनान्माता० उदीचीनानेपां० पृथिवी० शरीराणि एकचे-

कथेषां त्वच्च आच्छद्यतात्पुरा पुरा नाम्या अपिशसो वषा उत्तिवदत्, दन्तरन्तरेवोष्माणं
 वारयतात् । इयेनमेषा वषाऽसि कृणुतात्प्रशसा बाहूञ्छलादोषणि कश्यपेवाऽस्तान-
 च्छिद्राः श्रोणीः कवपोरुन्स्तेकपर्णाष्ठीवतः पङ्क्तिःशतिः पङ्क्तिःशतिरेषा बह्वक्षयस्ता
 अनु० गात्रं गात्रमेषामनू० वनिष्टूनेषा मारा० ताविमान्यशूञ्छयत्यो० नाभिरुप मा
 मेदो हविरित्यनूह्यानीति । आश्वलायनः पुरातरिति चैक इति च । स एष मुख्यक्रमेण
 पशूञ्छमिता नयति क्रमेण शमितैर्न कण्ठे बद्ध्वा नयतीति वानसनेयिश्रुतेः । उत्तरेण
 चात्वालं शामित्रदेशस्तस्मिन्नाग्नीधेणोरुमुकनिधाने कृते तत्तद्द्वार्हैः समस्य तनुवा भवे-
 त्युदकसंस्थं प्राक्संस्थं वा न्यस्यति । संज्ञपनप्रैपस्तम्बेण विभवन्ति तन्ममङ्गानीति
 सूत्रात् । अमायूनकृण्वतः संज्ञपयताच्छूङ्खयान्प्रवृत्तादिति । शक्यशब्दस्यामूहो वा
 क्रियाविशेषत्वात् । यजमानजपस्तम्बेण विभवन्ति तन्ममङ्गानीति सूत्रात् । स्वर्विदः स्य
 स्वर्वित्त्वा स्वारित० लोकविदः स्य लोकं वित्त्वा लोकमित० गातुविदः स्य गातुं वित्त्वा
 गातुमित० नापविदः स्य नापं वित्त्वा नापमित० न वा उवेतान्निघ्नपथे न रिप्यथ
 देषाः इदिप० दुष्कृतस्तत्र वो दे० आशानां व आशा० यजमानाभिमन्त्रणं पूर्ववत् ।
 पृषदाज्यावेक्षणं तन्मम् । पृषदाज्यस्यैवैकत्वात्, एतस्य तु पृषदाज्यसंस्कारत्वात् ।
 नैमित्तिककरणाभिमन्त्रणमपि तन्मम् । विभवन्ति तन्ममङ्गानीति सूत्रात् । यो नो
 द्वेष्टघ्नो त० रभध्वमनागत इत्यूहः । पूर्वं इति विशेषणं पूर्वं परिवप्यः
 स्वाहा देवेभ्य इति उत्तमप्रयाजस्य पूर्वपरिवप्यहोमात्प्राक्सत्वात्पूर्वमुत्तमप्रयाजम-
 हणं पूर्वपरिवप्यहोमस्यानन्तरं ग्रहणम् । एतच्चतुष्टयमपि क्रमप्राप्तं संज्ञसहोमर-
 शनौदसनधोरनन्तरमुत्तमप्रयाजपूर्वपरिवप्यहोमयोर्ग्रहणे कर्मकमानुरोधास्कर्तव्ये व्यत्या-
 सेन विधानमाद्यपदार्थस्य संनिधिकर्तव्या अग्निहरणाधिगूतमप्रयाजास्तथा पूर्वं परि-
 वप्य इतिप्रदर्शनार्थम् । तेनाग्नेर्हरणाधिगूतमप्रयाजा आदावेव भवन्ति । अथ
 वैवं योजना—अग्ने तथाशब्दस्य दर्शनात्पूर्वत्र दृष्टान्तार्थको यथाशब्दोऽध्याहा-
 रस्तु सिद्ध एव । स चाऽऽद्यपदार्थद्वय एव न तूत्तमप्रयाजेऽपि । प्रयाजस्य प्रधानात्पू-
 र्वतायाः सर्वमतप्रसिद्धत्वात् । अग्निमतयाशब्दस्तु देहलोदोपन्यायेनोपपन्नान्वेति यथे-
 तत्पदार्थद्वयं तयोत्तमः प्रयाजस्तथा पूर्वं परिवप्यहोम इत्यर्थः । अथवा संनिधिपदार्थः
 एव यथा शब्दाध्याहारो ययोत्तमः प्रयाजस्तथा पूर्वपरिवप्यहोम इति । अन्ते कर्तव्यं
 कर्म संज्ञसहोमो रशनानामुदसनरूपचात्वालनिधानकर्म चेति प्रदर्शनाप व्यत्यासेनो-
 भयोरेतयोः कर्मणोर्ग्रहणम् । पूर्वपरिवप्योत्तरपरिवप्यवषाश्रपण्यनुप्रहरणसंस्थावाभिहोम-
 मार्जनवरदानानां प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेन द्रव्यपृथक्त्वेऽप्यवर्तत इति परि-
 माषासूत्राच्च तत्तद्वपायागान्ते प्राप्ताविदं सूत्रम् । योपिद्वं ततो नो अमयं कृत ।

प्रनाम्यः सर्वाभ्यो मृडन० न्यपदत० कृत० मृडत० वाशिद्वं० कृत० मृडत० समु-
 रक्रमिद्वं० कृत० मृडत० निमेहय० कृत० मृडन० शकृत्कुरुष० कृत० मृडत० एत-
 त्प्रायश्चित्तद्वयं सूत्रान्तरीयम् । एतद्वयमुपठक्षणपरत्वेनाऽऽनेयम् । समज्ञाधि० कृत०
 मृडत० एतत्प्रायश्चित्तमकामसंज्ञपननिमित्तम् । अकामसंज्ञपनं स्वतःसिद्धं मरणम् ।
 पञ्चायिद्वं० कृत० मृडत० निपण्णस्योत्थापने मन्त्रावृत्तिः । संज्ञसहोममध्ये यत्पशवे
 मायुमकृपतोरो वा पद्मिराघत इति ऊहः । शमितार उपे० पाशेभ्यः पशून्मुञ्चत०
 अरातोयन्तमधरे कृणोमि ये द्विमस्तस्मिन्प्रतिमुञ्चामि पाशानिति । तत्तदेकशूलया तां
 तां रशनामुपसृज्य तन्त्रेण चात्वाले न्यासस्तासां पूर्णपात्रानयनादिमार्जनान्तं तन्त्रम् ।
 विमवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् । वाक्त आप्यायतामित्याप्यायनं प्रतिपश्चावर्तते ।
 अविमवन्त्यावर्तन्ते प्रत्यक्षार्थानीति सूत्रात् । अवशेषनिनयनं तन्त्रम् । विमवन्ति
 तन्त्रमङ्गानीति । पशौ तृणान्तर्यानादि उत्कृन्तनान्तमेकैकस्याऽऽवर्तते । ओषधे घ्राय-
 स्वनामिति मेप्यामूहः । यथादेवतं वपोत्कृन्तनम् । अग्नये स्वा जुष्टामुत्कृन्तामि सर-
 स्वत्यै स्वा जुष्टामु० सोमाय स्वा जुष्टामु० पूष्णे स्वा जुष्टामु० बृहस्पतये स्वा जुष्टामु०
 विश्वेभ्यो देवेभ्यस्वा जुष्टामु० इन्द्राय स्वा जुष्टामु० मरुभ्यस्वा जुष्टामु० इन्द्राग्निभ्यो
 स्वा जुष्टामु० सवित्रे स्वा जुष्टामु० वरुणाय स्वा जुष्टामु० अच्छिन्न इति वा सर्वे-
 पाम् । सर्वाण्यग्राणि पाणौ कृत्वा सर्वाणि स्थविमन्ति लोहितेनाङ्कत्वा प्रज्ञातानि
 निधाय युगपदन्ते निरस्यति । विमवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् । तत्राग्राणां पाकार्थं
 विमागेन प्रतिपपनं पृथक्पृथक् । उल्मुकहरणस्य पूर्ववदेव तन्त्रम् । तन्त्रमग्नेहरणमि-
 ति वचनात् । विमागपक्षे सर्वेषामग्रीनामेकीमात्रं कृत्वा तस्योल्मुकस्याऽऽहरणं तन्त्रेणैव ।
 अनन्तरप्रदर्शितहेतोः । उर्वरारिस्तमन्निहीत्यस्मिन्मध्ये केचिद्वदन्ति तत्तत्खण्डितमेव
 सवनीयचर्हिहारणे । पुनरन्वारम्भणं पूर्ववत् । उपायनं तन्त्रेणैव । विमवन्ति तन्त्रम-
 ङ्गानीति सूत्रात् । उल्मुकविसर्जनं तन्त्रेणैव । अनन्तरप्रदर्शितहेतोः । वपानिग्रहणमप्र-
 मासनं च । सह प्रतिप्रस्थाता श्रययति । तत्तद्गर्हिरप्रस्य तस्यास्तस्या वपाया अव-
 स्तादपासनम् । अभिहोमस्तन्त्रेण । एतस्य तन्त्रसाध्यकर्मसु परिमणनात् । प्रादुर्भूतेषु
 तन्त्रं स्तोतुमर्पयः । शृतामिवारणं तन्त्रेण । ये व आत्मानः पञ्चपु० आत्मन्वन्तः
 सोमपृतवन्तो हि भूत्वा देवान्गच्छन् सुवर्षिन्दत यनमानाय मङ्गमिति । अनूहो वा ।
 उद्धासनमपि तन्त्रेणैव । दक्षत गा० दक्षिणस्या वेदिधोण्यां तत्तत्स्रस्तालायां तां
 तां निदधानि । स्रस्तालाभेदाद्धेदेन निधानं मन्त्रभेदश्च । वपाश्रयणोपवृहणमाव-
 र्तते । अविमवन्त्यावर्तन्त इति सूत्रात् । याजमानं तन्त्रम् । इमा इन्द्रिय० मामिरि०
 तामिर्देवा० सनेय० शृता मयि श्रयन्ताम् । अयं य० अग्निर्होता, इति वपां वपां
 प्रत्यभिपरीशः । शुभादानाद्याज्यमागान्तं प्रकृतिवत्कृत्वा प्रयानशेषेण यथाक्रमं द्विरभि-

धारयति । प्रचरणकालेऽग्नये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि । आश्राव्य प्रत्याश्रा-
 वितेऽग्नये छागस्य वपाया मेदसः प्रेष्य स्वाहा देवेभ्यः प्रथमवपायामेवात्रैव पूर्वः
 परिवप्यहोमः । तथा पूर्वः परिवप्य इति सूत्रात् । सरस्वत्यै मेप्या वपाया मेदसोऽनु-
 सरस्वत्यै मेप्या वपाया मेदसः प्रेष्य । पञ्चपशुप्रकृतित्वपक्ष एन्द्रे सारस्वत्यां तद्वि-
 कारेषु च दार्शपौर्णमासिकः प्रचरणकल्प इति सूत्राद्यनिर्पेक्षा एव सर्वे । मैत्राव-
 रुणव्यापारः प्रधानहविषु नास्ति । अग्नीषोमीयविकारपक्षे प्रकृतिवत् । अस्मिन्पक्षेऽग्नी-
 षोमीये तद्विकारेषु चाऽऽश्वत्थालः प्रस्तर एतवी विधृती इत्यारभ्यामुष्मा अमुष्य
 हविषः प्रेष्येत्येतन्तात्सूत्रादेतेषामग्नीषोमीयधर्माणां पक्षे सर्वेषु पशुषु प्राप्तिः । सर-
 स्वत्या अहं देवयज्यया वाचमन्नाद्यं पुष्यं सोमाय च्छा० सोमस्याहं देवयज्ययेन्द्रि-
 यावी भू० पूष्णे छा० पूष्णेऽहं देवयज्यया पुष्टिमान्पशुमान्भू० बृहस्पतये छा०
 बृहस्पतेरहं दे० येन्द्रियावी भू० विश्वेभ्यो देवेभ्यश्छा० विश्वेषां देवानामहं देवा दे०
 या प्राणैः सा० इन्द्राय छा० अत्र दार्शपौर्णमासिकः पक्षे प्रचरणकल्पः पक्षेऽग्नीषोमी-
 यस्य, इन्द्रस्याहं दे० येन्द्रियावी भू० मरुद्भ्यश्छा० मरुतामहं दे० येन्द्रियावी भू०
 इन्द्राग्निभ्यां छा० इन्द्राग्निशोरहं दे० येन्द्रियावी भू० सवित्र उपांशु । अपोचैः,
 छाग० सर्वत्रोपांशु सावित्रैककपालयोर्देवता वजनीति चातुर्मास्यसूत्रात्सर्वत्र सवितु-
 शब्द उपांशु । देवतावाचिनां पदानामन्वेषामप्युपांशुत्वमाश्रित्यनेनोक्तम्—आद-
 द्धसज्जुपस्करदमभीदिति देवतानामिति । एतत्प्रयोगस्तु मैत्रावरुणप्रयोगे स्पष्टी मवि-
 द्यति । सवितुरहं दे० येन्द्रियावी भू० वरुणाय मेपस्य व० । अत्रोत्तरपरिवप्यहोमः ।
 वरुणस्याहं देवेन्द्रियावी भू० वपाश्रवणीनां प्रहरणं तन्त्रेण । स्वाहोर्ध्वनमसं मारुतं
 गच्छतेति ऊहः । संस्त्रावणं च । चास्वाले मार्जनं तन्त्रेण । विमथन्ति तन्म्रमङ्गानीति ।
 सूत्रात् । ततः पशुपुरोडाशप्रचारः । आग्नेयादिवारुणान्तानां निर्वापः । ग्रीहिमयाः
 पशुपुरोडाशाः सर्वेऽप्येकादशकपाला द्वादशकपाला वा । एतेषामुपधानं तत्तद्विकारध-
 र्मेण । तत्राऽऽग्नेयस्य प्रकृतिवत् । सारस्वतपौष्णवार्हस्पत्यमात्रिषवारुणानामप्याग्नेय-
 विकारत्वादाग्नेयाष्टकपालवर्मेण कपालोपधानम् । सौम्यवैश्वदेवयोरग्नीषोमीयवत् ।
 ऐन्द्रमारुतेन्द्राग्रानामैन्द्राग्रवत् । शमितः पशून्विशाधि शुदान्मा निवर्त्तेषीः क्लोन्नः स्त्रीहः
 पुरीततानि मेदांसि समवधातवा इति । पशुश्रवणार्थं तन्त्रं घृष्टादानं क्रमेण कुम्भीना-
 मधिश्रवणमङ्गारैः परीन्धनमावपनं च क्रमेण । अथ पशुपुरोडाशयागानामनुमन्त्रणानि
 क्रमेण—अन्नादः१ वाचमन्नाद्यं पुष्यम्२ वृत्रहा३ पुष्टिमान्पशुमान्४ अन्नादः५
 प्राणैः सायुज्यं गमेयम्६ इन्द्रियाव्यन्नादः७ इन्द्रियाव्यन्नादः८ इन्द्रियाव्यन्नादः९
 अन्नादः१० अन्नादः११ इति क्रमेणानुमन्त्रणानि पशुषु संवदस्वेति संवादप्रयुक्तमे-
 पऊहः । जुहुमेकं पद्यगृहीतं गृहीत्वा पृथदाज्यसुखं चाऽऽदाय शृन९ हवी३ः शमि-

तरित्यनूहः । नाधिरुप मा मेदो हविरित्यनूह्यानीत्याश्रयायनेन हविःशब्देऽनूहस्योक्ते-
 हविष इत्यन्तो नमतीत्यनूवन्ध्याप्रकरणस्थापस्तम्बसूत्रोक्तालिङ्गाच्च । प्रथमहृदयं
 तदीयहृदयशूलात्प्रवृह्य प्रथमकुम्भ्यामवधाय सं ते मनसा मन इति पृषदाज्येन
 हृदयमभिवार्य स्वाहोष्मणोऽव्यधिष्या इत्युष्माणमुद्यन्तमनुपन्व्य यस्त आत्मेति कुम्भी-
 गतं पशुमभिवारयति । ततः प्रत्यावृत्त्य पुनः पञ्चगृहीतं पृषदाज्यमृवं च पूर्ववदादाय
 तूष्णीमेवामिप्रव्रजति न संवादः । केचित्तु अन्यः पञ्चगृहीताज्यपृषदाज्यस्युवावान-
 यतीति वदन्ति । पूर्ववदहृदयस्य हृदयशूलात्प्रवृहणादि यस्त आत्मेत्यभिवारणा-
 न्तम् । एवं तृतीयादीनां पशुभेकैकां कुम्भीमुद्गर्ष्यैकैका पञ्चहोत्रा क्रमेण तत्तत्स-
 क्षशाखायां निदधाति । दृष्ट्वा गा दृष्ट्वा ह्येत्यस्मिन्मन्त्रे नोहः किंत्वावृत्तिरेव । अविमव-
 न्त्यावर्तन्त इति सूत्रात् । यस्त आत्मेति मन्त्रे वषावदूहः । इमानीन्द्रियाण्यमृतानि
 वीर्याण्येभिरिन्द्राय पशवोऽधिकित्सन् । तैर्देवां श्रुतानि मयि श्रयन्ताम् । अयं यज्ञः
 पञ्चहोता । एतयोरप्यत्र संभवे तन्मविमव आवृत्तिः ।

तस्य तस्याभ्यावर्तते मनोता वा ।

तस्य तस्य पशोरभ्यावर्तते जुहूपभृर्गोर्वसाहोमहवन्त्याः समवत्तवान्या चोपस्तृणीत
 इत्यादीज्यान्तमेकैकस्याऽऽवर्तने । अविमवन्त्यावर्तन्त इति सूत्रात् । मनोता वेत्यनेन
 मनोतासूक्तस्याप्यावृत्तेर्नियमेन प्राप्ती विकल्पमाह मनोतासूक्तस्य । अपवैवं सूत्रान्वयः—
 तस्य तस्य पशोरवदानकाले मनोता वाऽऽवर्तत इति मनोताविकल्पार्थमेव सूत्रकरणम् ।
 जुहूपभृद्गोसाहोमहवनीसमवत्तवान्युपस्तरणादीनां स्वर्थादेव प्राप्तिः । अवदानसम-
 काला तावन्मनोता हविषोऽवदीपमानस्येति लिङ्गात् । तत इज्याकालेन उपवायात्प्र-
 तिपश्चावर्तनमित्यावृत्तिरर्थत एव सिद्धा । उक्तं चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टं परिभाषासूत्रे
 मनोतस्याऽऽ(ताया आ)वृत्तिर्भिन्नकालेष्विति । अत्र वर्तमानकालभेदादावृत्तिरिति भावः ।
 अनावृत्तिपक्षोऽप्यापस्तम्बेनोक्तः—नन्त्रं वेति । एवं ॥ सूत्रकृतः पक्षद्वयस्यापीष्टत्वादि-
 कल्पः कृतः सूत्रकृताऽपि । तन्मपक्षे कथं समकालत्वमिति चेत्सत्यम् । आग्नेयीयं
 मनोता, इतरपश्चवदानकाले तु नान्यहविषो देवतायाः संस्काराय प्रभवति आग्ने-
 यपश्चवदानसमकाल एवाऽऽग्नेयहविषो देवताया एकदेवतत्वात्संस्काराय प्रभवत्ये-
 वेति भावः ।

सर्वेषां व्यङ्गाणि समवत्तं च ।

इदं सूत्रं प्रधानार्थतत्त्वपश्चवदानोत्तरकालमेव व्यङ्गाणां स्थितकृदर्थमवदानं न तु
 अन्ते यागेऽपि तदेत्येतद्वोधनार्थम् । उपमृति हिरण्यशकलावधानमन्तेऽभिवारणं च ।
 देवतार्थस्य तु तत्तदनन्तरमेव । समवत्तशब्देनेडावदानमपि तदा तदैव । अभिवारणं
 स्वन्ते । इज्यान्तमेकैकस्य क्रमेण ।

तस्य तस्यार्धे च वसाहोमं जुहोति ।

दिग्घोमार्धं शेषं पात्रान्तरे स्थापयेद्दिग्वागस्यादृष्टार्थत्वाद्भिन्नमवन्ति तन्ममङ्गानीति सूत्रादेव सूत्रकृता प्रदर्शितमेव भवति । आपस्तम्बः स्पष्टमेवेदमाह—उद्रेकान्समवनीय दिशः प्रति यजनीति । निहितं शेषमेकीकृत्य तन्त्रेणैव दिग्घोमः । उद्रेकसमवनयनं दिग्घोमतन्त्रतासिद्ध्यर्थमेव । अन्यथैतस्य व्यर्थत्वापत्तेः । सर्वेषां ऋक्काणि समवत्तं चेत्यनेनोक्तमे पशौ स्विष्टकृद्याग इति ज्ञापितमेवार्थात् । वनस्पतेरपि स्विष्टकृद्विकार-त्वात्तस्यापि स्विष्टकृतसमीपस्थान एव याग इत्यपि दर्शितमावमेवार्थात् । आपस्तम्बेन स्पष्टमेवोक्तम्—उत्तमे पशौ वनस्पतिं स्विष्टकृतं चेति ।

सर्वेषां गुदैरुपयज उपयजति ।

उपयज्जुहोमस्यानूयाजानुनिपातित्वात्प्रथमपशोरुपस्थितत्वेन तदीयगुद्देनैवोपयान इति शङ्कामपाकर्तुं सर्वेषामिति वचनं प्रतिपत्त्यर्थमिति भावः । प्रत्येकहोमस्यार्धादेव निवृत्त-त्वात्तन्ममेव । समुद्रं गच्छत स्वाहेत्येवमूहः सर्वेषु मन्त्रेषु । स्वरुहोमे घा वो घू० पूणध्वमित्यूहः । अनुबन्ध्यावस्तेऽग्निष्ठयूपस्वरुहोमो न ।

जाघनीभिश्च पत्नीः संयाजयन्ति ।

प्रतिपत्त्यर्थमिति भावः ।

अनुबन्ध्यावपायां हुतायामग्रेण शालामुखीयमधोना-
भिमचषालं द्विरक्षनं पत्नीवतस्य यूपं संयाय सस्मिन्-
स्त्वाष्ट्रं साण्डं लोमशं पिङ्गलं बहुरूपमुपाकरोति
पर्यग्निकृतमुत्सृज्याऽऽज्येन शेषं सस्थापयेत् ।

अनुबन्ध्यावपायां हुतायामाविश्यायाः प्रधानभागे कृते वा त्वाष्ट्रस्य पशौ रक्षते । त्वष्टा देवता यस्य स त्वाष्ट्रः । पात्नीवतस्य यूपं छिनत्तीत्यनेन पत्नं षणविंशतिऽञ्च देवतेति प्रदर्शितम् । पत्नीवानिति देवता यस्य स पात्नीवतः । विशेषणप्रयुक्ताऽऽयस्मिन्यूपे संज्ञाप्रवृत्तिरिति दर्शयितुं द्विविधाऽपीयं संज्ञा श्रुतौ प्रवृत्ता—इष्टं वपया मवत्यनिष्टं वशयाऽय पात्नीवतेन प्रचरति तीर्थ एव प्रचरत्यथो एतर्होवास्य यामस्ताष्ट्रो भवतीति । यत्पर्याग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीत्यादि । अग्रेण शालामुखीयमित्यनेन शालामुखीय एव प्रचारोऽस्थेति सूचितम् । स्पष्टमिदमुक्त-मापस्तम्बेन—शालामुखीये प्रचरन्तीति विज्ञायत इति । एवं चोदयनीयवत्प्राग्-शिके विहारे सर्वं तन्ममिष्युक्तं भवति । अथाग्नेर्विद्वत्त्वादुत्तरवेद्यादीन्यर्थलुप्तानि निर्वर्तन्ते । वेदिस्तु दार्शिकी क्रियते । ये चानुबन्ध्यायाः प्राकृताः संस्कारास्तेऽपि क्रियन्ते । यथा मानहितपरिस्तरणोलपराजयाम्परणादयः । नाय्यचो यत्प्रमाणं ताव-

स्परिमितं निनोतीत्यर्थः । यूपत्वाच्चषालप्राप्तावचषालमिति वचनम् । द्विरशनमेतस्य पशोरैकादशिन्यङ्गत्वात्तदङ्गमूतस्य यूपस्य रशनाद्वयमप्राप्तं स्यात्तत्प्राप्त्यर्थमिदं वचनम् । संमाय यत्ते शिल्पः परावधीदित्यादिविधिना संमाय स्थितं कृत्वा छेदनं तूपशयच्छेदनोत्तरमेव तस्मिन्यूपे स्वाष्ट्रं त्वष्ट्रदेवताकं, पात्नीवतस्य यूपं संमापेत्यनेन परनीवद्विशेषणस्यापि पशौ संवन्धप्रदर्शनात्पत्नीवद्रूपविशिष्टोऽत्र स्वष्ट्रा देवतेति सिद्धं भवति । परनीवते त्वष्ट्रे त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येव सर्वप्रोहः । साण्डमित्यनेन भूयोबलवत्त्वं लक्ष्यते । छेमशमित्यनेन बहुलछेमवत्त्वं पिङ्गलं बहुरूपं पिङ्गलवाहुरूपेण पिङ्गलवर्णवन्तं सङ्घ(न्तं)हूरूपं विचित्रवर्णमुपाकरोमीत्यर्थः । तमुपाकृतं पशुं परनीवते त्वष्ट्र इदमुत्सृजामीत्युत्सृज्याऽऽज्येन प्रतिनिधिना शेषं तन्त्रं संस्थापयेत्समापयेत् । वाचनिकमिदम् । एवं च कुम्भीशृङ्गादयः संज्ञसहोमादयश्चार्षलता द्रव्यक्रिया निवर्तन्ते । अग्निगोर्छोप । आज्यशेषेण समापनस्य प्रकारस्तु स्वष्ट्रमात्रस्तम्भेनोक्तः—यावन्ति पशोरवदानानि स्युस्तावत्कृत्वा आज्यस्य धौवाज्यस्यावद्येदिनि । यद्यत्पशोरवदानं वपाद्वदयादि तस्य तस्य स्थाने धौवादाज्यादवद्येत् । श्रीर्त्वाऽन्यथावत्तिनः । हिरण्यशकलास्तु सर्वत्राविशिष्टा एव । अन्यत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—पशुचर्मज्यं भवतीति । तत्राऽऽज्यं पशुचर्मकं भवति । वक्ष्यति च स एव परिभाषायां तद्धर्मस्यादिति । अतो वपास्पानस्याऽऽज्यस्य परनीवते त्वष्ट्रे छागस्य वपाया मेदस इति प्रैषः । तथा पशुपुरोडाशहविषोरपि द्रष्टव्यम् । तथा जानवेदो वपया गच्छ देवानित्येव होमः । एवं प्रयाजानूयानसमिष्टयजुरादयश्च पाशुका एव भवन्ति न प्राकृताः । अत्र पक्षान्तरमप्युक्तमापस्तम्बेन—अपि वा पर्यग्निकृतमेतस्मृजेन संस्थापयेदिति । अपि वा पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा पशुतन्त्रमन्यमुत्सृजेत्, न स्वाज्येन शेषं संस्थापयेत् । पशुपुरोडाशाद्यनूबन्धायाः शेषं संस्थापयेत् । एवं पर्यग्निकरणान्ते कृतस्त्रतन्त्रे वा संस्थिते पात्नीवतेऽनुबन्धायाः शेषं संस्थापयेत् ।

यदि कापेयी पेश्वेकादशिनी स्वादभित
आग्नेयभेन्द्रौ पशू भवतः सारस्वतः सौम्यः
पौष्णो बार्हस्पत्य इत्युत्तरतो वैश्वदेवो
मारुतः सावित्रो वारुण इति दक्षिणतः ।

पूर्वं स्वशास्त्रोक्तैकादशिनी व्याख्याता । इदानीं तस्यामेवैकादशिन्यां शाखान्तरोक्तो विशेषः प्रदर्श्यते—कपयो नामर्षयस्त्रैहृष्टा कापेयो सा चेच्चिकीर्षिता स्यात्तदाऽऽग्नेयमग्निष्ठ उपाकृत्य दक्षिणोत्तरयोर्यूपयोरैन्द्रावुपाकृतौ भवतः । तत उत्तरेषु यूपेषु सारस्वतसौम्यपौष्णबार्हस्पत्यानुरुपाकृत्य दक्षिणयूपेषु वैश्वदेवमारुतसावित्रवारुणानुपाकुर्यात् । व्यवसासो दक्षिणावर्गत्वं च पूर्ववत् । नात्रैन्द्राग्रो विद्यते ।

तामेतां कापेया विदुस्तामतिरात्रचरम आलभेत ।

आलभेतेत्यनन्तरभित्तिकारोऽध्याहर्तव्यः । कपोनामन्तेवासिनः कापेयध्यायिनो ता
कापेयास्तामेतामेकादशिनीमधिकृत्यैव विदुः—तामतिरात्रचरम आलभेतेति ।

ननु कोऽयमतिरात्रचरमो नाम क्रतुर्यत्रेयमालम्बा तमेव व्यनक्ति—

साऽहीनेषु लिङ्गसंयोगात् ।

सा कापेयी, अहीनेष्वेवाऽऽलम्बा भवति लिङ्गसंयोगाद्धेतोः । अतिरात्रचरमनाम्ना
हीनस्य स्पष्टवसाप्रदर्शनाच्छब्दशब्दस्य हेतुत्वं नात्र युज्यते । अतः शब्दशब्दं
परित्यज्य लिङ्गशब्दप्रयोगः कृतः सूत्रकृता । यत्र फलतश्चरमत्वस्य पर्यवसानं तत्र
लिङ्गशब्द इत्याचार्याभिप्रायः । लिङ्गयते ज्ञाप्यते चरमत्वरूपोऽभिमतोऽर्थो येन
तल्लिङ्गम् । अप्रत्यक्षः शब्दतोऽर्थो यत्रेति यावत् । तस्य संयोगः संबन्धो यत्रेत्यर्थः ।
अन्तिमातिरात्ररूपं लिङ्गं तस्य संबन्धोऽत्रास्तीति तेष्वेव ह्ययमतिरात्रचरमः शब्दोऽ-
र्थतः संयुज्यते यस्मादतिरात्रा एव चरमास्तेषाम् । यथा वक्ष्यति सप्तदशे प्रश्ने त्रयो-
दशे खण्डे द्विरात्रप्रभृतय उपरिष्ठादतिरात्रा अहीना एकादशरात्रादिति ।

ननु सत्रेष्वप्यविशिष्टमतिरात्रचरमवमुभयतोतिरात्रत्वात्तेषाम् । यथा वक्ष्यति
अष्टादशे प्रश्ने प्रथमखण्डे उभयतोतिरात्राणि सज्जाणोति । तत्तेष्वनयैव भवितव्यं
तत्राऽऽह—

सज्जीयेतरा भवति ।

सज्जाणि याऽर्हति सा सज्जीया, इतरा कापेयव्यतिरिक्ता स्वशाखोक्ता सत्रेष्वेव
भवति न कापेयी सत्रेषु इत्यर्थः । येषां ह्यतिरात्रचरमत्वमेव विशेषगमकं नातिरात्र-
प्रथमत्वमपि तेषामेव कापेयव्यतिरिक्तैकादशिनीयुक्ततरेति तात्पर्यार्थः ।

अथ षोडशे प्रश्नेऽष्टादशेऽथ पशुकलृप्तिरित्येतस्मिन्खण्डे गवामयनप्रकरणस्य एका-
दशिनीं प्रकृत्य प्रवृत्ते वक्ष्यति तेषु गव्यामतिरिक्तपशून्वैष्णवं वामनमेकविंश ऐन्द्रार्ज-
त्रिणवे वैश्वदेवं त्रयस्त्रिंशे द्यावापृथिव्या धेनु प्रथमे छन्दो मे तस्या एव वसं वायव्यं
मध्यम आदित्यामर्षिं पशामुत्तमे मैत्रावरुणोमविषाक्ये प्राजापत्यमृषमं तूपरं महाव्रत
आग्नेयमुदयनीय इति लिङ्गाप्यनिकानीति सूत्रे गव्याः पशव उक्तास्तत्र के गव्या
इति आकारुसावमेकादशिनीप्रसङ्गाद्गव्यान्पशून्त्रेवाऽऽह—

उत्सर्षभो वशा वेहद्धेनुर्वत्सोऽनह्वा-

निति गोनामभिर्गव्यान्पशून्मतीपात् ।

एतान्यपि गोमातीयानामेतेषां नामानि भवन्त्यतो गव्या एवैते पशवः । यत्र

गव्याः पशव आलभ्यन्त इति श्रुतावुक्तिर्यत्र च गव्यान्तिरिक्तपशूनितिसूत्रोक्तिस्त-
न्नेतान्प्रतीपाज्जानीयादित्यर्थः ।

स्वरितरान् ।

इतरान्यव्यव्यतिरिक्तान्यशून्यैः स्वस्वनामभिरेव तं तमेव प्रतीयान्नतु बहुनामभि-
नेकनातीयाः संगृह्यन्ते किंतु एकनातीयेन व्यक्तिरिति प्रसिद्धार्थमिदं सूत्रम् ।

एकदेवतेष्वनन्यदेवतव्यवेतेषु समानः

पशुपुरोडाशो भवति भवति ॥ २४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

यथा वाजपेये सप्तदश प्राजापत्येषु सप्तदशे प्रश्नेऽष्टादशे खण्ड उक्ताः पशवे
विहितास्तेषु च पुनर्वाजपेये सर्वेषां प्रतिपशु चर्होपि वषाश्रपण्य इत्यारम्य वरदानं
चेत्यन्तमेतत्समानं सूत्र पुनः कृतं तत्प्रयोजनमेकदेवतपशुषु एकदेवतेष्वनन्यदेवतव्य-
वेतेष्विति परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनैकदेवतपशुष्वपि पक्षे प्रतिपश्वपि
पुरोडाशो भवन्तीतिज्ञापनम् । न विद्यतेऽन्यदेवतं व्यवेतं व्यवधायकं येषां तेऽनन्यदे-
वताः । एतादृशा य एकदेवताः पशवस्तेषु एक एव पुरोडाशो भवतीत्यर्थः । द्विरुक्तिः
प्रश्नसमाप्तिद्योतनार्था ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निपुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्निचित्पौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादहिरण्यकेशिसू-

त्राम्युधिगतनिगूढार्थरत्नालामकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ नवम-

प्रश्नस्याष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

संपूर्णोऽयं नवमः प्रश्नः ।

अथ दशमः प्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

उक्ता अग्निष्टोमादयः संस्थाः पथैकादशिनोयूपैकादशिन्यौ च । अपेदानीमग्नि-
ष्टोमादिष्वाकारुक्षितं याजमानकर्म वक्तुं शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—

अग्निष्टोमस्य याजमानं व्याख्यास्यामः ।

अग्निष्टोमस्येति वचनं मुख्यं कर्मणो नामधेयमग्निष्टोम इत्येव तस्यैव यक्ष्य इत्येतया
क्रियया साक्षादेवावबोधो न तु ज्योतिष्टोमसोमशब्दयोः, तयोस्तु अग्निष्टोमशब्दात्पूर्व-
मित्येतादृशार्थज्ञापनार्थम् । यद्यपि यज्ञ देवपूजासंगतिकरणदानेऽपि विधायित्वानुशासन-
सूत्रेण यज्ञधातोः पूजाचर्यकाद्युक्तः शतृशानचाविति सूत्रेण छटादेशशानप्रत्ययस्तेन
निष्पादितेन यज्ञमानशब्देन देवपूजादिकर्मणां कर्ताऽऽत्मनेपदाच्च फलमोक्ता प्रतीयते
तथाऽपि योगरूढ्यतिवक्तव्यकर्मणि फलमोक्ता यः स एव प्रतीयते । पूर्वेऽप्ययजत्यर्थेऽपि
यज्ञमानशब्दप्रयोगदर्शनात्, देवपूजाकर्तृदर्शनाच्च । तस्माद्वारिवर्तकैः कर्मणि यः
फलमोक्ता स एव यज्ञमानपदवाच्यः । न च कर्ममात्रफलमोक्तरि दृश्यते प्रयोग
उपनयनादिषु सामयाचारिकेऽपि च फलमोक्तरि प्रयोगाभावात् । यज्ञमानस्य कर्म
यत्तद्याजमानम् । पश्यामपि उपहृत्यं यज्ञमानेति मन्त्रलिङ्गाद्यजमानस्वसत्त्वात्तस्या
अपि कर्मात्र संग्राह्यम् । तथा चैवं विग्रहवाक्यं भवति यज्ञमानयोः कर्म यत्तद्याज-
मानमिति । यद्यपि तत्तद्वेदविहितानि होतृवेदादिसंज्ञामिहोत्रादिनियतकर्तृकाण्येवेति
व्यवस्थापितं तथाऽपि विशेषप्रमाणैस्तद्वाचने दंपत्योरपि कश्चित्कर्तृत्वं प्राप्तं तज्जि-
रूप्यत इत्यर्थः । अत्राऽऽदौ संकल्पात्पूर्वमेव सामग्र्युपकरणनमृत्विगुणकरणं च
कर्तव्यम् । तद्विना क्रवसिद्धेः । तथाच सूत्रं द्रव्यप्रकरणं यज्ञमानस्य दक्षिणादानं
ब्रह्मचर्यं अवाधेति । बोधायनेन कल्पसूत्रेऽत्र स्पष्टमिदमुक्तम्—अग्निष्टोमेन यक्ष्य-
माणो भवति स उपकरणयते कृष्णाग्निं च कृष्णविषाणा चेत्यादिना । कर्मान्तेऽपि
स पुरस्तादेवोपकरणयते प्रभृतं तृणं वध्शं पश्चाज्यं स्थाप्यमग्नं कुम्भं च कुरीरं
चेत्यादि । द्वेऽपि अघातोऽग्निष्टोमं व्याख्यास्यामः स ह स्माऽऽह बोधायनो नादृष्टा
राजानं चोत्तिवजश्च दीप्तेदितीति । सामग्र्युत्तिवसंपादनोत्तरं कृच्छ्रचान्द्रायणगायत्री-
मपतिलहोमप्राणायामकूटमाण्डहोमगणहोमतीर्थवात्रासेतुदर्शनादिभिः सप्तनीकमारमानं
संशोध्य ब्राह्मणैरनुज्ञातो वैराणि च प्रशाम्य संकल्पं कुर्यात् । शुचिना कर्म कर्तव्य-
मिति श्रुतेः पूतः कर्मण्यो भवतीति श्रुतेऽप्यधिकारार्थं प्रायश्चित्तजातं समुचितमसमुचितं
वा पातकानुसारेण कर्तव्यम् । निर्वैरः सर्वभूतेषु यज्ञेऽपि क्रूरो भवेदिति स्मृतेर्निर्वैरि-

णोऽधिकारः । ननु यद्यभिचरेदित्येवमाद्यमिचरितुः प्रयोगो उपदिश्यन्ते कथं वैरिणोऽ-
नधिकार इति चेदुच्यते—अभिचरितुरपि सर्वजनवैरिणोऽनधिकार एव शास्त्रस्यान-
न्यगतिकत्वात् । सर्वं चैतच्छेषनमधिकारसिद्धयर्थं कार्यं प्रारिप्सितकर्मणो निर्विघ्नप-
रिसमाप्त्यर्थं ग्रहशान्त्युदकशान्त्यादि कार्यम् । यतः पापानि श्रेयांसि प्रतिबध्नन्ति
अन्मार्जितान्यपि विरुद्धानि च विघातमाचरन्ति दृष्टादृष्टोपायैरतः प्राचीनानामज्ञा-
तानां च पापानां द्विजातिकर्मभ्यः पतनहेतूनां तेषां सर्वेषामपनुत्तये निष्कृति-
रवश्यं कर्तव्या । अन्ततः केवलं कूष्माण्डहोममात्रमवश्यमशक्तेनापि कार्यमेष ।
कूष्माण्डैर्जुहुयात्पूजो देवलोकांसमश्नुत इति श्रुतावयवन्तपवित्रत्वोक्तेः । एतच्च शोधनं
बोधायनेन कर्मान्त उक्तम्—अग्निष्टोमेन यक्ष्यमाणः प्रजयमात्मानं कुर्वीत येनास्य
कुशलं स्यात्तेन कुशलं कुर्वीतेति । प्रथमं प्रगतजपं धनुः स्वकार्यसमं यथा तया स्वकार्ये
शुद्धिमपादनेन योयं कुर्वीतेत्यर्थः । येन सान्तिशान्त्याद्युपायसमूहेन कुशलं विघ्नरहितं
कर्म स्यानेन कुशलं कर्म कुर्वीतेत्यर्थः । परिपरवर्तिनः सर्वाङ्घ्रिष्टान्तत्कारपूर्व-
कमाहूय संपूज्य संप्राप्य तेषामभ्यनुज्ञया कर्म कर्तव्यम् । अत्र श्रुतिः—तस्मा-
द्यद्ब्राह्मणोक्तोऽग्रहवानो यज्ञे शंभुमेव तस्य बार्हस्पत्यं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छतीति ।
बौधायनपरिभाषायामपि ये तत्र ब्राह्मणाः सन्ति ताननुज्ञाप्य कुर्वन्ति यत्कारी
स्यात्समृद्धमेवास्य तद्भवतीति । एतत्सर्वं सोमपूर्वाधान आधानात्पूर्वमेव । यः पूर्वमा-
हिताग्निः ॥ हविर्वैज्ञानकृत्वा पाकयज्ञानामकरणे तानपि कृत्वाऽग्निष्टोमं कुर्यात् ।
यदा ॥ सर्वे हविर्वैज्ञा एकवारमनुष्ठितास्तदा तत्करणासंभवे प्रायश्चित्तमात्रं कृत्वाऽपि
अग्निष्टोमः कर्तव्यः । तथा च कर्मान्तम्—यान्यूणान्युत्पितकाळानि स्युस्तानि व्यव-
हरेदनुज्ञापयित वेति । ऋणानि ऋणापाकरणार्थानि नित्यानि कर्माणि उत्पितकाळानि
अन्तरितकाळानि अकृणानीति यावत् । स्युर्भवेस्युस्तानि व्यवहरेत्कुर्यात् । अनुज्ञापयित
वा सर्वयोपपद्यं कर्तुमशक्तावनुज्ञया तद्विनाऽपि कुर्वीतेत्यर्थः । अनेनेदं सूचितं भवति
क्रमोऽत्राविवक्षित इति । उक्तं चाऽऽध्यायनेन—दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेष्टिपशुधातु-
र्मास्यैरथ सोमेनोर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां यथोपपद्येके प्रागपि सोमेनैक इति । यथोप-
पत्ति यथासंभवं, क्रमोऽत्राविवक्षित इति भावः । इष्टिराप्रयणोष्टिः, पशुर्निरुद्धः ।
उपलक्षणमिदं सौत्रामण्याः । हविर्वैज्ञानां द्वितीयादिप्रयोगे कालसत्त्वेऽनुष्ठानं तद-
सत्त्वे प्रायश्चित्तमिति द्रष्टव्यम् । संकल्पात्पूर्वस्मिन्दिनेऽपराह्णे मातृकापूजनपूर्वकं नान्दी-
भ्रातृ कर्तव्यम् । आग्निकं स्वपराहृत इति स्मृत्येवोपायनोक्तेश्च । तस्यामेव राजा-
मुदकशान्तिप्रतिसरवन्धो कर्तव्यो बौधायनोक्तेः । तौ च पृथक्पृथक्श्रेण वा । तदु-
क्तत्वादङ्कुरारोपणमपि । उदकशान्तिप्रतिसरवन्धाङ्कुरारोपणानामकरणे प्रत्ययाया-
भावः करणे फलाधिक्यमिति द्रष्टव्यम् । संकल्पादिने संकल्पात्पूर्वमेव गणपतिपूजनं
पुण्याहवाचनं च कार्यम् । स्नानपवनमप्राणमनयश्चमोक्षणान्यपि संभवे कार्याणि

बोधायनधर्मसूत्रोक्तेः । ततः प्रातरेव मध्याह्न एव वा संकल्पं कुर्यात् । समस्ते कृता-
वर्षं श्रूयमाणं यजमानः कामयने यानि तु कामयतिः श्रावयतीति सूत्रात् । त्रिभिर्ना-
मभिराचार्येण व्यवहारात्संकल्पवाक्ये ज्योतिष्टोमसोमाग्निष्टोमशब्दानां प्रयोगः । अग्नि-
ष्टोम इत्येव वक्तव्ये सोमेन यक्ष्यमाणो ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति नामद्वयेनापि
व्यवहारं कृतवतः सूत्रकारस्यानेकनाम्नामुच्चारणे प्रयोजनमदृष्टं विना न ह्यन्यत्संभ-
वति । तच्च संकल्पवाक्ये त्रितयोच्चारणद्वारैव संभवति नान्यथा । तत्राग्निष्टोमशब्देन
संस्थानिर्देशः । ज्योतिष्टोमशब्देन स्तोमचतुष्टयनिर्देशः । सोमशब्देन द्रव्यनिर्देशः ।
प्रथमे प्रयोगे सप्रवर्ग्येणेत्यस्यापि निर्देशो वैकल्पिकपदार्थान्यतरपदार्थपरिग्रहावधार-
णाय । साम्नः प्राधान्यादमुक्तसाम्नेत्यस्यापि निर्देशः । दक्षिणाविषये बहूनां संख्यानां
बहूनां द्रव्याणां च विहितत्वाजियमार्थं संख्यायाः प्रदेयद्रव्यस्य च निर्देशः ।

पुरस्ताद्दीक्षाभ्यो राजानमाहार्यं परिवेवेष्टि ।

दीक्षाया इत्येकवचनं विहाय दीक्षाम्य इति बहुवचनान्तः प्रयोगो बहुदिनसा-
ध्यदीक्षापक्ष एव मुख्य इति बोधयितुम् । क्लेशबाहुल्यात् । उत्तरसूत्र एतत्सर्वं स्पष्टी-
करिष्यामः । गिरौ क्रयणमिति पक्षे नाऽऽहारणम् । परिवेषणं तु तत्र गत्वैवेति
सोमकप एवोक्तम् । आहार्येति णिच्प्रयोगात्परिकार्षिभिर्वैभैरेवाऽऽहारणीयो न तु ध्वयं
न च शूद्रेराहरणीयः । न च शूद्रेरेवाऽऽहरणीयो न तु विप्रैः स्मृतिषु स्पर्शस्यैव निषि-
द्धत्वेनाऽऽहरणस्य सुतरां निषेधादिति वाच्यम् । एतस्य निषेधस्याकारणस्पर्शनि-
षेधपरत्वेनैतन्निषेधपरत्वाभावात् ।

समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन्पतत्यधः ॥

इति शूद्राहरणनिषेधके शातातपवचन आदिपदेन सोमादेरापि संगृहीतत्वेन सोमा-
द्याहरणस्यापि निषेधसिद्धेश्च । रानपदं रानोपचारै रानानयनं बोधयितुम् । ते च
रपच्छत्रातपत्रसेवकवाद्यवाधाः । परिवेवेष्टि भोजयति सोमात्मिकया देवतया भोजनं
कृतमिति भावना कर्तव्या । पयसौदनेनेत्यापस्तम्बः । पयसोपसिक्तेनोदनेनेति तदर्थः ।
तथा चोमयं मिलितमेव द्रव्यं द्रव्यभेदो न विवक्षितः । अन्यथा चकार उक्तः स्यात् ।
पयसौदनेनेति पाठे पयसि शृत ओदनो ग्राह्यः । अत्र सूत्रान्तरे विशेषः—रानान-
माहार्यं प्रत्यहं प्रातःसायमाक्रयाक्षमः सोमाय राज्ञ इति राजानं संपूजय पयसौदनेन
परिवेवेष्टीति । अत्राऽऽवाहनादिविसर्गान्तषोडशोपचारात्मिकैव पूजा । आवाहनं विना
पूनाया असंभवात् । विसर्जनं विना कृपाघसंभवात् । नाहि यावत्पर्थन्तं देवनासत्त्वं
तावत्पर्थन्तं क्रयः कण्ठनादिकं च संभवति । या तु तत्र तत्र रानशब्दमवृत्तिर्दृश्यते
सा च भावनामात्रपरा सेवा । अत्र तु पूजनविधानादेवनास्याभावाय विसर्जनमावश्यक-

कम् । अन्यथा ऋगादिनिर्वाहो न स्यात् । आवाहनं विना पूजनमनुपपन्नमिति कृत्वाऽऽवाहनमप्यावश्यकम् । अत एव विसर्जनमपि । यद्यापि विसर्जनस्यापि षोडशोपचारान्तर्गतत्वेन पूनासंपादकत्वात्संपूज्य परिवेष्टेष्टीत्यनेन पूनोपचारान्तर्गतविसर्जनोत्तरयावित्त्व भोजनस्य प्राप्तं तथाऽपि विसर्जनानन्तरं देवतामात्राभावेन परिवेषणासम्भवाद्विसर्जनात्पूर्वमेव परिवेषणं कर्तव्यम् । अस्मिन्पक्षे नैवेद्यपदार्थो मित्र एव । परिवेषणं तु महोपहारस्यानोयमिति । अथवासंपूज्येत्यनेन दीपान्तैव पूनोच्यते । पापसौदनेन परिवेष्टेष्टीति नैवेद्यार्थमेव । अस्मिन्पक्षे न षष्ट्यहोपहारः । अवशिष्टोपचारास्त्वनन्तरं भवन्त्येव ।

तदीक्षामु निवर्तते ।

तत्परिवेषणं दीक्षामु दीक्षासंबद्धविषयेषु, बहुवचनं ज्यादिवहुदीक्षामिप्रायेण । तैत्तिरीयस्यामपि दीक्षाया परिवेषणनिवृत्तिरस्त्येव । निवर्तते निवृत्तं भवति । अनेन बहुवचनेनेदमपि ज्ञायते बहुदीक्षापक्ष एव मुख्यः क्लेशाहुरुपादिति । नहि क्लेशबहुलतपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति यथा लोके पाटनमन्तरेण विषमत्रणानां नोपशान्तिस्तद्वत् । न च ज्योतिष्टोमे द्यहं नाश्नाति ज्यहं नाश्नातीत्यादिनोक्तं तपोऽध्वर्योर्युक्तं तस्य दुःखात्मकत्वेन परिकीर्तयितुं कर्तुमुचितत्वात्, दुःखत्वादेव फलभोक्तृसंस्कारत्वाभावाद्यजमानस्य न युक्तमिति वाच्यम् । भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकं दुःखमननं यत्पापं तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः स्वाभिर्गुणैः संस्कारत्वं सत्त्वात् । अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतं लिङ्गं वक्ष्यते काररेवोदाहृतं यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ स मेध्यो भवति यदाऽस्मिन्नन्तरं किञ्चित् भवत्यथ स मेध्यो भवति यदाऽस्य कृष्णं क्षुपोर्नश्यत्यथ स मेध्यो भवति यदाऽस्य त्वचाऽस्थि संघीयतेऽथ स मेध्यो भवति पीवा दीक्षिते कृशो यन्ते यदस्याङ्गानां मीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायत इति । मीयते क्षीयत इत्यर्थः । मैमिनिनाऽपि तपश्च फलसिद्धत्वाद्धोक्तं । वाक्यशेषश्च तद्वदितिसूत्राभ्यामुक्तम् । चकारो वा(राद्या)जमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवादिति सूत्राद्याजमानपदं वचनलिङ्गविपरिणामेनानुपज्यते । तथा च तपश्च याजमानमिति वाक्यं भवति फलसिद्धत्वात्फलोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तनेन फलसाधकत्वात् । लोकषष्ठोक्तसिद्धमेतद्य फलभोक्ता ॥ एव तपः कर्तेति । वाक्यशेषश्च तद्वदित्यस्यार्थस्तु वाक्यशेषोऽपि लौकिकप्रमाणानुरूपोऽस्ति न केवलं लौकिकप्रमाणमात्रमिति । अनेन तपसो दुःखात्मकत्वेन परिकीर्तयितुं कर्तुमुचितं दुःखत्वादेव फलभोक्तृसंस्कारत्वाभावः । अतो न यजमानस्य युक्तमिति शङ्का परिह्रियते । एतत्सूत्रद्वयं तृतीयाध्यायेऽष्टमे पादे वर्तते । वाक्यशेषो यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ स मेध्यो भवतीत्यादिः । ननु पुरस्ताददीक्षाम् इत्येवावतैव दिक्षादिवसेषु अर्घान्नितृतां सत्या-

मयं निषेधो व्यर्थ इति चेत्सत्यम् । तस्य दीक्षादिवसत्रयतिरिक्तत्रयदिनात्प्राक्प्राय-
णीयादिवसेऽपि कर्तव्यताज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । तथा चाऽऽपस्तम्ब —अत्र
राजानमाहृत्य पयसौदनेन परिवेषणस्याक्रयादिति । अत्रेत्यस्य द्वादशसमारयजुर्हो-
मानन्तरमित्यर्थः । आक्रयादित्यनेन दीक्षादिवसेष्वपि परिवेषणं प्रापितं तावन्मात्रमनेन
निषिध्यते । सूत्रे परिवेषणोत्प्रेकवचनाद्यजमान एव न पत्नी न चर्त्विजः । प्रथमे दीक्षा-
दिवसेऽपि आहारणपरिवेषणे भवत एव । तद्दीक्षामु निवर्तत इत्यनेन सूत्रान्तरप्राप्तदी-
क्षादिवससचन्धिसायकालिकपूजनपरिवेषणमात्रनिवृत्तिः क्रियते । एतेनैकदीक्षापक्षे
निषेधस्य निरवकाशत्वापत्तिः परिहृता भवति । प्रायणीयादिवसेऽपि प्रातरेव पूजन-
परिवेषणे भवतो न तु सायम् । आक्रयादित्यनेन क्रयात्प्रागेव तत्कर्तव्यतायाः सिद्ध्या
क्रयोत्तरं तन्निवृत्तेरर्थत एव सिद्धत्वात् । अत्र ससेदं पश्येत्यनेन राज्ञ उपस्थान
कर्तव्यम् । यथारूपमितर इत्यनेनाविनियुक्तमन्त्राणां लिङ्गानुरोधेन विनियोग
कर्तव्य इत्यस्यार्थस्य सूत्रकृता प्रदर्शितत्वात् । आपस्तम्बोक्तरीत्या विनियोगस्तु सूत्र-
कृतैव ज्ञापनेन निराकरिष्यमाणत्वात् भवति । देवयजनाध्यवसानोत्तरं वोपस्थानम् ।
ससेत्यादयः शब्दा अभिवायुसूर्यवाचकाः । ससादिशब्दास्तासामेवोपस्थानमिति
विचारण्या ।

ब्राह्मणानार्घेयानृत्विजः षोडशैकैकशो वृणीते ।

ब्राह्मणानामेव स्मृतित आर्त्विज्ये सिद्धे पुनर्ब्राह्मणवचनमादरार्थम् । अपवा
तस्माद्वाजपेययाज्यार्त्विजीन इति श्रुते क्षत्रियस्यापि वाजपेययाजिनः प्राप्तिरत्र
शङ्किता तन्निरासार्थम् । अथवा सप्तदशस्य ऋत्विग्भ्योऽन्ये चमसाध्यवस्तोषामनृत्वि-
जामपि ब्राह्मणानामेव चमसाध्यव्यूणां वरणविध्यर्थम् । आर्त्विज्यं त्रयाणामपि वर्णाणां
विद्वत्त्वाविशेषात् । याजनं ब्राह्मणस्येति स्मृत्युक्तस्तु नियमं पुरुषार्थ इति न तदतिक्रमे
ऋतुवैगुण्यमिति प्राप्ते यज्ञं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य ब्राह्मणानामार्त्विज्यमिति यज्ञे
सूत्रकारस्मरणं कृत्वर्थत्वेनैव नियमबोधकम् । अत एव रामायणे—

क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालः स विशेषतः ।

कथं सदासि भोक्तारो हविस्तस्य मुरर्षयः ॥ इति ।

सुरा देवताभूता ऋषयः ऋत्विग्भूता इत्यर्थः । देवताया अपोक्तत्वात् ऋतुवैगुण्य
एव तात्पर्यम् ।

तथा—राजयाजकयाज्यस्य विद्मदिति यथा हविः ॥

इत्यपि वचनं ऋतुवैगुण्यबोधकमेव । एतेन क्षत्रियादिऋत्विग्विनाऽपि निरस्ताः ।
ब्राह्मणानामार्त्विज्यमित्यत्र लिङ्गाद्यपि ब्राह्मणानामेदं हविरित्येवमादीनि द्रष्टव्यानि ।

तस्माद्ब्राह्मणानामेवाऽऽर्त्विज्यमिति सिद्धान्तः । ब्राह्मणवचनमापद्यपि सन्नियादिनि-
वृत्त्यर्थमिति भीमांसकाः ।

द्विजोत्तमानामार्त्विज्यं न तु सन्नियवैश्ययोः ।

ब्राह्मणार्त्विज्यनियमः क्रत्वर्थेनापि हि स्मृतः ॥ इति मिश्राः ।

द्वादशाध्याये चतुर्थपादे जैमिनिरपि प्रभुत्वादात्विज्यं सर्ववर्णानां स्यादिति सूत्रे-
णाऽऽह । कात्यायनोऽपि ब्राह्मणा ऋत्विजो मक्षप्रतिपेवादितरयोर्दर्शनाच्चेति । तद्वै
नाब्राह्मणः पिबेदग्नौ ह्यधिश्रयन्ति तस्मान्नाब्राह्मणः पिबेदिति मक्षप्रतिपेवादित्यर्थः ।
एवं च सन्नियवैश्ययोर्भागस्य होमविधानं न मक्षप्रतिपेधास्तिस्र्यति ।
द्वयोर्वै देवा अहेव देवा अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवास्तोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां
द्वेधा विभक्त एव यज्ञ आहुनय एव देवानां ब्राह्मणानां शुश्रुवामनूचानानामाहुति-
मिरेव देवाः श्रेणीते (!) दक्षिणाभिर्मेनुष्यदेवान्ब्राह्मणानिति । ब्राह्मणानामेवाऽऽ-
र्त्विज्यमित्येतस्मिन्नर्थे दर्शनमेतत् । दक्षिणाशब्दः परिक्रमार्थे वर्तते । तेन ब्राह्मणाना-
मेवाऽऽर्त्विज्यमिति ।

स्मृतिरपि—पण्णां तु कर्मणामस्य श्रीभि कर्माणि जीविका ।

अध्यापनं याजनं च विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः ॥ इति ।

पण्णां कर्मणामिति निर्धारणपट्टघौ । अस्य विप्रस्य । पूर्वत्र तस्यैवोपक्रान्तत्वात् ।
जीवनानिर्वाहेऽध्यापनयाजनप्रतिग्रहाः कर्तव्याः । जीवनानिर्वाहे तु न । अकरणे
प्रत्ययापो नास्तीति भावः । आप्येया ये स्वकीयमूर्ध्नि जानन्ति । तथा च बाधूलवैखा-
नसौ—आप्येयान्यृणीते ये स्वानृषीज्जानन्तीति । एतेनाप्रज्ञातवान्धवानां निवृत्तिः ।
शुश्रुवास्तथाऽर्पेयाः । एष वै ब्राह्मण ऋषिरार्पेयो यः शुश्रुवानिति श्रुतेः । ऋषयो
मन्त्रद्वारः । तथा च नैरुक्ताः—ऋषिर्दर्शनात्स्तोमान्दर्शेत्योपमन्यवस्तद्यदेनास्तपस्य-
मानान्ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्पत्त ऋषयोऽभवन्तद्वर्षीणामृषित्वमिति । आदशमात्पुरुषादव्य-
वच्छिन्नमार्प्येया त आप्येया इत्यपि लक्षणं केचिदाचार्याः प्राहुः । शुश्रुवास्तार्प्य-
वेदप्रयाध्यायी सार्प्यस्वशाखामात्राध्यायी वा । ब्राह्मणानार्पयानित्यन्येषां शास्त्रान्तरो-
क्तानामृत्विग्लक्षणानामुपलक्षणम् । तान्यत्र प्रदर्श्यन्ते । तत्र धर्मसूत्रम्—नाननूचा-
नमृत्विजं वृणीते न पणमानमिति । साङ्गस्य वेदस्याध्येता प्रवक्ता वाऽनूचानः ।
न, अनूचानः, अननूचानः । अननूचानमृत्विजं न वृणीते । नाप्येतावद्देयमिति
परिभाषमाणमित्यर्थः । द्वौ नञावनूचानवरणस्यात्यन्तावश्यकतां बोधयतः । धर्मसूत्रे
वचनमोपासनहोमपार्षणस्यालीपाकवैश्वदेवादिष्वप्येतादृश एवार्त्विगितिज्ञापनार्थम् । एते-
र्नैतेषु ऋत्विग्नृकृताऽपि पतेऽस्त्येति ज्ञायते । शाङ्खायनोऽपि—आप्येयान्यूनोऽनूचाना-
मृत्विजो वृणीते मोमेन यक्ष्यमाणश्चतुरः सर्वान्वेति । यद्वाजोऽपि—यमन्ते ज्योतिष्टोमेन

यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीते यूनः स्थविरान्वाऽनूचानानङ्गहीनानूर्ध्ववाच इति । आपस्तम्बोऽपि—ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीते यूनः स्थविरान्वाऽनूचानानूर्ध्ववाचोऽनङ्गहीनानिति । यूनस्वरूपान् । तेषामेव प्रकृतोपयोगात् । अत एव न जीर्द्ध-
 श्याः(नातिवृद्धाः) । न च बालाः । त्रिंशद्वर्षोत्तरं षष्टिवर्षपर्यन्तं स्थविरत्वम् । एताभ्यां
 कर्मकरणसामर्थ्यं लक्ष्यते । बालवृद्धयोः क्रियासु पाटवं न स्यादिति युवस्थविरग्रहणम् ।
 नाननूचानमृत्विजं वृणीत इत्यनेनैव सिद्धे पुनर्वचनम्, अनूचानो द्विविधो वेदानूचानः
 कर्मानूचानश्च, तत्र केवलवेदानूचानोऽशक्तेरर्थान्निषिद्धः, केवलकर्मानूचानस्य शक्त-
 रत्वात्प्राप्तिः स्यात्ता मा भूत्क तु द्विविधानूचानत्वरहितस्यापि निषेधो यथा स्यादित्ये-
 तदर्थम् । मार्गदिनपगतोऽनूचान इति भरद्वाजः । एतेनोभयविधानूचानस्यापि संग्रहः
 प्रदर्शितः । ऊर्ध्ववाच उरः कण्ठः शिर इति त्रिस्थानकरणसमर्था वाग्येषां त ऊर्ध्ववाचः ।
 अनङ्गहीना अविकलाङ्गाः । आश्वत्थयनः—ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनातिरिक्ताङ्गान्ये
 मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्ताद्यून ऋत्विजो वृणीत इत्येक इति । यथोक्तं पुरस्ता-
 दित्यनेन प्रदर्शितं सूत्रं तु ये मातृतः पितृतश्च दशपुरुषमनुष्ठितविद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च
 कर्मभिर्येषामुपगतो नाब्राह्मण्यं निनयेयुः पितृत इत्येक इति । लाट्यायनब्राह्मणायणावपि—
 ऋत्विगार्षेयोऽनूचानः साधुचरणो वागम्यन्यूनाङ्गोऽनतिरिक्ताङ्गो द्वयसतोऽनतिकृ-
 ष्णोऽनतिश्चेत इति । ऋतौ यजन्तीत्यृत्विजः । तथा च निरुक्तम्—ऋत्विङ्नागान्युत्त-
 राप्यष्टावृत्तिष्वस्मादीरेण ऋग्यष्टा भवतीति शाकण्डिर्ऋतुयाजी भवतीति वेति ।
 छन्दोगधृतौ प्रकारान्तरेणापि निर्वचनमुक्तम्—प्रनापतिरकामयत बहु स्यां प्रमा-
 येयेति स आत्मन्यृत्यमपश्यत त ऋत्विजोऽस्मृत यद्वत्स्वियादस्मृत । तद्वत्स्विन ऋत्वि-
 षत्वमिति । ऋत्विग्दधृगित्यनेन ऋत्विक्शब्दो निष्पाद्यते । आर्षेयानूचानौ व्याख्यातौ ।
 साध्विति प्रशंसायाम् । चरणशब्देन कर्म । तथा च साधुचरण इत्यस्य प्रशस्तकर्म-
 त्यर्थो भवति । वाग्मी वक्तुं समर्थः । संस्कृतवाक्च शब्दार्थन्यायावगतौ वाचः
 संस्कारः । यो हि संस्कृतां वाचमुदीरयति ॥ वाग्मी, यो बहुतरं वचनमनर्थकं स
 भाषते सोऽपि वाग्मी । वाचो ग्मिनिरिति ग्मिनिप्रत्ययः । यो हि बहुतरमनर्थकं
 भाषमाणः स न वाग्मी । स तु वाचालो वाचाट इत्युच्यते । आलनाटचौ बहुमापि-
 णीति पाणिनिस्मरणात् । कुत्सित इति वक्तव्यमिति वार्तिकात्कुत्सितार्थ एतौ प्रत्ययौ ।
 यो हि पृष्टः संप्रतिवचनं न्यायेन ददाति मतिद्वेष उत्पत्ते संशयच्छेत्तेति निर्गलि-
 तोऽर्थः । ऊनमेव न्यूनं न्यूनान्यङ्गानि यस्य स न्यूनाङ्गः, न न्यूनाङ्गोऽन्यूनाङ्गः । अति-
 रिक्तमधिकमङ्गं यस्य सोऽतिरिक्ताङ्गः, नातिरिक्ताङ्गोऽनतिरिक्ताङ्गः । अङ्गानां न्यूनत्व-
 गतिरिक्तत्वं च सामुद्रिकशास्त्रोक्तपुरुषलक्षणसिद्धम् । प्रमाणे प्रमाणे द्वयं द्वयं तमं यस्य
 स द्वयसस्तस्मादप्यन्यूनातिरिक्ताङ्ग इत्यर्थः । प्रमाणे द्वयसहस्रज्ञापत्र इति पाणि-
 निप्रशास्त्रप्रमाणेऽर्थे द्वयसत्त्वत्ययः । तस्मात्तसिः । केवञ्द्रव्यसत्त्वत्ययात्तसिदत्रादसः ।

नातिकृष्णोऽनतिकृष्ण । नातिथ्येनोऽनतिथ्येन । कृष्णत्वेनशब्दौ वर्णत्राचिनौ वयो-
वाचिनौ । नातिबालो नातिवृद्ध इति । याज्यस्यापि लक्षणमाहनु — याज्यश्च प्रथमै-
स्त्रिभिर्गुणैर्वारयात इति । याज्यो यष्टा यजमान इति यावत् । सोऽपि एवलक्षणो
भवति यादृग्लक्षणा ऋत्विज । प्रथमैर्वा त्रिभिर्गुणैर्वारयातो भवति लृप्तविभाप
सूत्रम् । गुणग्रहण सन्निधौवैद्ययोर्यथासंभव गुणा ग्राह्या इत्येतदर्थम् । बौधायन-
अपर्विना वरण विज्ञायते ब्राह्मणा ऋत्विजो योनिगोत्रश्रुतवृत्तसंपन्ना अविगुणाङ्गा
अत्रिकिणिनो न परिखात्रान्ता नान्तगा न न्य(-त)जा माननूचाना न हाळेय[वाळेय]-
पुत्रिकापुत्रपरत्वेनसहोदकानोनानुजावरद्विप्रवरा आङ्गिरसोऽध्वर्युर्वासिष्ठो ब्रह्मा विश्वा-
मित्रो होताऽयास्य उद्गाता बौधीतक सदस्यो वसिष्ठा भृग्वङ्गिरसो वा योनिवृत्त-
विद्या प्रमाणमित्येके ताश्चेद्वृणीताभ्यापन्नाङ्गानेव वृणीताकु-स्तिनमध्वर्युमकिलासिनं
ब्रह्माणमपण्ड होतारमकरालमुद्गातारमशिपिविष्ट सदस्यमिति । योनि परिशुद्धयोनि,
गोत्र सद्वश, श्रुतमध्ययन, वृत्तमाचार । एतै सपन्ना युक्ता । अविगुणाङ्गा अवि-
कलाङ्गा । अत्रिकिणिन, त्रय किणा येषां सति ते त्रिकिणिनस्तद्विज्ञा । किणा
आघातादिना जातानि देहगतचिह्नानि । अत्रत्यत्रिकिणशब्देन मल्लयुद्धसन हार्पा-
स्फोटनज्याघानमारोदिवहनैरुत्पन्ना किणा विवक्षिता । एतादृशकिणमध्य एकेनापि
किणेन युक्ता न भवेयुरित्यर्थ । इहमुपलक्षणम् । अविहितकार्येषु मूयोभ्यासजनित-
चिह्नयुक्ता अपि न भवेयुरिति बोध्यम् । न परिखातिकान्ता, परिखा मर्यादा समुद्र-
वेला तामतित्रान्ता समुद्रयायिनो न भवेयुरित्यर्थ । नान्तगा, अन्य प्रत्यन्त देश
म्लेच्छदेशमिति यावत् । त गच्छन्तीत्यन्तगा, ते न भवेयुरित्यर्थ । अन्तमन्तवर्णं
गच्छन्ति शूद्रस्त्रिय गच्छन्तीति यावत् । तेऽपि न भवयु । अन्नमित्युपलक्षणम्,
अगम्या स्त्रिय ये गच्छन्ति तेऽपि न भवेयुरिति । नान्तजा अन्तजा पूर्वोक्तदेशज-
तास्ते न भवेयुरित्यर्थ । ये शूद्रस्त्रियामुत्पन्नास्तेऽपि न भवेयु । माननूचाना अननू-
चाना अश्रोत्रियास्ते न वरणीया । हलेन कृषिं कृत्वा ये जीवन्ति ते हाळेया ।
वालमूर्णाप्रकीर्णकादिक विक्रीय ये जीवन्ति ते वाळेया ।

कन्यादानसमये—अस्या यो जायते पुत्र स मे पुत्रो भविष्यति ।

इत्यभिधानेन दत्ताया पुत्रिकायां जाता पुत्रिकापुत्रा । परस्मैवे जारेणोत्पन्ना
परन्तेरा । विवाहसमय एव मात्रा सह गर्भस्य सन्नेव दत्त सहोद । कन्यायामवि-
वाहितायामेव जात कानीन । अनुजस्य गुणमूत्रो ज्येष्ठ आनुजावर । एकस्मिन्गोत्र
उत्पन्नोऽपरस्मिन्गोत्रे दत्तो द्विप्रवर । एताहालथादीऽऽत्विक्त्वेन न वृणीतेत्यर्थ ।
वसिष्ठा भृग्वङ्गिरसो वेत्यय पसस्तत्तद्गोत्रविशिष्टवर्णमावे द्रष्टव्य । यद्यन्मुख्याना
गोत्र तदेव तत्तद्गुणस्याना पुरुषाणा त्रयाणा त्रयाणाम् । इह च मुख्याना गोत्रनियम-
पक्षे । योनि परिशुद्धयोनि । वृत्तमाचार । विद्या वैदिकविद्या च प्रमाण वरणयो-

यथाप्रयोजकमित्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः । चकारः कर्मकौशल्यसंग्रहार्थः । तान्यो-
निवृत्तविद्याकर्मकौशल्यसंपन्नान्यदि वृणीत तदाऽन्यापन्नाङ्गानेव वृणीतेत्यर्थः । योन्या-
दिग्रहण नागोन्नयनम् इतिज्ञापनार्थम् । कुनखी कुत्सिता ये नखास्तद्वान्, तद्विन्नोऽ-
कुनखी । किलासः कुष्ठविशेषस्तद्वान्, तद्विन्नोऽकिलासो । षण्डो नपुंसकस्तद्विन्नः ।
करालो घर्घरस्वरो विकरालमुखश्च तद्विन्नोऽकरालः । शिपिविष्टो रोगविशेषः ।
अध्वर्यादीनामकुनखित्वादिप्रदर्शनमत्यन्तापत्तावपि एतदोपविशिष्टाः सर्वथैव तत्तद्वि-
श्विषये परित्याज्या एवेतिदोषाधिक्यज्ञापनार्थम् । कुनखोत्पुलक्षणं क्षतर(स)हित-
हस्तत्वस्य ।

स्मृत्यन्तरे—रजस्वलाया मार्यायामात्विज्यं श्राद्धभोजनम् ।

यात्रामभ्युनिधिस्नानं वर्जयेत्तत्पतिः सदा ॥ इति ।

गर्गोऽपि—सुरकर्म तथाऽऽत्विज्यं यात्रामभ्यङ्गमेव च ।

देवतार्चा परगृहे सागरस्नानमेव च ॥

श्राद्धभुक्तिं वर्जयेच्च यदि पत्नी रजस्वला । इति ।

शाठ्यायनिः—रजस्वलापतिर्यात्रामात्विज्यं श्राद्धभोजनम् ।

सिन्धुस्नानं तथाऽभ्यङ्गं सुरकर्म विवर्जयेत् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—रजस्वलाऽङ्गना यस्य गर्भिणी वा यदा भवेत् ।

न यज्ञे वरणे योग्यो गालवो मुनिरब्रवीत् ॥ इति ।

यज्ञग्रहणमाधानादिश्रौतकर्मणा गार्ह्यस्मार्तकर्मणा चोपलक्षणम् ।

देवलः—महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चित् वा(वाऽऽ)चरेत् ।

आत्विज्यं ब्रह्मचर्यं च श्राद्ध देवक्रिया तथा ॥ इति ।

एतत्सपिण्डनात्प्रागिति केचित् । तदुत्तरमपीत्यन्ये ।

संग्रहे—तैलङ्गकर्णाटकलिङ्गवङ्गसंमन्विनो मायुरियाश्च विप्राः ।

श्राद्धे विवाहे खलु यज्ञपाके न पूजनोपा अपि शंभुतुल्याः ॥ इति ।

अत्र मूलं चिन्त्यम् ।

यत्तु कौर्मै—नैकगोत्रे हविर्दद्याद्यथा कन्या तथा हविः ।

इति तच्छ्राद्धप्रकरणपाठितत्वात्तद्विषयमेवेति स्मृतिव्यारूपातारः । बोधायनः—
सर्वोऽप्यृत्विगहतं वासः पारिधाय शुचिः पूतो मेघ्यो विषाप्मा ब्रह्मचारी सहकारिप्र-
त्यय आचतुर्पादभिसमीक्षमाण इति ।

संग्रहे—युक्ताः सदाचाररता वेदेवेदाङ्गपारगाः ।

दम्मासूयादिरहिताऽऽश्रयास्तण्डवर्णिताः ॥

शान्ता दान्ता अनूचाना आर्षेया वाग्मिनस्तथा ।

अनङ्गहीना धर्मिष्ठाः साधवः सत्यवादिनः ॥

ब्रह्मचर्ययुताः स्नाताः कुशलाः सर्वकर्मसु ।

ईक्षमाणा आचतुर्थं कर्माण्यहतवातसः ॥

शुचयो ब्राह्मणाः पूता ऋत्विजः कर्मसु स्मृताः । इति ।

ऋतौ विहितकाले यजन्ति यागानुकूलव्यापारं कुर्वन्तीति ऋत्विक्शब्दार्थः । यागस्य
द्रव्यत्यागरूपस्य यजमानकर्तृकत्वादिति ध्येयम् । तत्रात्विक्शब्दप्रवृत्तौ वरणमात्रं न
निमित्तं चमसाध्वर्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचैवं सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदशात्विज
इति सप्तदशसंख्याविरोधोऽपि नाप्राप्तिं नच सप्तदशात्विज इति वचनं दर्शपूर्णमास-
योश्चत्वारश्चातुर्मास्यानां पञ्च पशुबन्धस्य षट्सौम्यस्याध्वरस्यात्विजामेकदेशसंख्यैव
सप्तदशात्विजकेति स्तोतुमवयुत्यानुवादः । तथा च वरणमात्रं निमित्तमादाय
चमसाध्वर्युत्पत्त्युत्पत्तिवत्त्वमस्ति वाच्यम् । महासंख्योपादानं यत्र यत्र तत्रैवा-
वयुरयानुवाद इत्यस्य नियमस्यैकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीत इत्यादिषु सर्वेषु
सत्त्वेव (!) प्रकृते महासंख्यानोपादाने स्वेकदेशसंख्यात्वस्यैवाप्रतीतेरवयुरयानुवादत्व
इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथा च सिद्धं वरणमात्रं न निमित्तमिति । तर्हि किमिति
चेदिति उच्यते तस्यैवाभावात्तदपि वक्तुमशक्यम् । नच मध्यतःकारिणां चमसाध्व-
र्यव इति समाख्यया चमसाध्वर्युणां तत्तद्विवरणणीयतया यजमानकर्तृकवरणमात्रा-
द्विषादिष्वनुवृत्तं चमसाध्वर्युभ्यो निवृत्तं यजमानकर्तृकवरणत्वमेवास्ति वाच्यम् ।
तत्तद्विवक्तसंबन्धिपदार्थकरणमात्रेण समाख्योपपत्त्या तेषामपि यजमानकर्तृकवरण-
सत्त्वेन वरणस्य च कुप्राप्त्युत्पत्तिर्नृताया अदर्शनेन च चमसाध्वर्युव्यावृत्तत्वाभावात् ।
तर्हीतोऽन्यत्किमिति साङ्गप्रसिद्धमापया भीषयसि माहं विभेमि ब्रह्मादिगतवरणविशो-
पलाभात् । स च चमसाध्वर्युवरणकरणकमन्त्रगतलिङ्गवशात्करूपः । तच्च लिङ्गं रश्मि-
पदमेवेत्यग्रे वक्ष्यते । इदमेवामुख्यमृत्विक्त्वमित्यग्रे वक्ष्यते । ब्रह्मादिष्वनुवृत्तं चम-
साध्वर्युभ्यो निवृत्तं वरणमात्रान्तरसामान्यम् । अतुल्यजनमपि ब्रह्मादिगतमेवात्विक्श-
ब्दस्य निमित्तं दृतिहरशब्दस्यैव पशुगतं दृतिहर्तृत्वम् । एवं च प्रसिद्धावयवत्वात्सं-
ख्याश्रुतेश्चर्तुयजनविशेषनिमित्तक एवात्विक्शब्दः । एवं च प्रतिदावयवशक्तित्यागः,
अदृष्टशक्त्यन्तरकरूपनाप्रसङ्गः, ऋत्विग्दृष्टागितिकर्तारिकिजन्निनाशतनशास्त्रविरोधः,
ऋत्विगपञ्चकृदुच्यत इतिस्मृतिविरोधश्च न भवति । सप्तदशत्वश्रुतिश्चोपपादिता भवति ।
वरणविधिश्चैवं प्रसिद्धपदार्थको भवति । यावदुक्तं भवति यानकान्वृणीत इति ताव-
द्विजो वृणीत इति । तेन नाप्रसिद्धपदार्थकत्वम् । वरणनिमित्तकत्वे तु स्यादिवद-

प्रसिद्धपदार्थकत्वं वचनव्याक्तिविपर्ययोपसंभवं स्यात् । नचैतन्न्याय्यम् । अध्वर्यादिशब्दानां तु प्रसिद्ध्यभावाच्च एवाध्यवसायादेव होतृत्वाध्वर्युत्वादिभिः क्रतुभ्यामिपरिकल्पितास्त एव होत्रध्वर्यादय इति । तस्मात्प्रसिद्धावयवत्वात्संख्याश्रुतेर्भर्तृगणनविशेषनिमित्तक एवस्विक्शब्द इति । एवं च चमसाध्वर्युप्यतिप्रसङ्ग इत्येतद्वारितं भवति । विस्तरस्वाकरे द्रष्टव्यः । एतत्सर्वमाह तृतीयाध्याये सप्तमे पादे जैमिनिः—कर्मकार्याहर्षेणामृत्विक्त्वमविशेषादिति न परिसंख्याननादिति च । यद्यप्यध्वर्युसूत्रार्थस्तु अविशेषात्, न विद्यते विशेषो यत्र तदविशेषं तस्मात् । इदं च कर्मकार्यादिरूपेतस्य विशेषणम् । कर्मकार्यात्कर्मकरस्य भावः कर्मकार्यं तस्मात्कर्मकर्तृत्वात् । अविशेषात्संख्यात्कर्मकार्याहर्षेण चमसाध्वर्युसंहितानामृत्विक्त्वमिति पूर्वसूत्रार्थः । न चमसाध्वर्युप्युत्विक्त्वमिति ब्रह्मादिगतिर्विक्त्ववत्तास्ति सप्तदशसंख्यापरिसंख्याननादिति उत्तरसूत्रार्थः । उद्गीथमुद्गायतीत्युद्गाता, इत्याद्याः कर्मनिमित्ताः संज्ञाः । ब्रह्मादिषु तु कर्मणो बृंहणात्, अवेषणेन बन्धनान्नियमादिति यावत् । स ब्रह्मेत्यादिव्युत्पत्त्या ब्रह्मादयोऽपि होताऽध्वरं युनक्तीध्वर्युः, अग्निर्देवानावहति अग्निमग्न आवह सोममावहेत्येवमग्निना देवानावाहयतीति, अध्वरं युनक्तीत्यत्र कर्मन्तरसद्भावे सति यावद्विधेय प्रयोगकार्यं निर्वर्त्यते तत्र तावन्त इति कार्यतः कर्तृणा परिमाणं स्यात्, न त्वेतावन्त इति नियमो विशेषानवगमादिति सूत्रार्थः । वरणकाले कर्मनिमित्तत्वासंभवेन वरणनिमित्तत्वमेव वक्तव्यम् । नद्येकस्मिन्पुरुषे बहूनि वरणानि समवयन्ति दृष्टार्थत्वात् । नहि घृतस्य वरणं दृष्टार्थम् । तेन वरणानां तन्निमित्तानां च संज्ञानामसंकीर्णविषयत्वाद्यावद्धरणं यावत्संज्ञं च कर्तृभेदः कर्माङ्गम् । एतत्सर्वं तृतीयाध्याये सप्तमे पादे जैमिनिराह तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषादिति । अतस्तावत्संख्यैः कर्तृभिर्उच्येतिष्टोमनिर्वृत्तिः । एतेनैकस्यैव पुंसः पाचकछावकवत्कर्म कुर्वतः संज्ञेति निरस्तं प्रवृत्तिसमये तदुत्तरकार्लं चैतासां संज्ञानां श्रवणामावात् । वरणं ह्यप्रवृत्ताभ्यर्थनं तच्च सत्रेऽर्थलोपाशिवर्तते । वरणाभावेऽपि अध्वर्युर्गृहपतिं दोक्षमित्येत्यादिव्यवहारस्तु दृश्यते । स च संकल्पनिमित्तत्वस्वीकारं विनाऽनुपपन्न एवेत्यवश्यं संकल्पनिमित्तत्वं स्वीकार्यमेव । प्रकृतावपि हि संकल्पो निमित्तमेव । यो हि त्रिवर्णो नेच्छति न स होत्रध्वर्यादिर्भवति । तस्मात्प्रकृतौ वरणविधानात्तन्मिथः संकल्प एव निमित्तम् । सत्रेषु तु संकल्पमात्रं तत्राध्वर्यादिशब्दप्रयोगदर्शनात् । नचैवं वैरूप्यादशोभनमिति मन्तव्यम् । प्रमाणवशादीदृशस्यैव शोभनत्वात् । नहि सत्रे होत्रध्वर्यादिशब्दानां गौणत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति । अथाप्यत्यन्तभेदकरूपेण मान्यमित्याग्रहस्ततः संकल्प एव निमित्तं य एव क्रतुप्रक्रमे तदौपधिकं होत्रध्वर्यादिभावमात्मनः संकल्पयति त एव होत्रध्वर्या-

दिशब्दैरच्यते । तथा च वक्ष्यति कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमित्यधिकरणे वार्तिककारः
 सत्रेषु स्वयंकर्तृत्वाद्धरणमरणथोरनपोक्षितयोरग्रहणाद्विनैव ताम्यामवैगुण्यमिति । तत्र
 योग्यतामात्रेण होतृत्वाध्यर्थत्वादिसिद्धिः । तत्र जैमिनिसूत्राणां मध्ये पूर्वसूत्रमर्थक-
 र्त्तृपरिमाण स्यादभियमोऽविशेषादिति कृत मध्ये कानिचिदन्वापि सूत्राणि कृत्वाऽन-
 न्तर कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषादिति सूत्र कृतम् । अत्रार्वेऽशब्दो मुख्यवर्ति-
 कपर एव । षोडशानामेवाग्रिमसूत्रे परिगणनात् । पदे सप्तदशस्य सदस्यस्यापि परि-
 गणनेन सस्यापि मुख्यवर्तिक्त्वात्तत्परोऽपि । नच चमसाध्यर्थुणामपि समञ्जस्वरणसत्त्वा-
 न्मुख्यमेववर्तिक्त्वमस्त्विति वाच्यम् । चमसाध्यर्थुणा नित्योपयुक्तत्वेन तत्सहितानामेव
 सस्याया ग्रहणे कर्तव्ये षोडशमख्यापादानस्य विरुद्ध वापत्ते । एव पाक्षिकसप्तदश-
 संख्योपादानस्यापि । अत एव प्रसिद्धावयवत्वात्संख्याध्रुतेऽर्चुयजनविशेषनिमित्तक एव-
 र्तिक्शब्द इति भीमासकै सिद्धान्तितम् । समञ्जस्वरण तु पूर्ववरणामावेऽपि वाच-
 निकमहट्टार्थम् । स्वतन्त्रवरणस्य विहितत्वाद्विदमप्यवगम्यत अस्तिगम्यो भिन्ना एव
 चमसाध्यर्थव इति । तथा च तृतीयाध्याये सप्तमे पादे जैमिनि —चमसाध्यर्थवश्च
 तैर्व्यपदेशादिति । चमसाध्यर्थवश्च भिन्ना मध्यत कारिणा चमसाध्यर्थवो होत्र-
 काणां चमसाध्यर्थव इत्युक्तिरिति सह भेदव्यपदेशादिति सूत्रार्थः । मन्त्रलिङ्गादध्व-
 र्यङ्गत्वमेतेषा यथाऽऽदित्यो मुख्यो रश्मयोऽङ्गीभूतास्तथा चमसाध्यर्थवोऽध्वर्य-
 ङ्गभूता इति । अध्वर्युणा कत्रलेनैकदा सचमसहोमस्य कर्तुमशक्यत्वात्तच्छेषत्वेन
 वरणमेतेषाम् । अत एव चमसाध्यर्थव इति संज्ञा । अत एव च होत्राध्वर्यादिगतो
 विशेषो य स तत्र नास्तीति कल्पितम् । अत एव च गौणमृत्विक्त्वम् । एतया
 संख्या तु वक्ष्यति सूत्रवार एव सर्वेषां प्रतिपुरुष चमसाध्यर्थव इति । तृतीयाध्याय
 सप्तमे पादे जैमिनिरपि —उत्पत्तौ तु बहुत्वश्चारेति । चमसाध्यर्थवृणीत इत्युत्पत्तौ
 बहुत्वे श्रुते बहव एव चमसाध्यर्थव इत्यर्थः । दशत्व लिङ्गदर्शनादिति च ।
 स्थिते बहुत्वे विद्यन्तो बहव इत्यनियम त्वे वा प्राप्ते चमसदशत्वादशभिन्नावद्भविन-
 द्यम् । आधिक्ये प्रमाणाभावाद्दशैवेति । नचैकेन पुमा हस्तद्वयेन द्वयोश्चमयोर्होतुं
 शक्यत्वात्कथं चमसदशत्वेऽपि चमसाध्यर्थुणा दशत्वमिति वाच्यम् । सा हीपादेक
 एव द्वाभ्यां हस्ताभ्यां द्वौ चमसाविति शास्त्रान्तरे निषेधेन दन्विजाचारं कर्तव्यमिति
 नियमेन च हस्तद्वयेन होमायोगादिति भावः । दशपदे ज्यातिष्टामानि कृतिभूते दश
 दशैकैक चमसमनुप्रसर्पन्तीति विधिशेषे दश चमसाध्यर्थव इति दशत्वानुवादाद्व्याप-
 ङ्गदर्शनात्प्रकृतौ दशत्वं भवनीत्यर्थः । नच गौणमप्यृत्विक्त्वं चमसाध्यर्थेय माऽस्तिवति
 वाच्यम् । सर्ववर्तिक्त्वामात्रे समञ्जस्वरणानुपपत्तेश्चाद्विना चमसथागकर्तृत्वासमवात्,
 यतश्चाष्टामार्थं तत्त्वस्यात्रद्वयमङ्गीकरणीयत्वाच्च । इदं ज्ञापयितुमेवार्तिग्रहणं कृतं
 सूत्रकृता । मुख्यवर्तिक्त्वाभावाज्जायभिप्रवचनादि तानून्यत्रादिकं च पर तेषां न भवति ।

नक्षयं नियमो ये समन्त्रकं वृतास्त एव मुख्या अस्विज इति । दर्शपूर्णमासादिषु तदभावापत्तेः । इष्टापत्तौ तु मुख्यथागकर्तृत्वानुपपत्तिः । अत इदं सिद्धं भवति चमसाध्वर्येषु मुख्यमृत्त्विकत्वं नास्त्येवेति । षोडशवचनं सदस्यव्यावृत्त्यर्थं चतुर्णां वरणपक्षेऽपि अमन्त्रकवरणवत्स्वप्युत्त्विकत्वं तुल्यमेवेतिप्रदर्शनार्थं वा । तेनामन्त्रकवरणवतामपि व्रतार्था व्यवस्येव सर्वत्रेति सिद्धं भवति । एकैकश इति वचनं समुदायेन वरणं व्यावर्तयितुम् । इदं वरणं लौकिकं भिन्नमेव । अग्रे पुनर्वृणीत इतिवचनोपादानात् । अत एवेकैकश इति वचनमपि संगतं भवति । अन्यथा समन्त्रकवरणे मन्त्रभेदादेवैतत्स्यार्थस्य सिद्धावेकैकश इतिवचनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । होत्रकवरणे प्रतिप्रस्थात्रादिवरणे च तत्तद्विषयान्नाम्नां तत्तन्मन्त्रेणनिर्देशात्समन्त्रकवरणेन केवलैनेतस्य भेदावरुण इति नाम, एतस्य ब्राह्मणाच्छंसीत्यादेर्मन्त्रेभ्यो ज्ञातुमशक्यत्वेन निर्वाहासंभवादमन्त्रकवरणमावश्यकमेव । इदमप्येतेन ज्ञातं भवति सर्वान्यजमानगृहं प्रति सोमपवाक आनीय तत्राऽऽमन्त्रणं कुर्यादिति । इदं च प्रथमं वरणं सर्वेषां समानमेव । द्वितीयं समन्त्रकं वरणं तु चतुर्णां वरणपक्षे चतुर्णामेव । महर्षिर्वग्यतिरिक्तानां तु पूर्वैरेव वरणेन सिद्धिः । होत्रादीनां द्वितीयं लौकिकवरणं तु मन्त्रसंस्कारार्थमपेक्षत एवेति द्रष्टव्यम् ।

होता भैत्रावरुणोऽच्छावाको प्रावस्तुश्च होतारोऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोभेता चाध्वर्यवो ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोता च ब्रह्माण उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्यश्चोद्गातारः ।

होतार इति भैत्रावरुणाच्छावाकप्रावस्तुस्त्वपि होतृसंज्ञासिद्ध्यर्थं, फलं यैदप्रतिरर्थं द्वितीयो होतृत्यत्र भैत्रावरुणस्य होतृग्रहणेन ग्रहणम् । सर्वेषां समन्त्रकवरणपक्षे प्रावस्तुद्वारेण होतृवरणमन्त्रप्रवृत्तिश्च । अध्वर्यव इति प्रतिप्रस्थातृनेष्टोभेतृत्वपि अध्वर्युसंज्ञासिद्ध्यर्थं, फलं तामध्वर्यव उद्गृह्णन्ति चतुरोऽध्वर्युभ्योमयेदित्यादिषु प्रतिप्रस्थातृनेष्टोभेतृणां ग्रहणम् । प्रतिप्रस्थात्रुनेतृवरणेऽध्वर्युवरणमन्त्रप्रवृत्तिश्च । उद्गातार इति प्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्येभ्योऽपि उद्गातृसंज्ञासिद्ध्यर्थम् । फलं प्राञ्चमुद्गातारो द्योणकलशं प्रावस्वघ्नन्तपक्षोऽसम्पकर्षन्तीत्यादिषु प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रोर्ग्रहणम् । प्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्यवरण उद्गातृमन्त्रप्रवृत्तिश्च । सर्वकर्तव्यताऽपि यदार्थानुष्ठाने गणक्रम एव भवति न मुख्याश्चत्वार आदौ ततोऽर्धिनश्चत्वारस्ततस्तृतीयिनश्चत्वारस्ततः पादिनश्चत्वार इत्येवं क्रमो भवति । होतारोऽध्वर्यवो ब्रह्माण उद्गातार इति संज्ञाचतुष्टयकरणसाधारणं प्रयोगमनं द्रष्टव्यम् । एतेनानुक्रमेणेपत्ताऽप्यवधृता । चमसाध्वर्यूणामृत्त्विकत्वमप्येतेन वारितं भवति । षोडशर्षिभ्यः क इत्याकाङ्क्षाऽप्येतेन पूर्यते । तृतीयाध्याये सप्तमे पादे जेमिनिरपि नियमस्तु दक्षिणामिः श्रुतिसंयोगादिति । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददात्यग्नीध्रे

ददाति ब्रह्मणे ददातीत्येवं दक्षिणाभिः सहाऽऽज्ञानेऽग्नीष ऋत्विजे ददाति ब्रह्मण
 ऋत्विज इत्यादिपर्यवसानारसामानाधिकरण्यलक्षणो य ऋत्विक्शब्दरूपश्रुतिसंयोगस्त-
 स्मादग्नीत्प्रमृतीनामेव ऋत्विक्त्वमिति नियमः स्यादिति सूत्रार्थः ।

सदस्यः सप्तदशः ।

सप्तदशवचनमेतस्यापि होत्रादिवन्मुख्यमेव ऋत्विक्त्वं न तु यमसाध्यर्प्यवन्मुख्यत्विक्त्वा-
 भाव इति प्रदर्शनार्थम् । समन्त्रकवरणविधायके सूत्र उद्गातृवरणोत्तरं सदस्यवरणस्य
 विहितत्वात्तत्क्रमेणैव वरणे न तु षोडशत्विग्वरणोत्तरम् । सदस्यं महर्त्विजं पञ्चमं
 कौषीतकिनः समामनन्तीति मरद्वाजः । ब्राह्मणानां पेषानृत्विजः सप्तदशैकैकशो वृणीत
 इत्येतावतैव सदस्यसंग्रहे सिद्धे पृथक्सूत्रकरणमनित्यस्यमेतस्य ज्ञापयितुम् । उक्तं
 चैतदापस्तम्बाश्वलायनाभ्याम्—सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्तीति । सद-
 स्यप्रयोजनमाहुस्तत्रैव स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति । उपद्रष्टृत्वं साध्वसाध्वनुसंधा-
 तृत्वम् । आश्वलायनः सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्तीत्युक्तवैतस्मिन्ने
 प्रमाणीभूतां श्रुतिमुदानहार तदुक्तमृग्यां यमत्विजो बहुधा कल्पयन्त इति ।
 सदस्यसत्त्वे स्वशाखायामप्यस्ति छिन्नं सदस्या अतवोऽभवमिति । अत्र बहुवचनमृतु-
 बहुरूपानुसारेण । बीजायनोक्तं सदस्यवतुष्टं तु नाभिमतमाचार्यस्य । सदस्यः सप्तदशः
 सप्तदस्यस्यैकैकस्यैव प्रदर्शनात्, ध्रुवगोपनार्थं राजपुत्रस्य स्वतन्त्रतया विधानाद्विज्ञात् ।

अथर्त्विजो वृणीते ।

मन्त्रैरिति शेषः । अथशब्दः सर्वर्त्विग्यौक्तिकवरणानन्तर्यार्थः । तेन होतृलौकिकं
 वरणं कृत्वा तस्यैव समन्त्रकं वरणमनन्तरमेव कर्तव्यम् । एवमप्यर्वादीनामित्येवंरूपः
 पदार्थानुसमयोऽत्र न भवति किंतु काण्डानुसमय एवेति सिद्धं भवति । मुख्यत्वद्योत-
 नार्थश्च । तेन पितृभूतमनुष्यभूतर्त्विक्त्वमपि प्रतिश्रुतं समन्त्रकं वरणं भवत्येव मन्त्रसं-
 स्कारछायाभ्यपि सिद्धं भवति । मनुष्यभूतपितृभूतदेवभूतत्वभेदेन त्रैविध्यमृत्विजां
 शाठ्यावनिनोक्तम्—स्वेनैव कर्मणि कर्मणि वृता ये ते मनुष्यभूताः पित्रादिभिर्वृतास्त एव
 स्वेनैवाह्नीकृता ये ते पितृभूताः स्वेनैव यावज्जीवकर्मार्थं वृता ये ते देवभूता इति ।
 एवं स्वरूपमपि तेनैवोक्तम् । अत्रर्त्विक्शब्दो गौणमुख्यसाधारण एवेत्यवश्यं स्वीकर्त-
 व्यम् । अन्यथा तेषां अनर्थ्याभावः समन्त्रकवरणानुपपत्तिश्च स्यात् । मुख्यमृत्विक्त्वं तु
 षोडशसप्तदशान्यतरसंख्योपादानस्य विरुद्धत्वापत्तेर्नाह्नीकर्तुं शक्यमित्युक्तमेव प्राक् ।
 पूर्ववरणं लौकिकम् । इदं समन्त्रकं मन्त्रजन्यादृष्टसंस्कारसिद्ध्यर्थम् । लौकिकस-
 मन्त्रकवरणयोः क्रमस्तु मित्रो मित्र एव । होता भैत्रावरुणोऽच्छावाको प्रावस्तुदि-
 त्यारम्य सदस्यः सप्तदश इत्यन्तेन सूत्रेणोक्तो लौकिके वरणे क्रमः । मन्त्रक्रमानुरो-
 धेन समन्त्रकवरणे क्रम इति द्रष्टव्यम् ।

अग्निर्देवो दैव्यो होता स मे होताऽस्त्वित्युपाशु दैव्यः
होतारं वृणीतेऽसौ मानुषस्तः होतारं वृण इत्युच्चैर्मानुषम् ।

दैव्यं देवसंवन्धिनं, मानुषं मनुष्यसंवन्धिनम् । असाविति यः शब्दस्तस्य स्थाने
होतुः पित्रादिभिर्व्यवहाराय नाम कृतं तद्गृह्णाति । तच्च शर्मान्तं शर्मान्तं ब्राह्मण-
स्येति बौधायनोक्तेः शर्मान्तं ब्राह्मणस्य येन व्यवह्रियत इति वासिष्ठसूत्राच्च । येन
व्यवह्रियत इति नाक्षत्रादिनाम्नां शर्मान्तताया व्यावृत्त्यर्थम् । वरणं नाम संमानना-
पर्यन्तपूर्वकं स्वकर्तव्यकर्मणि आर्त्विज्यकरणानुकूलप्रवृत्तिसंपादनं, तत्र समन्त्रकत्वं
संस्कारविशेषार्थम् । अग्निर्देवो दैव्यो होता स मे होताऽस्त्विति दैव्यहोतृवरणमन्त्रः ।
असौ मानुषस्तः होतारं वृण इति मानुषहोतृवरणमन्त्रः । लिङ्गादेव दैव्यहोतृवरणा-
र्थत्वे पूर्वमन्त्रस्य सेत्स्यति सति पुनर्वचनं हेतुप्रदर्शनार्थं यतो दैव्यो हाताऽत उपाशु
वृणीत इति । एवमुच्चैर्मानुषमित्यत्रापि । यद्यप्युपाशुशब्दस्य दैव्यहोतृवरणेऽन्वयः
प्रतीयते तथाऽपि उपाशुशब्दस्य स्वरपरत्वात्तस्य च मन्त्रधर्मत्वाद्वरणरूपक्रियाया-
मन्वयासंभवेन वरणरूपक्रियाकरणीभूते मन्त्रेऽन्वयो ज्ञेयः । तथा चैवं वाक्यं भवति
अग्निर्देव इति मन्त्रमुपाशुक्त्वा दैव्यं होतारं वृणीत इति । एवमुत्तरत्रापि ।

एवमितरेषूपोशु दैव्यं वृणीत उच्चैर्मानुषम् ।

एवमितरेष्वित्येतावतैव दैव्यमानुषवरणसिद्धौ दैव्यं वृणीते मानुषमिति पुनर्वचनं
दर्शपूर्णमासादिष्वमन्त्रकवरणेऽयमेव दैव्योऽग्निर्होता मानुषश्चेत्यभिधानपूर्वकत्वमाव-
श्यकमिति ज्ञापनार्थम् । एवमितरेषु दैव्यं वृणीते मानुषं चेत्येतावत्युच्यमान उपाशु-
त्वोच्चैर्द्वयोर्निवृत्तिः स्यात्तां वारयितुं तयोर्वचनम् । इतरेषु अध्वर्यादिषु ऋत्विक्षु ।

आदित्यो देवो दैव्योऽध्वर्युः स मेऽध्वर्युरस्त्वसौ मानुषस्तम-
ध्वर्युं वृण इत्यध्वर्युं चन्द्रमा देवो दैव्यो ब्रह्मा स मे ब्रह्माऽ-
स्त्वसौ मानुषस्तं ब्रह्माणं वृण इति ब्रह्माणं पर्जन्यो देवो
दैव्य उद्गाता स मे उद्गाताऽस्त्वसौ मानुषस्तमुद्गातारं वृण
इत्युद्गातारमाकाशो देवो दैव्यः सदस्यः स मे सदस्योऽ-
स्त्वसौ मानुषस्तः सदस्यं वृण इति सदस्यमापो देवीर्दैव्या
होत्राश्चसिन्यस्ता मे होत्राश्चसिन्यः सन्त्वमी मानुषास्ता-
न्होत्राश्चसिनीर्वृण इति होत्रकान्त्रिमयो देवा दैव्याश्च-
मसाध्वर्यवस्ते मे चमसाध्वर्यवः सन्त्वमी मानुषास्तान्-
चमसाध्वर्युंवृण इति चमसाध्वर्यन् ॥ १ ॥

मन्त्रेषु तं वृण इति परोक्षनिर्देशाल्लिङ्गाद्वरणं किंचिद्धारकं न साक्षादिति गम्यते । न
चोपस्थितत्वात्सोमप्रवाक एवेत्यभिप्रायेण भाष्यकारेण तदनुयायिभिः प्रयोगकारैश्च

सोमप्रवाकद्वारा वरणमुक्तं तद्दानवाचनाम्बारम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमान प्रतीया-
दितिकात्यायनसूत्रविरोधानुपेक्ष्यम् । नचैवं मन्त्रगतस्तच्छब्देन परोक्षनिर्देशोऽसंगतः
स्यादिति वाच्यम् । तच्छब्देन दैव्यं होतारमग्निं परामृश्य युष्मच्छब्दार्थं मनस्यनुसंधाय
तच्छब्दार्थयुष्मच्छब्दार्थयोरभेदेन तं दैव्यं होतारमग्निं त्वामेवाहं वृण इत्येतादृशा-
र्थसिद्धावसंगतत्वरपरिहारसंभवात् । एवं च कात्यायनसूत्रविरोधः परित्यक्तो भवति ।
अदःशब्दस्तु तत्तन्नामग्रहणार्थं प्रयुक्तः । विहितं चासाविधिं नाम गृह्णातीत्यावेदन-
प्रकरणस्थेन सूत्रेणादःशब्दस्थाने नामग्रहणम् । होत्रध्वर्युर्व्रह्मोद्गातृशब्दार्थः प्रागेव
वर्शितः । सदसि भवः सदस्यः । अत्र भवनं सत्ता विद्यमानत्वमिति यावत् । योगरूढं
पदम् । दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः । अनेन सदस्यशब्देन सदस्येवैतस्योपवेशनमिति बोध्यते ।
अथ वा सदसि साधुस्तस्यै हितो वा सदस्य इति । सदःशब्देनात्र सदोमण्डपव-
त्कृत्स्नं कर्म लक्ष्यते । तद्रूपं वा साधुत्वं हितत्वं वा द्रष्टव्यम् । होत्रं हवनसाधनं
वपदकारस्तमा उच्यैः शंसन्ति वदन्तीति होत्राशंसिनः । नच होतरि स्वयं निषद्य
यजत इत्यस्मिन्पक्षे यजमानाध्वर्योश्चातिप्रसङ्गः । होत्रकवरण एव होत्राशंसिवरणम-
न्त्रस्योक्तत्वेन मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसो पोता नेष्टाऽच्छ वाक आग्नीध्रश्च होत्रका
इत्यनेन मैत्रावरुणादिषु पट्वेव होत्रकशब्दप्रवृत्तेर्देशितत्वेन होतरि यजमानाध्वर्यो-
श्चातिप्रसङ्गाभावात् । तथा च होतृयजमानाध्वर्यूणां न होत्राशंसिशब्देन ग्रहणम् ।
एतेन होतृयजमानाध्वर्यूणां स्वस्वमन्त्रेण घृतस्वेऽपि होत्राशंसिच्छिन्नकमन्त्रसं-
स्कारसिद्ध्यर्थं पुनर्वरणमिति शङ्काऽपि निरस्ता भवति । अमी इतिशब्दोऽदः-
शब्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । अमी इत्येतस्य शब्दस्य स्थाने समासेन प्रथमाब-
हुवचनेन शर्मान्तानि नामानि षण्णा होत्रकक्रमेण गृहीत्वा मानुषास्तान्होत्राशंसि-
नीर्वृण इति वृणुयात् । यथा केशवशर्मनारायणशर्ममाधवशर्मगोविन्दशर्मविष्णुशर्म-
कृष्णशर्माणो मानुषास्तान्होत्राशंसिनीर्वृण इति । सर्वान्ते वा शर्मशब्दः सकृदेव ।
मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसो पोता नेष्टाऽच्छ वाक आग्नीध्र इत्येवं क्रमोऽत्रानुसंधातव्यः ।
एवं च (व) इतिबहुवचनान्तो युष्मदर्थश्च । एव चमसाध्वर्युवरणमन्त्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।
अत्रापि होत्रध्वर्युर्व्रह्मोद्गातृयजमानसदस्यमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टच्छावाकाग्नीध्रा
इत्येव चमसाध्वर्युवरणे क्रमो ग्राह्यः । चमससन्निवर्णोऽध्वर्यवश्चमसाध्वर्यवः । धार्यधार-
कमावरूपोऽत्र संबन्धः । तच्च धारण होमाद्यर्थम् । प्रतिप्रस्थात्रादीनां तु तत्तन्मुख्यात्वि-
ध्यन्त्रेण । तत्र प्रतिप्रस्थातुरध्वर्युमन्त्रेण, प्रस्तोतुरद्गातृमन्त्रेण, प्रातिहर्तुरुद्गातृमन्त्रेण, प्राव-
स्तोतुर्होतृमन्त्रेण, उज्जेतुरध्वर्युमन्त्रेण, सुगृह्यण्यस्योद्गातृमन्त्रेणेति । प्रतिप्रस्थात्रादीनामध्व-
र्यादिशब्दैरेव वरणम् । नच प्रतिप्रस्थात्रादिपरिज्ञानार्थमध्वर्यादिशब्दोत्तरं प्रतिप्रस्था-
त्रादिशब्दप्रयोगोऽप्यस्त्विति वाच्यम् । प्रतिप्रस्थात्रादिपरिज्ञानस्य लौकिकवरणेनेव
जातत्वेन मन्त्रस्वरूपविषयकाधिकशब्दप्रयोगस्याप्रयोजकत्वात् । होत्रकवरणानन्तरं

प्रतिप्रस्थात्रादीनां वरणम् । ततश्चमसाध्वर्युणां, गौणचमसाध्वर्युत्विगपेक्षया प्रति-
 प्रस्थात्रादीनां मुरुषात्स्वित्वेन तेषामेव पूर्ववरणस्य युक्तत्वात् । राक्षः पूजनानन्तर-
 मृत्विमां निमज्जरार्थं सोमप्रवाकोऽवश्यं वरणीयः । सोममृत्विगम्य आर्त्विजप्रवृ-
 त्त्यनुकूलव्यापारं निश्चेतुं यत्कीति सोमप्रवाकः । एतस्मादेव नाम्नः सोमप्रवाकप्रयोजन-
 मवगतं भवति । साध्वरेण्यभरथाः सैर्क्षरिद्वयः । ससोमप्रवाका विधापन्तीति
 लिङ्गमपि सोमप्रवाकसत्त्वे । छाट्यायनद्राक्षायणपरद्राक्षायणैर्नित्यमेवास्मात्स्थास्ति ।
 अतः सोमप्रवाक आर्त्विजामामज्जरार्थमवश्यं वरणीयः । स च तूष्णीमेव मन्त्रानुपदे-
 शात् । तस्य गन्धादिभिः पूजनं तस्मै यथांशं दक्षिणादानं च । दक्षिणाकाष्ठे वा
 दक्षिणादानम् । सोमप्रवाकवरणादिप्रयोग इत्यम्—राजपूजनानन्तरमस्मिन्कृती एवं
 सोमप्रवाको भवेति वृत्त्वा यादमिति तेनोक्ते तं गन्धवस्त्रादिभिः संपूज्य सोमप्रवाकाऽऽ-
 र्वेवेभ्य आर्त्विग्यः सोमं प्रब्रूहीति यजमानस्तमाह । यजमानमहितः सोमप्रवाकस्तं
 तं यथोक्तगुणमुपेत्य सर्वान्यजमानगृहं प्रत्यानीय तत्राऽऽमज्जरणं कुर्यात् । तत्राऽऽम-
 ज्जरवाक्यमित्यम्—अमुकशर्मणः सोमो भविष्यति तत्रभवता हौत्रं कर्तव्यमाचर्वयं
 कर्तव्यं ब्रह्मरवं कर्तव्यमौद्गात्रं कर्तव्यं प्रशास्त्रियं प्रतिप्रस्थात्रं ब्राह्मणाच्छंसीयं प्रास्तो-
 त्रमच्छावाकीयं नेष्ट्रीयमाग्नीध्रीयं प्रातिहर्षं ग्रावस्तुतीयमौमेत्रं पोत्रीयं सौब्रह्मण्यं कर्त-
 व्यमिति सदस्यपक्षे सादस्यमिति । होत्राभ्यश्छ इत्यस्मिन्सूत्रे होत्राशब्देन होत्रका
 एव गृह्यन्ते । तथा च प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकाग्नीध्रेभ्य एव च्छप्रत्ययो
 न प्रतिप्रस्थातृप्रास्तोतृप्रातिहर्षभेत्सुब्रह्मण्येभ्यः । ग्रावस्तुच्छब्दात्तु वृद्धाच्छ इत्यनेन
 च्छप्रत्ययः । ब्रह्मशब्दात्तु ब्रह्मणस्त्व इति सूत्रेण स्वप्रत्ययः । होत्रध्वर्युह्रातृशब्देभ्यस्तु
 सामान्यतोऽणोवेति द्रष्टव्यम् । तत्र को यज्ञः क आर्त्विजः का दक्षिणेत्येकः प्रश्नप्रकार
 आपस्तम्बाश्रयायनाद्युक्तः । प्रत्युत्तरवाक्येष्वश्रयायनेन विशेष उक्तः कस्याणैः सह
 संप्रयोग इति । कस्याणोऽमुको यज्ञः कस्याणा अमुकशर्मदिय आर्त्विजः कस्याण्यो
 गावो दक्षिणेति । अन्यः प्रश्नप्रकार आपस्तम्बेनोक्तः—तं पृच्छति क आर्त्विजः के
 यानयन्ति कश्चिन्नाहीनः कश्चिन्न न्यस्तमार्त्विज्यं कश्चित्कस्याण्यो दक्षिणा इति च्छन्दो-
 गब्राह्मणं भवतीति । अत्र विकल्पं सूचयितुं छन्दोगब्राह्मणग्रहणम् । आर्त्विजपरीक्षा
 तावत्पतितयानित्वादि यजमानदोषशङ्कानिरासार्था । वर्तमानत्विजपरीक्षाऽपि संभक्षणान-
 र्हेत्वशङ्कानिरासार्था । अहीनदक्षिणापरीक्षा तु अल्पदक्षिणे क्रतावहोने च यानननिषेधा-
 देव । यथोक्तमाश्रयायनेन न्यस्तमार्त्विज्यमकार्यमहीनस्य नीचदक्षिणस्येति । अप्रश्न-
 सेऽपि परीक्षाऽऽवश्यक्येव । आर्त्विग्याकरणे प्रत्याख्यानप्रकार उक्तो छाट्यायन-
 द्राक्षायणार्थं सोमप्रवाकमकरिष्यजमः सोमाय राज्ञ इति प्रत्याचक्षीत महन्नेऽवोच

इति करिष्यन्प्रतिमश्रयेतेति । मारद्वाजमतास्त्वयाजविष्यतोऽपि जपो नित्यः । पशुपालः
 प्रेप्या घाता शमिता भुवगोपो दोग्वा सोमविक्रयो हविष्येपणार्थेका खो, अग्नीधोमी-
 यार्थेयमावर्हिन्यनार्थे द्वे, प्रसर्पका उपगतातारश्चेत्यत्रैवोपकरणमित्युक्त्वाः । आलब्धव्यानां
 पशूनां दक्षिणार्थगवादिप्राणिद्रव्याणां दोहार्थानां गवां राजवहनार्थानिदुहोश्च संरक्षण-
 कर्ता पशुपालः । वैद्योऽयम् । तद्वृत्तित्वात् । प्रेप्याः प्रेषार्थकर्तारः सनीहारादयो
 व्रतप्रदातारः परिकर्मिणश्च । सर्गिं याव्वालब्धं घनं तद्ये हरन्ति ते सनीहाराः । एतेन
 ज्ञायते पूर्वमेव कृतवर्थं द्रव्यं याचितं भवति । ब्राह्मणाः सन्निधा वैद्यो वेते । सनी-
 हारविषये विशेष उक्त्वा द्वेघे बौधायनेन—अथ सनीहारान्प्रहिणोतीत्यन्यत्रोपशूद्रयो-
 रिति बौधायनोऽन्यत्रोपशूद्रैरिति शास्त्रीकिः सर्वान्यज्ञसिद्धय इत्यौपमन्यव इति । घाता
 यज्ञसामग्रीरसको ब्राह्मणः सन्निधो वैद्यः शूद्रो वा । शमिता पशुसंज्ञपनकर्ता । स च
 ब्राह्मणः शूद्रो वा । बाहुं शमित्रे तं स ब्राह्मणाय ददाति यद्यब्राह्मणो भवतीतिसूत्रात् ।
 बाहुं शमित्रे यजमानो ददाति । तं बाहुं स शमिता ब्राह्मणाय ददाति यदि स्वयम-
 ब्राह्मणो भवतीति सूत्रार्थः । एतस्मादेव छिद्वाहृतिव्यतिरिक्त एवायम् । पराकावर्त-
 तेऽध्वर्युः पशोः संज्ञाप्यमानादिति वचनादध्वर्योरयामपट्यादध्वर्युपुरुषाणां मध्य एकस्य
 द्वयोः सर्वेषां वा कार्यनुसारेण पशुसंज्ञपनकर्तृत्वम् । तत्रैकश्रेष्ठप्रतिप्रस्थातैव संनि-
 हितत्वाद्वा चेत्प्रतिप्रस्थातृनेष्टारौ जयश्चेदुभेता चेति द्रष्टव्यमिति नैमिनिमतम् ।
 तथा च तृतीयाध्याये सप्तमे पादे तस्मिन्ने शमिता च शब्दभेदात् । शमयति पशुं
 हिनस्तीति शमितृशब्दार्थः । अत्र यद्यपि शामित्रस्याऽऽध्वर्यवसमाख्यानादध्वर्योरैव
 शमितृत्वं युक्तं तथाऽपि संज्ञाप्यमानापशोरध्वर्योः पराकावृत्तिवचनेन तस्य शमितृत्वा-
 नुपपत्तेस्तत्प्रत्यासक्तः प्रतिप्रस्थात्रादिः कश्चिच्छमिता भवतीति । नचैवं ह्योम चार्थ-
 वैकर्तनं च शमितृस्तद्ब्राह्मणाय दद्याद्यद्यब्राह्मणः स्यादितिवचनविरोध इति वाच्यम् ।
 यदि यजमानोऽब्राह्मणः सन्निधादिः स्यादित्यर्थकरणेन विरोधामावात् । नचैवं शामित्रं
 चैव विप्राणामितिनिषेधकत्रैवर्गिकः शमितेति कुलाढः शमितेतिविधायकवचनद्वयवि-
 रोध इति वाच्यम् । एतासां स्मृतीनामध्वर्युपुरुषासंभव एव प्रवृत्तिसंभवेन विरोधपरि-
 हारस्य कर्तुं शक्यत्वात् । तत्र प्रारब्धजः शमिता भुवगोपो दोग्वा सोमविक्रयोति
 सूत्रकृतैव प्रदाशितास्तेषामुपकरणं सिद्धमेव । आपस्तम्बपरद्वाजादिमिरुपगातृणामप्यु-
 क्तत्वात्तेषामप्युपकरणं सिद्धमेव । इतरेषां तूपकरणे याज्ञिकमतेऽपि न नियम इति
 द्रष्टव्यम् । भुवगोपस्तु मीमांसकमतेऽपि राजपुत्रो गोपायतीतिवचनादन्य एव । एवं
 च तस्योपकरणं नियतम् । शमितृस्तु याज्ञिकमत उपकरणं न मीमांसकमते । विहि-
 तत्वाद्दोग्गुरपि उपकरणम् । सोमविक्रयिणः कर्मान्तःपातित्वात्तस्य सर्वमतेऽन्यत्वा-
 चोपकरणम् । पशुपालादीनामुपकरणे विकल्पगात् (?) शमितृरध्वर्यादिवदुपपत्ते-
 रमावाहुत्वात्किञ्चिदप्युक्तं तत्रैववचनामावादिति । नहि संज्ञामात्रं भेदकं किंतूपत्तौ श्रुता ।

नचेयं संज्ञोत्पत्तौ श्रूयते वरणाभावेन शमितुरध्वर्यादिवदुत्पत्तेरमावात्तस्मान्न केवलसं-
ज्ञाऽप्र भेदिकेति भावः । सूत्रार्थस्तु शमिता चर्त्विगम्यो मिधः शमितेति शब्दमेवास्म-
करणाद्वा । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । प्रकरणमाध्वर्यवप्रकरणे शमिता पशुकण्ठे
निगृह्णातीति । उत्पत्त्यसंयोगं च ब्राह्मणामावे । कञौ तु शामित्रं चैव विप्राणामिति
शामित्रकर्मकरणनिषेधाच्छूद्र एव । भुवमहसंरक्षणकर्ता भुवगोपः । स च रानपुत्र
इति सूत्रकारेण प्रागेवोक्तम् । अतः क्षत्रियो दोग्या प्रतप्रवर्गार्थं दोहनकर्ता । स
च ब्राह्मणः शूद्रो वा । अग्निहोत्रमेव न दृष्ट्वाच्छूद्र इत्यग्निहोत्रसंबन्धिदोहन एव
शूद्रनिषेधादभ्यश्रानियमः । अयं च शूद्रो गोप एव । स्मृतौ सच्छूद्री गोपनापिताविति
तस्य सामान्यतः समीचीनत्वोक्तेस्तद्वृत्तित्वाच्च । ब्राह्मणो दोहकर्ता चेतसमीचीनत-
रमेव । सोमविक्रयी कौत्सः शूद्रो वेति सूत्रकारेण प्रागुक्तमेव । सोमविक्रयणं तथेति
कञौ सोमविक्रयस्यापि निषेधाच्छूद्र एवेदानीम् । अयं च ऋत्विग्यतिरिक्त
एवेत्युक्तमेव प्राक् । हविष्येणार्थं स्त्री ब्राह्मणी दासी वा । अग्नीषोमीया-
र्थेधमवहनार्थाऽग्नीषोमीयार्थवर्हिर्वहनार्था च रूपेव ब्राह्मणी । प्रसर्पन्तीति प्रस-
र्पका यज्ञेऽर्थमंशये निर्णायकाः । एते ब्राह्मणा एव दक्षिणाप्रतिग्रहीतृत्वात् ।
तेषामुपवेशनस्थानं तु यावत्पर्यन्तं प्राग्वंशे कर्म तावत्पर्यन्तं प्राग्वंश एव । अग्निप्रण-
यनं प्रभृति तत्तत्समीपप्रदेश एव । यत्र यज्ञे शिष्टा विद्वांस उपविशन्ति सैव यज्ञसभे-
स्युच्यते । तदुक्तं राजधर्मेषु—

सभास्तु तिष्ठो विज्ञेया धर्मग्यैका च कर्मणः ।

तथा राजसभेत्येता विद्वद्भिः पारिकीर्तिताः ॥ इति ।

धर्मशब्देन व्यवहारः प्रायश्चित्तं बोध्यते । तदर्थं या कल्पिता शाला सा धर्मस्य
सभा । इयमेका सभा । च परं कर्मार्थं यज्ञादिकर्मार्थं या शाला सा कर्मसभेत्युच्यते । इयं
द्वितीया । राजा यत्र विप्रैः परिचारकैर्मठादिभिश्च सहित उपविशति सा शाला राज-
सभेत्युच्यते । इयं तृतीया सभा । एतास्तिष्ठः सभा विद्वद्भिर्ऋषिभिः पारिकीर्तिताः
कथिता इत्यर्थः । सभासंस्कारोक्ता बृहस्पतिना—

लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशो सभा ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—यत्र धर्मं विनिर्णेतुं विद्वांसश्चतुरादयः ।

उपविष्टा भवेयुश्चेत्तदा ज्ञेया सभेति सा ॥ इति ।

यज्ञार्थशालोपविष्टा विद्वांसः शिष्टा ब्राह्मणा अत्र प्रसर्पकशब्देनोच्यन्ते । ते च त्रिप्रभृ-
तय इति द्रष्टव्यम् । यज्ञमारम्भाऽऽन्तं शालाया नियमेनैतैरुपवेशनं कर्तव्यं कर्मसाधना-

धम् । उपमातार ऋत्विजा मध्ये ये केचन पडवराध्या इत्युक्तमेव प्राक् । अहोरात्रे पशु-
 पार्ष्णी, मूर्ताः प्रेष्या अमवन्, मृत्युस्तदमवद्भाता, शमितोग्रो विशां पनि', ध्रुवगोपः
 सहोऽमवत्, आकूतिरापिनद्भवि', इधम् ह लुचैम्य उग्रे तृष्णा चावहतामृमे इति
 विश्वसृजामयनेऽनुक्रमणास्त्रिङ्गादेतेषा कल्पनमत्रैव । न चाऽऽर्तवा उपमातार इति छिङ्गा-
 देतेषामपि भिन्नत्वेनोपकल्पनमस्तिवि वाच्यम् । तेषा सर्वमन ऋत्विगभेदेत्यैव सिद्ध-
 स्वेनोपकल्पनासम्भवात् । गोमासकमत आर्नवा उपमातार इत्यस्या अर्धवादत्वेन वज्र-
 हस्तः पुरंदर इत्यादिवत्स्वार्थे प्रामाण्याभावाच्चोपमातृणा भिन्नत्व कल्पयितुं शक्नोति ।
 धार्मिकमते स्वार्थप्रामाण्यसत्त्वेऽपि वचनादभेद इति द्रष्टव्यम् । यजमानस्यार्त्विजां च
 यावत्कर्म व्रतं भवति । तदुक्तं बौधायनप्रायश्चित्तसूत्रे—सर्वत्र यजमानस्यार्त्विजां च
 यावत्कर्म व्रतमुपदिशन्तीति । तच्चोक्तमाश्रयायनेन—न मासमश्रोयुर्न स्त्रियमुपेयुः
 क्रतोरपवर्गादिति । ऋत्विगपेक्षं बहुवचनम् । अन्योऽपि विशेषनिषेधो बौधायनप्राय-
 श्चित्तसूत्रे—नर्त्विजामार्त्विजयमन्यत्र विद्यते न महर्त्विजा समाप्तो न सर्वत्र यजमा-
 नस्याऽऽर्त्विज्यमन्यत्र सत्रादिति । यो हेता सोऽध्वर्युरित्ययं समाप्तः कुण्डपायिनाम-
 यने विहितः । स तस्य सप्रस्थात्तत्रैव नान्यग्राहीनैकाहादी । एवं यजमानस्याऽऽर्त्वि-
 ज्यमपीति । ऋत्विजा मधुपर्केण पूजा कार्या । तत्र विश्वामित्रः—

संपूज्य मधुपर्केण ऋत्विजं कर्म कारयेत् ।

असंपूज्य कारयेच्छेत्किंस्त्रिवेपेण स युज्यते ॥ इति ।

मधुपर्काहो धर्मसूत्रे—गोमधुपर्काहो वेदाध्याय्याचार्य ऋत्विक्स्नातकः श्वशुरो
 राजा वा धर्मयुक्त इति । गौश्व मधुपर्कश्च गोमधुपर्को साम्यामहो योग्य इत्यर्थः ।
 एतादृशे समासे मधुपर्कान्तर्गतगोरपेक्षयाऽधिका गौर्दया भवति । वेदाध्यायीत्याचा-
 र्यादिविशेषणम् । यद्याचार्यादयः कृत्स्नवेदाध्यायिनस्तदेव मधुपर्कादधिका गौर्दया
 नान्यदेति । एतेन ज्ञायते वेदैकदेशाध्यायिनोऽप्याचार्यादयः स्युस्तेऽपि केशलेन
 मधुपर्केण पूज्या एतेति । अथवा गवा युक्तो मधुपर्को गोमधुपर्क इत्येष ममासः ।
 अधिकगोदानामावस्तु सुतराम् । अन्यश्च धर्मसूत्रे विशेषः—आचार्यार्त्विजेन
 स्नातकाय श्वशुराय राज्ञ इति । पारितोषसरादुपनिषन्ध्यो गौर्मधुपर्कश्चेतिपूर्वोक्तविशे-
 षणविशिष्टानामाचार्यादीना सवत्सरोत्तरं प्राप्तानामेतेषा गोयुक्तमधुपर्केण पूजा कार्ये-
 त्यर्थः । अनेन सूत्रेणावधिप्रदर्शनं क्रियते । विद्यास्नातकविद्याव्रतस्नातकाभ्यामेव
 गौर्दया न केवलमनस्नातकाय । एतस्मात्सूत्रादिदं ज्ञायते पूर्वसूत्रे धर्मोपदेष्टृत्वादि-
 धर्मसंपत्तिप्रयुक्तो मधुपर्क इति । तत्र धर्मोपदेष्टुर्मधुपर्कं उपनयनोत्तरम्, ऋत्विजो
 वरणोत्तर, स्नातकस्य समावर्तनान्ते, श्वशुरस्य देवकोत्थापनान्ते, राज्ञोऽभिषेकान्ते
 इति द्रष्टव्यम् । प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमिति न्यायात्, ऋत्विजो धृत्वा मधुपर्कमाह-

रोदित्याश्रयायनसूत्रात्, पुनः पुनर्यज्ञ इति चन्द्रोगसूत्रात्, अथैतेऽर्घ्या ऋत्विक्श्व-
शुरपितृव्यमातुलाचार्या राजा स्नातकः प्रियागतोऽतिथिरिति संवत्सरं पर्यागतेभ्य
एतेभ्य एव कुर्याद्विवाहे वरायाथस्विभ्यः कर्मणि कर्मणि ददातीति बौधायनसूत्रात् ।

असंपूज्य कारणेष्टेतिस्त्रिपेण स युज्यते ।

इति विश्वामित्रेण मधुपर्कपूजाया अकरणे दोषश्रवणाच्च प्रतिपन्नम् । संवत्सरोत्तरं
देवभूतपितृभूतानामेवस्विजां कर्मव्यतिरिक्तकाल उपस्थितिः संभवति न मनुष्यभूतानां
कर्मव्यतिरिक्तकाल एतेषामृत्विक्स्थासंभवात् । वैमवापमते होत्रादिषु चतुर्णांस्विज्य-
समावेशात्तद्वशवर्तिनां पुत्रादीनामाशौचपातेऽन्ये तदीया आगमयितव्या इति । ॥
च देवभूतपितृभूतस्विक्पक्षे द्रष्टव्यम् । ऋत्विक्मरणप्रयुक्तमाशौचं याज्ये परस्मृता-
वुक्तं तद्देवभूतपितृभूतविषयकमेव । एवं याज्यमरणप्रयुक्तमाशौचं देवभूतपितृभूतेष्वेव-
स्विषु इति द्रष्टव्यम् । ऋत्विजामाशौचामावो मधुपर्कोत्तरमेव ।

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानात्तु ऋत्विजः ।

पश्चादाशौचे पतिते न भगेदिति निश्चयः ॥ इति ब्राह्मणम् ।

यत्र मधुपर्को नास्ति तत्राऽऽशौचमस्त्येवेति स्वर्पात् । तत्राऽऽधानेष्टिपशुबन्धादौ
मधुपर्को नैव किंतु ज्योतिष्टोमादावेव स इति केचित् । समम्भकवरणस्य ज्योतिष्टो-
मादावेव सत्त्वान्मधुपर्कः, आधानेष्टिपशुबन्धादौ समम्भकवरणामावात्र स इत्येतन्मता-
शयः । सर्वत्रापि मधुपर्क इति केषाचिन्मतम् । समम्भकवरणस्यैव मधुपर्कनिमित्तत्वे
प्रमाणामाव इत्येतन्मताशयः । तुच्छमेतन्मतं समम्भकवरणमेवैव एव मधुपर्क इति प्रद-
र्शयितुमेवस्विजो घृत्वेत्यनुवादकरणात्प्रयोजनान्तरस्य चासंभवात् । महादानादौ मधु-
पर्कस्तु वाचनिकः । वैखानसेनाऽऽधानेऽपि मधुपर्क उक्तः सोऽपि वाचनिक एव ।
किमिव वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिमार इति ।

प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो मगसत्रयोः ।

नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥

इति वचने यद्यपि वरणस्यैवं केवलमाशौचामावहेतुत्वं प्रतिपद्यते तथाऽपि वरणमधु-
पर्कयोः संबद्धत्वाद्धरणशब्देन मधुपर्कोऽपि गृह्यते । नातो गृहीतमधुपर्कस्येति ब्राह्मणे
विरोधः । अयं ऋत्विजामाशौचामावो यावत्कर्म तावदेव ।

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सन्निवृत्तिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविष्टवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते । इति वचनात् ।

प्रारम्भो वरणं यज्ञ इति वचने गृहीतमधुपर्कस्येति वचनेनैकवाक्यत्वात् वरणं सम्प्र-
कमेवेति ज्ञेयम् ।

एतेन—अतयज्ञविवाहेषु आद्ये होमेऽर्चने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥

इति विष्णुवचनबोधितानारम्भहेतुकं सूतकं लौकिकवरणवृत्तानामप्यस्येव । सूतक-
ग्रहणं मृतकोपश्लेषणम् । गृहीतमधुपर्कस्य यजमानास्तु ऋत्विज इत्यत्र त्विवशब्द-
स्तु यजनविशेषनिमित्तक एव ग्राह्यः । तेन न यजमानाध्वर्युभ्यो मधुपर्कः किंतु गन्धा-
दिभिः पूजामात्रम् । यजमानस्यापि यावत्कर्म तावदेवाशौचमावः । ऋत्विजा दीक्षि-
तानां चेत्यनन्तरोदाहृतवाक्यात् ।

न दीक्षिण्याः परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ॥ इति वचनाच्च ।

दीक्षिणी दीक्षणीवा । दीक्षितानामिति बहुवचनं सप्राप्तिप्रायेण । इदमपि प्रारम्भो-
त्तरमेव ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ इति वाक्यात् ।

अत्रापि प्रारम्भशब्दार्थः प्रारम्भो वरणं यज्ञ इति वचनसिद्धवरणारम्भक एव ।
संकल्पोत्तरं वरणात्प्राक्चेत्तदा विराम एव । नान्दीश्राद्धं तु पूर्वकृतमेवैकार्धशतिदिन-
पर्यन्तमुपयोगाय भवति ।

एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः ।

त्रिपदचौष्ठोपनयने नान्दीश्राद्धं विधीयते ॥ इति वचनात् ।

दीक्षितस्य स्वधर्मप्राप्तकर्मकालेऽप्याशौचमाव एव ।

तद्वद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।

ज्ञानं स्वधर्मप्राप्ते यावत्तावत्तस्य न सूतकम् ॥ इति वचनात् ।

सत्रिप्रतिब्रह्मचार्यादिसद्यःशौचवदिति तद्वदित्यस्यार्थः । गृहीता दीक्षा येन स
दीक्षित इति यावत् । दीक्षणीवायागोत्तरं दीक्षितत्वमिति प्रागुक्तमेव । उपवयथा विद्या
त्रिविद्या तामवीते वेद वा स त्रैविद्यो वेदत्रयाध्यायी तत्प्रतिपाद्यकर्मत्रयज्ञानवान्वा ।
एतादृशो यजमानो भवेत्तस्य महामखेऽग्निष्टोमादिरूपेऽवधुमज्ञानं यावत्पर्यन्तं न
निवृत्तं तावत्पर्यन्तं तस्य यागकर्तुर्न सूतकमित्यर्थः । तद्वदित्यनेन सद्यःशौचमति-
दिश्यते । तेनाकर्मकालेऽप्याशौचमावः सिध्यति । गृहीतदीक्षस्त्वस्यावधुमज्ञानकर्तृ-
त्वस्य च चातुर्मास्यसौत्रामण्यादावपि सत्त्वादतिव्याप्तिः स्यात्तां वारयितुं महामख
इति । गृहीतदीक्षस्येत्यनेन पूर्वावधिः प्रदर्श्यते । तेनैतन्मध्य एवाकर्मकालेऽपि
आशौचमावो भवेनाभ्यां पूर्वम् । ननु गृहीतदीक्षस्येतेतावदेवास्तु चातुर्मास्यसौत्रा-

मण्यादिषु दीक्षाया एवाभावेनापि प्रसङ्गवारणसंभवान्महामस्त इति विशेषणं व्यर्थ-
मिति चेन्न । दीक्षधातोरनेकार्थकत्वेनेज्यारूपधात्वर्थस्य तत्रापि सत्त्वेन तद्वारणार्थं
महामस्त इत्येतस्याऽऽवश्यकत्वात् । त्रैविध्यस्येत्यनेन विशेषणेन केवलं श्रद्धाधानस्य
महामस्तेऽपि अकर्मकाळे दीक्षितस्यापि अवपृथात्प्रागाशौचमस्त्येव । तथा चाशौचनि-
मित्तकं स्नानं कर्मास्मात्प्राक्कृत्वाऽङ्गत्वेन धृतवस्त्रजातं शुष्कं कृत्वा मस्य धृत्वा
कर्माऽऽरभेत । कर्मसमाप्त्युत्तरं पुनराशौची भवेत् । एवं प्रतिकर्मारम्भं स्नानं भवति ।
धारणाशक्ततायां स्नानोत्तरं वस्त्रमेखलाकृष्णाग्निनादीनि प्रक्षाल्य यावत्पर्यन्तं दीक्षार्थं
वस्त्रं शुष्कं भवति तावदन्यत्परिधाय शुष्के तस्मिन्दीक्षाऽसि तनूरसि सोमस्य तनूरसीति
मन्त्रैः परिधाय सूर्यस्य वासोऽसि नीषिरिति नीविमनुपरिकल्प्य नवनीताभ्यङ्गनं
कृत्वाऽसिणी अङ्गत्वा प्रक्षालितया तथैव मेखलया परिष्कार्य कृते प्राप्तमग्निं कर्म
करोति । एवं पत्न्या अपि । एवं यावदाशौचनिवृत्तिः । एतच्छान्दयानुपपत्त्या कल्प्यते ।
एतादृशकल्पनायां त्रैविध्यग्रहणमेव गमकम् । अन्यथैतस्य निरर्थकत्वापत्तेः ।

अपि वा होतारमध्वर्युं ब्रह्माणमुद्गातारं चैतानेव वृणीते ।

अपि वा मुख्यानेव चतुरो वृणीत इत्येतावतैव होत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातृलामे चतुर्णां
ग्रहणमाश्रयायनोक्तब्रह्मपूर्वकत्वं चतुरः सर्वान्वा चतुरो वृणानो महर्षिजो वृणीतेऽध्वर्युं
ब्रह्माणं होतारमुद्गातारमितीतिभारद्वाजोक्ताध्वर्युपूर्वकत्वं च व्यावर्तयितुम् । तेनाऽऽम-
न्त्रणप्रकारादिकं तदुक्तं सर्वमुपसंहार्यमेवेति । एतच्छब्दश्चकारेण मुरुपत्वात्सदस्य-
स्यापि संग्रहः शङ्कितः स्यात्तद्यावर्तनाय । एवकार इतरेषां समन्त्रकवरणव्यवच्छे-
दार्थः । अमन्त्रकं वरणं त्वेतेषामपि भवति । चतुर्णां समन्त्रकवरणपक्षे चतुर्णामेव
मधुपर्कपूजा, इतरेषां तु वस्त्रालंकारगन्धादिभिः पूजनमात्रमिति ज्ञेयम् ।

अर्थं सन्नियं देवयजनं याचेते ।

याजमानं व्याख्यास्याम इत्यधिकाराद्यजमान एव सर्वत्र कर्ता । अथशब्दे नित्य-
त्वार्थः । तेन विद्यमानेऽपि देवयजनदेशे याचनं नित्यमिति सिद्धं भवति । आपस्त-
म्बेन तद्वतो राज्ञोऽपि याच्नावचनात् । एवं प्रतिग्रहरहितस्य सन्नियस्य वैश्यस्य चापि
याच्ना नित्या । देवयजनयाचने मन्त्रमाहाऽऽपस्तम्बः—देव वरुण देवयजनं मे
देहीति यजमानो राजानं याचेदिति ।

स चेद्ददाति देवयजनवान्भूया इत्येनमाह न चेद्य-

ददं देवयजनं वेद तस्मिन्स्त्वा वुश्वाभीत्येवमाह ।

चेद्यदीत्यर्थः । एनं ददातारम् । न चेदित्यनन्तरं ददातीत्यनुपपन्नः । यदि न
ददातीत्येवापठदापस्तम्बः । चेद्ददातीत्येतावतैव सिद्धेऽपि तच्छब्दमुच्चरति तस्येदं

* अदातारमित्येषोपलभ्यते तत्प्रामादिकम् ।

प्रयोजनं याचित एव सश्रद्धं ददाति तदैव देवयजनवान्मूया इत्याशीर्यदि निर्वन्धादि-
नाऽनुव्यवहारमयाद्वा तदा नाऽऽशीरिति । यदहं देवयजनं वेदेत्यनुव्याहरिष्यतः प्रतिज्ञा ।

अथैनमभिव्याहारयन्ति ।

अपशब्द आनन्तर्यार्थः । तेन यदहं देवयजनं वेद तस्मिन्स्त्वा वृश्चामीत्येतदन-
न्तरमेव होत्राभिव्याहरणं कर्तव्यं न तु तेन सह तत्पूर्वं वेति । एनमदातारम् । अभि-
व्याहारोऽत्र शापः । वाचमुपावधीर्वाक्त्वा हास्यतीत्यादिवक्ष्यमाणमश्रुलिङ्गात् । वक्ष्यमा-
णाभिव्याहरणमश्रुनिपाद्याभिर्वागादिभिरित्यर्थः । बहुवचनं वक्ष्यमाणहोत्राद्यभिप्रा-
येण । सामान्यप्रतिज्ञेयम् । अथवाऽभिव्याहारयन्तीति स्वार्थे णिच् । वक्ष्यमाणा होत्रा-
दयः । नचाश्रुर्विजः प्रयोज्याः प्रयोजको यजमानस्तथा च नागतिका(क)गतिका
णिचः स्वार्थपरत्वकल्पनेति वाच्यम् । अभिव्याहरणकर्तृत्वस्य होत्रादिनिष्ठत्वमिव यज-
मानस्यापि तत्कर्तृत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वेन स्वस्मिन्स्वप्रयोज्यत्वासंभवात् । अतः स्वार्थ
एव णिच् ।

तत्प्रकारमाह—

वाचमुपावधीर्वाक्त्वा हास्यतीति होता प्राणमुपावधीः
प्राणस्त्वा हास्यतीत्यध्वर्युर्धन उपावधीर्धनस्त्वा हा-
स्यतीति ब्रह्मा चक्षुरुपावधीश्चक्षुस्त्वा हास्यती-
त्युद्गाता ओत्रमुपावधीः ओत्रं त्वा हास्यतीति होत्र-
का आत्मानमुपावधीरात्मा त्वा हास्यतीति सदस्योऽ-
न्नान्मुपावधीरङ्गानि त्वा हास्यन्तीति चमसाध्वर्यवः
मजापतिमुपावधीः मजापतिस्त्वा हास्यतीति यजमा-
नो भूतान्मुपावधीर्भूतानि त्वा हास्यन्तीति सर्वे ।

होत्रादीनामुपादानं तत्तन्मन्त्रसंबन्धपरिज्ञानार्थम् । अन्यथा प्रथमः कस्य मन्त्रो
द्वितीयः कस्येत्यादिपरिज्ञानं न स्यात् । सर्व उक्ता होत्रादयोऽनुक्ता यजमानस्य
भेदवाचाश्च । क्रमेणैवाभिव्याहरणम् ।

एवं शप्ते ततोऽन्यं याचते—

अथार्विजो देवयजनं याचते ।

अपशब्दो यद्यपि स्वकीय एव देवयजनदेशस्तथाऽपि राजानुज्ञां विना नैवार्विजः
प्रति याचनं भवतीति । ऋत्विज इति द्वितीयाबहुवचनम् । होत्रादीनामनुज्ञापनमेवात्र
याचनशब्दार्थः । आपस्तम्बस्तु ऋत्विजः प्रति याचने राजकर्तृकतामाह—राजा
देवयजनं याचत्यग्निर्मे होता स मे होता होतदैवयजनं मे देहीत्यादिना । यत्र छब्दि-

देवयजनस्य तत्र गच्छति याचनार्थम् । तत्रापि न लभ्यते चेत्, यो यक्ष इत्यु-
क्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेतेति विहितां त्रैधातवीयेष्टिं कुर्यात् । वरणकाल एव-
त्विष्यसंपादनमिति पक्षः श्रुत्विगलभेऽपीति केचित् । वस्तुतः सामान्यपकरणं यथा
संकल्पात्पूर्वं तथार्विष्यदेवयजनकरूपनमपि । तथा च न त्रैधातवीयेष्टिर्न च क्रत्वना-
म्बरूपो विभ्रेषः । बोधायनः स्पष्टमेतद्वैधसूत्र उक्त्वाञ्जाट्ट्या रामानं चार्विजम् दीक्षे-
दिति । षकारो देवयजनपात्रादिसामग्रीसंग्रहार्थः ।

अग्निर्मे होता स मे देवयजनं ददात्वित्युपा२-

शु होतर्देवयजनं मे देहीत्युच्चैर्मानुषम् ।

उपांशित्यनन्तरं देवयजनं याचत इत्यनुवर्तते सामान्यप्रतिज्ञासूत्रात् । तत्तन्म-
श्रद्धिज्ञातं तं प्रति । मानुषमिति देवयजनविशेषणम् । ऋत्विग्विशेषणत्वे मन्त्रेषु मानु-
षनामनिर्देशामात्रेण तत्त्वानुपपत्तेः । तेनार्थात्पूर्वतो देव्यदेवयजनयाचनमिति सिध्यति ।
अदृष्टार्थमेतत् । उपांशुत्वस्य शब्दधर्मत्वाद्देवयजनयाचनमन्त्रेष्वेवान्वयो न तु याचने ।
तेन मन्त्रमुपांशुक्त्वा देव्यं देवयजनं याचत इत्येवं वाक्यं भवति । एवं मानुषमित्य-
त्रापि । एवं सर्वत्र ब्रह्मण्यम् ।

एवमितरेषुपा२शु देवतानामधेयमभिव्याहरत्युच्चैर्मानुषस्य ।

एवमितरेष्वित्येतावतैव सिद्धावुपांशु देवतानामधेयमभिव्याहरत्युच्चैर्मानुषस्येतिव-
चनं प्रकारान्तरमिदं पूर्वेण सह विकल्पार्थ इति प्रदर्शयितुम् । किं तत्पूर्वं किं तदुत्तर-
मिति चेदुच्यते—पूर्वमश्रयोऽरुपांशुत्वोच्चैस्त्वे अत्र तु नामधेययोरेवोपांशुत्वोच्चैस्त्वे इति
पूर्वमन्त्रेषु देवतानामधेयानामेवोपांशुत्वोच्चैस्त्वेष्वश्रयमन्त्रभागाणामर्थादुच्चैस्त्वम् । उत्तरमन्त्रेषु
मानुषनामधेयानामेवोच्चैस्त्वेष्वश्रयमन्त्रभागाणामर्थादुपांशुत्वमिति ज्ञेयम् । मानुषमि-
त्येव छाषवाद्ब्रह्मण्ये गुरुमतः षष्ठ्यन्तत्वेन निर्देशोऽत्र ऋत्विङ्नामापि ग्राह्यमिति
गमयति । यथाऽमुकशर्मन्मानुष होतर्देवयजनं मे देहीत्यादि । नामैव नामधेयम् ।
मागरूपनामभ्यो धेय इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । अभिव्याहरणमुत्कीर्तनमेव देवताना-
मधेयशब्दसमभिव्याहारात् । होतेश्चादिनामानि तु न मानुषाणि किंतु आर्त्विज्यप्रयु-
क्तानि । मानुषस्येत्यनन्तरं देवतानामधेयमित्यत्रत्यसमासैकदेशनामधेयशब्दोऽनुवर्तते ।
देवतानामधेयमभिव्याहरतीत्यत्र देवताया नामधेयं देवतानामधेयमिति पृथीतत्पुरुष
एव छाषवान्न तु देवताया नामधेयं यत्रेति व्यधिकरणबहुव्रीहिरिति । बहुव्रीहिसमासे
तु देवतानामधेयशब्दस्य मन्त्रपरताया पूर्वेण सहैकार्थत्वेन पुनरुक्तितादवस्थापत्तेः ।
अतः पृथीतत्पुरुष एव युक्तः । अत उपांशु देवतानामधेयमभिव्याहरत्युच्चैर्मानुषस्ये-
त्येतत्सूत्रं पक्षान्तराभिप्रायमेवेत्येवमवश्यं स्वीकार्यमित्युक्तं बहुना ।

आदित्यो मेऽध्वर्युः स मे देवयजनं ददात्वध्वर्यो देवयजनं
मे देहीत्यध्वर्युं चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे देवयजनं ददातु ब्रह्म-
न्देवयजनं मे देहीति ब्रह्माणं पर्जन्यो म ब्रह्माता स मे देव-
यजनं ददातु ब्रह्मातारमाकाशो मे सदस्यः
स मे देवयजनं ददातु सदस्य देवयजनं मे देहीति सदस्यमापो
मे होमाश्वसिन्वस्ता मे देवयजनं ददातु होमाश्वसिन्वो मे
देवयजनं मे दत्तेति होमकान्तरक्षपो मे चमसाध्वर्यवस्ते मे देवय-
जनं ददातु चमसाध्वर्यवो देवयजनं मे दत्तेति चमसाध्वर्यन् ॥ २ ॥

स्पष्टम् ।

याचित्वेदमग्न्य देवयजनं पृथिव्या इति देवयजनमप्यवस्पति ।

देवा इत्यनेन यस्मिन्नादेवयजनं देवानां यजन यस्मिन्निति वा देवयजनं, तदप्यव-
स्पति सहाभिषिक्तकृत्विष्यसोमार्हिवर्षेणैश्वर्योदकुम्भपुरःपरं वासायै गच्छतीत्यर्थः ।
अनुप्रवायावपेदित्यत्रावस्पतेस्तथाऽर्थदर्शनात् । एवमग्न्य देवयजनमिति मन्त्रलि-
ङ्गात् । मन्त्रेति मन्त्रान्तः । अग्न्येति बहुवचनं पश्यमात्याभिप्रायम् । तेनामात्या
अपि सह स्युः । इदं चाभात्यसाहित्यं तत्तद्वाचाभिप्रायेण । पत्न्यां तु नैवं तां विना
प्रतीरेवामावात् । तस्या देवयजनं प्रति गमनं तु अरण्यवारम्भस्य पत्न्या विहितत्वा-
त्तद्वारा सिद्धमेव । यममानस्य मुहुश्चादेवैतद्वाक्येण देवयजनं स्येव पृथिव्या
आगच्छति यो यजन इत्येववचनं श्रूयते । याचित्वेत्युक्तानुवाद आवास्तम्भोक्तत्वापि
वा न देवयजनं याचेद्देवता एवेति चेन्न तत्तेदं पश्येत्येव पश्य निराकरणार्थः ।
वत्साप्रत्ययादेवयजननाम्यवमानाङ्गता । तेन देवयजननाम्यवमानोत्कर्षे एवस्याप्युत्कर्षः
समाविपशादिक देवयजननाम्यवमानोत्कर्षे मन्त्रीति । अत्र देवयजननाम्यवमानमरण्ये
क्षीयतेऽरण्ये यजन इत्यस्मिन्वसे । अग्रे याद्विषाव्यनि तद्वामे क्षीयतेऽरण्ये यजन
इत्यस्मिन्वसे इति स्पष्टम् ।

देवयजनमप्यवस्पतेति पूर्वमुक्तं तत्र किञ्चिन्नं देवयजनमित्याकाङ्क्षायामाह—

यत्समं प्रतिष्ठितमोषधिवद्नुपरम-

द्वुरमनुपरिमनिरिणमचिस्रग्न्दारे ।

यासमं सममधिकं यदेवयजनं मयि तदेवयजनमप्यवस्पतेति पूर्वोक्तार्थः । प्रति-
ष्ठितं सुशोभितं मृदुस्मितवादिभिर्वित्रं स्थिरं मनोऽभिरुचिं मयि । तथा च बोधा-
यन—मृदे देवयजनं दाता कारिता मन्त्रीति । मृदेऽभिरुचि इत्यर्थः । मन्त्रेणमपि

देवयजनविशेषणानां पूर्वोक्तान्वयः । ओषधिवत्, ओषध्यः फलपाकान्ता यत्र तादृशम् ।
 वकारश्छान्दसः । ऊषा क्षारस्मृत्ता यत्र न विद्यते तदनूपरम् । तस्य स्वकृत ईरिणे
 नाभस्येदिति निषेधात् । इरिणशब्देन सोपदेशस्यैवोक्तत्वात् । कचिदनूत्तरमित्यपि पाठः ।
 धान्योत्पत्तिरहिता भूमिरूत्तरा तथा रहितमिति अनूत्तरशब्दार्थः । अमङ्कुरं यत्र नदी-
 प्रवाहादिभिर्मङ्गो न संभाव्यते तदमङ्कुरम् । इदममुपिरोपलक्षणम् । अमुपिरमच्छि-
 द्रम् । अनुपहतं यद्गहनचण्डालवासादिभिरुपहतं न भवति तदनुपहतम् । अनिरिणं
 यत्र तृणादिकं नोत्पद्यते तदिरिणं ततोऽन्यदनिरिणम् । अविमृगदारे विमृगविसर्गः
 शैथिल्यं दारि दारणं च वृक्षाणां यत्र न संभाव्यते तदविमृगदारे । तदीयदारणनिषे-
 धस्य त्वमङ्कुरमित्यनेनैव गतार्थत्वाच्चात्र तन्निषेधापेक्षा । अविमृगदारीति पाठेऽपि
 अर्थस्तु स एव ।

प्राचीनमवणमुदीचीनप्रवणं प्रागुदकप्रवणं वा ।

पूर्वं सममित्युक्तं तत्रैतत्पक्षत्रयं विकल्पते । प्राचीनं प्रवणं कमनिर्झं स्थलं यत्र,
 उदीचीनं प्रवणं कमनिर्झं स्थलं यत्र, प्राक्चोदकचानयोरन्तरालं प्रागुदक् । ईशानदिगि-
 त्यर्थः । प्रागुदकप्रवणं कमनिर्झं स्थलं यस्य । प्रतिष्ठितत्वादिकं तु पक्षचतुष्टयसाधा-
 रणम् ।

यस्मात्स्थलान्तरमभितो भवति ।

यस्माद्देवयजनादन्यस्थलं स्थलान्तरमभितः समन्ततो भवति तादृशं देवयजनं
 स्वीकार्यमित्यर्थः ।

न देवयजनमात्रं पुरस्तादतिशिनष्टि ।

देवयजनस्य पुरस्तात्पुरोमाणे । मात्रशब्दाद्देवयजनप्रमाणतो न्यूनाधिकस्थलाति-
 शेषे न दोष इति गम्यते । देवयजनमात्रातिशेषानिषधो दृष्टासंभवाददृष्टार्थ एव ।

पक्षान्तरमाह—

यावान्वा शम्याप्राप्तः ।

यावति प्रदेशे शम्या प्राप्ता प्रसिप्ता भवति तावन्मात्रं वा नावशिनष्टीत्यर्थः ।
 न देवयजनमात्रं पुरस्तादतिशिनष्टीत्यनेन विकल्पते ।

यावत्समं प्रतिष्ठितं तद्गतश्रियजेतेति नित्ये काम्ये ।

यावत्सममित्यत्र सर्वत इति शेषः । यत्सर्वतः समं प्रत्येव तिष्ठतीति श्रुतेः ।
 यावत्समं स्थलं तावत्प्रतिष्ठितं देवयजनमित्यारुपयत इत्यर्थः । यावत्समं तावत्प्र-
 तिष्ठितं देवयजनं तत्तत्र प्रतिष्ठितं देवयजने यजेतेति नित्ये विधौ काम्ये विधौ च
 यत्समं प्रतिष्ठितं तदेव देवयजनं गतश्रियो भवतीत्यर्थः । स्वभावतो यत्समं प्रतिष्ठित-

मित्यादिवान्वा शम्याप्राप्त इत्येतदन्तलक्षणलक्षितं तल्लित्यमगतश्रीमतश्रीसाधारणं देव-
यजनमिति निष्कृष्टोऽर्थः । शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्यश्च गताश्रियः । शुश्रुवान्वेदत्रया-
ध्यायी । अहं बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति मन्त्रे वेदत्रयाध्यायिनः श्रीशठदवाचयता स्पष्ट-
मान्नाता । ग्रामं नयतीतिव्युत्पत्त्या ग्रामणीशब्देन ग्रामाधिकार्युच्यते । राजन्योऽभि-
पिक्तः क्षत्रियः । गता प्राप्ता श्रीर्थस्य स गतश्रोः । ये गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्था इति
शास्त्रात् । देवयजने विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—यत्र वा बहवो ब्राह्मणाः सःराषयेषु-
रग्नयो वाव देवयजनं यत्र क चाग्नीनावाय यजते देवयजन एव यजत इति विज्ञायते
दक्षिणी वाव देवयजनं दक्षिणाश्चेत्कस्याणीर्ददाति देवयजन एव यजत इत्येक इति ।
यत्र यद्देवयजनविषये बहवो ब्राह्मणाः सदस्यवत्साक्षिणः साधु ते कृत्यमप्रेति श्लाघ-
येरस्तदुक्तलक्षणामावेऽपि देवयजनं स्यात् । गरीयसोऽस्य गुणस्य लाभोदिति भावः ।
तथा च देवयजनाधिकारे ब्राह्मणम्—विश्वे ह्येतद्देवा नोपयन्ते यद्ब्राह्मण इति । यत्र
क चाग्नीनावायान्याधानं कृत्वा यजते यार्गं करोति तद्देवयजनं नित्यमुक्तलक्षणामा-
वेऽपि । अयं कल्पः सोमपूर्वाधाने । अथ वा यत्र क चाग्नीनावाय स्थापयित्वैव यजते
तदेव देवयजनं नित्यमुक्तलक्षणामावेऽपीति । अग्निमन्त्रे देवयजनैकदेश एव प्रारम्भ-
शाविरुद्धे स्थल एवाग्नीनिवाय तत्रैव संकल्प्य रानपूजनादि मधुपर्कान्तं कृत्वा शालां
प्रति गच्छेदिति प्रयोगः । अग्निनाथदेशस्य का गुणापेक्षेति भावः । कस्याप्यो लक्षण-
वत्स्यो बह्व्यो गावश्चेत्स्युस्तदा दक्षिणावाहरूपे महागुणे सति देवयजनगुणामावः क्रतो-
रकिञ्चित्कर इति भावः । यथोक्तलक्षणलक्षितदेवयजनालाभ एवैते पक्षा द्रष्टव्याः ।
उभयसत्त्वे त्वधिकगुणावहं भवतीत्यर्थतः ।

अतिमम्वरूपेऽभिचरन्त्यजेत गुहाकवेऽभिशास्यमानः ।

अति अतिशयेन प्रवृद्धय प्रवृद्धय वृक्षादिउत्त्वा छित्तैव देवयजनं कुर्युस्तदतिप्रम-
रूपम् । आपस्तम्बेन निर्ब्रह्मणेऽभिचरन्त्यजेतेत्येतस्यैव निर्ब्रह्मणशब्देन व्यवहारः कृतः ।
एतत्स्वरूपमाह स एव—यस्माद्बृक्षान्बल्मीकानीति निर्हरेयुरथो अभिखनेयुरिति ।
वृक्षादिउत्त्वा बल्मीकानि खात्वा देवयजनं कुर्युस्तन्निर्ब्रह्मणमिति तात्पर्यार्थः । गुहाकवे
गुहावने गुहाबहुले वन इति यावत् । यमकर्तार पापस्य कर्तारमवदिशन्ति सोऽभिशा-
स्यमानस्तस्य गुहावने देवयजन भवतीत्यर्थः । अत्राऽऽपस्तम्बो विशेषमाह—परोक्षं
गुहावने याजयेदभिशास्यमानं परोक्षं पृष्ठान्युपेयुः सर्वमुवाश्नु क्रियेत स्थले यजेतेति ।
यथा लोका न पश्यन्ति तत्परोक्षमभिशास्यमानं याजयेत् । तस्य पृष्ठान्यपि परोक्ष-
मुपेयुः । न स्थावृशु गापेयुः, सर्वं साह्रं प्रधानमुवांशु क्रियेत, स्थल उच्छिन्नमूमा
यजेतेत्यर्थः । अन्यं विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—यत्रापि देवयजनं चान्तरेण पन्था अभि-
विधायेनाग्निग्राजयेच्चं नामयेन नैनमुत्तरो यज्ञ उपायमेदिनि । यौवायनोऽपि कर्मा-

न्ते—अथातो देवयजनरूपः स एनदेवयजनं जोषयते पुरस्तादुदकमनूषरमनुपहतम-
विस्त्रग्दर्पभङ्गुर बहुलौषधि यत्रान्या अन्या ओषधयो व्यनियक्ताः स्युः प्रागुदकप्रवणं
यथा चात्वालसारिणीरायः स्युर्नानेप्रवणं यस्मादन्यत्पुरस्तात्समानिकं देवयजनं न
विन्देदिति । कात्यायनः—देवयजनं जोषयन्त उच्चनमश्च समवविभ्रश्च्यमितो देवयज-
नमात्रदेशं पुरस्ताद्धर्मे प्राक्प्रवणमुदग्वा यतिकचानूचानस्विज उद्धृतौषधिमूले परेते
विमितं कुर्वन्तीति । छाट्यायनद्राह्यायणावाहतुः—प्रागुदकप्रवणं देवयजनं छोमशम-
वृक्षश्च समं पुरस्ताच्छास्याऽऽपः स्युस्तदभावे महावृक्ष उदपानो महापथो वा नचास्य
स्थलतरमदूरे स्याद्देवयजनमात्रं च पुरस्ताद्विपर्यस्याभिन्नरणीयेषु स्थलादन्यद्देवयजनमा-
त्राच्चेति । छोमशं तृणौषधिवहुलम् । न यस्मिन्मृताः स्युस्तद्वृक्षम् । सम यत्राविपदा
भूमिस्तादृशम् । अस्य देवयजनस्य पुरस्तादापः स्युर्भवेयुः । तदभावेऽपामभावे । उद-
पानं कूपः । देशान्तरगामी पन्था महापथः । यस्यातिशयितं स्थलं स्थलतरमदूरे
समीपे समन्ततो न च स्यात्तदेवयजनम् । चम्बरे । देवयजनमात्रं तु पुरस्तात्पुरो-
भागे देवयजनस्य न स्यात् । पूर्वमुक्तानि लक्षणानि तद्विपर्यस्तानि अभिन्नरणीयेषु
ज्ञेयानि । न चास्य स्थलतरमदूरे स्याद्देवयजनमात्रं च पुरस्तादित्येतत् नैव विपर्यस्तं
भवतीत्यर्थः ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेदितिग्राह्यणव्याख्या-
तानि काम्यानि देवयजनानि तेषां याथाकामी ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेदित्यारम्य भवत्येवेत्येवमन्नं यद्ग्राह्यणं तेन व्याख्या-
तानि उक्तानि काम्यानि कामागार्हाणि तेषां मध्ये याथाकामी कामनानुरोधेन पशो
भवतीत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि पुरोहविषीति काम्यानि देवयजनानीति । बौधायनोऽपि जुष्टं
देवयजने शाळा कारिता भवति पुरोहविषि देवयजने याजयेदित्येवैषा यज्जोषयत इति ।
यं कामयेतोऽपैनमुत्तरो यज्ञो नमेदभि सुवर्गं लोकं जयेदिति त पुरोहविषि देवयजने
याजयेत् । पुरोहविषि देवयजने याजयेदिति विधिः । य कामयेतोऽपैनमुत्तरो यज्ञो
नमेदभि सुवर्गं लोकं जयेदित्यातिकामनावानधिकारी । यस्य होता प्रातरनुवाकमि-
त्यारम्य विपश्यतीत्यन्तेन पुरोहविषो देवयजनस्य लक्षणम् । अपैनमुत्तर इत्यारम्य
सुवर्गं लोकं जयतीत्यन्तेन फलम् । यस्य देवयजनस्य मण्डपे प्रातरनुवाकमनुब्रुवन्-हो-
ताऽग्निं पुरोवर्तिनमौत्तरवेदिकाग्निं ततः प्राग्वर्तिनं नदीतडागादिप्रलं ततोऽपि प्राग्दि-
श्युदितमादित्यं चाऽऽभिमुख्येन युगपत्पश्यति एतादृग्देवयजनं पुरोहविरित्युच्यते ।
उक्थ्यपोडश्यादिरुत्तरो यज्ञ एनं यजमानं प्रति उपनमेत्सुवर्गं लोकं चाभिजयेदित्य-
ध्वर्युः कामयेत तदैतादृशे देवयजने याजयेदित्यर्थः । प्रातरनुवाकशब्देनाऽऽज्यप्रउग-
शस्त्रग्राह्ये नत् प्रातरनुवाको गृह्ये तस्य पुरोदयात्समाप्तेः । अन्यथाऽऽदित्यमभि

विषयतीत्येतद्विरुद्धेति । अप वाऽऽदित्यशब्देन तत्संबन्धिप्रकाशो प्राप्यः । भ्रातृ-
व्यवन्तमाप्ते देवयजने याजयेत् । आप्ते देवयजने याजयेदिति विधिः । भ्रातृव्यवन्त-
मित्यनेनाधिकारी प्रदर्श्यते । पन्था वाऽधिस्पर्शयेदित्यारम्य न रथायेतद्वा आप्तं
देवयजनमित्यन्तेन छक्षणम् । आप्तोत्पत्तेर्वेत्यारम्याऽऽप्तोत्पत्त्यन्तेन फलम् । प्रौढं राजमार्गं
प्रौढं गतं वा विलोक्याऽऽधिक्येन तत्संस्पर्शो यथा भवति तथा देवयजनं निर्मातव्यम् ।
देवयजनगर्तयोर्मध्ये शकटस्य वा रथस्य वा यातवै गन्तुं यावदन्तरं पर्याप्तं तावदेवा-
न्तरं कर्तव्यं सोऽयमधिस्पर्शः । एतदेवाऽऽप्तनामकं देवयजनमाप्तेन जयतीत्यर्थः ।
पशुकामभेकोक्तो देवयजने याजयेत् । एकोक्तो देवयजने याजयेदिति विधिः । पशु-
मामधिकारी । एकोक्तताद्वै देवयजनादङ्गिरसः पशूनृजन्तोत्यर्थवादः । अन्तरा सद्यो-
हविर्धाने उन्नतः स्यादेवम् । एकोक्तं देवयजनमिति छक्षणम् । पशुमानेव भवतीति
फलम् । प्राचीनवशात्पुरतः प्रयासज्ञं सद्य उत्तरवेदेः पश्चात्प्रत्यासन्नं हविर्धानं तयो-
र्मध्यमुन्नतं यत्र तदेकोक्तमित्यर्थः । सुवर्गकामं ज्युजते देवयजने याजयेत् । ज्युजते
देवयजने याजयेदिति विधिः । सुवर्गकाम इत्यधिकारी । ज्युजताद्वै देवयजनादङ्गि-
रसः सुवर्गं लोकमायजित्यर्थवादः । अन्तराऽऽहवनीयं चेत्यारम्येति ज्युजतं देव-
यजनमित्यन्तेन छक्षणम् । सुवर्गमेव लोकमेतीति फलम् । उत्तरवेदिहविर्धानसदः प्राची-
नवंशानां पशुर्णामन्तराऽहवदेवैष निपूजनं यत्र तज्युजतमित्यर्थः । प्रतिष्ठाकामं प्रति-
ष्ठिते देवयजने याजयेत् । प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेदिति विधिः । प्रतिष्ठाकाम इत्य-
धिकारी । एतद्वै प्रतिष्ठितमित्यारम्य सममित्यन्तेन छक्षणम् । प्रत्येव तिष्ठतीति
फलम् । एतस्यैव निर्यासमपीति सूत्रकृतेव प्रागुक्तम् । गतश्रियोऽप्येतदेव देवयजन-
मित्यपि प्रागुक्तम् । परसर्वतः सर्वप्रदेशे सत्यं न तु कुत्रचिदपि उन्नतं कुत्रचिन्न-
मित्यर्थः । यत्रान्या अन्या ओषधयो व्यतिपक्ताः स्युस्तद्यामयेदिति विधिः । अनेनैव
छक्षणं बोध्यते । पशुकामोऽधिकारी । एतद्वै पशूनामित्यारम्य पशुमानेव भवतीत्य-
न्तेन फलम् । यत्र गोधूमकोद्रशमिगङ्गादिवीमानि परस्परविलक्षणानि यस्मिन्प्रदेशे
सहोप्यन्ते तत्र पशुकामं याजयेदित्यर्थः । एतस्य देवयजनस्य यद्यपि नाम नोक्तं
तथाऽपि छक्षणत एव नामोल्लेखमन्यान्वयव्यतिपत्तौपि देवयजनमिति । नाम विना
व्यवहारो न पठ्य इति हि प्रसिद्धम् । यं कामयेत निर्झत्याऽम्य यज्ञं ग्राहयेयमिति
तं निर्झतिगृहीते देवयजने याजयेत् । निर्झतिगृहीते देवयजने याजयेदिति विधिः ।
यं कामयेत निर्झत्याऽम्य यज्ञं ग्राहयेयमिति कामनानाधिकारी । एतद्वै निर्झति-
गृहीतं देवयजनं यासदृशैः सत्या भक्षमित्यनेन निर्झतिगृहीतदेवयजनछक्षणम् ।
निर्झत्येवास्य यज्ञं ग्रहयतीति फलम् । निर्झतिर्नैषाविधाती राक्षसविशेषः । निघ्नोन्न-
तत्वरालिख्येन सहृदयाः सत्या भूमेः संबन्धि यदसं तृणादिशून्यं स्थानं यत्र तान्नि-
र्झतिगृहीतम् । व्यावृत्तकामं व्यावृत्ते देवयजने याजयेत् । व्यावृत्ते देवयजने याजये-

दिति विधिः । व्यावृत्कामोऽधिकारी । यं पात्रे वा तस्य वेत्यारभ्येतद्वै व्यावृत्तं देव-
यजनमित्यन्तेन लक्षणम् । विषाप्मना भ्रातृव्येणेत्यारभ्य भीमासन्त इत्यन्तेन फलम् ।
पात्रोपलक्षिते सहपङ्क्तिभोजने तस्योपलक्षिते विवाहे बन्धुमित्रादयो यं पुरुषमुद्दिश्य
भीमासेरन्संदिह्येरन्स पुरुषः संदेहहेतोरेषवादादेः पाप्मनो व्यावृत्तिं कामयेत त व्यावृ-
त्कामः । तं व्यावृत्तसंज्ञके देवयजने याजयेदित्यर्थः । औत्तरनेदिकादाहवनीयात्प्रा-
चीनं स्पष्टं प्रवणं क्रमनिष्ठं गार्हपत्यात्प्राजहितात्प्रतीचीनं स्थलं प्रवणं क्रमनिष्ठं यत्र
तद्यावृत्तसंज्ञकं देवयजनेमित्यर्थः । पापेन वैरिणा च व्यावर्तते वियुज्यते । एनं यज-
मानं न पात्रोपलक्षिते सहपङ्क्तिभोजने न तस्योपलक्षिते विवाहे च बन्धुमित्रादयो
भीमासन्ते संदिहन्ते । भूतिकामं कार्यं देवयजने याजयेत् । कार्यं देवयजने याजये-
दिति विधिः । भूतिकामोऽधिकारी । कार्यं इत्यनेनैव तल्लक्षणमप्युक्तं भवति । कार्यो वै
पुरुषो भवत्येवेति फलम् । मृच्छिलादिभिरुज्जतीकरणीयं कार्यम् । उपनयनादिसंस्कारै-
रुज्जतीकरणीयः पुरुषस्तत्तत्संस्कारं योज्यं फलमिति दर्शयति भवत्येवेत्यनेन । भवत्येवेति
ऐश्वर्यं प्राप्त्येवेत्यर्थः । तत्रैकोत्ततव्युज्जतव्यावृत्तेषु देवयजनेपूजतत्त्वनिष्ठावे अङ्ग-
त्रिमे ज्ञेये । असंभवे ह्यत्रिमे अपि । एकोत्तरे देवयजने स्वीक्रियमाणे प्राग्भक्षमारभ्य
यूपावटान्तं शौस्त्रेण मानेन तूष्णीमेव मानं कर्तव्यं सद्बोहविधानयोरन्तरौक्तस्यसंपा-
दनाय । एवं व्युज्जतव्यावृत्तयोरपि यथालक्षणम् । कार्यं तु सर्वं मृच्छि-
लादिभिरुज्जतं स्पष्टं यावत्पर्याप्तं संपादनीयम् । निर्व्रतिगृहीतदेवयजनस्य निन्दि-
तत्वावर्षादितरेषां प्रशस्तत्वं नहि निन्दा निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु स्तुत्यं स्तोतुं प्रव-
र्तते इति न्यायेन । यजमानपरिक्लृप्तोऽध्वर्युः कथं यजमानायानिष्टं कामयेत । अथ
वा याजयेदिति यावन्ति पदानि तेषु स्वार्थे णिन् । यं कामयेत नमेज्येत्, भ्रातृ-
व्ययन्तं पशुकामं मुषर्गकामं प्रतिष्ठाकामं पशुकामं यं कामयेत निर्व्रत्याऽस्य यज्ञं
ग्राहयेयं व्यावृत्कामं भूतिकाममित्येतेषु विभक्तिकारणव्यत्ययो ज्ञेयः । अस्मिन्पक्षे
इच्छाया यजमानगतत्वं संपन्नं भवति । वैयधिकरण्यं च परिहृतं भवति । निर्व्रति-
गृहीतदेवयजनस्याऽऽभिचारिके कर्मणि उपयोगश्च सिद्धो भवति । यजमानानिच्छा-
यामध्वर्योरेवेच्छा कथं कर्माङ्गकाम्यदेवयजनप्रयोजिका भवेदित्यापत्तिरपि निरस्ता
भवति । अत्र प्रतिग्रहप्रतिषेधार्थं तीर्थगर्मादि कथ्यते । तत्र ब्रह्मपुराणं—

प्रवाहमवर्धिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।

तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥

तत्र न प्रतिगृह्णीयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि । इति ।

अत्र प्रवाहमिति जलावध्युपलक्षणम् । तेन पुष्करादौ तडागबाध्यादिरूपे तीर्थे
सर्वत्रैव जलमवधीकृत्य हस्तचतुष्टयास्पन्तरे निषेधः ।

दानघर्म—भाद्रशुक्लचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।

तावद्घर्मं विजानीयात्तर्द्धं तीरमुच्यते ॥ इति ।

अथ भाद्रशुक्लचतुर्दश्यां कदाचिद्वृष्ट्यभावे जलवृष्ट्याभावेऽपि तावत्पर्यन्तं देश उपलक्षणीयः । यदन्वद्यौ पुरोडाशानुवाङ्शुयाजमन्तरा यजतीत्यत्र पुरोडाशद्वयामा-
वेऽपि यथा देश उपलक्ष्यते तथा । तीरावधिश्च ब्रह्मपुराणे—

सार्धं हस्तशतं यावद्घर्मनस्तीरमुच्यते । इति ।

स्कान्दे—तीराद्व्यूतिमात्रं तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।

अथ दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः । इति ।

तटद्वये प्रत्येकं कोशद्वयास्यगव्यतिमात्रं संशयम् । अत्र एवाक्तं भविष्ये—

गङ्गासीमां न लङ्घन्ति सर्वपापाप्यशेषतः ।

दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः ।

एकयोजनविस्तीर्णा क्षेत्रसीमा तटद्वयम् ॥ इति ।

गर्भे प्रतिग्रहनिषेधः प्रसिद्धमदीपु । प्रसिद्धतरगण्डक्यादिमदीपु तूष्पतः सार्ध-
हस्तशतमिति तीरेऽपि निषेध इति शिष्टाः । क्षेत्रे तु निषेधो गङ्गाविषयः । तत्रैव
क्षेत्रकपनात् । यत्तु ब्रह्मपुराणे—

यत्र गङ्गा महादेवः स्वयंभूश्च तपोवनम् ।

सिद्धिस्तत्र तु तज्ज्ञेयं समन्तात्तु त्रियोजनम् ॥ इति ।

एकैकस्मिन्पार्श्वे सार्धयोजनमिति समन्तात्रियोजनमिदमर्थः । एतन्मरणेऽतिशयार्थं
न तु प्रतिग्रहप्रतिषेधार्थम् । यदा तु समन्तार्धयोजनमिति पाठस्तदा स्कान्देन
तुष्ट्यर्थैव । गर्भतीरक्षेत्रेषु वागकरणे यष्टुर्माहाकलमृत्विजां तु क्षेपोऽस्त्येव ।

न तीर्थे प्रतिगृहीतारप्राणेः कण्ठगैरपि ।

अपि कामातुरो जन्तुरेकां रक्षति मातरम् ॥

तीर्थे प्रतिग्रहो यस्तु तीर्थविक्रय एव सः ।

विक्रीतायां तु गङ्गायां विक्रीतः स्याज्जनार्दनः ॥

जनार्दने तु विक्रीते विक्रीतं पुनश्च यम् ।

यस्तु लौक्याद्विमः क्षेत्रे प्रतिग्रहरूपिर्भवेत् ।

नैव तस्य परो लोको नायं लोको दुरात्मनः ॥ इति पाप्मे,

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तचतुष्टयम् ।

तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥

तत्र न प्रतिगृहीतारप्राणेः कण्ठगैरपि ।

इति ब्राह्मे च प्रप्रस्विजां दक्षिणाप्रतिग्रहे दोषश्रवणात् । छोर्यं छोलुपता । आप-
त्तावघ्रापि प्रतिग्रहो न दोषाय । तथा च वह्निपुराणम्—

हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्यासनानि यः ।

कृष्णाजिनं च गृह्णाति अनापत्सु गतो द्विजः ॥

तपोमयमुखीं गा च सशैलां मेदिनीं द्विजः ।

कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चण्डालात्पातितत्तथा ॥

मांसिके च नवश्राद्धे भुञ्जन्नेतत्पमाप्नुयात् । इति ।

पाप्मे—प्रतिगृह्णीयाद्वृत्त्यर्थं ब्राह्मणः साधुतः सदा ।

अश्वं च मणिपातकृतिलछेहानि वर्जयेत् ॥ इति ।

वृत्तिर्जीवनम् । अथैतत्प्रायश्चित्तं प्रसङ्गादुच्यते । तत्र योगीश्वरः—

गोष्ठे वसन्ब्रह्मचारो मासमेकं पयोव्रतः ।

गायत्रीनाप्यनिरतः शुध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ इति ।

मनुः—नपित्वा श्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ इति ।

असत्प्रतिग्रहादिति वचनद्वये पदच्छेदः । मांसमित्यत्यन्तसंयोगवाचिन्या द्वितीयया
त्रिसहस्रजपस्य प्रतिदिनव्यापित्वं गम्यते । जपः पयोव्रतं च दोषगुरु(गौरव)ञ्चावधानु-
सारेण प्रत्येकं प्रत्येकं समुचितं वा कल्प्यम् । यत्तु पदार्थिशुभते—

पवित्रेष्टया विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।

ऐन्दवेन मृगरेष्टया कदाचिन्मित्रविन्दया ।

देव्या लक्षजपेनैव शुध्यन्ते दुष्प्रतिग्रहात् ॥

इति, तद्देशकालद्रव्यकर्तृणामन्यतरदुष्टत्वे ज्ञेयम् । अनर्थकं विशा त्रिचतुःसंनिपाते
प्रायश्चित्तगौरवं कल्प्यम् । पूर्वोक्तगायत्रीलक्षणो वेति केचित् । तीर्थे प्रतिग्रहस्य
सतोऽपि निषिद्धत्वादसत्प्रतिग्रहत्वमेव । तथा चेदमेव प्रायश्चित्तं भवति । तत्र तीर्थे
कर्माङ्गदक्षिणाप्रतिग्रहस्य निषेधेऽपि वैधत्वात्प्रायश्चित्तलाघवं कल्प्यमिति ज्ञेयम् ।
प्रायणीयादिवसे प्रपाणकर्तव्यतायामरणोपमारोपस्यैव नियमेन विधानादत्रानियमः
सूचितो भवति । तत्र बौधायनोऽरण्योः समारोपणमाह—आमावास्येन वा हविषेष्ट्या
नक्षत्रे वाऽरण्योरग्नीन्समारोह्य शालामभिप्रैस्त्युत्तरेण शालां परीत्य पूर्वया द्वारा शालां
प्रपाद्य गार्हपत्यस्याऽऽयतने मथित्वाऽग्नीन्विद्धत्य मध्यमे वंशे रानानं प्रमथन्तीति ।
कात्यायनः—समारोप्याग्नींशालास्तम्भे पूर्वार्धे गृहीत्वाऽरणीपाणिराहेदमगन्मेति ।
द्वैधेऽपि—अग्नीनां हरणमित्यमस्तान्हरेदिति बौधायनोऽरण्योः समारोह्येति शाली-

किरिति । बाधुलोऽपि — अरण्योरात्मनि वाऽग्नौ तमारोह्य शकटेन प्रत्यक्षान्वा नय-
ञ्छालामभिप्रैतीति । शकटेन हरणेऽनुच्छ्रामादि न । संनिधौ चेच्छकटं विनाऽपि
प्रत्यक्षाणां नयनं, त्रिमिरुच्छ्र सैर्गमनं चेद्भवति तदैव शकटं विनाऽपि प्रत्यक्षाणां
नयनम् । चतुर्थोच्छ्रामगमने पुनराधानमेव, कर्मार्थहरणेऽनुच्छ्रामसौदनाऽने (!) न
चात्र वासोऽप्यतीयाश्रमितहोमौ, एतस्य प्रयाणस्य कर्मार्थत्वात् । अत्रापि भवन इति
केचित् । शाला प्रति गमने विशेषो द्वेधे — शालाया अध्यवसान इति स ह स्माऽऽह
बौधायनो मध्यंदिने शालामध्यवस्येदावः पूर्वा गच्छेयुरन्वयनमानो राज्ञा चारणीभ्यां
चेत्यथो ह स्माऽऽह शालीकिः कामं पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा शालामध्यवस्येत्प्रो-
क्त्वस्तमयाहोसणीयां संतिष्ठापयिषेदितीति । देवयजनाध्यवसानानन्तरं गोमयोप-
लिप्तेषु संस्फुलेप्यापतनेषु अग्नौ निहरति ।

अपराह्णे दीक्षते ।

द्वादशसंमारयमुहोमादि अत्राह एव केवलदीक्षाद्वत्त्वात् । संमारयमुहोमादेर्दी-
क्षाद्वत्त्वे दीक्षित्यमाणवचनं साधकमिति दर्शनमेव प्राह । कृद्माण्डहोमस्तु पूर्वाह्णे
एव तस्य तन्मात्राद्वत्त्वाभावात् । स्वे दस इत्यस्य सप्तमसमीप्यन्तस्य पुरस्ताद्दीक्षणी-
याया जपः प्रत्यगाशीर्भस्त्रानकर्मकरणजनपतीनि सूत्रात् । आपस्तम्बेन पुरस्ताद्दी-
क्षणीयाया आहवनीयमुपतिष्ठत इत्युपस्थाने विनियुक्तत्वादुपस्थानस्यापि जपकृतस्य-
स्योपोद्धाते दर्शितत्वादुपस्थाने विनियोगेऽपि न विरोधः । सूत्रस्य स्पष्टोऽर्थः ।

यः कामयेत तपस्वी स्वामिति स पूर्वाह्णे ।

काम्यः पक्षोऽयम् । अथ वा नेशं स्वतन्त्रा कामना चित्तु तद्विषये दीक्षितनियमेषु
कालाधिक्यार्पूर्वाह्णदीक्षाप्रशंसाम ग्रम् । स यजमानो वाग्यतत्त्वपक्षप्यमान आस्त इति-
शास्त्रान्तरदर्शनात् । पूर्वाह्णाराहदीक्षाविधिभ्यामिदं ज्ञायते परिसंविभागे पूर्वाह्णपराह-
णशब्दाभ्यामंशौ गृह्येते सोऽत्र विभागो ब्राह्म इति । न च द्वेधा विभागस्तत्र विभाग
एव वा । पूर्वाह्णे वै देवानामपराहः विनृणामिति द्वेषाविभागे पूर्वाह्णपराहणशब्दाभ्या-
मंशद्वयग्रहणमग्नि । अतो द्वेषाविभागस्य ग्रहणम् । एवं पूर्वाह्णे वै देवाना मध्याह्णे
मनुष्याणामपराहः विनृणामिति त्रेधाविभागेऽपि पूर्वाह्णपराहणशब्दाभ्यामंशद्वयग्रहण-
मग्नि । अतस्त्रेधाविभागस्य वाऽपि ग्रहणम् । प्रातःसंगवन्ध्याद्वापराहमावाह्नात्मके-
पक्षत्राविभागे तु अत्राहणशब्देनैकशब्देन व्यवहारोऽस्ति न तु पूर्वाहणशब्देनान्वाश-
स्यापि व्यवहारोऽस्ति । अतः सोऽत्र न गृह्यते ।

यदस्य यज्ञार्थं तन्निरादिश्य शेषाद्भुज्जतेऽनि-
रादिश्यं वा तस्य न भुज्जते प्रागग्नीषोमीयात् ।

अस्य दीक्षितस्य यद्व्यवमाज्यपशुपुरोडाशीयादि यज्ञार्थं कल्पितं तन्निरादिश्य निर्दिश्याऽऽज्ये पशवः पुरोडाशीयादि यज्ञार्थमेतद्व्यव्यं तन्मध्य एतावद्यज्ञ उपयो-
क्ष्यन्त एतावद्यज्ञार्थं शेषाद्वाहणा भुज्जीरन्निति निरादिश्य, अन्तर्भावितपण्योऽत्र
विवक्षितो निरादेश्येति निरादेशनं कारयित्वेति तदर्थः । अत्र प्रयोज्यो यजमानः
प्रयोजका ऋत्विजः । तेनार्त्विजः स्वार्थं निरादेशनं कारणीयमित्यर्थः सिद्धो भवति ।
अन्यथा निरादिश्य भुज्जत इत्यनयोः समानकर्तृकत्वानुपपत्तेः । अनिरादिश्येत्पत्रापि
अन्तर्भावितो णिच्, अनिरादेश्येति निरादेशनमकारयित्वेति तदर्थः । यदि सर्वत्र
भोक्तव्यमिति सर्वेषामृत्विगादीनामिच्छा तदा निरादेशनं कारयितव्यं भोक्तव्यं च ।
यदि नेच्छा तदा तु निरादेशनं न कारयितव्यं न च भोक्तव्यम् । निरादिश्य शेषा-
द्भुज्जत इत्येतावाने(वै)वानिरादिश्य न भुज्जत इत्यार्थिकव्यतिरेकार्थसिद्धौ तस्योपा-
दानमिच्छाधीनं स्वतन्त्रं तुर्यमेतत्पक्षद्वयमिति ज्ञापयितुम् । अन्यथा वैयर्थ्यं दुष्परिहरं
स्यात् । यज्ञार्थमेतावद्भोक्तव्यमिति निश्चितद्रव्यादवशिष्टोऽशः शेषशब्देनोच्यते ।
भोजननिषेधावधिमाह—प्रागग्नीषोमीयादिति । अग्नीषोमीयाद्यायादित्यर्थः । स च
पत्नीसंयाजान्तो वपायागान्तो वा । तथा च धर्मसूत्रम्—अग्नीषोमीयसंस्थाया-
मेव दीक्षितस्य भोक्तुः हुतायां वपायां क्रीते वा राजनि यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे
शेषाद्भुज्जीरन्निति ब्राह्मणमिति । क्रीते वा राजनेति भोक्तुरापत्तावयं पक्षः । अग्नीषो-
मीयस्य पशोः संस्था समाप्तिस्तस्या सत्यामेव दीक्षितस्य दीक्षितसंघन्यत्वं भोक्तव्य-
मनिरादेशोऽपि न तु निरादेशं विनैतत्पूर्वम् । अथ वाऽग्नीषोमीयस्य पशोर्वपायां
हुतायां सत्या वा । राजनि क्रीते वा । एते पक्षा आपदनापदनुसारेण व्यवस्थाप-
नीयाः । यज्ञार्थं निर्दिष्ट एतेभ्यः पूर्वमपि भोक्तव्यम् । अत्र वचनमृत्विगर्थं तत्रेया-
न्परभेद ऋत्विगर्थनिरादेशने वज्रमानस्य प्रयोज्यत्वम् । इतरार्थनिरादेशने प्रयोज्यत्वं
तु आज्यं पशवः पुरोडाशीयादि यज्ञार्थमेतद्व्यव्यं तन्मध्य एतावद्यज्ञ उपयोक्ष्यन्त एता-
वदेव यज्ञार्थं शेषादृत्विजो भुज्जीरन्निति । देशने प्रयोज्यत्वं नरा(?) आज्यं पशवः पुरोडा-
शीयादि यज्ञार्थमेतद्व्यव्यं तन्मध्य एतावद्यज्ञ उपयोक्ष्यन्त एतावदेव यज्ञार्थं शेषाद्वा-
हणाः सर्वे भुज्जीरन्निति निरादेशनवाक्यद्वयम् । ऋत्विगर्थनिरादेशनमृत्विगकर्तृकप्रक-
रणाधीनमित्येवदमित्यम् । द्वितीयं तु स्वकर्तृकत्वाद्वाहणार्थभावश्यकत्वाच्च नित्यमेव ।
एवंरीत्येवोभयत्र विज्ञान सप्रयोजनं भवति नान्यथेति द्रष्टव्यम् । अपराह्णे दीक्षत इत्यन-

न्तरं विधानादिदं ज्ञायते दीक्षाप्रभृतिरुर्गोपयोगिद्रव्यनिरादेशनमावश्यकम् । संभारय-
जुर्होमादेरपि दीक्षार्थत्वात्तदर्थस्यापीति । तथा च कूश्माण्डहोमावशिष्टाज्यस्य स्थापि-
तस्य दीक्षोत्तरमशने निरादेशनाभावेऽपि न दोष इति । अनिरादेशने भोजनं तु स्वस्वा-
ज्यस्यैव नाम् । अनिर्दिष्टदीक्षितान्नभोजनप्रायश्चित्तमुक्तमापस्तम्बमृतौ—

यज्ञिषान्न नवश्राद्धं संग्रहे चैव भोजनम् ।

श्रीणा प्रथमगर्भे च द्वित्रश्चान्द्रायणं चरत् ॥ इति ।

यज्ञिषां यज्ञसंवन्यजनम् । यज्ञसंवन्यजनस्याभोजयता सूर्यकवाक्यस्यायामोपोमी-
यसमाप्तिरर्थन्मन्त्रीपोमयवपायागपर्यन्तं वा द्रष्टव्या । समग्रो विवाहः ।

स्वस्त्युत्तरायणशीयेति सर्वत्र केशेष्टपूज्यमानेषु जपति ।

सर्वश्रेतिवचनं समावर्तनचालोदानसचन्धिकेशवपनेऽप्येतज्जपमाप्त्यर्थमनूय-
वपायाः कृताया दक्षिणस्या वेदिश्रोण्यां परिधिते यजमानस्य केशश्मशूणि वापयत
इत्यस्मिन्नमश्र्वेऽपि वपन आश्वमेधिके केशश्मशूणि वापयते नत्वानि निष्कृन्तने
दतो धावते स्नात्यहतं वासः परिधत्ते इत्येतस्मिन्वाश्रमेऽपि वपने च स्वस्त्युत्तराय-
णीयेति जपप्रापणार्थं वा । उच्यमानप्यतिवर्तमाननिर्देशाद्वपने क्रियमाण एव जपो न
तु तत्पूर्वं न चानन्तरम् । अशुचित्वेऽपि वचनान्मश्र्वजपः । एतावानेव मश्र्वः ।

कृते नापितकृत्य औन्दुम्बरेण दतो धावते लोहितमनागमयन् ।

नापितस्य कृत्यं नापितकृत्यं तस्मिन्नापितकृत्ये । नापितकृत्यं इत्यनेनाध्वर्युकर्तृक-
मिदं वपनकृत्यमित्यवगम्यते । नापितकर्तृकत्वे नापितकृत्ये कुन इत्येव प्रयोगाऽप्यंगतः
स्यात् । नापितकर्तृकत्वं चेदिष्टममन्त्रिप्यत्तदा जाते नापितकृत्यं इत्येवावश्यम् । नहि-
तथा सूत्रदृष्टोद्यम् । अतोऽध्वर्युकर्तृकमेवेदं वपनमिति । औन्दुम्बरग्रहणमितरवृक्षव्या-
घृत्पर्यं तान्त्र्याघृत्पर्यं च । अभितोपात्काष्ठं पर्णं वा ग्राह्यम् । दतो दन्तान् । धावते
शीलयति । इदं च दन्तधावनं कर्माह न तु मुखदौर्गन्धादिनाशार्थम् । तस्य प्रातः
कृतेन दन्तधावनेन निषिद्धतिष्ठ्यादिवशेन दन्तधावनकाष्ठस्थानीयद्वादशगण्डूर्वेर्वा तस्य
जातत्वात् । एतस्य दन्तधावनस्य वैयत्वाच्च स्मार्तनन्दादिनिषेधस्यात्र प्रवृत्तिः ।

यजुः—दीक्षितो व्रणचारो च यतिश्च विधवाऽहना ।

नित्यमद्यादन्तकाष्ठमया तु विवर्जयेत् ॥

इति स्मृतिवचनं तन्मश्र्वदीक्षापरम् ।

गृह्यतमश्र्वदीक्षस्तु दन्तानां धावनं चरेत् ।

नित्यं वेदाहुतेः काष्ठैरमया तु विवर्जयेत् ।

इति मश्र्ववचनसंवादाच्च तु यज्ञसंवाध्दीक्षापरत्वे(त्वं) । दतो धावनं इति श्रौतविनिना-
साकं विरोधापत्तेः । तथा यामाया दीक्षाया दन्तशायनं मन्व्येव । दन्तधावने विशेष-
गृहादिराः—

तत ऊर्ध्वक्रमेणैव धावयेच्छाखया दतः ॥ इति ।

पूर्वमूर्ध्वदन्तान्संशोध्य पश्चादधोदन्ताऽशोधयेदित्यर्थः ।

दन्तधावनकाष्ठप्रमाणं कौर्भे—

मध्याङ्गुलिसमं स्थूलं द्वादशाङ्गुलसंमितम् ।

सत्त्वकं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण तु धावयेत् ॥ इति ।

इदं विषमदन्तस्य, इतरस्य तु कनिष्ठिकाग्रसमं स्थूलम् ।

सूक्ष्मं तु हीनदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ।

स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ॥ इति विष्णुक्तेः ।

विष्णुः—द्वादशाङ्गुलिकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ।

क्षत्रविदश्चूडजातीनां नवपदचतुर्ऋगुलम् ॥ इति ।

गर्गः—चतुर्ऋगुलमानं तु नारीणां नात्र संशयः ॥ इति ।

इदं पान्या दन्तधावन उपयुज्यते । दन्तधावनं प्रकृत्य व्यासः—

प्रस्तास्य पादौ हस्तौ च मुखं च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कुर्याज्जान्वन्तरा तु सत् ॥ इति ।

आश्रयायनः—रासस्यामुत्सृजेत्काष्ठं विंशति संयुज्य वा शुचौ ॥ इति ।

संयुज्य प्रस्तास्य ।

विष्णुः—प्राच्यां सौख्यं दन्तधावे शरीरारोग्यमेव च ।

दक्षिणे तु तथा कष्टं पश्चिमे तु परामयः ॥

उत्तरे तु गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च ।

पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ इति ।

अङ्गिराः—प्रस्तास्य भक्षयेत्काष्ठं प्रस्तास्यैव तु संत्यजेत् ।

आयुरित्यादिमन्त्रोऽयमुक्तः शास्त्रामिमन्त्रणे ॥ इति ।

स च मन्त्रः पुराणे—आयुर्बलं यशो वर्षः प्रजाः पशुवस्त्रि च ।

ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥ इति ।

दन्तधावनमश्वस्तु—मुखदुर्गन्धिनाशाय दन्तानां च विशुद्धये ।

श्रीवनाय च गात्राणां कुर्वेऽहं दन्तधावनम् ॥ इति पुराणोक्तः ।

तूष्णीं वा दन्तधावनम् । मुखद्वैर्गन्ध्यसंमालनायामयं मन्त्रोऽन्यथा तूष्णीमेवेति ।

शौनको दन्तधावनोत्तरकृत्यमाह—

पश्चाद्द्वादशगण्डुपेर्विदध्यादन्तधावनम् ॥ इति ।

लोहितं रक्तम् । अनागमयन्ननिर्गमयन् । ददम्य इति शेषः । तेषामेव संनिहितत्वात् । पूर्वत्र दीक्षणीयायां कृतायां यदि लोहितं वह्निर्निर्गतं चक्षुर्विषयं स्यात्तदा

सर्वेषां दीक्षितधर्माणां प्रवृत्तत्वेन नमो रुद्रियाम्योऽद्भ्यः स्वाहेति जपो भवति । तस्यामकृतायां दीक्षितधर्माणामप्रवृत्तत्वेन न जपः । यदि दन्तेभ्यो बहिर्भिर्गतं जठरे गच्छति तदा प्रायश्चित्तं कृत्वाऽग्निं कर्म कार्यं तस्मिन्नकृते तद्विनाऽधिकारामावात् । तस्माद्यथा लोहितं न निर्गच्छति तथैव दन्तघावनं कर्तव्यम् । तच्च प्रायश्चित्तं पटुर्भि-
क्षन्मन उक्तम् । केशनखरुधिराशने मतिपूर्वं त्रिरात्रमज्ञानादुपवास इति ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्येषा हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका
वृत्रं भित्त्वा मचक्रमुर्हित्वाऽवधमापः । शतं पवित्रा वितता
द्यासां ताभिर्नो देवः सविता पुनातु । आपो अस्मान्मातरः
शुधन्त्विति च शक्तिनि हृदे हिरण्यमवधाय स्यावरासु स्नाति ।

ज्ञानमन्त्राख्य एते । मन्त्रत्रयान्ते सकृदेव ज्ञानम् । इत्येतिवचनमन्यत्र प्रसि-
द्धस्य मन्त्रचतुष्टयग्रहणस्यानुवाकग्रहणस्य वाऽत्र प्राप्तिरिति शङ्कावारणार्थम् । तृती-
यस्य रिप्रमित्यन्तः । शक्तिनि हृदे ज्ञाति केवलं स्यावरासु चेत्यज्ञाति तदा तासु
हिरण्यमन्तर्धायैव ज्ञातीति । अथवा शक्तिनि हृदे याः स्यावरा आपस्तास्वेव
हिरण्यमन्तर्धायैव स्नातीति । स्यावरा अशोण्याः । हृदशब्दसंनिध्यात् । स्यावरा
निवृत्तगतय इत्यस्मिन्कल्पे तटाके सरसि वाऽपि ज्ञानम् । अस्मिन्पक्षे पूर्वव्याख्या-
नार्थ एवात्रानुसूचो भवति । स्मृतौ दीक्षार्थस्नानं देवजाते नद्यां गङ्गायां संगमे वा
महाफलमित्युक्तं—

देवजातेऽपवा नद्यां गङ्गायां संगमेऽपि वा ।

ज्ञानं दीक्षार्थं कुर्वीत महाफलमुदाहृतम् ॥ इति ।

नद्यो महानद्यो गोदावरीभीमाद्या द्वादश । तथा च महानदीः प्रकृत्य ब्रह्मपुराणम्—

गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका ।

तापी पयोज्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥

मागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ॥ इति ।

मागीरथीगोदावरीवेणा इति तिस्रो गङ्गाः । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

तिस्रो नद्यो महापुण्या वेणा गोदाऽय जाह्नवी ।

गां हरीशाङ्गतः प्राप्ता गङ्गा इति हि कीर्तिताः ॥ इति ।

गां हरीशाङ्गिकाप्राप्ता इति पाठान्तरम् । हरेत्थरण ईशस्य शिरस्तस्माद्गां
पृथिवीं प्राप्ता इत्यर्थः । शङ्खशब्दः स्वच्छं जलं लक्षयति । शङ्खशब्दान्मतवर्षाय
इति । शङ्खः शङ्ख इव स्वच्छं जलमस्मिन्नस्तीति शङ्खी तस्मिन्नित्यर्थः । अगाधं जलं
यत्र स हर इत्युच्यते । हृदस्यैव विशेषणं शङ्खीति ।

प्रकारान्तरमाह—

यल्लोमशमवकाशं तीर्थं तस्मिन्स्ताति कुण्डे स्नातीत्येकेषाम् ।

यज्जलं लोमशं यत्र तृणानि भवन्ति तल्लोमशं लोमानि विद्यन्ते यस्मिंस्तीर्थे तल्लोमशं, लोमशवदस्तृणपरः । लोमशोऽधिस्तम्भयजूर्हरतीतिदर्शनात् । लोमादिषामादीत्यनेन मत्वर्थीयः शः । अवकाशमवकाः शोवालाः । केचिच्छरोऽवका इति अपाशरोऽवका इति लिङ्गाद्याचक्षते । अवकाभिराशो व्याप्तिर्यस्य तदवकाशम् । अथवाऽवकाशोऽस्यास्तीत्यवकाशः । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । सुखेनावतर्तुमवकाशो यस्मिन्भवति तादृशमिति यावत् । एतादृशं सत्तीर्थं यत्र लोकः स्नाति तस्मिन्वा स्नायादित्यर्थः । न तु महामहिमास्वप्स्येव स्नायादिति नियमः । तासां संपदे तु तास्वेव ज्ञानमधिकम् । कुण्डं तल्लक्षणद्रोणी तस्या वा स्नातीत्यर्थः । स्नातीत्यस्या मध्ये पुनरावृत्तिः पक्षान्तरं स्वतन्त्रमिदमितिप्रदर्शनार्थम् । कुण्डे स्नातीत्यत्र मण्डूक-पुल्या हिरण्यमवधायित्वेन्युवर्तते । तथा चाऽऽपस्तम्बः—कुण्डे हिरण्यमवधाय तस्मिन् स्नातीति वाजसनेपकमिति कूपे नैवेतस्नानं वाजसनेयिमतात् । तीर्थं प्रति गमने विशेष उक्तो द्वेधे—तीर्थगमन इति स ह स्माऽऽह बौधायनः प्रदक्षिणमावृत्त्येतरत्तीर्थं गच्छेदयामुतोऽपसलैरावर्तेतेत्यत्रो ह स्माऽऽह शाळीकिरपसलैरावृत्त्येतरत्तीर्थं गच्छेदयामुतः प्रदक्षिणमावर्तेतेतीति । इतो वपनप्रदेशात् । अमुतस्तीर्थप्रदेशात् । यदि तीर्थं दूरे भवति ततोपाय उक्तो बौधायनेन—अथ यदि दूरे तीर्थं भवत्युत्तरेण शालां द्वौ कटपरिवारौ कुर्वन्ति पूर्वं यजमानायापरं द्वितीयं पत्न्यै तयोः प्राचीद्वारौ कुर्वन्ति तदुदकुम्भौ निधापयतीति । तत्तयोः कटपरिवारयोरुदकुम्भौ निधापयति परिकीर्त्तिभिः स्नानार्थमित्यर्थः । अस्मिन्स्नाने यत्राऽऽपः सुखाः सुखावगाहा इत्यारभ्य पवमानः सुवर्जन इति चैतेनानुवाकेन स्नात्वेत्यन्तं सर्वं स्नानतन्त्रं भवति । यत्राऽऽपः सुखाः सुखावगाहास्तदवगाहोऽयस्मिन्नवगाहशब्दवाच्ये स्नाने हिरण्यवर्णा इत्यादिमन्त्रत्रयं दीक्षार्थमेव विधीयते । अत्रगाहोऽयस्य स्नात्वेत्यर्थः । एतेनानुवाकेन स्नात्वेऽयस्य-स्नानशब्दस्य मार्जयित्वेत्यर्थ इति पदद्वयस्य स्नानप्रतिपादके सूत्रे संस्काररत्न-मालायामर्थः कृतोऽस्ति । तत्र द्रष्टव्यः । मध्याह्नस्नानदीक्षार्थस्नानयोः कालैक्ये प्रसङ्गसिद्धिर्भध्याह्नस्नानस्येति ।

उदाभ्यः शुचिरापूत एमीति स्नात्वोद्गाहते ।

पुनः स्नात्वेतिवचनं स्नानाद्गतर्पणव्यावृत्त्यर्थम् । एमीतिलिङ्गादुद्गाहने मन्त्रः । उद्गाहनं तीरं प्रत्यागमनम् । ततो यन्मया दूषितं तोयमिति यक्ष्मोद्देशेन तीरे जलं निक्षिपति । पूर्वत्र दीक्षणीयाकरणपक्षे तु माध्याह्निकस्नानाभावा एव । ततः स्नानं द्विराचमनम् ।

उपस्पृश्याऽऽचम्य ॥ ३ ॥

कुत्रचिदप इति नोच्यते कुत्रचिदुच्यते यत्र नोच्यते तत्रापामुत्पन्नं कृतोपयोक्तव्या यत्रोच्यते तत्र नेतीति सार्वत्रिकम् । प्रकृतेऽप्यशब्दाभावात्पात्रे जलं गृहीत्वा तासां पवित्राभ्यामुत्पन्नं कृत्वा ता हस्तेनोपस्पृश्येति सिद्धं भवति । आचम्येत्यत्राऽऽ आचम्येति पदच्छेदः । स्पृश्युक्तप्रमाणसिद्धजलमाचमने न विवासीतं किंतु अधिकमपि भवतीत्याद्या बोध्यते । तथा च च्लुरुपात्रं जलं पात्रे गृहीतं हस्तेनैव सकृत्प्रश्नातीत्यर्थः सिद्धो भवति । अनेनान्तरतो मेध्यो भवति । तथा च श्रुतिः—अपोऽश्नात्यन्तरत एव मेध्यो भवतीति । वसनस्यान्तेन प्रतिच्छाद्येति बौधायनः । मग्नान्तःस्थितस्यैव चेदिदमाचमनं तदाऽत्र माध्याह्निकं कर्म, यदि बहिरागत्याऽऽचमनं तदा वक्ष्यमाणनोविपरिकल्पनान्ते माध्याह्निकं कर्मेति ज्ञेयम् । ब्रह्मयज्ञस्तु क्रत्वारम्भात्प्राक्प्रातरेव कर्तव्यः ।

दीक्षाऽसि तनूरसि तां त्वा शिवाश् स्थोनां
परिधिपीयेति सौमं वासोऽहतं महत्परिधत्ते
सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीति च ।

सौमाहतशब्दो व्याख्यातौ । महच्छब्देनात्र वाससः स्थौल्यमुच्यते । दैर्घ्यस्यार्थादेव सिद्धेः । तेन वासोऽत्र स्थूलं भवति दृढमिति यावत् । एतेन सूक्ष्मस्यादृढत्वाद्याश्रुतिः कृता भवति । दीक्षाऽसीति दीक्षाऽसि तपसो योनिरित्याच्छिद्रिकप्रपाठकपठितस्य सन्निवत्यन्तस्य प्रतीकमिदम् । उक्तश्चाऽऽपस्तम्बेनाप्ययं मन्त्रः परिधाने । तनूरसि तां त्वाभिति सौत्रो द्वितीयः । सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीति संहितास्थस्तृतीय इत्येवं मन्त्रत्रयं परिधाने । प्रादक्षिण्यं परिमापासिद्धम् । प्रदक्षिणमहतं वासः परिधत्त इत्येवापठद्वौवायनः । चक्रारः पूर्वाभ्यां सह समुच्चयार्थः । अथवा चक्रारो दीक्षाऽसि तपसो योनिरित्याच्छिद्रिकमन्त्रसमुच्चयार्थः । अस्मिन्पक्षे प्रथममन्त्रो दीक्षाऽसि तनूरसीत्ययमेव एव । दीक्षाऽसि तपस इत्यन्तं मन्त्रस्तृतीयः । सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीति च सौमं वासोऽहतं महत्परिधत्त इत्यन्वयः ।

सूर्यस्य वासोऽसि नीविर्नाभोर्जप्रस्मासु

धेहीति तस्य नीविमनुपरिकल्पयते ।

सूर्यस्य वास इव वासोऽसीत्यर्थः । एतेन वायव्यः सोमदेवत्वत्वात्कथं सूर्यदेवत्वमिति दाह्या निरस्ता भवति । तस्य परिहितवाससः । वासोन्नाप्रकाशनायार्थोऽप्यन्तरगोपनाय वेष्टितवसनग्रन्थिर्नोविस्तामनु पश्चात्कल्पयन् इत्यर्थः । परिशब्दो दाढ्यार्थः । नीविमित्येकवचनं जानी । तत्र कच्छचतुष्टये द्वौ नीविशब्दाच्चा कच्छौ । तत्र पश्चात्कच्छ एव मुरुपत्वात्पूर्वम् ।

मुक्तकच्छो यदा कुर्यात्कर्म काम्यं क्वचिन्नरः ।

यृषा भवति तत्सर्वं गुह्यस्थानप्रदर्शनात् ॥ इति गोभिलोक्तेः ।

नचाप्राग्रकच्छस्य मुख्यत्वमस्तिवति वाच्यम् । गुह्यस्थानप्रदर्शनादिति हेतुना तस्यैव मुख्यताया अवगमात् । काम्यग्रहणान्नित्यनैमित्तिकयोर्नायं नियम इति द्रष्टव्यम् । एकवचनास्तकृदेव मन्त्रः । स चाऽऽचार्या नोव्याम् । परिधानोपवस्त्र परिधानाय दक्षिणतो न प्रसार्य, प्राङ्मुख उद्गुप्तो वा परिदधीत नौविकल्पनं प्राक्मंस्योदकसंस्थभावेनेत्यादि स्मार्ति सर्वमुपसंहार्यम् । आचम्येति रूपया वासःपरिधानस्याप्यु दीक्षासंबद्धत्वं बोध्यते । तेन दशपेयेऽपराह्णे दशपेयाय दीक्षतेऽप्यु दीक्षायाः स्थाने पट्पण्डरीकां द्वादशपण्डरीकां वा हिरण्यस्रगं यजमानः प्रतिमुञ्चत इत्यत्राचशनान्ताया अप्यु दीक्षायाः पुण्डरीकस्रगप्रतिमोचनेन वासोनिवृत्तिमिव वासोदीक्षाया अपि निवृत्तिः सिद्धा भवति ।

ऊर्जे स्वेत्यश्नात्पूज्यमस्मासु धेहीति वा यदस्य मनसः

प्रियं सर्पिमिश्रं दधि मधु वाऽभ्युपसेकम् ।

यदस्य मनसः प्रियं सर्पिमिश्रं दधि मधु वाऽभ्युपसेकं तदूर्जे स्वेत्यश्नातीत्यन्वयः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धादार्थिकस्तच्छब्दान्वयः । यदन्नमस्याशनीयपदार्थसमूहस्य मध्ये मनस आत्मनः प्रियं तदश्नातीत्यर्थः । न तु यजमानस्येतीदमोऽर्थः स्वस्मिन्स्तस्य प्रयोगाभावात्, मन शब्दस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । मनस आत्मवाचित्वमात्मानमाश्रयतना वेत्सीत्यादौ दृष्टम् । मनसः प्रियं हविष्यमेवेति केचित् । सर्वस्याहविष्यस्यापि अत्राशनमित्येतदर्थप्राप्त्यर्थं यदस्य मनसः प्रियमितिवचनमित्यन्वे । यस्याहविष्यस्यापि मसूरयुन्ताकावेस्तिथिविशेषपरिनिषेधेनेतरकाले रागप्राप्ते भोजनेऽशनाभ्यनुज्ञा यथा तथैतस्य भोजनस्य रागप्राप्तस्य कर्माङ्गत्वस्यापि सत्त्वात्तिथिविशेषनिषेधेनेतरकालेऽभ्यनुज्ञाया अप्रवृत्तौ तत्प्राप्त्यर्थं यदस्य मनसः प्रियमितिवचनमित्येवेमेव व्याख्यातव्यम् । सर्वा हविष्याशनकरूपना तु पलाण्ड्वादिव्यतिप्रसक्तत्वेनाप्रयोजिकैव । इष्टापत्तौ तु पलाण्ड्वाद्यशनस्य पुनरुपनयननिमित्तत्वेन मध्ये तदापातिः । नचैतद्व्यतिरिक्तसर्वाहविष्याशनबोधनार्थमेतद्वचनमिति वाच्यम् । एतदपेक्षया स्वरूपाहविष्याशनपरत्वस्यैव युक्तत्वात् । न च दोषाभाव एवात्र वचनात्करणीय इति वाच्यम् । स्पष्टवचनाभावेन बहुषु दोषाभावकरणापेक्षया यदशने प्रायश्चित्तप्रसक्त्यभावत्वावत्स्वेवाहविष्येपु

* अप्राऽऽत्मशब्दस्य मनोवाचित्वेऽपि मनःशब्दस्याऽऽत्मवाचित्वं कथमिति चिन्त्य नाना-
र्थशब्दस्येति हरिशब्दस्याश्ववाचित्वेऽपि अश्वशब्दस्य हरिवाचित्वमाभावात् ।

पदार्थेषु दोषाभावप्रतिपादनस्य युक्तत्वात् । मसूरवृन्ताकादीनामशने तिथिविशेषपरत्वेन निषेधस्तु अत्रापि अस्त्येव । रागप्राप्ते भोजने कालो मन्त्रविशेषश्चानेन विधीयते । सर्पिःशब्दो लौकिकाज्यमाचष्टे । अत एव सूत्रकृता सायंदोहामिघारणे तूष्णीकेनेति संस्कारार्थसर्पिषि विशेषणं दत्तम् । दधि मधु वाऽभ्युपसिच्य सर्पिर्मिश्रं स्वस्य यदन्नं भवति तदश्नातीत्यर्थः । दधि मधु चेति पाठ उपयोः समुच्चयः । समासामावाप्तानयोः सहभावः । येषु पदार्थेषु यदतीव मनसः प्रियमेतेष्वेकं तस्याशनमावश्यकमिति अनेन सूत्रेण प्रदर्श्यते । मनसः प्रियभित्तवचनं मनसः प्रियानशने श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं, तच्च सर्वप्रायश्चित्तमेव विशेषानुक्तेः । अत्र दधि गव्यं माहिषं चापि । अत्र मधु सौद्रमेव न तु मद्यं तस्याशने महापातकिरवादिदोषश्रवणात् । दधि मधु वैवाभ्युपसे-
कमिति नियमः । तेन दधिमधुनोरेवाभ्युपसेकार्थता न तु पयसः । तस्य तु स्वातन्त्र्ये-
णाशनम् । अप वा दधि मधु वाऽभ्युपसेकमेवेति निधमः । तेन दधिमधुनोरभ्युप-
सेकार्थतैव । पयसस्तृमयथाऽपीति ज्ञेयम् । पूर्वकल्पे दधिमधुनोरभ्युपसेकेन स्वात-
न्त्र्येण चेत्युपयथाऽपि । सार्पेवस्तु मिश्रणेनैवेति द्रष्टव्यम् ।

आशितो भवति ।

आशित इति निचप्रयोगात्प्रयोजका अमात्येष्टवन्त्वादयः प्रयोग्यो यजमानः ।
तथा चायमर्थो भवति अमात्येष्टवन्त्वादिभिः प्रेरितो यावत्तृप्तिं बहु भुञ्जीतेति । न तु
आ, अशित इति पदद्वयं तथा पदकारैरपाढात् । यावत्तृप्तिं बहु भुञ्जीतेति अयमर्थो
यावन्नेवास्य प्राणस्तेन सह मेघमुपैतीति श्रुत्या लभ्यते । ननु इदं वचनं व्यर्थम् ।

अष्टौ ब्राह्मा मुनेः प्रोक्ताः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशच्च गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥

इति धर्मसूत्रोक्तगृहस्थविषयकद्वात्रिंशद्ब्राह्मणसंख्यानियमवाचनार्थं कृतेन ।

आहिताग्निरनर्दाश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्रन्त एव सिध्यन्ति नेषा सिद्धिरनश्रताम् ॥

इति धर्मसूत्रवचनेनैव तत्सिद्धेरिति चेत्तत्त्वम् ।

भुजिप्रमाणं निर्दिष्टं मुखं यावद्विजीर्षति ।

भोजनं हीनमात्रं तु न बल्येष्वयौनसे ।

सर्वेषां वातरोमाणां हेतुता च प्रपद्यते ।

अतिमात्रं पुनः सर्वानाशु द्रोषान्प्रकोषयेत् ॥

इतिवैद्यकग्रन्थे वाग्महोये भोजनस्य न्यूनाधिक्ये दोषमुक्त्वा

अग्नेन कुसेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।

आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥

इत्यनेन भोजनप्रमाणमुक्तम् । तथा च जठर एकमंशं पवनाद्यर्धमवशेष्यैव भोजनं कर्तव्यमिति आयुर्वेदसिद्धभोजनतः पवनाद्यर्धतुरीयमात्रचतुर्थीशपरिमितमधिकमत्र भोजनं कर्तव्यमित्येतादृशार्थज्ञापनार्थत्वेन सार्गक्यात् । इतोऽप्यधिकभोजनं शरीरपीडाप्रसङ्गाद्विरुद्धमेव । अतः पवनाद्यर्धं किञ्चित्स्थूलं संरक्ष्यैव भोक्तव्यम् । भुजि-
प्रमाणं निर्दिष्टमित्यत्र मात्राप्रमाणं निर्दिष्टमित्यपि पाठः । अस्मिन्पाठेऽपि मात्राश-
ब्देन भोजनमेव गृह्यते । दीक्षणीयायां पूर्वत्र कृतायां दीक्षितधर्माणां प्रवृत्तत्वेन न
काचनाऽऽहुतिं जुहोत्यन्यत्र क्रतुसंयुक्ताभ्य इति सूत्रोपात्तो वैश्वदेवप्राणाहुतीनां निषे-
धोऽपि प्रवर्तते । दीक्षितस्य वैश्वदेवे मुख्यकर्तृत्वे तदनुज्ञयाऽन्यैः स्वार्थपाकेन कर्तव्य
एव वैश्वदेवः । प्राग्वशप्रपादनोत्तरं दीक्षणीयायाः कर्तव्यताया दीक्षितधर्माणामप्र-
वृत्तत्वेन निषेधस्याप्रवृत्तेर्वैश्वदेवः स्वेनापि कर्तव्यः । एवं प्राणाहुतयोऽपि भवन्ति ।
ऊर्ध्वं स्वेति मन्त्रोऽशनार्थ एव निषेधप्रवृत्त्यप्रवृत्तिसाधारण्येन न तु प्राणाहुत्यर्थः । प्रथ-
मप्राणाहुतिमन्त्रेणोर्ध्वं स्वेत्यर्थ मन्त्रः समुच्चोपते तस्य पुरुषार्थत्वात् । अस्य क्रत्वर्थ-
त्वात्प्रयोजनमेशान्नैवोर्ध्वं स्वेत्यस्य प्राणाहुतिमन्त्रप्रत्याम्नायत्वमिति केचित् । अन्ये
तु पञ्चानां स्थानेऽयमेव वा न काचनाऽऽहुतिं जुहोत्यन्यत्र क्रतुसंयुक्ताभ्य इत्यनेन
पुरुषार्थाहुतीनां प्रतिषेधात्कत्वर्थ एव स्यादिति प्राहुः । तत्र पूर्वं मतं तुच्छम् ।
प्रथमेन प्राणाहुतिमन्त्रेण समुच्चयेऽन्यतरस्य व्यवहितत्वेन क्रियासंनिपाताभावेनाकर्ष-
करणत्वप्रसङ्गात्, भिन्नशास्त्रार्थत्वेन द्वाभ्यां त्रिभिरित्यादिवदेककरणत्वोपदेशाभा-
वाच्च । प्राणाहुतीनां पुरुषार्थत्वाज्जिषेधे प्राणाहुतीनामेवाभावेन प्राणाहुतीनां सर्वासां
स्थानेऽयमेव मन्त्र इत्युक्तिरसंगतैवेति द्वितीयमपि मतं तुच्छमेव । अतः केवलमशना-
र्थमेव मन्त्रो न तु प्राणाहुतिस्थानिक इत्येव समञ्जसम् । ब्रह्मो नैव भवन्ति । वैव-
तोद्देशेन त्यज्यमानत्वेनाऽऽहुतिरूपत्वात् काचनाऽऽहुतिं जुहोतीत्येतस्य निषेधस्यात्रापि
प्रवृत्तेर्निरावाधात् । परिपेक्षाभिर्मन्त्रेण तु भवत एव तयोर्देवतोद्देशेन त्यज्यमानत्वाभा-
वात् । यत्रैकस्मिन्द्रव्य इति सूत्रात्सकृन्मन्त्रः ।

कनीयः कनीयोऽत ऊर्ध्वं व्रतयति ।

दीक्षास्त्विति शेषः । कनीयः कनीयोऽल्पमल्पमत ऊर्ध्वं दीक्षामारभ्य यावद्दी-
क्षासमाप्तिं व्रतमुपैतीत्यर्थः । स्पष्टमेतदुक्तमापस्तम्बेन—तथाऽऽशितः स्याद्यथा ततो
दीक्षामु कनीयः कनीयो व्रतमुपेयादिति । शरीरे कार्श्यसंपादनायैतत् । यथा यथा
च शरीरे कार्श्यधिक्य तथा तथा मेध्यता । तथा चाऽऽपस्तम्बः—यदा वै दीक्षितः
कृशो भवत्यथ स मेध्यो भवति यदाऽऽस्मिन्नन्तरं किञ्चित् भवत्यथ स मेध्यो भवति
यदाऽस्य कृष्णचक्षुषोर्नक्षत्यथ स मेध्यो भवति यदाऽस्य त्वयाऽस्ति संघीयतेऽथ स
मेध्यो भवति पीवा दीक्षित कृशो यजते यदस्याज्ञाना मीयते जुहोत्येव तदिति
विज्ञायते इति । तृतीयाध्यायेऽष्टमे पादे नैमिनिरपि—तपश्च कञ्चित्द्रव्याहो कवादिति-

वाक्यशेषश्च तद्वदिति । तद्दीक्षासु निवर्तत इत्येतत्सूत्रव्याख्यानानुसारे व्याख्या-
तमेतत्सूत्रद्वयम् । मेध्यो मेधो यज्ञस्तदर्हः । दीक्षादशाध्यायमपि कृशस्य दीक्षामतैर्य-
दङ्गानां मध्येऽङ्गं स्वीयते तदग्रावेव हुतं भवति । अनः कर्शिताङ्गेनैव पटव्यम् ।
एतेनापि ज्ञायते दीक्षाधिक्यपक्षोऽत्यन्त प्रशस्त इति । इदमप्यतोऽवगम्यत आशितो
भवतीति विधिरनेकदीक्षापर एव न त्वेकदीक्षापरः । तत्र तु किञ्चित्केशसंपादनाप-
रस्यमेव भोक्तव्यमिति । अत्र व्याख्यायकृतं व्रतह्रासनिमित्तककृशत्वं गृह्यते ।
यौवा दीक्षेतेति दर्शनात् । एतन्नोमनार्थः वाकोऽप्येनैव कारयितव्यो ननु स्वेन
नच परम्या । तथा च बोधायनः—अथाऽऽम्या मनोवायनीवं वाचयति तस्याऽऽ-
शितौ भवत इति । ईश्वराय निवेद्यैव भोक्तव्यमिति सुप्रसिद्धमेव । एतच्च दंपतिभ्यां
केवलाम्यामेव भोक्तव्यं ननु ब्राह्मणोऽप्यत्र भोजयितव्य इति । एतस्य भोजनस्य
दीक्षितसंस्कारार्थत्वेनेतरभोजनस्य प्रसक्तेरेवामावात् । अत एवैकाकी न भुञ्जीतेति
निषेधस्याग्राप्तपरः ।

महीनां पयोऽसीति दर्भपुञ्जीलाभ्यां गव्यं नयनीत-
समुद्यौति वर्चोधा असि वर्चो मयि भेहीति तेनाभ्यङ्गे
मुखमग्रेऽनुलोममितराण्यङ्गानि स्वभ्यक्तो भवति ।

गव्यग्रहणं माहिषादिव्यावृत्त्यर्थम् । संशब्दः सप्यगित्यर्थे । तच्च सप्यकस्वमुद्यवनकि-
पायामन्वेति । उद्यौतीत्यत्र शोधनार्थमिति शेषः । शोधनार्थमेवोदशरावे निधानमाह यौवा-
यनः—अथास्यैतज्जवनीतं विधितमुदशराव उपशेरत इति युधातोर्मिश्रणार्थकत्वेऽपि तस्य
पदार्थद्वयसाध्यत्वेन प्रकृते पदार्थान्तरासंभवेन तदर्थसंभवादाढोढनार्थकत्वमेव युधातो-
रिति अर्थविशेषं प्रदर्शयितुमेवोच्छब्द उवाचतः । उच्यते प्रादक्षिण्यं परिभाषासिद्धम् ।
तेनेति वचनं नियमार्थम् । तेन यथा तेनैव सर्वाङ्गानामभ्यङ्गो भवति तावत्पर्याप्तमेवाऽऽढोढ-
नात्प्रागुपादातव्यं न पुनरन्यदुपादातव्यमित्येषोऽर्थः सिद्धो भवति । आढोढनं देवाद्विष्मृत्य
कृतेऽभ्यङ्गे तदनन्तरं स्मरणे पुनरन्यदृहीत्वाऽऽढोढ्य तेन पुनरभ्यङ्गः कर्तव्य इत्ये-
तदर्थं वा तेनेतिवचनम् । अभ्यङ्गः पाणिभ्यामेव सामर्थ्यात्, न दर्भपुञ्जीलाभ्यां
सामर्थ्याभावात् । तस्य पाणिभ्यां संप्रप्लाव्य मुखमेव प्रथममभ्यङ्ग इति बोधायनः
स्पष्टमेवाऽऽह । अग्न इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । तेन मुखमग्रादारम्याभ्यङ्ग इत्यर्थो
भवति । मुखस्याग्रं शिरस्तदारम्य मुखमभ्यङ्ग इति । एतेन पराचीनताऽभ्यङ्गे प्रद-
र्शिता भवति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—पराचीनं त्रिरभ्यङ्गे मुखमग्न इति ग्रीवाऽपि
मुखसंबन्धिन्येव तदाधारमूतत्वात् । उत्तरानुलोमग्रहणादपि शिरःप्रपृतिग्रीवान्तानाम-
वयवानां मुख्यवृत्त्या मुखपदवाच्यत्वाभावेऽपि ग्रीव्या वृत्त्या तत्पदवाच्यत्वम् ।
अन्यथा ग्रीवायां लोभाभावेन कुत्रापि तत्संग्रह एव न स्यात् । अनुलोमं यन्मुखानि

लोमानि तदभिमुखतयेतराङ्गानामभ्यङ्ग इत्यर्थः । अथवा मुखशब्देन केवलस्य मुख्यस्य मुखस्यैव ग्रहणम् । अग्रशब्दः क्रमार्थः । शिरःप्रभृतिग्रीवान्तानामवयवानामनुलोममितराण्यङ्गानीत्यत्र समावेशः । अनुलोमशब्दस्यानुक्रमेणेत्यर्थः । तेन शिरःप्रभृतिपादान्तक्रमेणाम्यङ्गः कर्तव्य इति सिद्धं भवति । इतराणि मुखदितराणि, पूर्वकल्पे हस्तादीनि उत्तरकल्पे शिरआदीनि । मुख्यमग्रेऽनुलोममितराण्यङ्गानीति पार्श्वकथने निर्देशान्मुत्ताभ्यङ्गने पृथक्पृथक् । इतराभ्यङ्गने संभवता सकृन्मन्त्रः, असंभवतां मन्त्रावृत्तिः । स्वभ्यक्तो भवति, तथाऽभ्यङ्गे यथा स्वभ्यक्तो भवति । मुशब्दो यथा सर्वावयवसंबन्धो नवनीतस्य भवेत्तथेति सूचयति । अभिपूर्वकोऽङ्गुष्ठातुरभ्यङ्गरूपमर्थमाचष्टे । आङ्पूर्वकोऽङ्गनमाचष्टे । सर्वावयवावच्छेदेन नवनीतसंबन्धोऽभ्यङ्गपदार्थः । नेत्रावच्छेदेन कज्जलसंबन्धोऽङ्गनपदार्थः । एतावर्यादुपसर्गबलाल्लभ्येते प्रहारादिशब्दवत् । स्वकीयकृत्स्नपृष्ठाभ्यङ्गस्य सुष्ठु स्वेन कर्तुमशक्यत्वात्मुशब्देनान्यकर्तृकताऽपि प्रापिता भवति । तत्र कर्तुरनिषमप्राप्तौ नियममाह बौधायनः—अन्योन्यस्य पृष्ठमभ्यङ्गतीति ।

द्वयस्य कनीनिकाऽसीति त्रैककुदेनाऽऽङ्गनेनाऽऽङ्गे ।

त्रिककुदि पर्वते मवं त्रैककुदं तेन त्रैककुदेन । एतादृशेनाऽऽङ्गनेनाऽऽङ्ग इत्यर्थः । अक्षिणी इति शेषः । आङ्गनक्रियासांनिध्यात् । पाहीति मन्त्रान्नः ।

तस्मिन्नाविद्यमाने येनैव केनचित् ।

त्रैककुदेन येन केनाप्यन्येन वाऽऽङ्गनेनाऽऽङ्ग इत्येतावत्येव लाघवेन वक्तव्ये तस्मिन्नाविद्यमान इति वचनं त्रैककुदाङ्गनतद्व्यतिरिक्तवर्त्तिकचिदन्याङ्गनयोस्तुल्यविकल्पोऽपि कदाचित्स्यात्तद्वारणार्थम् । नन्वेवं तस्मिन्नाविद्यमानेऽन्येनेत्येतावदेव वक्तव्यं तथा च व्यर्थं येनैव केनचिदिति सूत्रमिति चेत्तत्त्वम् । अस्मिन्प्रतिनिधावत्यन्तसमातीयस्यैव प्रथमं ग्रहणमनन्तरमितरस्येत्येतस्य नियमस्यात्राप्रवृत्तिरित्येतादृशार्थज्ञापनार्थत्वेन वैषम्याभावात् । तथा च शैलजमेवाऽऽङ्गनान्तरमादावत्यन्तसमातीयत्वात्प्रतिनिधित्वेन ग्राह्यम् । एतस्याप्यभावे कज्जलमित्येतस्य नियमस्यात्राभावः सिद्धो भवति ।

सतुलया शरेपीकया दर्भपीकया वा दर्भपुञ्जीलेन
वाऽभ्यन्तरमनिधावयश्चिरेकैकं दक्षिणं पूर्वमाङ्गे ।

तुलमग्रं मूलेभ्यः स्वाहेति मूलसाहचर्यात् । पुप्यमिति केचित् । तन्न, ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तुलेभ्यः स्वाहा काण्डेभ्यः स्वाहा बल्लशेभ्यः स्वाहा पुप्येभ्यः स्वाहेत्यश्वमेध ओषधिहोममन्त्रेषु पुप्यस्य पृथङ्निर्देशानुपपत्तेः । तेन सामयेत्यर्थो

भवति । शराख्यतृणशलाका शरेपीका तथा, दर्भेपीका दर्शशलाका तथा वा । दर्भ-
पुञ्जीलं दर्भकाण्डं तेन वा । दर्भकाण्डाग्रस्याञ्जनक्रियायां सामर्थ्याभावात्तूलेनैवाञ्जनम् ।
सतूलत्वं शरेपीकादर्भेपीकयोरेव । एतज्ज्ञापयितुमेव वाशब्दोपादानं मध्ये कृतम् ।
अथ वा तूलः कार्पासस्तत्साहितयेत्यर्थः । मध्ये वाशब्दोपादानं श्रुतौ सतूलेयेति छौ-
लिङ्गनिर्देशाच्छरेपीकादर्भेपीकयोरेव तुल्यकल्पत्वं, दर्भपुञ्जीलस्य तु गौणकल्पत्वं, फलं
शरेपीकाया अभावे दर्भेपीकाया ग्रहणं मुख्यत्वेनैव, दर्भपुञ्जीलसत्त्वेऽपि नतु तस्य
ग्रहणं तथात्वाभावादिति द्रष्टव्यम् । अभ्यन्तरं यथाऽक्षितो बहिर्न भवति । अपाङ्ग-
मारभ्याऽऽन्तमिति यावत् । अनिवावयन्नप्रतिनिवर्तयत्तेकैकं त्रिराङ्गे दक्षिणं त्रिरुत्तरं
त्रिरित्यर्थः । सकृत्सकृदेव मन्त्र उभयोरङ्गोः । तत्र क्रममाह—दक्षिणं पूर्वमिति ।

द्विर्वा सव्यम् ।

सर्वेषु पक्षेषु सकृन्मन्त्र एवोभयत्र । सव्ये त्रिराङ्गं पूर्वसूत्रात्प्राप्तं तत्र वैकल्पिकं
द्वित्वमनेन विधीयते ।

द्विर्दक्षिणं सकृत्सव्यमित्येकेषाम् ।

उभयं त्रिखिर्दक्षिणं त्रिः सव्यं द्विरिति ब्रह्मेवं पूर्वमुक्तं तत्र स्वतन्त्रं पदान्तर-
मनेनोच्यते ।

न पुनर्निषेचयति ।

एकेन प्रयत्नेन संततमञ्जनं कर्तव्यं तथा कर्तुमशक्यत्वे सातत्यार्थं पुनराञ्जनं
न निषेचयति न नेत्रयोर्योजयतीत्यर्थः । अथवा पुनःशब्दो बह्वित्यर्थः । निषेचयती-
त्यस्य निर्गमयतीत्यर्थः । तथा चावमर्षो भवति न बहु निर्गमयतीति । अर्षाक्षेत्रतो
बहिरिति । आञ्जनक्रियाया विशेषमाह बौधायनः—अथास्यैतदाञ्जनं विष्टं हृद्यु-
पशेते सतूला च शरेपीका च तस्य प्राङ्मुखस्य प्रत्यङ्मुख उपविश्य सव्येन पाणिना
दक्षिणमक्षयनकीति ।

तस्य ते पवित्रपते पवित्रेणेति पाठ्यमानो जपति चित्रप्रतिमां
पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्विति
च पचमानः सुवर्जन इति चैतमनुवाकम् ॥ ४ ॥
इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

आद्यश्रकारोऽर्कत्वेऽपि मन्त्रत्रित्वघोतनार्थः । आद्यवर्धवे भेददर्शनाद्युक्तमेत-
न्नित्वम् । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽसति बाधकेऽन्यत्रापीति जैमिनिनाऽपि स्वीकृ-
तम् । यथाऽऽदित्यः प्रायणोपश्रुरिति विधौ स्यालीवचनस्यापि चरशब्दव्यादिनि-

मोदनेनेतिवाक्यशेषवशादोदनार्थकत्वे निर्णोते सौर्यं चरुमित्यादौ वाक्यशेषामावेऽप्यो-
दनार्थकत्वं तथाऽग्रेति । अच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वत्रानुपजतीत्याध्वर्यवसूत्रे सर्वत्रेति-
ग्रहणाजज्ञापकास्त्रिध्वच्छिद्रेणेत्यादिरनुपपन्नः । पवमानः सुवर्जन इति चैतमनुवाकमि-
त्यत्रत्यश्चकारोऽनुवाकशब्दोत्तरं योज्यः । रहस्यपातकान्यप्ययमनुवाको नाशयतीत्य-
त्यन्तं पावित्र्यमेतस्येति प्रसिद्धमिति प्रदर्शयितुमेतच्छब्दः । उक्तध्यायमर्षश्चतुर्वि-
ंशतिमते—

पावमानोस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च ।

जप्त्वा प्रत्यहमेतानि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

पावमानोः पवमानानुवाकगता ऋचः । पावित्र्यार्थं प्रत्यहमपि पाठः कार्यः । तथा
च स्मृतिः—

रुद्राध्यायं पावमानं पूर्वनारायणं तथा ।

यो जवेत्प्रत्यहं छेतान्सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

चकारः पूर्वमन्त्रैः सह समुच्चयार्थः । अध्वर्युणा पावमानं सावकाशतया कर्तव्यं
यथा पवनत्रये तत्तन्मन्त्राणां सर्वेषां पाठो भवेत् । पवमानानुवाकस्य वाक्यञ्च
एव पाठः ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमपाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेयपाजिसर्वतोमुखपा-

जिदिसाहस्राग्नियुक्तषोडशीकपाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाय-

दीक्षिताविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादहिरण्यकेशिसू-

क्ताम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

सामिहोषा उपोत्स्नारूपायां वृत्तौ दशमम-

श्रस्व प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ दशमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

आ वो देवास ईमह इति पूर्वेण द्वारेण प्राग्वत्सं प्रविशञ्जपति ।

द्वारग्रहणं वातायनव्यावृत्त्यर्थम् । प्रविशन्निति शत्रा प्रवेशसमकालं जप इति
बोध्यते । पक्षिपातो हवामह इति मन्त्रान्तः ।

विष्णुदसीत्यथ उपस्पृशपापरेणाऽऽहवनीयं

दक्षिणाऽतिक्रम्य दक्षिणत उपविशति ।

दर्शपूर्णमासादौ दृष्टस्य प्रतीकस्य ग्रहणम् । तेन मयि श्रद्धेति मन्त्रान्तो भवति ।

दक्षिणत उदङ्मुखतयोपवेशनमन्यथा दक्षिणाग्नेः पृष्ठतः करणापत्तेः । नौवापनोऽपि स्पष्टमेवाऽऽह-दक्षिणत उदङ्मुखमुपवेशयेति । एकद्वारत्वे तु तेनैव प्रवेशः सामर्थ्यात् ।

सस्यैव एव संचर आ सुत्यायाः ।

संचरो मार्गः । आ सुत्याया इत्यत्राऽऽरूपिव्याप्तौ । नास्यस्थिते सोमेऽध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्यापरेण निष्क्रामेदित्यत्रावमृशान्ता सुत्येत्यस्यार्थस्य निर्णयः । तत्रापि स एव निर्णयः । इदं कर्मार्थसंचरे, लौकिके तु अग्नेणाऽऽहवनीयं जघ-
नेन गार्हपत्यं वेत्यादि अव्ययायानुसारेण संचरः । आ सुत्याया इति अवधिविशेषवि-
धिवत्तासुत्यासमाप्त्युत्तरमुदयनीयादिषु अग्नेणाऽऽहवनीयमेव कर्मार्थोऽपि संचरो
न तु अतिदेशप्राप्तोऽपरेणाऽऽहवनीयम् । अन्यथा वैशेषिकातिदेशप्राप्तयोः संच-
रयोर्भेदाभावेनावधिविशेषविधिरवयवार्थापत्तेः । याजमानं व्याख्यास्याम इत्यधिकारा-
देव यजमानलाभे तत्परामर्शोक्तच्छब्दोपादानेपेक्षस्मात्पूर्वतनानि यजमानकर्माणि पत्न्या
अपि भवन्तीतिज्ञापनार्थम् । तत्र वपनं पत्न्या नास्तीति आध्वर्यवसूत्रव्याख्या-
न उक्तमेव । वपनाभावात्त्वस्युत्तराण्यशौचेति जपोऽपि न । उद्गाहने पूतमीत्यूहः ।
तूष्णीमिति नौधायनः ।

इन्द्राग्नी यावापृथिवी इत्याहवनीयमभिमन्त्रयते ।

सन्तं पाहीति मन्त्रान्ताः । प्रारब्धशमपादनोत्तरं दीक्षणीयापक्षे तां कृत्वाऽनन्तरमे-
वाऽऽहवनीयामिमन्त्रणम् । अत्र साधिका युक्तिस्तं प्रारब्धं प्रपाद्यात्र दीक्षणीयामेके
समामनन्तीत्यस्मिन्मन्त्रे प्रदर्शिता । एतदनन्तरं दीक्षाहुतयः । दीक्षाहुतिर्होमानन्तरं
वार्तं प्राणं मनसाऽन्वारमामह इत्यस्य मन्त्रस्य जपो यजमानस्य । प्रत्यगाशिषो
मन्त्रानकर्मकरणाङ्गपतीति सूत्रात् । आपस्तम्बेन पूर्णाहुतिसंज्ञकायाः पष्ठया दीक्षाहुते-
रनुमन्त्रणे विनियुक्तवारनुमन्त्रणमेव वा पष्ठया दीक्षाहुतेर्होमानाया अनेन कर्तव्यम् ।
अनुमन्त्रणस्यापि जपत्वमस्तीत्युपोद्धाते प्रदर्शितमेव ।

अन्तर्वेदि तुष्णाजिनस्याऽऽस्तीर्णस्यवर्त्तमयोः

शिरसे स्थ इति शुक्रकृष्णे राजी आलभते ।

अन्तर्वेदिप्रहणं शयनाद्यर्थकृष्णाजिनास्तरणादौ सर्वत्र राज्यालम्भनं स्यात्तन्मा
भूदित्येतदर्थम् । कृष्णप्रहणं व्याघ्रानिने राज्यालम्भनव्यावृत्त्यर्थम् । राजी पट्टी ।
शुक्रकृष्णराज्योः सहेवाऽऽलम्भनम् । शिरसे स्थ इति लिङ्गात् । आलम्भनं स्पर्श-
नम् । अत्र नौधायनः-शुद्धेऽङ्गुष्ठो भवति कृष्णेऽङ्गुलिरिति । द्वेधेऽन्योऽपि विशेषः-
शुक्रकृष्णयोः संस्पर्श इति शुद्धेऽङ्गुष्ठो भवति कृष्णेऽङ्गुलिरित्येवं शुक्रकृष्णे संमृशेदिति
नौधायनः पृथेनैवैतत् संस्पर्शं संमृशेदिति शालीकिरप्येने एकाङ्गस्यैव संमृशेदित्योप-
मन्यव इति । पृथं प्रयोदशाङ्गुलम् । यत्तस्योदय इति मन्त्रान्तः ।

सुशर्माऽसीति दक्षिणतो भसत् आरोहतीमां
धियः शिक्षमाणस्य देवेति वसुत्रामाणं पृथिवीं
द्यामनेहसमिति चेमाः सुनावमारुहामिति वा ।

सुशर्माऽसीत्येतावानेवायं मन्त्रः । पूर्वश्चकार उत्तरमन्त्रेण सह संधानार्थः । उत्तर-
श्चकारः प्रथमेन मन्त्रेण समुच्चयार्थः । इमाः सुनावमारुहामिति सुत्रामाणमित्यनेन
विकल्पते । दक्षिणतो दक्षिणप्रदेशतः पञ्चम्यर्थकस्तप्तिः । भसत् कटिप्रदेशो गुद-
प्रदेशो वा तृतीयार्थे तप्तिः । दक्षिणं जान्वाच्यामिसर्पतीति बौधायनः ।

आऽहे दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीं गायत्रेण छन्दसा
ब्रह्मणा चर्तः सत्येऽथापि सत्यमृतेऽधाय्यृतं च मे
सत्यं चाभूतां ज्योतिरभूवः सुवरगमः सुवर्गं
लोकं नाकस्य पृष्ठं ब्रह्मस्य विष्टपमगममित्यारुह्य जपति ।

आरुह्येतिवचनमारोहणजपयोः कालाव्यवधानार्थं, तेन पत्न्याः शिरसि जालं
प्रतिमुञ्चतीत्येतदादि जपानन्तरं भवतीति सिद्धं भवति ।

विष्णोः शर्मासीति कुष्णाजिनेन दक्षिणमक्षं प्रच्छादयति ।

कृष्णग्रहणप्रयोजनं पूर्ववत् । दक्षिणग्रहणप्रयोजनं प्रागुक्तमेव । प्रशब्दोऽस्य
सर्वावयवावच्छेदेन च्छादनं यथा भवति तथा कर्तव्यमिति बोधयति । कृष्णाजिनग्रहण-
मापस्तम्बोक्तवासोव्यावृत्त्यर्थम् । पच्छेति मन्त्रान्तः ।

नक्षत्राणां माऽतीकाशात्पाहीति वाससा शिरः प्रवेष्टयते ।

वासोऽत्रोष्णीषरूपं शिरोवेष्टने तस्यैव लोकतः सिद्धेः । प्रादक्षिण्यं परिभाषासि-
द्धम् । बौधायनापस्तम्बौ स्पष्टमाहृतुः—प्रदक्षिणमुष्णीषेण शिरो वेष्टयत इति ।
उष्णीषरूपवस्त्रालाम् इतरदपि । अत एवाऽऽपस्तम्बेन वाजसनेयकग्रहणं विकल्पार्थं
कृतं द्रष्टव्यम् । द्वैधे स्पष्टमेव विकल्प उक्तः—अथास्य प्रदक्षिणमुष्णीषेण शिरो
वेष्टयतीति सूत्रं बौधायनस्य वाससैव प्रच्छन्नः स्यादिति शालीकिरिति । आचार्यस्य
तुमयमप्यभिमतमिति विशेषानुक्तेर्गम्यते । उष्णीषशब्दो दीर्घशाटके प्रसिद्ध एव ।
वेष्टनं व्यापनम् । न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णीवेति प्रावक्रयाद्वासोपसारणे श्रुतौ
दोषश्रवणात्, गर्भो वा एष्यद्दीक्षित उरुवं वासः प्रोर्णुने तस्माद्गर्भाः प्रावृता जायन्त
इति गर्भरूपदीक्षितोत्स्वरूपत्वेन वाससः संस्तवनात्प्रत्यपोर्णुते शिरोऽग्रेऽनुपूर्वमितराण्य-
द्गानीतिवक्ष्यमाणमूत्राह्निद्वात्, अथ यजमानं वाससा प्रोर्णोतीति यजमानस्य वाससा
प्रोर्णनस्य स्वतन्त्रतया विधानाच्च वाससा सशिरस्कसर्वावयवप्रोर्णनमादौ कृत्वाऽन-
न्तरमुष्णीषेण शिरोवेष्टनमिति सिद्धं भवति । शिरोगनवासोवयवसंकोच उक्तो बौधाय-

नेन—प्रतिकृप्य वसनस्यान्तान्प्रदक्षिणमुष्णीषेण शिरो वेष्टयतीति । प्रोर्णवन प्रावर-
णम् । वाससा प्रोर्णवनात्प्राग्दक्षिणासगत कृष्णाग्निं निष्कासनीयम् । अ-यथा दक्षि-
णासस्य प्रावरणासंभवात् । दीक्षितस्य गर्भरूपत्वं बह्वृचब्राह्मणे प्रपञ्चितं—पुनर्वा
एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्तीति । षट्सदृश गर्भवेष्टनमुल्ब, जरायु तु
एतस्यापि वेष्टनं येन विद्यते स पदार्थः । सोऽत्र कृष्णाग्निरूपः । तेन वाससा
प्रावरणोत्तर कृष्णाग्निनेनाऽऽच्छादनं शरीरस्य कर्तव्यम् । उक्तं च सूत्रान्तरे—वाससा
शिरः प्रवेष्टयते कृष्णाग्निनेन शरीरमाच्छाद्य कृप्यै त्वा सुसस्याया इति वेदे. कृष्ण-
विषाणया छोटमुद्धन्तीति । एव च दीक्षिते गर्भत्वं संपन्नं भवति । सोमक्रयात्पुराऽपो-
र्णवने दोषं श्रुतौ—यत्पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णितं गर्भा प्रजानां परापातुकाः
स्युरिति । परापातुकाः परापतनशीलाः । एतस्य सोमक्रयोत्तरं जननं ततो ब्रह्मापन-
यनं युक्तमेव । तथा च श्रुति-कृति-सोमेऽपोर्णिते जायत एव तदिति । अपोर्णवनमु-
द्धाटनम् । किं चात्यन्तं राजादिकं प्रति जनानां प्रतिदिहसायां पार्श्वस्थे पार्णिवा-
दिभिः समाया आवरणपट्टे यथाऽपनीयते तादृगेवैन्द्रयति । तथा च श्रुति-अथो
यथा वसीयाश्च प्रत्यपोर्णिते तादृगेव तदिति । अनेन प्रच्छादनेनास्मिन्काले तत्
उत्थार्थं बोध्यते ।

प्रतपया कृष्णविषाणया कृप्यै त्वा सुसस्याया इति वेदेर्लोष्टमुद्धन्ति ।

प्रतपयन् कृष्णविषाणा-तरनिवृत्त्यर्थम् । प्रतपयन्नेनैवमपि गम्यते कृष्णविषाणा-
प्रदानं वाससा शिरोवेष्टनोत्तरमेव कर्तव्यमिति । मन्त्राणामन्त्रेणैवपरिव्ययणादि-
पत्नीसंनहनान्तरं दक्षिणासप्रच्छादनपूर्वमावित्वमेव । वेदेर्वेदिसन्निवि छोट मृद्वोलक
यं कचनोद्धन्ति विदीर्णं करोति । नच वेदिशब्दो लक्षणया वेदिदेशपरः । छोटमि-
त्येव युक्तं पाठ इति छोटैर्नतीत्यस्मिन्सूत्रे प्रदर्शितमेव । अथवा छोटमिवोद्धन्ती-
त्यर्थः, यथा छोटस्य प्रहारेण विदारणं तथेति । अर्घ्य-मृदः । मृदो विदारणं तुक्कि-
रणेनेति छोटप्रसिद्धिः प्राप्तं तत्र प्रहारेण विदारणं विधीयते । नन्वेव वेदिमु-
द्धन्तीत्येव वक्तव्यं लाघवादिति चेत्, सत्यं, वेदिमुद्धन्तीत्येवमुच्यमाने वेद्या
सर्वावयवावच्छेदोद्धननं वेदेर्मृदमुद्धन्तीत्युक्तौ तु कर्मिश्चित्तदेश उद्धननमिति
स्वरूपभेदेऽत्रैवदेशोद्धननस्यैव विवक्षितत्वेन लाघवम्यात्राप्रयोजकत्वात् । एतादृशमु-
सृष्टिकल्पनाया व्याख्यानं छोटामात्रेणोपापत्त्या । न चेष्टापत्तिः । यथाकथंचिदलोपानुगुण-
व्याख्यानसंभवे लोपकल्पनाया अनुमितत्वात् । तथा च निदानमूत्रम्—अलोपो
लोपान्वाप्यतर इति । इदं चादष्टार्थविषये द्रष्टव्यम् । नच वक्ष्यमाणस्य शिरसि
षट्पदं इत्यस्य यथाऽर्घ्यमात्रं लोपनयाऽप्याप्यमिति वाच्यम् । नत्रार्थे प्रप्ते शिरसि

कण्डूयत इत्यत्र लोपकरणापस्तम्बीयस्पष्टवचनमिव प्रकृते अतादृशस्पष्टवचनाभावेन तपाकरणाया असंभवात् । बोधायनसूत्रस्वरसतः कण्डूयत्वावेऽपि कर्तव्यताप्रतीतिश्च ।

मुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति शिरसि कण्डूयते ।

एतस्यादृष्टार्थत्वपक्षे शिरसि यस्मिन्कास्मिन्निदवयवे वर्णनं कुरुत इत्यर्थः । बोधायनेन दक्षिणं गोदानं कण्डूयत इति कण्डूयने नियतदेशोक्त्याऽर्धप्राप्त्यभावेऽपि कण्डूयनं कर्तव्यमेवेति सूच्यते । अयं प्राप्ते कण्डूयत इत्यापस्तम्बोक्तदृष्टार्थत्वपक्षे तु अर्पणभावे लोप एव । सूत्रकारस्योपममपि संमतम् । नचादृष्टार्थत्वपक्ष इतरेषु कण्डूयनेषु एतन्मन्त्रप्राप्तिः कथं भवेत्प्रापकामावादिदिति वाच्यम् । अर्धपृथक्त्वात्कण्डूयनमन्त्रोऽभ्यावर्तत इतिपरिभाषासूत्रस्यैव प्राप्तकस्य सत्त्वात् । शिर इति सप्तम्यन्तवचनं शिरसि यत्र कुत्रचित्, यत्र कण्डूतिस्तत्र वा कण्डूयनं न तु शिरसः सर्वस्य कण्डूयनमित्यर्थं बोधयति । अदृष्टार्थत्वपक्ष एतन्मन्त्रकरणकशिरो-धिकरणककण्डूयनविधिः । दृष्टार्थत्वपक्षे मन्त्रमात्रादौ विधिः कण्डूयनविधिस्त्वमु-वाद्य एव । यदा शिरसि कण्डूयते तदा मुपिप्पलाभ्य इत्यनेनैव मन्त्रेण कण्डूयते । इतराङ्गेषु यदा कण्डूयते तदा विषाण इत्यनेनैव । उभयपक्षेऽपि शिरस्यैव कण्डूयन-मादौ तत इतराङ्गेष्विति । अनेकेषु अर्थेषु कालव्यवधानेन जायमानेषु मन्त्रावृत्तिः । तथा च सूत्रम्—अर्धपृथक्त्वात्कण्डूयनमन्त्रोऽभ्यावर्तत इति । कालव्यवधानकृतमे-वात्रार्थपृथक्त्वम् । जैमिनेस्तु मते कालव्यवधानेऽपि नाऽऽवृत्तिः । तथा च तत्सूत्र-मेकादशाध्याये चतुर्थपादे कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्म भेदात्, अपि वा चोदनेक्यमैकक-र्मास्त्यादिति । कण्डूयनक्रियायां कण्डूयनकर्माण्येवस्य दुःखस्य दुःखापनयनसंस्का-र्याणामङ्गानां च भिन्नत्वात्प्रत्यङ्गमावृत्तिः । अत्र कर्मशब्दः क्रियाजन्यफलशालित्व-रूपपारिमाणिककर्मपरो धात्वर्थक्रियापरश्च । तथा च क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्म-परत्वस्वीकारे कर्मणां क्रियाजन्यफलशालिनां शिरआदिरूपाणां भेदात्कण्डूयने प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिरित्यन्वयः । धात्वर्थरूपाक्रियापरत्वे तु प्रत्यङ्गं कण्डूयने कर्मभेदान्मन्त्रावृत्ति-रित्यन्वयः । अयं पूर्वसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रार्थस्तु ऐककर्मात्, एकमेव कर्म यत्र तस्य भावस्तस्माद्धेतोश्चोदना कण्डूयेतेति चोदना तस्या ऐक्यमेव न भेद इति । अयं निष्कृ-ष्टोऽर्थः—दुःखानि न भिन्नानि न तु दुःखापनयनं स्वरूपेण चिकीर्षितं, नाप्यङ्गसं-स्कारः । येन तद्भेदाद्भेदः स्यात् । किं त्वात्मानं कण्डूतिदुःखासिसचित्तमपनीतकण्डू-दुःखं कर्तुं कण्डूयनं क्रियते । तेन यावता दुःखेनानपनीतेनाऽऽत्मनि दुःखं भवति तावतः सर्वस्य दुःखस्यापनयनमत्र क्रियाजन्यफलतत्तज्ज्ञात्वात्मेव । तथा चैक आत्मेव

कर्म यत्र तदेककर्म तस्य भाव एककर्म्यं तस्माद्धेतोः । एककर्म्येति कण्डूयनविशेष-
णम् । कण्डूयनान्यङ्गभेदेन भिन्नानि न भवन्ति । यदाऽङ्गसंस्कारः कण्डूयनं भवेत्तदा
तद्भेदाद्भेदः स्यादतोऽङ्गसंस्कारोऽपि न भवति, किं तु आत्मगतस्य दुःखस्यापनये-
नाऽऽत्मन्येव संस्कार उत्पद्यते । अङ्गगतकण्डूनिवृत्तिस्तु द्वारमात्र, यावता दुःखेना-
पनीतेनाऽऽत्मनि दुःखं भवति तावत्सर्वमपनेतुमभिसंघाय कण्डूयनोपक्रमो दृश्यते हि
अन्न एककर्म्यं कण्डूयने सिद्धं भवति । अस्मादेव हेतोर्भोदनैक्यमेव भवति न त्वङ्ग-
कृतो भेदः कण्डूयने । अनोऽगृह्यमाणविशेषत्वात्तत्र भवतीति ।

विषाणे विष्यै तं ग्रन्थि यदस्य गुल्फिदर इदि
मनो यदस्य गुल्फिदमित्यवशिष्टान्यङ्गानि ।

अवशिष्टेष्वङ्गेष्वित्यर्थः । तेन हस्ताद्यवयवेषु एकदेश एव कण्डूयनं न तु कृत्स्नायां
कण्डूयनमिति पूर्ववदर्थो भवति । शिरःशब्देन केवलशिरस एव ग्रहणं, तेन छटा-
टादिषु विषाणे विष्या इत्येव मन्त्रो न तु सुषिप्यलाम्प इति । चक्षुषोरर्थप्राप्तौ कृष्ण-
विषाणया कण्डूयनं न, अयोग्यत्वात् । हस्तेनापि कण्डूयनं न, पामनमावुकाः प्रमाः
स्युमिति दोषश्रवणात् । तर्हि कथं कर्तव्यमिति चेत् । कृष्णविषाणाग्रे पोटलिका दृढ-
तया बद्ध्वा तथा कण्डूयनमित्येवं कण्डूयनं कर्तव्यमित्येवेहि । अङ्गग्रहणं शिरसोऽ-
ङ्गत्वेऽपि प्राधान्यं द्योतयितुम् । तेन स्नापनीयेनोरसाद्येत्यनेन विहितं उद्धर्तने प्राधा-
न्यात्प्रथमं शिरस उद्धर्तनं तत इतरेषामिति सिद्धं भवति ।

सूपस्था देवो वनस्पतिरूर्ध्वो मा
पाशोद्वहति इति दण्डं प्रतिगृह्णाति ॥ ५ ॥

प्रतिग्रहणं यावत्पर्यन्तं न कृतं तावत्पर्यन्तं दानशब्दार्थः सिद्धो न भवति । दानं
विना प्रतिग्रहशब्दार्थोऽप्येवम् । एव च दण्डदानप्रतिग्रहयोः समानकालिकताऽऽर्थ-
क्येन । तत्करणमन्त्रः पूर्वमेव वक्तव्य इत्यप्यर्थात् ।

अग्निर्दीक्षितः पृथिवी दीक्षा तथाऽग्निर्दीक्षया दीक्षितो ययाऽ-
ग्निर्दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे
वायुर्दीक्षितोऽन्तरिक्षं दीक्षा तथा वायुर्दीक्षया दीक्षितो यया
वायुर्दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया
दीक्ष आदित्यो दीक्षितो द्यौर्दीक्षा तथाऽऽदित्यो दीक्षया
दीक्षितो ययाऽऽदित्यो दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु
तथा दीक्षया दीक्षे चन्द्रमा दीक्षितो नक्षत्राणि दीक्षा तथा

चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितो यया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे वरुणो राजा दीक्षित आपो दीक्षा तथा वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितो यया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे सोमो राजा दीक्षित ओषधयो दीक्षा तथा सोमो राजा दीक्षया दीक्षितो यया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे प्राणो दीक्षितो वाग्दीक्षा तथा प्राणो दीक्षया दीक्षितो यया प्राणो दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे मजापतिर्दीक्षितो मनो दीक्षा तथा मजापतिर्दीक्षया दीक्षितो यया मजापतिर्दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे वाचा मे वाग्दीक्षतामग्नये समष्ट्वा उ प्राणेन मे प्राणो दीक्षतां वायवे समष्ट्वा उ चक्षुषा मे चक्षुर्दीक्षतां सूर्याय समष्ट्वा उ मनसा मे मनो दीक्षतां मजापतये समष्ट्वा उ द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्च कृषिश्च वृष्टिश्च त्विषिश्चापचितिश्चाऽऽपश्चौषधपश्चोर्क्च सूनुता च ता मा दीक्षमाणमनु दीक्षन्तां भूर्भुवः सुवः सत्यं म आत्मा श्रद्धा मे क्षितिस्तपो मे प्रतिष्ठा श्रद्धा सत्यं गृहपति-
रिति केशिनी दीक्षां जपित्वा स्वाहा यज्ञं मनसेति द्वे अङ्गुली निर्भूजति स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति द्वे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टी कृत्वेष्टीः स्पेति क्षत-
स्रोऽङ्गुलीरुत्सृजति ताभिर्यथासुखं चरति वाधं च पच्छति ।

संभारयजुर्होमोत्तरमयं जपः । केशिनीये तस्य शब्दस्योपादानं ज्ञानार्थम् । ज्ञानाभावे यजुर्धेयप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ होतव्यम् । दीक्षाशब्देन दीक्षापद-
वन्तो मन्त्रा लक्षणयोच्यन्ते । दीक्षाग्राहिणोऽन्यादयो देवविशेषा एव केशशब्द-
वाच्याः । केशिनीति दीक्षाविशेषणम् । विशेष्ये लक्षणया मन्त्रपदवाच्यतायां विशेष-
णस्यापि लक्षणया तत्पदवाच्यत्वम् । कः स्वर्गस्तस्येशः केश इति व्युत्पत्त्या केश-
शब्दस्य देववाचित्वम् । तस्मान्मन्तवर्गीय इति विशेष्यस्य दीक्षाशब्दस्य स्त्रीलि-
ङ्गत्वाद्विशेषणीभूतात्केशिशब्दाद्विशेष्यलिङ्गानुरोधेन केप् । केशशब्दस्य स्वर्गवाचित्वं
हैमकोशे—

को ब्रह्मात्मानिनाकारांश्चित्रारियमकेतुषु ।

विष्णुवाहनशब्देऽब्धौ सितकर्णे वसौ द्युतौ ।

फलहे कः समाख्यातः प्रश्नेऽर्थेऽपि च को मतः ।

स्वर्गे चक्रे तथा मित्रे शुद्धार्थे स्मरकालयोः ॥ इति ।

सर्वेषु देवेषु स्वर्गेशत्वं तु त्रिदिवेशपदादिव केशपदादपि सिध्यति । एकवचनं जात्यभिप्रायम् । दीक्षायां नियमव्रतादिरूपायां जपस्वांसंभवेन तत्साधनीभूतमन्त्रवाचित्वं लक्षणया स्वीकार्यम् । केशा दीक्षाम्राहिणोऽन्यादयो देवा यस्यां सन्ति यत्साधनीभूतमन्त्रेषु प्रतिपाद्यत्वेन सन्तीति यावत्सा केशिनीति निष्कृष्टोऽर्थः । केशिनीदीक्षा जपात्पूर्वमध्ययः पृथिवी दीक्षा तयाऽग्निर्दीक्षया दीक्षितो ययाऽग्निर्दीक्षया दीक्षितस्तथा स्वा दीक्षया दीक्षयामीत्यारभ्य तास्त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षन्तामित्यन्तं यजमानभीक्षमाण आच्छिद्रिकप्रपाठकस्थमंश्चजातं जपति । युष्मच्छब्दप्रयोगादध्यर्थोर्जेषोऽयम् । केशिनी दीक्षां जपित्वेति स्वप्समानकर्तृकत्वार्यो यो मुष्टिकरणकर्ता स एव जपकर्तेति । तेन मुष्टिकरणस्य यजमानेनैव कर्तव्यत्वाज्जेषोऽपि तेनैव कर्तव्य इति सिद्धं भवति । तथा च परम्याः कर्तृत्वं वारितं भवति । मुष्टिकरणं यजमानकर्तृकमेवेत्यत्र मूर्धं ताभिर्ध्यासुत्वं चरति वाचं च यच्छतीत्यत्रत्यश्चकार इत्यग्रे वक्ष्यते । द्वे अङ्गुली निर्भुजतीति सामान्यतो यद्यप्युक्तं तथाऽप्यङ्गुलिद्वयं द्वयोर्द्वयोर्हस्तयोर्द्विष्टव्यम् । एवमुत्तरास्वपि । आदौ कनिष्ठिकाद्वयं ततोऽनामिकाद्वयं ततो मध्यमाद्वयं ततो द्वयोर्हस्तयोर्मुष्टीकरणमित्येवं क्रमः । न च दक्षिणस्य हस्तस्यैव द्वे अङ्गुली कनिष्ठिकानामिके प्रथमं ततो मध्यमातर्जन्यौ ततः सव्यस्य हस्तस्य कनिष्ठिकानामिके ततो द्वयोर्हस्तयोर्मुष्टीकरणमित्येवमेवास्त्विति वाच्यम् । समं स्यादश्रुतत्वादितिन्यायविरुद्धस्यैतादृशानुष्ठानस्यानुचितत्वात् । निर्भुजति संभुजे करोतीति यावत् । संभुजता द्वयोर्द्वयोरङ्गुल्योर्युगपद्युगपदेव । संभुजाभिः सर्वाभिरङ्गुलिभिः सहाङ्गुलसंयोगो मुष्टिस्तत्करणं तत्संपादनम् । एतेनार्धात्तर्जन्योरपि संभुजता प्रदर्शिता भवति । अन्यथा तद्विना मुष्टिकरणविधिरनुपपन्नः स्यात् । मुष्टी इति द्विवचनम् । पदकारिः प्रमहत्वबोधकेतिकरणात् । तेन द्वयोर्हस्तयोर्मुष्टिकरणम् । एष्टीः स्येति सौत्रो मन्त्रः । द्वयोर्हस्तयोर्द्वे द्वे एवं चतस्रो न तु एकस्यैव । अन्यथा मुष्टी वाचं च विसर्जयित्वेत्यग्रे मुष्टिद्वयविसर्जनविधानानुपपत्तेः । आपस्तम्बेन द्वे अन्यतरतो द्वे अन्यतरत इति स्पष्टमभिधानाच्च । उत्सर्गोऽपि युगपदेव । एष्टीः स्येति बहुवचनात् । ताभिरुत्सृष्टाभिः । ययामुत्तमिति वचनाद्याभिरुत्सृष्टाभिः सुखेनाऽऽचमनादि कार्यं कर्तुं शक्यते ता उत्सृष्टव्या इति । तास्तु कनिष्ठिके अनामिके चैव । कनिष्ठानामिकयोरनुत्सर्ग एताभ्यां साकमङ्गुलसंयोगः पीडावह इत्यनुमतिसिद्धम् । अतः कनिष्ठे अनामिके इत्येतासामेव चतसृणामुत्सर्गः । अङ्गुलीररु-

जतीत्यत्र चतस्र इति खोलिङ्गात् । एष्टोः स्थेतिमन्त्रगतखोलिङ्गाच्चैवाङ्गुलिग्रहणे सिद्धेऽङ्गुलिग्रहणं दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या इति श्रुतावङ्गुलित्वेनाङ्गुष्ठ-ग्रहणेऽपि यदि कामयेतोमयं जनयेयमित्यभोव लोमान्यङ्गुष्ठं सहाङ्गुलिभिर्गृहीयादि-
स्वप्राङ्गुष्ठस्य पृथग्रहणदर्शनाच्चाङ्गुलिष्वङ्गुष्ठग्रहणमिति प्रदर्शयितुम् । एतेनाङ्गुष्ठत-
र्जन्योरुत्तमो वाजसनेय्युक्तो निरस्तो द्रष्टव्यः । वाचं च यच्छतीत्यत्रत्यश्चकारोऽङ्गु-
लिकरणेन सह संनियोगादिष्टत्वार्थः । तेन मुष्टिकरणकर्तुरेव बाह्वनियम इति तथा च
पत्न्या न वाग्यमनम् ।

वाग्यमलोपप्रापश्चितमाह—

यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमाम्रावैष्णवीं सारस्वतीं
बार्हस्पत्यामित्यनूच्य व्याहृतीश्च पुनर्वाचं यच्छति ।

यदीत्यनेन नैमित्तिकत्वं प्रदर्श्यते । प्रमत्तः प्रमादो व्याहरेद्वाचमुच्चारयेत् । बुद्ध्या
प्रमत्ततावशेन व्याहरणे तु द्विवारं त्रिवारं चैतेषां मन्त्राणां जप इति त्वार्थिकम् । यदा
तु प्रमत्त इत्यस्य उन्मत्त इत्येवार्थ इत्युच्यते तदैतेषां मन्त्राणां सकृदेव जपः । प्रमा-
देन व्याहरणे तु—

यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथंचन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

इतिस्मृत्युक्तं ग्राह्यमिति । अयं च वागुच्चारणनिषेधो यज्ञसाधनव्यतिरिक्तविषये ।
तथा चाऽऽश्वलायनः—आपद्यातो देवा अवन्तु न इति अपेदपि वाऽन्यां वैष्णवी-
मिति । अन्यद्यज्ञस्य साधनादिति चाऽऽह । आपद्य नियममतिक्रम्य । यज्ञसाधनमिति
वचसो विशेषणम् । यज्ञसाधनं वचो यद्यज्ञसंपादनार्थं तज्ज्ञेयपरिहारार्थं च तत् ।
एतद्व्यतिरिक्तवचसो यमनमित्यर्थः । वैष्णवी, इदं विष्णुरिति प्रसिद्धा । अम्राविष्णु
महि तद्वामित्यनुशाकस्याऽऽद्ययोरन्यतराऽऽम्रावैष्णवी । ततः परयोः प्र णो देवी, आ
नो दिव इत्यनयोरन्यतरा सारस्वती । ततः परासां बृहस्पते जुषस्व न एवा पित्रे
बृहस्पते अतीत्येतासां तिमृणामन्यतरा बार्हस्पत्या । इतिशब्दः प्रकारार्थः । तेनाना-
ज्ञातादिमन्त्रत्रयपाठः सिद्धा भवति । अनुरथ मन्त्रपाठात्पूर्वमेव वाग्यमलोपप्रापश्चि-
त्तार्था एते मन्त्रा इत्यनुसंधानार्थः । नचैतदनुसंधानं मन्त्रपाठकाल एवास्तिवति वाच्यम् ।
मन्त्रार्थानुसंधानावरुद्धत्वेनैतदनुसंधानासंभवात् । अनुसंधानस्य ज्ञानरूपत्वेनैककाले ज्ञान-
द्वयानुत्पादात् । अपवाऽनुरत्रैतेषां मन्त्राणामनुवचनरूपतां दर्शयितुम् । तेनैकश्रुत्यमेव
भवति । जपित्वेत्येवं वचनाभावाच्च चातुस्वर्यनियमः । चातुस्वर्यनियमामावार्थमेव जपित्वेति-
वचनं परित्यज्यानुच्येतिवचनम् । व्याहृतीः समस्ता व्यस्ता वा । एकैकज्ञः समस्ताभिश्चेति

समुच्चयबोधकवचनस्याश्रमावात् । इष्टिपशुवन्वन्नसत्त्वसूत्रे यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्ण-
वीमृचं जपित्वा व्याहृतोश्च पुनर्वाचं यच्छतीति उक्तत्वाद्वैष्णविषयकमेव । अग्निष्टोम-
ब्रह्मत्वसूत्रे यद्वक्ष्यमाणं तद्ब्रह्मपरमेव । अत्र विहितं यजमानविषयकमेव । अध्वर्या-
दीनां तु वैष्णव्यवृत्त्यन्तरेणैव विष्णुस्मरणमिति न नियमः किंतु नामोच्चारणेनापीत्येतादृ-
शोपायान्तरमपीति । एतदभिप्रेत्यैवाऽऽध्वर्यवसूत्र एतस्यावचनम् । तद्योपायान्तरं
स्मृतावुक्तम् —

यदि वाग्यमलोपः स्वाज्जपादिषु कथंचन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥ इति ।

प्रसङ्गादिदमुक्तम् ।

नानृतं वदति ।

सामान्यनिषेधेनाऽऽधानप्रभृति यावज्जीवं नानृतं वदेदिति विशेषनिषेधेन चैवानृतवाङ्-
निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधः कर्माङ्गत्वार्यः । तेन प्रायश्चित्तत्रयमत्र भवति । एकं सर्वाधिकारक-
सामान्यनिषेधापरिपालननिमित्तकं प्रायश्चित्तम् । द्वितीयमाहिताग्न्यधिकारकसामान्या-
कारकविशेषनिषेधापरिपालननिमित्तकम् । तृतीयमेतत्कर्माङ्गभूतनिषेधापरिपालननिमि-
त्तकमिति । आद्ये स्मार्तं प्रायश्चित्तम् । अन्ययोः श्रोतं, तच्च द्विगुणम् । एतन्नित्य-
माचरणीयम् । तत्र स्मार्तप्रायश्चित्तमुच्यते । बृद्धपराशरः—

विप्रः क्षुत्कृत्य निष्ठीव्य कृत्वा चानृतमापणम् ।

वचनं पतितैः कृत्वा दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

प्रेक्षणं शशिनोऽर्कस्य ब्रह्मविष्णोः शंसंस्मृतिः । इति ।

बृद्धशतातपः—

क्षुत्वा निष्ठीव्य वासस्तु परिधायाऽऽचमेद्भुजः ।

कुर्यादाचमनं स्वशं गोष्ठस्य च दर्शनम् ।

ययांसमवतो ह्येतत्पूर्वमावे ततः परम् । इति ।

पूर्वं जलामावे कर्मणि व्याहृतौ वा द्रष्टव्यम् । शब्दलिखितौ—आकोशनानृतवादे
त्रिरात्रमेकरात्रं वोपनास इति । एवं स्मृतिषु प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तं तत्ततो द्रष्टव्यम् ।
तत्र शक्ताशक्तकामाक्राम्यासान्म्यासस्वल्पास्वल्पत्वेन व्यवस्था ज्ञेया । श्रौतप्राय-
श्चित्तं शब्दानृतार्थानृतमेवेन विज्ञम् । तत्र शब्दानृते सारस्वतीर्षिगवता पतञ्जलि-
नोक्ता । अर्पानृते ब्रातपत्येव । स्मार्तं तु अनृतद्वयेऽपि साधारणमेव । यद्यपि श्रौतेनै-
केनैव प्रायश्चित्तेन द्वितीयप्रायश्चित्तस्य प्रसङ्गतः सिद्धिस्तथाऽपि पुनरथ श्रौतनिषे-
धकरणादावृत्तिरेव सिद्धा भवति । इदमेवैतल्लिख्य फलम् ।

न मांसमश्नाति ।

मांसग्रहणं मध्वादीनामुपलक्षणम् । आपस्तम्बेन निषेधपदार्थेषु तद्वहणात् । राग-
प्राप्तस्य मांसाशनस्य प्रतिषेधः । पश्चिद्वापक्षणं वैवमिति कृत्वा तस्य न निषेधः । न
हिंस्यात्सर्वभूतानांतिशास्त्रेण हिंसा निषिध्यते यागीया तु न निषिध्यते वैवत्वादित्यत्र
यथा तथाऽत्रेति द्रष्टव्यम् । अयं वैवद्यतिरिक्तमांसाशनप्रतिषेधो युगान्तर उपयुज्यते ।
कलौ तु मांसाशनस्य सर्वथैव निषेधेन तदप्राप्तिरेव । कलौ तु यागनिषेधस्यैवाभावेन
तत्संबन्धिमांसमक्षणस्याप्यनिषेध एव ।

सप्तस्तेयान्यदीक्षा च नरमेघाश्वमेधकौ ।

सौश्रामण्यां सुराग्रहः ।

अक्षता गोपशुश्रूष आद्रे मांसं तथा मधु ।

इत्यादिभिः कृत्विज्यविषयकवचनैर्विशेषनिषेधेनाग्निष्टोमादीनां गोव्यतिरिक्तच्छा-
गादिपशूनां च निषेधामावस्यार्थादेव प्रदर्शनात् ।

न स्त्रियमुपैति ।

ऋतावपि । यदि दीक्षितोऽवकिरेदिति रेतःसेके प्रायश्चित्तभवणात् । मर्तारं प्रति
पत्न्या गमनमर्थादिव निवृत्तं भवति । तत्र बुद्धिपूर्वस्कन्दने यदि दीक्षितोऽवकिरेदिति
वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तम् । अबुद्धिपूर्वे तु यन्मेऽत्र पयसः परितोषात्तदपिष । अग्निहोत्रमिव
सोमेन तदहं पुनरादद इति रेतः स्कन्धमनुमन्त्रयत इत्यापस्तम्बोक्तं प्रायश्चित्तं द्रष्ट-
व्यम् । इदमनुमन्त्रणमाचान्तेन कर्तव्यम् । तथा च सूत्रान्तरम्—आचान्तो रेतःस्कन्ध-
मनुमन्त्रयत इति । यदि दीक्षितोऽवकिरेदिति स्वस्त्रियामेव नान्यस्त्रियाम् । तत्र तु यां
अक्षचारी स्त्रियमुपेवावित्येतत्प्रायश्चित्तं स्मृत्युक्तं च भवति । रागप्राप्तस्य प्रतिषेधः ।

नोपर्यास्ते ।

नोपरि पीठमञ्चाद्वावासे शयीत च । प्रदर्शनार्थं चाऽऽसनवचनम् । अथ शयी-
तेत्येवाऽऽश्वलायनः ।

न निष्ठीवते ।

छोषनं छायावितर्जनम् ।

न दतो धावते ।

दतो दन्तान् । दन्तधावननिषेधे तत्स्थाने द्वादश गण्डूपाः कार्यास्तेनैव मुखशुद्धि-
रिति स्मृतितो ज्ञेयम् ।

नाऽऽविष्कुरुते ।

दत्त इत्यनुवर्तते । आविष्करणं प्रकटीकरणम् ।

नाऽऽनतौ स्मयेतापिगृह्य स्मयेत ।

आनतौ केनचिद्वात्यकारणेन हास्यप्राप्तावपि नैव स्मयेत नैषद्वात्यमपि कुर्यात् ।
स्मिद्धं, ईषद्भूतन इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः स्मयशब्दः । ईषद्वात्यनिषेधेन कैमुतिकन्यायेन
कस्तरूपस्य हास्यस्यापि सुतरां निषेधः । अकारणहास्यस्य तु धर्मशास्त्रादेव निषेध-
सिद्धिः । यदीषद्वात्यमपि निरोद्धुं न शक्यते तदा स्मयेतैव परं तु अपिगृह्य वक्ष्येण
मुखमाच्छाद्यैव स्मयेत । एतत्फलं श्रुतौ कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपिगृह्य स्मयते
प्रज्ञानां गोपीयायेति । गोपीया रसणम् । उणादिसूत्रेषु निपातनारात्ताधुः । प्रवर्ग-
प्राप्त्येण फलान्तरमपि—तस्माद्दोषितेनापिगृह्य स्मेतव्यम् । तेजसो घृत्या इति । एते
निषेधाः पर्याया अपि । तस्येति ज्ञापकात् । पर्याया वाग्यमनलोपे विष्णुस्मरणमेव
प्रापश्चित्तम् ।

यदि वाग्यमलोप स्याज्जपादिषु कथंचन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् । इति सामान्यवचनात् ।

उपायान्तरसत्त्वे मन्त्रपाठकरूपनायोगात् । अवच्छेदं मन उन्न्तीर्षत्तं घत्तेति जपौ
तु न भवतः । यावदुक्त पर्यायाः कर्माणि ब्रह्मचर्ये जपाश्चेति सूत्रात् । नचैवं
नखनिहन्तनदन्तधावनस्नानवाप्तः परिधानाशनाभ्यङ्गाञ्जनपावनादीनामप्यभावोऽस्त्विति
वाच्यम् । तस्यैव एव संवर आमुत्याया इत्यत्रत्यतच्छब्दस्यैतेषां धर्माणां प्रापणार्थ-
मेव कृतवात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यस्य दुष्परिहार्यत्वापत्तेः । नच वैयर्थ्यपरिहारार्थ-
मुपायान्तरमेव किञ्चित्करूपनीयमिति वाच्यम् । एतत्करूपनातिरिक्तायाः सूत्रान्तरानु-
गुणार्थकरूपनाया एतासंभवात् । तूष्णीं पक्ष इदम् । ऊहपक्षे तु स्नानमन्त्रे पूतेर्मीत्यूहः ।
ऊहपक्ष एतावपि जपौ भवत एव । जपामावपक्षे प्रापश्चित्तं तु विष्णुस्मरणमिति
द्रष्टव्यम् ।

अवच्छेदं मन इत्यमेध्यं दृष्ट्वा जपति ।

अमेध्यमनुचि मलमूत्रादि पतितचण्डालरजस्वलादि च दृष्ट्वा जपति कालाव्यवाये
सत्यसङ्कटदृष्ट्वाऽपि सकृदेव जपति । बालव्यवाये तु तृणमेव मन्त्रः । सर्वेषामेकास्मि-
न्नेव काले युगपददर्शने सकृदेव जपति । मन्त्रनदीतरणाभिवर्षणमिमेध्यप्रतिमन्त्रणेषु
नैवमिति एकादशाध्यायचतुर्थपादगते सूत्रे स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणेषु कालमेदेऽपि
नाऽऽवृत्तिः । अमेध्यप्रतिमन्त्रे तु एवस्मिन्काल एव युगपदनेकामेध्यदर्शने कालमे-
दाभावाद्द्विषष्ट आवृत्तेरभाव इति विशेषो द्रष्टव्यः । अमेध्यप्रतिमन्त्रे दर्शनमेव
निमित्तत्वात्कालमेदेनामेध्यदर्शन आवृत्तेरेव योमासकमेदेऽपि । एवमित्यनेन कण्डू-
नाधिकरणसिद्धान्ताप्योऽतिदिश्यते । सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव । आधमनादित्यावेशणयोः
स्मृतिप्राप्तयोः समुच्चय इति केचित् । मा मा हासोरिति मन्त्रान्तः ।

उन्दन्तीर्यलं धत्तेत्यभिवृष्यमाणो जपति ।

अभिशाब्दात्संमुखं वृष्यमाणस्य जपः । वृष्यमाण इति ज्ञानचा वर्षणसमकालं जपः । कालाव्यवाये सकृदेव जप इति याज्ञिकमते । भीमांसकमते तु काला(ल)व्यवायेऽपि नाऽऽवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् । निर्वधिष्टेति मन्त्रान्तः ।

दक्षिणेन विहारं दीक्षितागारे विहरति ॥ ६ ॥

विहिषन्तेऽग्नयो यस्मिन्स विहारः प्राग्वंशादिरूपस्तं दक्षिणेनादूर एव दीक्षितागारे कृते विहरति । एतस्मादेव ज्ञायते विहारस्य दक्षिणतो दीक्षितागारं विहारार्थं कर्तव्यमिति । विहारोऽत्र सत्कथावादपुराणश्रवणवेदार्थविचारादिस्तं कालातिवाहनार्थं करोतीत्यर्थः । दक्षिणेन विहारमित्यनेन स्वायतनोपवेशनं व्यावर्त्यते । एनया दूरत्वं व्यावर्त्यते । दीक्षितामारवचनं बाह्यशालायां यत्र कुत्रचिद्विहरणं व्यावर्तयितुम् । सूत्रान्तरे दीक्षितधर्मप्रकृत्य न लौकिकीः कथाः कुर्वात्काव्यरसान्ववर्जयेत् गायेत् रोदेष नृत्यदर्शी भवेदिति । कवेः कर्म काव्यं तच्च नाटकमाणिमप्रहसनादिभेदाद्भेदकविधमित्यभिपुराणादौ प्रदर्शितं तद्वर्जयेत् । रसाब्जगृहारादिभेदेन दशविबान्नरसान्ववर्जयेत् ।

नान्यत्र कृष्णाजिनादास्ते शेते वा ।

स्पष्टम् ।

नैनमन्यत्र दीक्षितविमितात्सूर्योऽभिनिम्नोचेन्नाभ्युदियात् ।

दीक्षितार्थं विमिनं दीक्षितविमितं तच्च प्राग्वंश इति प्रागेव दर्शितं तस्मादन्यत्रान्यस्मिन्देश एनं दीक्षितं सन्तं सूर्योऽभिनिम्नोचेदस्तमियाज्जाम्युदियात् । सूर्यास्तमयोदयोर्दीक्षितविमिताद्वर्हिर्न गच्छेत्किंतु तत्रैव स्यादिति तात्पर्यार्थः । एतत्प्रायश्चित्तमापस्तम्ब आह—वारुणीरभिनिम्नोक्तो जपेत्सौरिरभ्युदित इति । यच्चिद्धि ते यत्किंचेद् किनवास इति वारुण्योऽस्तमित उद्धृतं तमस्तस्युद्धृतं त्वं विश्रमिति तिलः सौरिरभ्युदिते । उद्धृतं वरुणास्तभ्याङ्घ्रां यत्किंचेद् किनवास इति वारुण्यः, उद्धृतं त्वं विश्रं देवानां मत्त एवा हरितस्तरणिर्विश्वदर्शत इति सौर्य इति वा । आरद्धानमते तरणिर्विश्वदर्शत इति नास्ति । आपस्तम्बः—मनु मासं क्षिपमनूनमुपरिशय्यां छीवनं विकाले निष्क्रमणं दीक्षितविमितात्प्रवासमिति वर्जयेदिति । विकालो निष्क्रमणायोपसंध्यादिः । प्रवासोऽन्यत्र रात्रिप्रातः । दीक्षितविमितादिति काकासिन्यायेनोपमयत्र संमध्यते । विकाले दीक्षितविमितान्न निष्क्रामेन्न च ततोऽन्यत्र रात्रिं वसेदित्यर्थः । सर्वत्र व्रततिक्रमे वातपती । यथाविहितानि तु वैशेषिकाणि । छर्दनादिप्रायश्चित्तमापस्तम्बेनोक्तम्—यदन्नविरसस्य भे निरष्टविषमः स्मृतः । अग्निष्टरसोमः पृथिवी पुनरात्मन्ध्यानु म इनि च्छर्दयित्वा क्षुत्त्वा वा यदन्नमप्यते नक्तं न तत्पातः क्षुपोऽयति । सर्वं

तदस्मान्मा हिस्मीर्निहि तद्दृशे दिवेति स्वप्नेऽन्नं मुक्त्वा रुद्रियाम्योऽज्यः स्वाहेति
 लोहितमुत्पतितं दृष्ट्वा बोमत्सा नाम स्याऽऽपः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशतेति स्तूहानं
 कृपाणा नाम०त्यश्रु तपस्या ना० स्वेदमिति । जपतीत्येव शेषो न त्वनुमन्त्रयत इत्य-
 स्थानुवृत्तिः । स्वप्नेऽन्नं मुक्त्वेत्यत्र स्वाग्निकस्य पदार्थस्य नामद्दशायामसंभवे तदनुमन्त्र-
 णासंभवात् । एकत्र व्यभिचारेण सर्वत्रापि जपतीत्ययमेव शेषः । स्तूहानमित्यादि-
 प्यपि दृष्टेतिपदस्याप्यन्वयः । अश्रु दुःखजमानन्दनं चेत्युभयमपि गृह्यते । अवि-
 शेषात् । अग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं य आहिताग्निरार्तिजमश्रु कुर्यादित्यस्यानेमिति-
 कृत्वात्रैमित्तिकस्य नित्यतुल्यत्वात् कांचनाऽऽहुतिं जुहोत्यथ न क्रतुसंयुक्ताभ्य
 इत्यनेन क्रतूपयोगिव्यतिरेकाहुतेर्निषेधाद्वातभृतीष्टेर्निषेध इति केचित् । नैतद्युक्तम् ।
 एतस्याः प्रायश्चित्तप्रकरणे पात्रास्याधिकृतीष्टिबन्दापनिर्घातार्थत्वेन क्रतुसंयुक्तत्वात् ।
 नहि दोषनिर्हरणं विनाऽग्निं कर्म संभवति । अत इयमिष्टिर्मन्त्रयेव पूर्णाहुतिर्वेति ।
 स्तूहानं नासास्रुते जले श्लेष्मादि । अश्रु नेत्रस्रुतं जलं, स्वेदः शरीरजं जलम् । मर-
 द्वाजः—नापरया द्वारा निष्क्रामेद्यदि निष्क्रामेत्तैत्रेय प्रविश्येदं विष्णुरिति जपेदिति ।
 आपस्तम्बः—न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यदि विसृजेदिदं विष्णुस्त्वमग्ने व्रतपा
 असीति जपित्वा वाचं यच्छतीति । न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेदित्यनुवादः प्राय-
 श्चित्तविधानार्थः । वायतस्तपस्तप्यमान आस्त आ नक्षत्रस्योदेत्तोरिति पूर्वमवोक्तत्वात् ।
 श्रुतौ तु न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यज्ञं विच्छिन्-
 न्यादिति दोषं प्रदर्श्य नक्षत्रोदयोत्तरं वाग्निसर्गं कर्तुं तद्विधिमुक्त्वा यदि विसृजेद्दृष्ण-
 धीमृचमनुम्रयाद्यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं संतनोतीति केवलं वैष्णव्युत्पन्नमात्रं प्रायश्चि-
 त्तमुक्तम् । प्रातस्तु स्वप्ने व्रतपा असीत्यनुम्रयाद्यद्यदीक्षितश्चार्धं वदेन्मुष्टी वाचं च
 विसर्जयित्वेति वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । आपस्तम्बः—न दीक्षितव्रतनं परिद-
 धीत नास्य पापं कीर्तयेदिति । अदीक्षितानामपि निषेधादीक्षार्थत्वात्स्तेन त्यक्तं न
 परिदधीत कश्चिदपि, नास्य सन्नमसन्नं वा दोषं कीर्तयेदित्यर्थः ।

नक्तमेव मूत्रपुरीषे कुर्यादिवा वा छायायाम् ।

नक्तं रात्रावेव मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । ॥ दिवा । यदि निरोद्धं न शक्नुयात्तदा
 दिवाऽपि कुर्यात् । परं तु छायाया कुर्यात् । अनेदं धर्ममत्रम्—आराधाऽऽवस्रपा-
 न्मूत्रपुरीषे कुर्यादक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा ग्रामादावमयाद्वाऽस्तमिने वा बहिर्ग्रामा-
 न्मूत्रपुरीषयोः धर्मं वर्जयेददमानं लोष्टमाद्रानोपधिवनस्वनीनूर्त्तानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः
 शुन्धने वर्जयेद्देवतानामभिधानं चाप्रयत्न इति ।

पराशरः—ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विष्णुमूत्रमेव ॥

नैर्ऋत्याग्निपुनिषेपमनीत्याभ्याधिकं भुजः ॥

दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषं च समाचरेत् । इति ।

दूरादिति दिनपरं न रात्रिपरं मयसंभवात् । तथा चैतदभिप्रेत्येव देवलः—

रात्रौ दूरं नैव गच्छेद्विष्णुमूत्रार्थं कदाचन । इति ।

शौनकोऽपि—प्राणवाधामयाद्रात्रौ गृहेऽप्युत्सर्गमाचरेत् ॥ इति ।

विष्णुमूत्रे संधयोनैव कुर्यात् । तथा च देवलः—

विष्णुमूत्रे आचरेन्नित्यं संध्यासु परिवर्जयेत् । इति ।

धर्मसूत्रे—दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यादिति । अन्यच्च—न सोपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात्कष्टे पथ्यप्सु च तथा छीवनमैयुनयोः कर्माप्सु वर्जयेदग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देवताश्चाभिमुखो मूत्र-पुरीषयोः कर्म वर्जयेदिति ।

अन्यच्च—प्राङ्मुखोऽज्ञानि मुञ्जीत उच्चारं दक्षिणामुखः ।

उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनम् ॥ इति ।

उच्चारः पुरीषकर्म । मूत्रपुरीषोत्सर्गप्रयुक्ता धर्माः स्मृतितो ज्ञेयाः । अत्राऽऽवसथा-दक्षिणां दिशं दक्षिणापरं वेत्ययमेव पक्ष आश्रयणीयः । अन्तर्गामेऽपि गृहस्य द्वारतो न कुर्यात् । यद्यपि च्छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेदिति सामान्यतः सर्व-च्छायानिषेधस्तथाऽपि स्मृतिषु नचोपजीव्यच्छायास्त्विति विशेषतः श्रवणात्तस्या एव निषेधो न तु च्छन्नादिच्छायाप्रतिषेधः । अप्रतिषिद्धा या छाया सैवात्र ग्राह्या । तस्यां छायायामेव मूत्रपुरीषयोः कर्मात्र नियतमिति दिवा वा छायायामित्यनेन प्रद-श्यते । उपजीव्यच्छाया नाम यस्यां पथिकादयो विश्राभ्यन्ति सा । एतस्यास्तु निषेध एवात्रापि मेघच्छायादेरप्रतिषेधस्त्ववर्जनीयत्वादेवेत्यस्वप्रस्तुतम् ।

मूत्रं चिकीर्षन्निषं ते यज्ञिया तनूरिति विषाणया लोष्टं किञ्चिद्वोपहत्य तदादायापो मुञ्चामि न प्रजामऋहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमावि-शतेति प्रस्तावयत्यप उपस्पृश्याऽऽचम्य पृथिव्याः संभवेति तत्प्रतिनिदधाति पृथिव्याः संभवेति वा ।

मूत्रं चिकीर्षन्कर्तुमिच्छन् । अपो मुञ्चामीति मन्त्राच्छिद्धादेव मूत्रोत्सर्गमात्रसं-न्विस्व एतस्य विधेः सिद्धे मूत्रं चिकीर्षन्नितिवचनं नियमार्थं मूत्रमेव केवलं कर्तुमि-च्छन्न तु पुरीषमपि तेन पुरीषोत्सर्गकालिकमूत्रप्रस्तावे नायं विधिरिति । विषाणया प्रत्तयाऽन्यथा वाऽपि । न तु प्रत्तयेवेति नियमः । लोष्टोद्धननवत्प्रत्तवचनाभावात् । लोष्टं मृत्पिण्डः । किञ्चिदित्यनेन लोष्टादन्वतृणादिकमुच्यते तद्वा । तृण लोष्टं वाऽपादाये-

त्वेवापठदापस्तम्बः । उपहत्योद्धृत्य खनित्वेति यावत् । तेन पतितस्य छोटस्य तृणा-
दिकस्य वा न ग्रहणम् । तदुपहतम् । उत्तरत्र प्रतिनिधानादेवाऽऽदाने सिद्ध आदा-
येतिवचनं तदादायैव मूत्रप्रस्नावः कर्तव्य इति । प्रस्नावयति मूत्रं चिकीर्षन्निति पूर्वत्र
तस्यैवोपक्रमात्, योग्यत्वाच्च मूत्रस्यैव प्रस्नावणम् । प्रस्नावणेन्द्रियशुद्धिं कृत्वा हस्त-
पादप्रक्षालनाचमनानि कार्याणीति स्मृतिसिद्धम् । अप उपस्पृश्य, अपः स्पृष्ट्वा,
आचम्य श्रौतमाचमनं कृत्वेत्यर्थः । अप उपस्पृश्याऽऽचम्येति द्वयोर्भेदः । विना पृथग्ग्र-
हणानुपपत्तेरुपस्पर्शशब्देन स्पर्शमात्रं न तु उपस्पर्शस्त्वाचमनमिति कोशोक्त आचमन-
शब्दार्थो ग्राह्य इति । उदककार्ये प्रोक्षणाचमनादौ कुत्रचिदप्युक्तं उपादीयते कुत्र-
चिन्नोपादीयते तत्र योजयितुं यत्रोपादीयते तत्रोत्पन्ननादिसंस्कारमात्रो यत्र नोपा-
दीयते तत्र संस्कारसत्त्वमिति । पृथिव्याऽसंभवेति तदपात्तं छोटं तृणादिकं च पतोऽ-
पात्तं तत्रैव पुनर्निदधाति पृथिव्याः संभवेति वा । अनुनासिकविसर्गकृतो मन्त्रमे-
दोऽत्र । छोटानोत्तरमेव कर्णे यज्ञोपवीतधारणादि । आदानात्पूर्वं धारणं तु यज्ञो-
पवीतो कर्म कुर्वीतेति शास्त्रविरोधापत्तेर्न युक्तम् । न चैवमादायेति रूप्यव्योषितादानमूत्रप्र-
स्नावयोरव्यवहितानन्तर्यवाचापत्तिः । अत्राव्यवहितत्वस्याविवक्षणात् । कर्णे यज्ञो-
पवीतधारणस्यापि मूत्रपुरीषोत्सर्गानुगुणत्वेनाव्यवधायकत्वाच्च । आचमनं तु मुष्टय-
नुरोयेन कथञ्चिदाचमनविधानात् । आचमनार्थं मुष्टिविसर्गे दोषो नेति केचित् ।
अस्तीत्यन्ये । शौचविधित्तु मुष्टिं विसृज्यैव कर्तव्यः । तत्र न प्रायश्चित्तमिति
केचित् । तदनन्तरं मुष्टिविसर्गप्रायश्चित्तं कृत्वा पुनर्बन्धेन मुष्टिकरणमित्यन्ये ।
दण्डकृष्णाग्निने निधायैव मूत्रपुरीषे कर्तव्ये । तथाचाऽऽपस्तम्बः—न दण्डात्कृष्णा-
ग्निनादिति विप्रच्छिद्येतोमे निधाय मूत्रपुरीषे कुर्यादिति ।

नैनं शूद्रोऽनुमविशति ।

एनं दीक्षितं प्रति शूद्रो नानुप्रविशति न प्रतिपद्यते । अनुरत्रानुलक्षीकरणपूर्वकप्रवे-
शनिषेधार्थः । तेन साहजि(मि)कप्रवेशे निषेधो नेत्यर्थादवगतं भवति ।

ग्राह्यणेन राजन्येन वैश्येन वा संभाषेत ।

एतैः सम्प्रगपि भाषेतेत्यर्थः । परिगणनात्स्त्रीशूद्राभ्यां सह संभाषणस्यार्थान्निषेधः
सिद्धो भवति । सर्वमेतत्स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—न श्रिया शूद्रेण संभाषेत नैनमनुप्रप-
द्येतेति । श्रिया त्वशूद्रयाऽपि न संभाषेत । बहूपकारमोहादपि नैनं शूद्रमनुगच्छेत् ।
एनं यजमानं शूद्रो नानुप्रपद्येतेत्यर्थो वेत्यापस्तम्बसूत्रार्थः । नैनमनुप्रपद्येतेत्यस्य
द्वितीयोऽर्थोऽस्मत्सूत्रानुगुणः । मात्रादिभिर्मान्याभिः सह सम्प्रगमापणेऽपि न दोषः ।
भारतादिषु दर्शनात् । संशब्दात्सम्प्रगमापणस्यैव निषेधः । तेन कार्यार्थं स्वरूपमापणे
न दोष इति मिदं भवति । शूद्र इत्येकवचनं लिङ्गं चाविशसितमुद्देश्यगतत्वात् । तेन

बहवः शूद्राः स्त्रियश्चापि न प्रपद्येरुरिति । शूद्रसंभाषणविषये कंचित्प्रतिप्रसवमाहऽऽ-
पस्तम्बः—कामं शूद्रेण संभाषेत यः पापेन कर्मणाऽनभिलषितः स्यादिति शाट्वायनक-
मिति । यस्त्वगम्यागमनस्तेयादिदोषाश्रयतया न श्रुतो निश्चित इति यावत्तेन कामं
संभाषेतेत्यर्थः । शूद्रग्रहणं स्रक्षुपलक्षणम् । प्रतिषेधोमाना तु जन्मनैव पापामिलित-
त्वान्नैभिः सह भाषणम् । दधुपापाभिलषितेन न संभाषण निषिद्धम् । ननु ब्राह्मणा-
दिभिरप्यशुचिभिः संभाषण स्मृतिनिषिद्ध शूद्रस्य को विशेष इति चेत् । उच्यते—
पापानभिलषितैः सद्भिर्ब्राह्मणादिभिः संभाषण कर्मान्तराले विहितं यथा मारतादि-
श्रवणम् ,

अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च सयुतः । इति च, तथा न शूद्रेण शिष्टेन चापि
विधीयते ।

न कंचन प्रत्युत्तिष्ठति ।

कमपि शिष्टं पित्रादिं गुरु वृद्धं ज्ञानिनं चापि समागतं दृष्ट्वा न प्रत्युत्थानं कुर्यात् ।
स्मृतितः प्राप्तस्य निषेधः क्रियते ।

नाभिवादयते ।

पितरं मातरं चैव पितामहं पितामहीम् ।
प्रपितामहतत्पत्न्यौ मातामहं च तस्त्रियम् ॥
पितृव्यं मातुलं चैव आतरं श्वशुरं तथा ।
आचार्यमुपनेतामन्नदातारमेव च ॥
उपाध्याय नीतिशास्त्रप्रवक्तारं तथैव च ।
भयत्रातारमास च ऋत्विजं वृद्धमेव च ॥
विद्याविनयसंपन्नं ज्ञानिनं चाभिवादयेत् ।

इत्यादिस्मृतिप्राप्तानभिवाद्यान्नमस्कार्यान्नाभिवादयेन्न नमस्कुर्वदित्यर्थः । आप-
स्तम्ब—अभिवदति नाभिवादयतेऽप्याचार्यं श्वशुरं राजानमिति शाट्वायनकमिति ।
अन्यैरभिवादितस्तेभ्य आशिषं वदति न भयम्, आचार्यादीन्समाभितानपि नाभिवा-
दयते किं पुनरन्यान् । राजाभिवादननिषेधो राज्ञो ब्राह्मणस्याप्रसक्तेः । आपस्तम्बो-
क्ताचार्यादिपदसमभिष्याहाराश्रमस्कार एवात्राभिवादनशब्दार्थः ।

सर्वं एनैरभिवादयेत्सर्वानेवाभिवदेत् ।

एन दीक्षितं सर्वं एतस्याभिवाद्याः पित्राद्या अन्ये चाभिवादयेरन् । अनभिवा-
द्यत्नेऽपि तस्य सर्वास्तानभिवादयेत्सर्वान्प्रति आशिषम् ।

आयुष्मान्मथ सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरे गुणः ॥

इतिलक्षणलक्षिता वदेत् । नमस्कारं वा कुर्याद्यथायोग्यम् । नाभिवादयत इत्ययं निषेधो वृद्धत्वेऽपि स्वेन प्रथममभिवादनं न कर्तव्यं तैः कृते पश्चात्कर्तव्यमिति पिण्डितोऽर्थः । एवकारस्याभिवन्देदित्यनन्तरमन्ययः । आपस्तम्ब — अग्निर्वै दीक्षितस्तस्मादेनं नोपसृशेन्न चास्य नाम गृह्णीयादिति । अन्यस्य विधिरयम् । अस्य दीक्षितस्य न नाम गृह्णीयार्तिकं तु भो इत्यादिभिः पूजाशब्दैरामन्त्रणमात्रं कर्तव्यमिति । स्पर्शने प्रत्यक्षदोषो न नामग्रहणे । अग्निसंस्तवो न स्पर्शनमात्रे हेतुः किंतु अभिवाद्यैरप्ययमभिवाद्यस्तेभ्योऽभिवाद्येभ्योऽपि स्वेनाऽऽशिषो देया इत्यादि । अत एवाभिवदति नाभिवादयतेऽप्याचार्यश्च शूरश्च राजानमिति शाठ्यायनकमित्यस्यानन्तरमुपादानम् । अयं निषेधः स्मृतिनामपि विधिव्यतिरिक्तस्पर्शविषये ।

यद्येनश्च शूद्रेण संभाषोपेयादेतेषां वर्णा-
नामेकं श्रूपादिमभित्थं विचक्ष्वेति ।

एनं दीक्षितं प्रति शूद्रेण सह संभाषा संवाद उपेयादुपपद्येत । एतेषां शूद्रव्यतिरिक्तानामनन्तरोपात्तानां ब्राह्मणराजन्यवैश्यानाम् । यद्यपि वर्णशब्दो ब्राह्मणसन्निधौ वैश्यशूद्रेषु वर्तते

महासन्निधौ वैश्याश्च वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

इति धातुवत्त्वयोक्तेः, [तथाऽपि] शूद्रात्मकवर्णस्य निषेधकोटिरित्येनैतच्छब्देन तस्य ग्रहणासंभवाद्ब्राह्मणसन्निधौ वैश्यानामेव ग्रहणम् । यथावश्यकः संवाद उपपद्येत तदा ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां मध्य एकमन्यतमं ॥ कंचन वर्णं पुरस्कृत्य संवादयेत्, इममभित्थं विचक्ष्वेतीति शूद्र प्रतीत्यमनेन प्रकारेण विचक्ष्व शूहीति ।

लौकिकीं वाचं वदन्नामधेयेषु विच-
क्षणं चनसितं चान्ततो दधाति ।

लौकिकीं माषारूपा वाचं वदन्वादिप्यन्वक्तुमशक्य इत्यर्थः । वर्तमानसामोप्ये वर्तमानवदपि कदापि नूतनीति तदर्थं यानि आह्वानार्थानि नामधेयानि तेषु विचक्षणचनसितेत्येतद्व्यपन्नततो नामधेयान्ते दधाति योजयति । चक्षुरादुपयोः प्रतिनामधेयं समुच्चयो यथा देवदत्त विचक्षणचनसितेति । विशेषमाहाऽऽपस्तम्ब — चनसितविचक्षणेति राजन्यवैश्याविति । यथायथ राजन्यवैश्ययोरेतौ भवत इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तृणयोः समुच्चय एव । लौकिकीं वाचं वदन्नित्यनेन लौकिकवाग्भाषणस्य गौणता गम्यते । तेन मूर्खत्वेन संस्कृतवागेव वक्तव्या, तस्या वक्तुमशक्यत्वे लौकिकीति सिद्धं भवति । तथा चाऽऽपस्तम्ब — परिणयेन मानुर्गो वाच वदतीति । परितः सर्वेषु देशेष्वेकरूपो नीगत इति परिणयः साधुशब्दस्तेन लौकिकार्थमपि वाचं वदन्ति ।

साधुशब्दैरेव मापेत नान्यैरित्यर्थः । श्रुतिरप्यत्रास्ति प्रमाणं—तस्माद्ब्राह्मणेन न स्लेच्छवाचा मापितव्यं स्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति । अपशब्दरूपामिदेशमापाभिर्दीक्षितेन न मापितव्यमिति निष्कृष्टोऽर्थः । लौकिकवाग्वदने प्रायश्चित्तं सामान्यमेव घ्रातपत्यात्मकम् । देवतानामधेयेषु न विचक्षणचनसितशब्दौ किंतु मानुषानामधेयेष्वेव । तथा च बौधायनः—यानि देवतानामानि यथारूपांतं तान्याचक्ष्वाथ यान्यदेवतानामानि यथारूपांतं तान्याचक्षाण उपरिष्टाद्विचक्षणं धेहीति । अदेवतानामानि मनुष्याणां स्थितादीनि न तु कृष्णगणेशशिवमास्करादीनि तेषां देवतानामधेयत्वात् । बौधायनेन लौकिकवागमापणेऽपि चनसितविचक्षणप्रयोग उक्तः—चनसितवर्ती विचक्षणवर्ती वाचं वदे[दि]ति । मनुवद्वयाद्यथायथं प्रयोगः प्रथमस्याऽऽदौ द्वितीयस्योत्तरमिति । अथवाऽयमर्थः सूत्रस्य लौकिकीं मानुषीं वाचं वदिष्यन्नामधेयेषु च विचक्षणमन्ततश्चनसितं दधाति यथाक्रमं लौकिकीं वाचं वदिष्यन्विचक्षणशब्दमादौ दधाति नामधेयेषु अन्ततोऽन्ते चनसितं दधातीत्येवमिति । अथवोमयत्रापि उमयस्य समुच्चयः । तत्र चाग्निषय आदावुभयोः समुच्चयो नामधेयविषयेऽन्तत उमयोः समुच्चय इति । विचक्षणं चनसितमिति प्रातिपदिकनिर्देशो न विभक्तिर्विवक्षिता । लौकिकं मापणं कर्तुमादौ विचक्षणचनसितेत्युक्त्वा लौकिकं मापणं यथास्वेच्छं कुर्यात् । स्थिविचक्षणचनसितेत्याह्वानार्थं संबोधनवाक्यप्रयोगः । चनसितविचक्षणेत्यामन्त्रयेतेति मारद्वाजः ।

न पचति न ददाति न कांचनाऽऽ-

हुतिं जुहोत्यन्यत्र क्रतुसंयुक्ताभ्यः ।

अक्रतुसंयुक्तं पाकं न करोतीत्यर्थः । तथाऽऽतिथ्याद्यर्थम् । अन्येन पाचने न दोषः । नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान्मृहे वसेदित्यनेन निषेधेन वसत्यर्थं ब्राह्मण आगते तस्य सत्यां भोजनेच्छायामर्जं दद्यादेवेति तदर्थं पाकः प्राप्तः । तत्र स्वयं पाकं कृत्वाऽतिथये भोजने दत्त आयासविशेषेण फलेऽतिशयास्त्वस्यापि पाककर्तृत्वं प्राप्तं तदनेन निषिध्यते । न ददाति अक्रतुसंयुक्तं दानं न करोतीत्यर्थः ।

ईमे यज्ञैश्चन्द्रसेनो मूर्धनैर्भूरिदक्षिणेः ।

इति पुराणेऽन्नदानदर्शनात्, अनिरादिश्य न भुञ्जत इत्येतस्मात्सूत्राह्निदाद्यान्नदानं भवत्येव । न कांचनाऽऽहुतिं जुहोति कामपि आहुतिं न जुहोति । कथंभूतां क्रतुसंयुक्ताभ्योऽन्यत्र विहिताम् । क्रतुसंयुक्ताभ्य इत्यत्रैकशेषः । क्रतुसंयुक्तश्च क्रतुसंयुक्तं च क्रतुसंयुक्ता च क्रतुसंयुक्ताः । तद्वक्षणविशेषत्वामावाजात्र पुंशेषः । नपुं-

सकमनपुंसकेनेत्येकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वादभावः । तेन पाकदानयोरपि संग्रहः ।
 आवश्यकश्चायं संग्रहः । अन्यथा क्रतुसंयुक्तपाकदानयोरपि निषेधापत्तेः । पाकेऽ-
 क्रतुसंयुक्तत्वं निषेधे प्रयोक्तृमेवं दानहोमयोरपि । क्रत्वर्थाम्य इति क्रतुविहिताभ्य
 इति वा परित्यज्य क्रतुसंयुक्ताभ्य इति वचनं प्रायश्चित्तार्थपाकदानहोमानामयं निषेधो
 न भवति, तेषामपि विनष्टसंधानद्वारा क्रतुसंयुक्तत्वादिति ज्ञापनार्थम् । क्रतुविहिताभ्यः
 क्रत्वर्थाम्य इति चैवमुच्यमाने क्रत्वर्थानां पाकदानहोमानां निषेधे क्रतोरेवासंभवेन
 तद्व्यातिरेकविषयत्वस्यैवावश्यमर्थादेवाङ्गीकर्तव्ये पर्युदासवैयर्थ्यापत्तेः, प्रायश्चित्तार्थ-
 पाकदानहोमेषु क्रत्वर्थस्वक्रतुविहितत्वासंभवेनेतेषां क्रतुसंधानार्थत्वेनाऽऽवश्यकानाम-
 संग्रहापत्तेश्च । अतः प्रायश्चित्तार्थानामेतेषां संग्रहार्थमेवैतादृशं वचनमित्यवश्यं स्वीक-
 र्तव्यमेव । संशब्दः पाकदानहोमात्मकेषु विहितेषु प्रायश्चित्तेषु एतेषु एतन्नितयान्य-
 तमं विना येन नैव निर्वाहस्तोदेव भवति । यस्य तु निर्वाहोऽस्ति तन्नैव भवतीति । यथा
 यत्र प्रायश्चित्ते पाकात्मकं दानात्मकं होमात्मकं वा जपाद्यात्मकप्रकारान्तरेण वा
 विकल्पितं तत्र प्रकारान्तरेणापि दोषनिर्हरणसंभवाज्ज्ञेयानि भवन्तीति । प्रात्यहिकं
 देवतार्चनं तु होमसहितं क्रियते चेत्तदा न कांचनाऽऽहुतिं जुहोतीति निषेधाद्धोम-
 हितमेव भवति न तु होमसहितम् । आहुतिग्रहणं देवतोद्देशेन द्रव्यप्रक्षेपमाश्रयो-
 पलक्षकम् । तेन तर्पणस्य वैश्वदेवस्य चापि निवृत्तिः । आहुतिग्रहणात्समिदाधान-
 स्याप्रायश्चित्तार्थस्यापि न निषेधः । देवेभ्यः स्वाहा पितृभ्यः स्वधाऽस्तु भूतेभ्यो नम
 इत्येते एव देवयज्ञपितृयज्ञभूतयज्ञा न तु वैश्वदेवान्तर्भूता एवेति पक्षेऽपि एतेषामपि
 अक्रतुसंयुक्तत्वाभिषेधः । मनुष्येभ्यो हन्तेति मनुष्ययज्ञोऽपि न भवति । अक्रतुसं-
 युक्ताहुतिरूपत्वात् । एतदाज्ञयाऽन्यस्य तु भवत्येव । चौपायनप्रायश्चित्तसूत्रेऽन्येऽपि
 निषेधाः—न दद्याज जुहुयाज पवेज्ज अपेदित्यादित एव विमजेदित्याहुर्नापोऽवगा-
 हेत न वासो जघ्याज वासः प्रष्टावयेदिति । नापोऽवगाहेतेत्यनेन वारुणस्नानं व्याव-
 र्थ्यते न तु आग्नेयादिस्नानानि व्यावर्त्यन्ते । ब्रह्मयज्ञोऽपि न भवति । यदृचोऽधीते
 पयआहुतिमिरेव तद्देवाःस्तर्पयतीत्याद्यर्षवादेनाध्ययनरूपत्वेऽपि आहुतिरूपत्वप्रति-
 पादनात्, यज्ञशब्दाच्च । धारणाध्ययनमपि न हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे यज्ञे चानूबन्धयान्तं
 दीक्षितस्यैर्वचनां चेति अनध्यायोक्तेः । औपासनहोमस्थालीपाकपार्वणश्राद्धाष्टकाश्र-
 वणाकर्मप्रत्यवरोहणादीनां नित्यानां नैमित्तिकाणां मासिकादीनां चौलोपनयनादीनां
 संस्काराणां च निवृत्तिः । न गर्भिणी दीक्षेतेति निषेधादेव पुंसवनसीमन्तादीनां जाते-
 ष्वेति निवृत्तिः सिद्धैव । यत्तु चौपायनप्रायश्चित्तसूत्रे—अथ सूतिकायां दशाहे पर्य-
 वेते यथाभ्यातः शौचं कृत्वा पत्नीं कर्मसु योजयेत्तत्कर्म पुत्रो ब्रह्मचारी वा कुर्यात्त-
 न्मन्त्रान्यजमानो जपेदिति, तत्कर्मणि सूतिकात्वे द्रष्टव्यम् । एतस्य संवत्सरसाध्य-
 सूत्रे संभवो ज्ञेयः । न कांचनाऽऽहुतिं जुहोत्यन्यत्र क्रतुसंयुक्ताभ्य इत्यनेनाग्निहो-

अहोमदर्शपूर्णमासतद्विकारपशुपिण्डपितृयज्ञाग्रयणानामभ्यासपक्षे चातुर्मास्यानां च निषेधः । एवं क्षामवतीहिरण्यनाशेष्ट्यादीनां चापि । यद्यपि दानं निषिद्धं तथाऽपि वस्त्रालंकरणानुलेपनानि देयान्येव । रामायणादौ दर्शनात् । कन्यादानमपि भवतीति स्वप्ने वक्ष्यते । पाकदानहोमादेनिषेधोऽयमवमृषपर्वन्तं, संध्योपास्तिस्तोत्रपाठादि तु भवत्येव । पाकदानहोमरूपत्वाभावात् । संवत्सरसाध्यसत्रे सूतिकायां सत्यां पुंसवना-
दयः संस्कारा उत्कृष्यैव कर्तव्याः । होमो वैतेषु न कर्तव्यः । सर्वलोपापेक्षयैकदेश-
लोपस्योचितत्वात् । अत्र यद्युक्तं तद्ग्राह्यं सुधीभिः । गर्भिणीपत्युरग्न्याधानादिनिषे-
धस्तु पण्मासोत्तरमेव । तथा च दसो गर्भिणीपतिधर्मान्प्रकृत्य—

मासपट्के व्यतीते तु न कुर्यान्मौञ्जिवन्धनम् ।

अग्न्याधानं गयाश्राद्धं वपनं च विवर्जयेत् ॥ इति ।

अग्न्याधानग्रहणं नित्यानां सोमादिकर्मणामुपलक्षणम् । तथा च गालवः—

प्रव्यक्तगर्मापतिरिञ्चियानं मृगस्य वाहं क्षुरकर्म सङ्गम् ।

तथैव यत्नेन गयादितीर्थ यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥

इति स्पष्टमेव यागनिषेधमाह । यागोऽत्र सोमादिरेव । इदमपि व्यक्तमाह स्मृत्य-
न्तरं गर्भिणीपतिधर्मान्प्रकृत्य—

मासपट्के व्यतीते तु न कुर्यादनलाहितम् ।

यागदीक्षां तीर्थयात्रां गयाश्राद्धं च वर्जयेत् ॥ इति ।

मासपट्के व्यतीते न कुर्यादित्युक्त्या मासपट्कमध्ये करणे न दोष इति । अत्र केचित्—पण्मासोत्तरं योऽग्न्याधानादिनिषेधः स दोषातिशयार्थः । तेन तत्पूर्वमपि सति संभवे निषेधपरिपालनमस्त्येवेत्याहुः ।

तदहर्दीक्षितो रार्त्रि जागर्ति ।

परिमज्जहि दीक्षितस्तास्मिन्नह्नि रार्त्रि जागर्तीत्यर्थः ।

न व्रतं भवति ।

पयःपानरूपम् । अन्यत्स्पष्टम् ।

नक्षत्रं दृष्ट्वा तूष्णीमेव वाचं विसृजते ।

नक्षत्रमित्येकवचनं श्रुती बहुवचनश्रवणेऽप्येकमपि दृष्टं चेत्तेनैव श्रुत्यर्थः सिद्धो भवतीति बोधयितुम् । व्रतं कृणुनेत्यस्य परप्रेषणार्थत्वं वाग्निसर्गार्थत्वं चेत्युभयार्थ-
स्वेऽपि तत्र परप्रेषणार्थत्वस्यास्मिन्नह्न्यभावेऽपि वाग्निसर्गस्य सत्त्वात्तदर्थं व्रतं कृणु-
तेति प्राप्तेः शङ्कायां तद्धारणार्थं तूष्णीमिति । कालार्थ एव संयोगो नाद्वाङ्मिमाव इति भावः । तथा च जैमिनिः—तपोत्पानविसर्जने इति । एवकारो बोधायनोक्तव्याह-

तिनिरासार्थः । बौधायनोक्तोऽथोदितेषु नक्षत्रेषु यजमानः कृष्णाग्निमासज्यं पूर्वया
द्वारोपनिष्क्रम्याग्नेण शाला तिष्ठन्भूर्ध्रुवः सुवर्धतं कृणुतेति त्रिर्वाचं विस्मृत इति विशेष-
णोऽन्योऽत्र नियमेन स्वीकार्य इत्येवकारेण गम्यते । तूष्णीमित्यनेनोपस्थितस्य व्रतं
कृणुतेत्यस्यैव निवृत्तिः । प्रथमदिने न व्रतं भवति तूष्णीमेव वाचं विस्मृत्य व्याहृति-
भिर्वेति बाधूलादिप्रोक्तपाक्षिकव्याहृतिनिवृत्तिरेवकारेण । कृष्णाग्निनेनोर्ध्वग्रीवेण
शरीरं प्रावृत्य तदुक्तोऽयमपि विधिः स्वीकार्यः ।

यथैनं व्रतप्रदः सम्प्रेष्यति तस्मिन्काले वाचं यच्छति ॥ ७ ॥

यत्र यस्मिन्काले दीक्षितं वाचं यच्छेति दीक्षितं सम्प्रेष्यति तस्मिन्नेव काले
पत्न्यपि वाचं यच्छति । अत्र तस्मिन्निजस्याव्यवहितसमीपकाल इत्यर्थः । तथा च
दीक्षितं वाचं यच्छेत्प्रेतप्रेषपाठ्यवाहितोत्तरकालिकपत्निशब्दश्रवणमात्रे जाते वाचं
यच्छति न तु पत्नि वाचं यच्छेतिश्रवणानन्तरं वाचं यच्छतीतिज्ञापनार्थम् । एतेने-
दमपि अवगतं भवति यजमानस्य स्वप्रेषपक्षकालमेव वाच्यमनमिति । तस्मिन्काले
इत्यत्र कालवचनं देशव्यावृत्त्यर्थं, तेन यस्मिन्देशे प्राग्गते प्रेषो दत्तस्तस्मिन्देश एव
वाच्यमनमिति नियमोऽव्यावृत्तो भवति । नन्विदं सूत्रमेव व्यर्थं प्रेषसंबन्धिकाल-
स्यापि पुरोदयमभिवृक्षसूत्रे च व्रतप्रदः सम्प्रेष्यतीत्यनेनैव प्राप्तत्वादिति चेत्तत्त्वम् ।
कालान्तरमप्यत्रास्तीतिज्ञापनार्थत्वेन सार्धकयात् । तच्च कालान्तरं बौधायनसूत्रे—अथ
पुरा नक्षत्राणामन्तर्धानात्सम्प्रेष्य वाचयमयोर्वेते दोहयत इति । अथोपसमिन्धनवेला-
यामुत्तरेणाऽऽहवनीयं तिष्ठन्सप्रेषमाहाग्नीज्योतिष्मतः कुरुत दीक्षितं वाचं यच्छ
पत्नि वाचं यच्छेति सम्प्रेष्य वाचयमयोर्वेते दोहयत इति च । उपन्युपमिति सूत्रान्तरे ।

याः पशूनामृषभे वाचस्ताः सूर्यो अग्रे शुक्रो अग्रे

ताः ग्रहिण्यो यथाभागं वो अत्र शिवा नस्ताः

पुनरायन्तु वाचं इत्युग्रन्तमादित्यमुपतिष्ठते ।

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यस्य निषेधश्चास्त्रस्यात्र बाधः । आदित्यग्रहणं रश्म्यरूप-
व्यावृत्त्यर्थम् ।

उदित आदित्ये व्रतं कृणुतेति सम्प्रेष्यति ।

संप्रेषान्ते वाग्विसर्गः ।

एवमस्तमिते ।

एवमित्यनेन व्रतं कृणुतेति प्रेषोऽतिदिश्यते वाग्विसर्गश्च ।

मध्यदिने मध्यरात्रे च प्रतयति ।

प्रेषा विभक्तस्य पञ्चधा विभक्तस्य वा दिवसस्य मध्यमो भागो मध्यदिनः ।
रात्रेऽप्येव विभक्त्या पञ्चधा विभक्त्या वा मध्यमो भागो मध्यरात्रम् । सूर्यपरिवर्त-

नकाले यस्य कस्यचिदप्यशनस्य स्मृतौ निषेवात्तद्यतिरिक्तकालव्रतम् । तत्र दिवसपूर्वा-
र्धान्त्यघटिकाद्वयात्प्राक्प्रथममागोत्तरो यः कालः स व्रतकाल इति भागत्रयपक्षे । भाग-
पञ्चकपक्षे रात्रिपूर्वार्धान्त्यघटिकाद्वयात्प्राग्मागद्वयोत्तरो यः कालः स व्रतकाल इति ।
एवं रात्रावपीति निष्कृतोऽर्थः । अत्राऽऽपस्तम्बः पक्षान्तरमाह—अतिनीय वा
मानुषं कालं सायं दुग्धमपररात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्ण इत्येक इति । यस्मिन्काले दिवा
नक्तं च प्रायशो मनुष्या भुञ्जते स मध्यंदिनादिर्मानुषः कालस्तस्मिन्नतीते वा व्रतयति ।
सायंदुग्धं रात्रिव्रतं प्रातर्दुग्धमहर्षेतम् ।

नैनमदीक्षिता व्रतयन्तं पश्यन्ति ।

परिश्रित्य व्रतयतीति बौधायनः ।

पयो ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्य ।

पयः क्षीरं, यवागूः शिबिलौदनः । आमिक्षा प्रसिद्धा । यथावर्णमेतानि व्रतान्यनु-
संधातव्यानीत्यर्थः । नचेदं व्रतं पुरुषार्थमेव दृष्टार्थत्वादिति वाच्यम् । प्राप्तनियमस्य
दृष्टासंभवेन क्रत्वपूर्वार्थताया एव युक्तत्वात् । तथा च चतुर्थाध्याये तृतीयपादे जैमिनिः—
द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यादिति । सूत्रार्थस्तु क्रियाया अर्थः
क्रियार्थः । अर्थशब्देनाप्यर्थ इत्यर्थमिति व्युत्पत्त्या फलमुच्यते । क्रियार्थ एवार्थो
येषां पुरुषाणां ते क्रियार्थास्तेषां क्रियार्थानाम् । तेषां कथमूतानां द्रव्याणां द्रव्यवताम् ।
द्रव्याणामित्यत्रार्थादिस्त्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । तेषां द्रव्यवत्त्वं तु पयो ब्राह्मणस्य
घ्नं यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्येतिश्रुतिसिद्धम् । तेषां संस्कारः पयआदिव्रत-
रूपः संस्कार इति क्रतुधर्मः स्यादिति । एतच्छेषभूतं द्वितीयं सूत्रं पृथक्त्वाद्व्यवतिष्ठे-
रन्निति । पयो ब्राह्मणस्य घ्नं यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्येतिविधिवोचितपुरुष-
पृथक्त्वाद्व्यवतिष्ठेरन्वयवस्थिततां गच्छेरन्निति । अत्र राजन्यशब्दः सर्वसन्नियमरो न
स्वभिविक्तसन्नियमाश्रयः । अवेष्टाधिकरणे तथादर्शनात्, ब्राह्मणवैश्ययोर्मध्ये पाठाच्च ।
इममर्थं द्वितीयाध्याये तृतीयपादे—अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यत इति सूत्रेण
जैमिनिरप्याह । राजसूये राजकर्तृक आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमे-
कादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेव चरुं पिशाङ्गी पष्ठौही दक्षिणा भैत्रावरुणीमामिक्षां
वशा दक्षिणा नार्हस्पत्यं चरुं शितिशृष्ठो दक्षिणेत्येष्टिनामेष्टिर्विहिता । पिशाङ्गी
पिशाङ्गवर्णा । पष्ठौही बालगर्भिणी गौः । चतुर्वर्षीति केचित् । वशा वन्ध्या गौः ।
शितिशृष्ठः श्यामशृष्ठो गौः । सर्वत्र निर्वपतीत्यनुपपन्नः । यद्यपि(?)दिशामवेष्टयो
मवन्तीत्यर्थवादादेवेष्टिसंज्ञैतस्या इष्टः । अर्थवादे बहुवचनं प्रत्येकयागाभिप्रायम् ।
अत्र तु अवेष्टिसंज्ञकहविःसमुदायवत्कर्मपरमित्यविरोधः । जात्यभिप्रायं वैकवचनम् ।
एतस्यामवेष्टौ यदि ब्राह्मणो यज्ञेन नार्हस्पत्यं मये निषायाऽऽश्रुतिमाहुतिं दृत्वा

तमभिवारयेद्यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति तत्संवन्धिब्राह्मणादिवाक्ये
ब्राह्मणादिश्रवणं क्रतुर्यागान्तरं तत्प्रधानमुच्यते । कुतः—यज्ञसंयोगात्, क्षत्रियस्यैवेति
सूत्रार्थः । विस्तरस्त्वाकर्तो ज्ञेयः । पयआदीन्येतानि द्रव्याणि द्रव्यान्तरसद्भावेऽपि
नित्यान्येव । तथा च पष्ठाध्यायेऽष्टमे पादे जैमिनिः—तथा मक्षप्रैपाच्छादनसंज्ञसहो-
मद्वेषमिति । पयो व्रतं ब्राह्मणस्येति मसोदाहरणं, द्रव्यान्तरसद्भावेऽपि पयआदीन्येष
व्रतेषु । अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादिः प्रैपोऽन्यतोऽवगमेऽपि प्रैपार्थस्य । अहतं वासः
परिघत्त इति वातोन्तरसत्त्वेऽपि । यत्पशुर्मायुमकृतेति संज्ञसहोमो मायुकरणावेषऽपि ।
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति मन्त्रो द्वेष्ट्यासद्भावेऽपीत्युदाहरणानि द्रष्ट-
व्यानि । निमित्ताश्रवणास्तस्यपि चान्यस्मिन्नियमादृष्टसिद्धेरनन्योपायत्वाजियत-
मिति । सूत्रे तथाशब्दो नियतं वाऽर्थवत्त्वात्स्यादितिपूर्वसूत्रगतनियतशब्दानुवृत्त्यर्थः ।
अन्यस्सपष्टम् । आमिक्षा लौकिकेन दध्ना कर्तव्या कठिनत्वात् । पाकयज्ञस्य रूपमिति
व्रतविषयकामिक्षाविषये पाकयज्ञसंस्तवादेवाऽऽमिक्षाधर्माणामप्राप्तिः ।

सर्ववर्णसाधारणं द्रव्यमाह—

एकदुग्धं यवागूं वैकदुग्धे ।

एकस्या व्रतदुहो दुग्धमेकदुग्धं तद्ग्रनयेत् । एकस्या व्रतदुहो दुग्धे यवागूं
श्रपयित्वा तां वा ग्रनयेत् । शास्त्रान्तरीयोऽयं विधिः । स्पष्टमेतमाहाऽऽपस्तम्बः—
यवागूमेकदुग्धं वा व्रतयेदित्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति तद्वैतदेके पयो ग्रनयन्ति तद्दु-
ग्धं न क्षुर्यात्पयस्येव यवागूं श्रपयित्वा ग्रनयेदिति । अत्रैकदुग्धग्रहणात्केवलपयोमते
बहु दुग्धमपीप्यते यदि बहुग्रस्तामाशिरं कर्तव्यमिति । अत्रान्यमपि विशेषमाहाऽऽ-
पस्तम्बः—यदि ग्रनयुगलं दुहीतान्यां दुह्याद्यन्या न स्यादद्भिः सःसृज्य श्रपयेद्यदि
पयो न स्यादप्लेव यवागूं श्रपयित्वा ग्रनयेदप्यन्ततः पिप्पलानि नत्वेव न ग्रनयेदग्नि-
होत्रस्याविच्छेदायेतीति । पिप्पलानि फलानि ग्रीहयो वा । सर्षामावे फलान्यपि
ग्रनयेत्, न तु लोपयेत्, ग्रनस्याग्निहोत्रसंस्तवादिति भावः । इतिः स्मृतिसूत्रार्थः ।
तथाऽग्निहोत्रस्याविच्छेदायेति विज्ञायत इति भारद्वाजः ।

यदि दधीपादेतदस्मै दधि कुर्युः ।

दधीपादधीच्छेत्, एतेदेवाऽऽतञ्च्वास्मै यजमानाय यजमानार्थं दधि कुर्युः । बहुव-
चनं परिकर्मृत्विनामन्यतमप्राप्त्यर्थम् ।

यद्यग्नीयादाना अस्मा अन्वावपेयुः सक्तु-

न्वाऽस्मा अन्वावपेयुर्धृतं वाऽस्मा अन्वावपेयुः ।

यदि तीक्ष्णबलोऽन्नमदनीयमिच्छेत्तदा तस्यानुपदासार्थं व्रतकाष्ठे व्रत एव घानाद्य-
न्यतमद्रव्यं निषेधेणः प्रसिधेयुरित्यर्थः । एते समधिकृता इतिप्रदर्शनार्थं वाशब्दद्वयो-

पादानम् । अनुर्यावता प्राणसंरक्षणं भवति तावदेवानुलक्षीकृत्य घानादिकस्यान्वावापो न त्वधिकस्येतिद्योतनाय । घानाः सक्तून्धृतं वाऽस्मा अन्वावपेयुरित्येतावत्येव सूत्रे लाघवात्कर्तव्येऽस्मा अन्वावपेयुरित्यस्य पृथक्पृथक्भचनं यदादौ स्वीकृतं द्रव्यं तदे-
वाऽऽन्तं ग्राह्यं, तदभावे तत्प्रतिनिधिरेव ग्राह्यो न तु विहितं द्रव्यान्तरं ग्रीहियवव-
दितिज्ञापनार्थम् । घाना भृष्टयवाः । सक्तवो भृष्टयवपिष्टानि । अत्यन्ताशक्तावोद-
नोऽपि । तथा च ब्राह्मणम्—यदि मन्येतोपदस्यामीत्योदनं घानाः सक्तून्धृतमित्यनुव्रत-
येदात्मनोऽनुपदासायेति ।

अपि वाऽग्निहोत्रहविषामेकं व्रतयेत् ।

अग्निहोत्रहविषा मध्य एकं द्रव्यं व्रतयेत् । उपदस्यन्नोदनाद्यपि व्रतयेत् ।
एतन्मध्य ओदनोऽपि संगृहीतो भवतीति । न मांसमश्नातीतिनिषेधान्मांसमेतेषु वर्ज्यम् ।
स्पष्टमाहाऽऽयस्तम्ब.—अप्याग्निहोत्रं हविषामेकं व्रतयेन्मांसवर्जमिति । एकग्रहणं मिश्र-
णप्रतिषेधार्थम् ।

सार्वर्णिका एते व्रतकल्पाः ।

सर्ववर्णसाधारणा एते व्रतकल्पा भवन्तीत्यर्थः ।

सर्वेषामुपसत्सु स्तनकल्पाः ।

पयो ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यास्याऽऽभिष्टा वैश्वस्येत्यादिविधिः स दीप्तार्थः ।
उपसत्सु तु सर्ववर्णानामपिशेषेण पयोव्रतस्यैव चतुःस्तनादिकल्पा आम्नातत्वात् । ते
चोपसत्सुवेव दर्शयिष्यन्ते । यदा पुनर्गन्तव्यं पयआदि न जिर्यतीत्याशङ्क्यते
तदाऽपि किमवश्यं व्रतयितव्यमुत नेति संशये सिद्धान्तमाह षष्ठाध्यायेऽष्टमे पादे
जैमिनिः—अनर्थकं त्वनित्यं स्यादिति । तदा हि यजमानस्य रोगोत्पत्त्या क्रतुवि-
रोध एव संभाव्येत तेन प्रधानविरोधान्न व्रतयितव्यमिति । सूत्रार्थस्तु यत् प्रधानलोप-
प्रसङ्गादनर्थकं व्रतं तदनित्यं स्यादिति ।

उरुव्यचा आसि जनघाः स्वभक्षो मा

पाहीति कश्चं व्रतप्रदानमनुमन्त्रयते ।

कंसग्रहणं सूत्रान्तरोक्तचमसनिवृत्त्यर्थम् । प्रदीयतेऽनेनेति प्रदानं व्रतस्य प्रदानं
व्रतप्रदानम् ।

दैर्घ्यं धियं मनामह इति हस्ताववनेनिके ।

अवनेजनं प्रक्षालनम् । असद्वश इति मन्त्रान्तः ।

ये देवा मनोजाता मनोगुज इति व्रतयति ।

नमस्तेभ्यः स्वाहेति मन्त्रान्तः । अत्र बौधायनः—पारिश्रित्य व्रतयतीति, यावन्मात्रं

अनयित्वा तूष्णीं मूयो अतयतीति च । एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता पत्न्यै पात्रे निषिच्य
 व्रतं प्रयच्छति तस्मा परिश्रित्य अतयति तूष्णीं निर्णिज्य पात्रे प्रयच्छत इति च ।
 ओदनानुव्रनपक्षे व्रतस्य संस्कारत्वेन तदर्थस्यौदनस्य परिपेकानुवन्नणे भवत एव संस्का-
 रत्वात्पाकदानहोमरूपत्वामावाद्य भवत एवम(मा)पोशा(शा)नमपि भवत्येव ।

शिवाः पीता भवथ यज्ञियासो यूयमापोऽस्माकं
 योनावुदरे सुशेवाः । इरावतीः पुष्टरूपा
 अनागसः शिवा नो भवथ पीतय इन्दुदकं
 पिबति यदाऽपीतं भवति यदा पिपासति ।

यदौदकं पी(वी)तं विशेषेणेत्तं प्राप्तं केनचिद्वक्त्याऽऽहृत्य दत्तं तदप्रत्यारूपेय-
 मिति कृत्वा स्वल्पमपि तावदनेन मन्त्रेण पेयमेव ।

क्षीरं जलं च ताम्बूलमप्रत्यारूपेयमुच्यते ।

प्रत्यास्थानकृदेतेषां पापीयाज्जायते द्विजः ॥

इति स्मृतौ प्रत्यास्थाने दोषत्रयणात् । यदाऽपीतं भवतीत्येव पाठ इत्याग्रहस्तदाऽ-
 पीतं संमुखमितं प्राप्तं केनचिदानीतं पानार्थं भवतीत्यर्थो ज्ञेयः । दुग्धपानाव्यवहितो-
 त्तरं जलपानस्य वैद्यकशाले निषिद्धत्वात्पिपासाया सत्यामपि कचित्कालं विरम्यैव
 जलं पेयमिति ज्ञेयम् । व्रतकालिकोदकपान एवैव मन्त्र इति न किंतु सर्वेष्वपि पानेषु
 इति । शिवाः पीता भवथ यूयमापोऽस्माकं योनावुदरे सुशेवाः । इरावतीरनभीवा
 अनागसः शिवा नो भवथ जीवस इति अनयित्वा नाभिदेशमभिमृशत्यपश्च पीत्वा
 जपतीत्यापस्तम्बः । पत्नी तूष्णीमेव अतयति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—तूष्णीं
 पत्नी स्व आयतने अनयतीति । तस्मा परिश्रित्य तूष्णीं अतयतीति वीधायनोऽपि ।
 हस्तावनेननमुदकपानमपि तत्संबन्धात्तूष्णीमेव ।

दक्षिणेनाऽऽहवनीयं प्राङ् शेते ।

प्राक्शिराः शेते ।

दक्षिणेन पार्श्वेन ।

शेत इत्यनुपगम्यते ।

नेत्तानः शयीत ।

स्पष्टम् । न न्यङ्ङित्यप्यापस्तम्बः ।

नाग्नेः पराङ्पर्यावर्तेत ।

पराङ् अग्नेः सकाशात्पराङ्मुखतया पर्यावर्तनं न कुर्यात् । परिशब्दोऽत्र सामीप्यार्थे ।

अग्ने त्व९ सुजागृहीति स्वप्स्यन्नाहवनीयमुपतिष्ठते ।

स्वप्स्यन्स्वापं करिष्यन् । यत्र जागरणं नोक्तं तत्रायं नियमः । याज्ञिकमते पुनः पुनः प्रतिबुध्य स्वाप आहवनीयोपस्थानस्याऽऽवृत्तिः । भीमांसकमते सर्वां रात्रिं स्वापमनुसंधायोपस्थानमिति कृत्वा नाऽऽवृत्तिः । एतत्करणीभूतमन्त्रविषयकत्वस्य तैरुक्तत्वान्मन्त्रमात्रनिवृत्तिपरमेवैतन्नतु तदङ्गपरमपीति यद्युच्यते तदा तन्मतेऽप्युपस्थानस्याऽऽवृत्तिरस्त्येवेति द्रष्टव्यम् ।

विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रन्नित्युपपर्यावर्तते यद्यपपर्यावर्तते ।

अपपर्यावर्तनमग्नेः पृष्ठतः करणं, यदीत्यनेन समन्त्रकमुपपर्यावर्तनं कर्तव्यमिदमेव प्रायश्चित्तमिति बोध्यते । उपपर्यावर्तनमन्याभिमुखनया भवन्म् । राघतेति मन्त्रान्तः ।

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगात्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगात्पुनः

माणः पुनरौक्तं म आगात्पुनश्चित्तं पुनराधीतं म आगाद्वैश्वा-

नरो मेऽदब्धस्तनूपा अन्तस्तिष्ठतु दुरितानि विश्वा । वैश्वा-

नरो विश्वभृद्विश्वशंभूरववायतां दुरितानि विश्वा स नो दिवा

स रिषः पातु नक्तं त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रतिबुध्य जपति ।

यद्यु(द्य)पपर्यावर्ततेत्यस्यात्रान्वयो वा न पूर्वत्र । नक्तमित्येतदनन्तरमिति जपतीति अध्याहार्यम् । अस्मिन्पक्षे विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रन्नित्यन्तं समन्त्रकमुपपर्यावर्तनं नित्यमेव । नच त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रबुध्य जपतीत्यस्याप्यत्रैवान्वयोऽस्ति नति वाच्यम् । समुच्चयोपकाराभावात् । पूर्वत्रान्वये तु लोप एव । प्रतिबुध्य जपतीतिवचनं प्रतिबोधाङ्गभूतो जप इति बोधनार्थं, तेन जागरणदिवसे स्वापाभावाभावाय रात्रौ जप इति सिद्धं भवति । प्रतीत्युपसर्गोऽत्यन्तजगद्दशायामेवायं जप इति सूचयितुम् । ईदृश्य इति मन्त्रान्तः ।

त्वमग्ने व्रतपा असीत्यनुव्याद्यद्यदीक्षितवाद् वदेत् ।

पुनस्त्वमग्ने व्रतपा असीतिवचनं पुनर्मन इत्यस्य वैष्णव्या ऋचश्च परितंस्थानार्थम् । अनुव्यादिति वचनाज्जनपत्याभावः । तेन चातुःस्वर्यानियमोऽत्र सिद्धो भवति । श्लेच्छाभिमापणविचक्षणचनसितादिवर्जनं चादीक्षितवादः ।

मुष्टी वाचं च विसर्जयित्वा ।

त्वमग्ने व्रतपा असीत्यनुव्यादिति पूर्वैणान्वयः ।

दीक्षणीयाप्रभृतीयं वृत्तिः ।

यदि प्रमत्तो व्याहरोदित्यारम्य मुष्टी वाचं च विसर्जयित्वेत्येतदन्ता धर्मा वृत्ति-
शब्देनोच्यन्ते । इयमेतदन्ता ।

दण्डान्न च्छिद्यते न प्रतिमुच्य कृष्णाजिनं चक्र-
 म्यते कृष्णाविपाणया कण्डूयतेऽपिगृह्य स्मयत
 इत्युपयोगप्रमृतीन्येतानि व्रतानि भवन्ति ॥ ८ ॥
 इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

दण्डदानेन दण्डस्य कृष्णाजिनारोहणेन कृष्णाजिनस्य कृष्णाविपाणयाः प्रदानेन
 वस्त्रप्रावरणेन वासउपयोगः । एतत्प्रमृतीनि एतदुत्तराणि । दण्डान्न च्छिद्यते कृष्णा-
 जिनं प्रतिमुच्य न चक्रम्यत इत्येतद्वयं निषेधरूपम् । उत्तरं द्वयं विधिरूपम् । एतानि
 व्रतानि तस्य तस्योपयोगमारम्य तत्तद्विसर्गपर्यन्तं भवन्ति । दण्डान्न च्छिद्यते दण्डान्न
 विद्युज्यते । कृष्णाजिनं विमृज्य पादविक्षेपणमपि न कुर्यात् । कण्डूयनं कृष्ण-
 विपाणयैव कुर्यान्न नखादिभिः । दैक्षवाससा मुखमाच्छाद्यैव हास्यं कुर्यादित्यर्थः ।

इत्युपकोपादश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितधिरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ दशमप-

त्रस्य द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ दशमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

पूपा सन्ध्येति सनीहारान्तश्चास्ति ।

सर्पिं याच्ञालब्धं धनं तद्यस्माद्यस्माद्याचितं द्रव्यं तत्सन्नो ये हरन्ति ते सनीहा-
 रास्तान्तश्चास्ति प्रेरयति अमुं चामुं च गच्छतेति । अनेन ज्ञायते पूर्वमेव कर्त्तव्यं
 द्रव्यं याचिनं भवतीति । दीर्घदण्डान्तसः । सनीहारजातिविषयविशेषप्रदर्शकं द्वैधसूत्रं
 पशुपालप्रेष्याद्युपकल्पनावसर उक्तमेव ।

द्वादशाहं भिक्षाचर्यं चरत्यपरिमिते

दीक्षाकल्पे परिमिते याथाकामी ।

यदि अमंभृतद्रव्यस्यायं निश्चयः क्रतुदीक्षामध्ये याच्ञयाऽपि द्रव्यप्राप्तिर्न विध्य-
 स्येवेति तदाऽप्ययमेव प्रकारः । अत्र बौधायनः—अथ सनीहारान्नाहिणोति स यं

मन्यते न मा प्रत्याख्यास्यति तं प्रति प्रथममभिप्राहिणोतीति । तत्र प्रकारद्वयम्—
अपरिमिते दीक्षाकल्पे द्वादशाहं भिक्षार्च्यचरणम्, एकव्यादिदीक्षाकल्पे यथैच्छं
कालानुरोधेन । एकदीक्षादिकल्पेऽपि भिक्षार्च्यचरणं कर्तव्यमेव । इदं भिक्षा-
र्च्यचरणं दक्षिणार्च्यम् । तथा च मरद्वाजः—द्वादशाहं दक्षिणार्च्यं भिक्षेतेति । द्रव्य-
सत्त्वेऽपि याच्या नित्यैव । तथा च पष्ठाध्यायऽष्टमे पादे जैमिनिः—याच्याक्रयणम-
विद्यमाने लोकवत् । नियतं वाऽर्घ्यवत्वात्स्यादिति सूत्राभ्याम् । अधिकरणार्थस्तु सोम-
क्रये प्रदर्शित एव ।

याचनीयानि द्रव्याण्याह—

हिरण्यं वासो गामश्वं छाग्रं मेघं च यावत्प-
रिमिता गाय एकैकमितरेषां जातीनाम् ।

यावद्यावत्पर्यन्तं परिमिताः पर्गाप्ताः संख्यापर्याप्तास्तावत्यो भवन्तीत्यर्थः । इतरेषां
हिरण्यवासोश्चच्छागमेपाणाम् । इतरेषामिति जातिविशेषणमन्येऽपि पदार्थाः सन्ति
तेषां चापि प्रतिग्रहणमितिज्ञापनार्थम् । ते च हिरण्यं वासोऽविरजा च नियुक्तान्ये-
तानि भवन्त्यनो रथोऽधीवासोऽश्वः पुरुषो हस्ती वाऽनियुक्तानीति वक्ष्यमाणा अव्य-
जानोरथोधीवासपुरुषहस्त्यात्मका वक्ष्यमाणा अत्र गृह्यन्ते ।

तानि प्रतिगृह्णाति चन्द्रमसीत्येतैर्यथारूपम् ।

चन्द्रमसीत्यादिभिः पङ्क्तिभिः पण्णां प्रतिग्रहणम् । सर्वेषां हिरण्यादीनां पण्णामुप-
स्थितौ सत्यामेवैतेन मन्त्रेण तदन्तर्गततत्तल्लिङ्गकावयवोच्चारणकाले तत्तद्द्रव्यं प्रति-
गृह्णीयात् । एतेषां मध्ये यस्य कस्यचिदनुपस्थितौ तूष्णीमेव, सर्वद्रव्यप्रतिग्रहकरण-
त्वस्यासंभवादित्याशङ्कां निराकर्तुमेतैरनिवचनं, तेनैते मन्त्रा भिन्ना एव । यस्य द्रव्यस्यो-
पस्थितिस्तत्प्रतिग्रहणरुपमन्त्रमात्रेण तावन्मात्रस्य प्रतिग्रहः । अशशिष्टानां छोप इति ।
अथैतैरिति सनीहारपरामर्शकमाहृतानीति अध्याहृत्य तेनान्वयः । तानि हिरण्यादीनि ।
एतैर्मन्त्रैः । यथारूपं यथालिङ्गम् । चन्द्रमसीत्येतेन हिरण्यं, तेन चन्द्रं रुद्रमिति
वैदिकनिघण्टौ चन्द्रशब्दस्य हिरण्यनामसु पाठात् । चन्द्रः हिरण्यमिति दर्शनाच्चन्द्र-
शब्दो हिरण्यपरोऽत्र । वरुणसीति वज्रम् । उस्ताऽसीत्युत्तमम् । उत्तरशब्दो गोवाची ।
श्रीलिङ्गनिर्देशास्त्रियामेव गवि मन्त्रः । पुंगोस्तु तूष्णीमेव प्रतिग्रहः । प्रकृत ऊहा-
मावात् । अथ मुत्यामित्यालेखन इति द्वादशाहे प्रकृतावृहर्शनादुत्तोऽसीत्यूहो
वा । एवमथच्छागमेपस्युपस्थितावूहोऽनूहो वेनि पसद्वयं ज्ञेयम् । मम भोगाय भवे-
त्यन्ता मन्त्राः ।

देवः सचितेति सर्वत्रानुपजति ।

सर्वत्र सर्वेषु मन्त्रेष्वित्यर्थः । आयुषेणि अनुपद्ममन्त्रान्तः । इतरेषां द्रव्याणां
मन्त्रानुपदेशात्तूष्णीमेव प्रतिग्रहः । अथ यद्वाक्यगेनानादिष्टं भवति प्राणापरमसि मम

भोगाय भवेत्येवमेतत्प्रतिगृह्णातीति तु बौधायनः । देवः सवितेत्यस्य प्राजापत्यमासि मम भोगाय भवेत्यस्मिन्मन्त्रेऽनुपङ्गे विकल्पः ।

वायवे त्वेति तासां या नश्येत्तामनुदिशेत् ।

तासां प्रतिग्रहलब्धानां मध्ये या गौर्नश्येत्तामनुदिशेत् । नाशो द्विविधः—अपहारादिकरणकट्टपद्यगोचरस्वरूपो मरणकरणरुः सर्वथा स्वानुपयोगित्वरूपश्चेति । उभयमप्यत्र गृह्यते । स्पष्टमाह बौधायनः—ताः समुदायीकृत्य रक्षन्ति तासां या नश्यति या वा म्रियते वायवे त्वेति तामनुदिशतीति । मन्त्रसमवेतदेवतार्थतया सकल्पनमनुदेशनम् ।

अप्सु मज्जनेन मृतायां मन्त्रविशेषमाह—

वरुणाय त्वेत्यप्सु मग्नम् ।

मग्नं सती मृतामित्यर्थः । मज्जनेनोदकप्रयुक्तं मरणं लक्ष्यते । ननु अप्सु मृतामित्येवं वचनं परित्यज्याप्सु मग्नमित्येवंवचनमप्सु प्रवहन्त्याः केनचिद्विज्ञातकारणेऽप्ययं मन्त्रः स्यात्स मा मूर्तिकं तु मृत्यवे त्वेत्ययमेव मन्त्रो भवेदित्येतादृशार्थज्ञापनार्थम् । अनुदिशेदिति शेषः । याऽप्सु वा पाशे वा वरुणाय त्वेति तामिति बौधायनः । अनुदिशेतीति सर्वश्रान्वयः ।

निर्ऋत्यै त्वेत्यवसन्नाम् ।

दीर्घेत्यात्मचारासमां संशीर्णां वा । या शिथिलतंधिरुत्पातुमपि न पारयते या सं वा शीर्यते गर्ते वा पतति निर्ऋत्यै त्वेति तामिति बौधायनः ।

रुद्राय त्वेति सर्पदष्टां मरुद्भ्यस्त्वेति हादुनिह-
तामशनिहतां वेन्द्राय त्वेति मेष्कहतां यमाय
त्वेति महादेवहतां मृत्यवे त्वेत्यविज्ञातेन मृत्युना ।

हादुनिर्भहाशब्दयुतः सघूलिको वातस्तेन हताम् । अशनिर्विघ्नन् । वाशब्दश्चार्थेऽप्यर्थे वाऽनास्यायां वा । मेष्को हिस्रः प्राणी व्याघ्रादिः । महादेवहतां श्वरहताम् । अविज्ञातेन मृत्युनेत्यत्र लक्षणया मृत्युहेतुभूतः कश्चनाविज्ञातो रोगविशेषो ग्राह्यः । तथा चाऽऽपस्तम्बः—यमाय त्वेत्यविज्ञातेन यक्ष्मणा मृतामिति । अविज्ञातेन यक्ष्मणा मृताया मृत्यवे त्वेत्यनेनानुदेशनमस्मद्वार्थमते, यमाय त्वेत्यापस्तम्बमन इतीयान्भेदः ।

अनुदिष्टमधिगम्य यजमानो गोषु न चारयेत् ।

कृतेऽनुदेशे पुनर्यदि ता लभेत् यजमानो गोषु ता न चारयेत्, तां देवतार्थमनुदिष्टा नाऽऽत्मार्थं गृहीयादित्यर्थः । यजमानग्रहणमन्वेनाऽऽत्मार्थं गृहीताया न दोषः ।

* सर्वपुस्तकेषु ६६ सूत्रं न वर्तते ।

एतेनान्यस्मै दानमपि सूचितं भवति । तथा च बौधायनः—अथ येयं नष्टा तां यदि विन्देयुः कथं स्यादित्येषाऽनुदिष्टैव स्यादित्येतदेकं कर्मणोऽन्ते श्रेयांसं प्रतिग्रहीतारं लभेत दक्षिणाभिरैवैनां सह दद्यादित्येतदेकं वायव्ययैवैनया यजेतेत्येतदपरमिति । कर्मणोऽन्ते समाप्तौ श्रेयांसं श्रेष्ठं प्रतिग्रहीतारं लभेत तस्मा एनामनुदिष्टां दक्षिणाभिः सह दद्यादित्यर्थः । दक्षिणाभिरिति बहुवचनात्प्रमृतिविनातिव्यक्तयो देया इति गम्यते । कलौ गोपशोर्निषेधाद्वायव्यायागो न भवति । सनीहारप्रस्थापनान्ते दिवसपरिसमाप्तिः ।

यदि प्रयायात्पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य रथेन प्रयाति ।

अथ यदि अत्र प्रयायात्प्रयाणं कुर्यात्पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य रथेन प्रयाति गच्छति । अत्र प्रयाणविधानेनेदं ज्ञायते गृहदीक्षापक्षोऽप्यस्तीति । तत्र समारोपणविधिः प्रागेव दर्शितः । ननु रथविधानार्थं रथेन प्रयातीत्येतावदेव वक्तव्यं पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्येति न वक्तव्यम् । पूर्वोक्तसमारोपणविधिर्नैव तत्सिद्धेः । तथा च पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्येतिवचनं व्यर्थमिति चेत्सत्यम् । वास्तोष्पतिहोमादिपरिसंख्यार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । नित्यधायौ द्वौ सस्यावसथ्यपक्षे चतुरो वाऽऽहवनीयस्य नित्यधार्त्यत्वपक्षे त्रीन्पञ्च वा पृथगरणी द्वये द्वये मन्त्रेण समारोप्य गृह्याग्नौ सति तमपि समारोप्य प्रयाति । गार्हपत्यस्य संस्कृते अरण्यावन्येषां लौकिक्यः । पृथगिति वचनात्प्रत्यग्नि द्वयोर्द्वयोररण्योराधानक्रमेण समारोपणम् । अरण्यवचनमात्मसमारोपणव्यावृत्त्यर्थम् । समारोपणमरण्योः प्रतपनेनाग्नेर्निवेशनं, तच्च निवेशनं मावनामाग्नेणाऽऽत्मन्यग्निग्रहणमिव । मुख्यस्थाप्तं भवात् । प्रत्यग्नि मन्त्रावृत्तिः । संशब्दो यथाऽरण्यन्तर्गतान्यधिकरणीमूलावयवपर्यन्तं तपनं भवति तथाऽऽरोपणं कर्तव्यमिति सूचयति । समारोपविधानादेव प्रत्यक्षनयनं व्यावर्त्यते । रथवचनं शकटव्यावृत्त्यर्थम् । पत्न्याऽन्वारब्धः समारोपणं कुर्यात् । सीमातिक्रमणे नयतिक्रमणे चान्वारम्भ उभयोः । अत्रोपेऽपि पत्न्यन्वारम्भः । समारोपणमारम्भाऽऽवरोपमन्त्रारम्भ इति मुख्यः कल्पः । अयं ते योनिरिति समारोपणमन्त्रः ।

रथेऽविद्यमाने रथाद्रेन सह ।

अविद्यमान इति पदच्छेदः । रथाभावे रथाङ्गं किञ्चिद्गृहीत्वा तेन सह प्रयाति । सर्वभाण्डादितामसीनाहनार्थं शकटानि अन्यानि भवन्त्येव । तत्र शकट एव स्वस्याऽप्यारोहणं प्राप्तं तत्रथेन चाप्यते । अथ वा रथेन प्रयातोत्यत्र रथेनेति तृतीयाऽप्याहार्यसहशब्दयोगित्वात्, न तु करणार्थिकेति । अरिमन्त्रकल्पे रथेन सह गमनं पादाभ्यामेशोभयोः । रथेऽरण्योना स्थापनम् ।

यद्यपो नाव्यास्तरत्यरणी रयं चाऽऽधाय सह तरति ।

नावा तार्या नाव्या अपो यदि तरति अरणी रयं चाऽऽधाय यस्यां नावि स्वयं तरति तस्यामेवाऽऽधाय तत्सहित एव तरति । आदायेति पाठोऽपपाठ एव । सर्वथा रयेन रथाङ्गेन वा वियोगो नैव कर्तव्य इति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—अरणीभ्यामरणीभिरित्येके रयेन रथाङ्गेन वा न विप्रच्छिद्येतेति । अरणीशब्दोऽत्र द्वितीया- बहुवचनान्तः ।

यद्यपोऽनाव्या रयेन तरति हरति चैनाः ।

अनाव्या नावा तार्या यदि न भवन्ति तदा रयेनैव तरति हरति चारणीः स्वयमेव । अत्रापि अरणीरथरथाङ्गानां न विप्रच्छेदः ।

यद्यवगाहेत देवीराप इत्यवगाहेत ।

यदि पठ्यापः पादाभ्यामेव तरणीयाः स्युस्तदा जडावलोकनं प्राप्तं तज्जलप्रवेश- समये देवीरापो अपानपादित्यादावेव कुर्यात्ततो गच्छेत् । क्रमिपमिति मन्त्रान्तः ।

अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेपमपाः सेतु-

रसीति लोष्टं विमृद्भ्रापाराद्गन्तोस्तरति ।

लोष्टं मृत्पिण्डस्तं विमृद्भ्रविमर्दयन्पारपर्यन्तं गमनार्थं चूर्णीकुर्वन्तरतीत्यर्थः । लोष्ट- मिति जातावेकवचनं, तेनान्येषां प्रयोजनसत्त्वेऽन्यान्यपि ग्राह्याणीत्युक्तं भवति । विमर्दनं सातत्येन क्षेपणार्थम् । विशब्दः संततक्षेपणानुगुण्यार्थः । सेतुमेव कृत्वाऽ- त्येतीति ब्राह्मणम् ।

पृथिव्याः संभवेति ॥ ९ ॥ सिकता लोष्टान्वा

मध्ये तीरयोश्च न्यस्यति पृथिव्या संभवेति वा ।

सिकता मृत्पांसवः । लोष्टा मृत्पिण्डाः । मध्ये मध्यभागे तीरयोश्च न्यस्यति क्षिपति सिकता मृत्पिण्डत्रयं वा स्थानत्रये प्रक्षिपतीत्यर्थः । स्थानमेदान्मन्त्रावृत्तिः । पुनरन्तरप्राप्ती देवीराप इत्यवगाहादीनामावृत्तिः । तथा च भरद्वाजः—मन्त्रव्यवाये मन्त्राभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वेऽर्धपृथक्त्वे देशपृथक्त्वे च यथा कण्ठ्यनस्त्रमनदीतरणाभि- वर्णणामेध्यप्रतिमन्त्रणानीति । जैमिनिषते तु नाऽऽवृत्तिः । तथा चैकादशाध्याये चतुर्थ- पादे तत्सूत्रम्—स्वप्ननदीतरणामिवर्णणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवमिति । व्याख्यातमेतत्सू- त्रमचक्षं मन इत्यमेध्यं दृष्ट्वा जपतीति सूत्रव्याख्यावसरे । सविसर्गाविसर्गकृतो मन्त्रमेदः । एतेषां प्रमाणवर्माणां दीक्षितवर्माधिकारे वचनाददीक्षितप्रमाणे नेष्यन्ते । बौधायनः— सस्म(मृ)नन्ति मने संभ्रमन्ति मनदुषयोर्वत्मावादधाति यदाधेयं भवतीति । स एव—

अथाद्येनं यान्तं व्रतनवेलोपाधि गच्छत्युत्तरतोऽरणी निधाय दक्षिणतः परिश्रित्य व्रत-
यति तूष्णीं तृणोदकायावस्यतीति । द्वैधे—अथाद्येनं प्रयान्तं व्रतनवेलोपाधि गच्छ-
तीति मथित्वाऽग्नीन्विहृत्य व्रतयेदिति बौधायन उत्तरतोऽरणी निधाय दक्षिणतः परि-
श्रित्य व्रतयेदिति शालीकिरिति । स एव—अथ यत्रावत्स्यन्मवति तदवस्यतीति । स
एव—अथ यत्र यक्ष्यमाणो भवति तदवस्यत्येदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्यान्तादनुवाक-
स्येति । अस्मिन्प्रयाणेऽन्यं विशेषमाहं भरद्वाजः—अध्वः पवतेऽपोऽभिपवत इत्यहरहः
प्रस्थितो जपतीति । अहरहरिति दीर्घाध्वाभिप्रायेण वीप्सा । दिशोऽभिसंपवत इत्यन्तः ।

अत्र देवयजनाध्यवसानमेके समामनन्ति ।

य इहाध्यवस्येत्त प्रयायात् । य आदितो न स प्रयाति योऽन्यत्र दीक्षित्वा ततो
देवयजनमध्यवस्येत्त एव प्रयायात् । यस्त्वादावेव प्रयात्यध्यवसितदेवयजनस्तत्र
दीक्षितो न ततः प्रयाति । देवयजनाध्यवसानार्थत्वात्प्रयाणस्य तस्य च कृतत्वादिति
भावः । बौधायनस्तु देवयजनदीक्षायामपि तत्र योगक्षेमावल्गुत्वाद्देवयजनान्तराध्यवसा-
नार्थं प्रयाणमनुमन्यते । तथा च तत्सूत्रम्—अथातः प्रयाणस्यैव मीमांसा दीक्षितं
वाऽयोगक्षेमे विन्वत्यन्यत्र वा देवयजनादीक्षित इति । पूर्वत्र यद्देवयजनाध्यवसानमुक्तं
तत्तत्र न कार्यं किंतु अत्रास्मिन्काले कर्तव्यमित्येक आचार्यो वदन्तीत्यर्थः । अर्थात्प्र-
याणोत्तरमेव देवयजनाध्यवसानमित्यस्मिन्नर्थे सिद्धे वचनमत्र देवयजनाध्यवसाने
कर्तव्य एवेति प्रयाणधर्माः स्युर्न पूर्वत्रेतिज्ञापनार्थम् ।

प्राञ्चशस्य मध्यमं स्थूणाराजमालभ्यैनं मघ्नं जपति ।

अस्मिन्काले देवयजनाध्यवसानेऽयं विशेषोऽनेनोच्यते । स्थूणानां राजेति स्थूणा-
राजस्तं स्थूणानां मध्ये श्रेष्ठां स्थूणामित्यर्थः । राजशब्दः श्रेष्ठार्थवाची । राजाहः—
सस्तिभ्यष्टभितिसत्रासान्तष्टप्रत्ययः । मेढीभूतस्थूणानां बहुत्वान्मध्यममिति विशेष-
णम् । एनमिति मन्त्रविश्लेषणमपवृत्ते दीक्षापरिमाणेऽपेत दीक्षेति देवयजनमध्यवस्य-
तीति वक्ष्यमाण आश्रिते देवयजनाध्यवसानेऽयं धर्मो न भवतीतिप्रदर्शनार्थम् । जपसा-
हचर्यादेव मन्त्ररूपविशेष्यलाभे मन्त्रग्रहणमयं मन्त्रो देवयजनाध्यवसानार्थ इत्यनुसंधानं
जपारपूर्वं कर्तव्यमित्येतादृशार्थज्ञापनार्थम् ।

एकरात्रं दीक्षितो राजानं क्रीणाति

अहं त्र्यहं चतुरहोऽपरिमिते वा ।

अहोऽनीत इत्यर्थः । एवं त्र्यहादिषु । चतुरहातिरिकाः पञ्चाहादयोऽपरिमितश-
ब्देन संग्राह्याः । अहोऽहचतुरहपक्षास्तु मुरुवाः । अमुरुवा इतर इति प्रदर्शयितुं

अहस्यहचतुरहशब्दैर्ग्रहणं अहस्यहदीक्षापक्षाणाम् । इतरेषां पञ्चाहादीनामपरिमित-
शब्देन । द्वादशाहदीक्षापक्षस्तु एकाद्वित्रिचतुरहदीक्षापक्षतोऽपि मुख्यः । अपरिमित-
दीक्षापक्षस्तु द्वादशाहदीक्षापक्षतोऽपि तप्त आधिक्यान्मुख्य इति व्यवस्था द्रष्टव्या ।
यदि त्वेका दीक्षा द्वे तिस्रश्चतस्रोऽपरिमिता वेत्यनेनैव सिद्ध इदं वचनं प्रायणीया-
प्रभृति आतिथ्यासंबन्धाप्यायननिह्वनान्तमुपसदिवस एव न तु दीक्षादिवस इति-
प्रदर्शनार्थम् । अहं तदस्मि आनुष्ठान इत्येतौ मन्त्रौ पुरस्तात्प्रायणीयाया जपति ।
प्रत्यगाशिपो मन्त्रानिति सूत्रात् । आपस्तम्बेन तूपस्थानमुक्तं तथा वाऽपि विनियोगः ।
एकमिष इत्यस्य सोमक्रयण्याः पदानुनिक्रमणेषु जपः । यथारूपमितर इति सूत्रात् ।
अच्छिद्रा उपहोमाश्च लिङ्गाभियम्यन् इति भरद्वाजसूत्रात् । एकमिषे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ०
होत्राभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेत्विति निष्क्रममाणेषु यजमानोऽनुवर्तयित्वा(स्य) सखायः
सप्तय ० मायोष्टा इति सप्तमे पदे जपतीत्यापस्तम्बसूत्राच्च सप्तमे पदे इत्यत्र वचनवि-
परिणामेन निष्क्रममाणपदं सप्तम्येकवचनान्तमनुवर्तते । प्रत्यगाशिपो मन्त्रानकर्मका-
(क)रणाजपतीत्यनेन सूत्रकृता याजमानत्वं प्रदर्शितम् । आद्यानां पञ्चां विष्णुस्त्वाऽन्वे-
त्विति लिङ्गादनुवर्तने विनियोगः । अन्तिमस्य तु प्रत्यगाशीष्टात्सूत्रकृद्वीत्याऽपि जप
एव । अयं च विनियोगः स्पष्टतया सूत्रेऽनुक्तत्वात्कृताकृतः ।

प्रक्तं पदं सोते राय इति पत्न्यै प्रयच्छति तव ते राय इति वा ।

इदं सूत्रं तृतीयं पत्न्यै प्रयच्छति तस्मा गृहेषु निवृत्त इति सूत्र एव प्रसङ्गा-
व्याख्यातम् ।

क्रीयमाणस्य राज्ञो दक्षिणत आस्ते ।

अन्यत्र कर्मसु सानिध्यमात्रं न दक्षिणतउपवेशननियम इति अत्र वचनाज्ज्ञापते ।
एवं यत्र यत्र वचनं तत्रापि द्रष्टव्यं सर्वत्र ।

क्रीते सोमं मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ।

क्रीते वा राजन्याहवनीये यूपान्हुतिं हुत्वा यूपं छिनत्तीत्यस्मिन्सूत्रे कालनिर्णयः
प्रदर्शित एवास्ति । अनेन दण्डदानेन निरुदयश्रुतोऽतिदेशप्राप्ताऽध्वर्युकर्तृकृता
मैत्रावरुणप्रपकालता वाऽनेन बाध्यते । अविशुरो विशुरो म्यासमिति मैत्रावरुणः प्रति-
गृह्णाति । इदं च दण्डस्य दानं दण्डप्रतिपत्तिर्न भवति किं तु चतुर्य्यां मैत्रावरुण-
स्याभिप्रेतत्वेन प्रदानमेव । दण्डमिति तु द्वितीयाऽनीप्सितकर्मणि । अवटम्बनार्थ-
त्वेन च स्वार्थत्वमेव दानस्येति । तथा च चतुर्य्याध्याये द्वितीयपादे जैमिनिः—प्राप्त-
नवन्मैत्रावरुणस्य दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात् । अर्धकर्म वा कर्तृसंयोगात्प्राग्वन् । कर्म-
युक्तं च दर्शनादिति । प्राप्तनवत्कृष्णविषाणाप्राप्तनवन् । कृतार्थत्वात्कृतप्रयोजनत्वा-

जातप्रयोजनत्वादिति यावत् । तच्च प्रयोजनं दण्डेन दीक्षयतीत्येतद्विधिसिद्धं तस्य जातत्वान्मैत्रावरुणस्य दण्डप्रदानं प्रतिपत्तिरेवेति प्रथमसूत्रार्थः । मैत्रावरुणस्य दण्ड-
प्रदानं प्रतिपत्तिर्न भवति किं तु अर्थकर्म प्रयोजनमेव कर्म दृष्टार्थमेव कर्मेति यावत् ।
अत्र हेतुमाह—कर्तृसंयोगादिति । स्थित्वा प्रैषानुवचनकर्त्रा प्रशास्त्रा संयोगात् ।
संयोगः संवन्धः । स्थित्वा प्रैषानुवचने कुर्वत आलम्बनं भवन्द्दृष्टार्थ एव दण्डो
भवति । प्राग्वत्संयवनार्थत्ववत् । इदमपि मैत्रावरुणार्थदण्डदानं प्रयोजकं दण्डस्येति
द्वितीयसूत्रार्थः । कर्मयुक्तमालम्बनरूपं कर्म तद्युक्तं च दर्शनात्, दण्डो प्रैषानन्वाहेति
दर्शनात् । दृश्यते ज्ञायतेऽनेनेति दर्शनं विधिवाक्यं तस्मात्तु कर्मयुक्तं भवतीति
तृतीयसूत्रार्थः ।

श्वः सुत्यायां वा क्रियमाणायाम् ।

इदमपि यजमानकर्तृकमेव । अविशुर इत्यनेनैव प्रतिग्रहो मैत्रावरुणस्य । अग्नीषे
मीयदिवससंख्यनुष्ठानमारभ्य मैत्रावरुणकार्यसमयात्प्राग्वच्च कुत्रचिद्दण्डदानं कर्तव्य-
मित्यनेन विधीयते ।

वयः सुपर्णा इति प्रत्यपोर्णुते शिरोऽग्रेऽनुपूर्वमितराण्यङ्गानि ।

प्रत्यपोर्णुत उद्धाटयति । अग्र इति क्रमार्थम् । अनुपूर्वमनुक्रमम् । तेन स्कन्ध-
प्रमृत्ववपवा ये वाससा संगृहितास्ते क्रमेणोद्धाटनीया इत्यर्थः । अत्र शिरःशब्देन
मुख्यया वृत्त्या शिरस एव ग्रहणं तस्यैव च्छादनयोग्यत्वाच्च तु गौण्या वृत्त्या मुख-
नेत्रनासिकानामपि । छादनासंभवात्, अनुष्ठानविरुद्धत्वाच्च । नहि मुक्ते नेत्रद्वये च
च्छादिते मन्त्रपठनमीक्षणं च कर्तुं शक्यं, नेत्रद्वयान्तर्गतत्वात्केवलनासिकाया अपि
च्छादनं कर्तुं न शक्यम् । पादयोरपि च्छादनं गमनविरुद्धत्वाच्च कर्तुं शक्यम् । तथा
चैतद्याविरिक्तान्येषाङ्गानीतरशब्देन विवक्षितानि । यजमानोऽद्भिरभ्युक्ष्य कौत्साय वा
परिकर्मिणे वोष्णीषे प्रयच्छतीति बौधायनः । दण्डप्रदाने मन्त्र उक्त आपस्तम्बेन
दीक्षितदण्डं च मैत्रावरुणाय प्रयच्छति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रयच्छाम्यवको
विधुरो नूयासमिति । चद्धानिति मन्त्रान्तः ।

मित्रो न एहि सुमित्रथा इत्थूरावासन्नः राजानमुपस्वजे उपैव गृहीते ।

अध्वर्युणेन्द्रस्योरुमाविशेत्यूरावासन्नः राजानमुपस्वजे वसत्येवोपगृहीत इत्यर्थः ।
स्वजघातुरालिङ्गने तच्चाऽऽलिङ्गनं वससीति लोकप्रसिद्धमेव । उपस्वज इति सप्तम्यन्तं
पदं वसोवाचकम् । उपस्वज इत्यत्रोपेत्युपसर्गोऽतिशयार्थः । अतिशयेन स्वजनं वस-
सैव । एवकार उपस्वज इत्यनन्तरमन्वेति । अत्राप्युपेत्युपसर्गः सम्यक्श्लेषणार्थः ।

ग्रहणं श्लेषणमत्र । उपसर्गक्रिययोर्मध्य एवशब्दस्य पाठादियं श्रुतिरेवानुदितेत्यनु-
मीयते । एतावानेव मन्त्रः । अध्वर्यवाशक्तवा इति अध्वर्युं प्रति प्रश्नः । आशकामे-
त्यध्वर्युजोत्तरे दत्ते कथमाशकतेति पुनः प्रश्नः । एतौ द्वौ प्रभावध्वर्युसूत्रोपात्तौ गिरी
ऋयणमिति पक्षे नान्यदा ।

उदायुपेत्युचिष्ठति ।

अमृता९ अन्विति मन्त्रान्तः ।

उर्वन्तरिस्रमिति गच्छति ।

अन्विहीति मन्त्रान्तः ।

शकटं प्राप्याध्वर्यवे राजानं मददाति ।

शकटं प्राप्येतिवचनादिदं ज्ञायतेऽध्वर्युणा कृष्णाजिनास्तरणे कृते तत्रैव स्थितायाध्व-
र्यवे राज्ञः प्रदानं न तु तस्मात्स्वसमीपमागतायेति । उत्थानदेशात्किञ्चिद्देशमतिक्रम्य
गच्छति आस्तरणोत्तरं ततोऽपि तूष्णमेव गच्छति यावच्छकटमिति च । साऽसि
सुव्रह्मण्य इत्यस्य मन्त्रस्य जपः सुव्रह्मण्याह्वाने । तथा चाऽऽस्तम्भः—सर्वासु सुव्रह्म-
ण्यासु सुव्रह्मण्यमन्त्रारम्य यजमानो जपति साऽसि सुव्रह्मण्ये तस्यास्ते पृथिवी पादः
साऽसि सुव्रह्मण्ये तस्यास्तेऽन्तरिक्षं पादः साऽसि सुव्रह्मण्ये तस्यास्ते द्यौः पादः साऽसि
सुव्रह्मण्ये तस्यास्ते दिशः पादः परोरजास्ते पञ्चमः पादः सा न इषमूर्धं धुक्व तेन
इन्द्रियं ब्रह्मवर्षसगन्नाद्यमिति । सर्वासु कालपदेशाद्विज्ञासु सुव्रह्मण्योमित्याह यानमाने
साऽसि सुव्रह्मण्य इति यजमानो जपतीत्यर्थः । यथारूपमितर इत्यनेन सूत्रकृताऽपि
विनियोग उक्तोऽस्ति । प्रत्यगाशिषो मन्त्रानकर्मकरणाजपतीतिदर्शपूर्णमासयानमान-
सूत्राद्यानमानतत्त्वमुक्तं भवति । लिङ्गासुव्रह्मण्याह्वाने विनियोगः सिध्यति ।

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति प्राग्वत्शमोक्षयानं प्रतीक्षते ।

प्राग्वत्शं प्रति ओक्षमानं प्राप्यमाणं राजानमोक्षत आभिमुख्येन । प्रतिशब्दादाभि-
मुख्यं लभ्यते । सूर्याय शस्सतेति मन्त्रान्तः ।

अनु मे दीर्क्षा दीक्षापतिर्मन्यतामिति तानूनम९ समवमृशति ।

संशब्द ऋत्विग्भिः सहैवाभिप्रेतार्थः । अवेत्युपसर्गः स्पर्शनकालेऽवनमनार्थः ।
मा धा इति मन्त्रान्तः ।

तन्निषु प्रतेषु प्रतिपन्नो भक्षयति यदध्वर्युर्नावजिप्रति ।

त्रिषु औपसदेषु त्रेषु प्रतिपन्नः प्रतिपत्तिं कुर्वणो विपश्य विपश्य निक्षिप्य भक्ष-
यति यदि अध्वर्योरवजिप्रणेच्छाया अपावः । अस्मिन्पक्षे प्रतिपन्नमावृत्तिर्मन्त्रस्य ।

उभयोः समुच्चयः। +अवजिघ्रषेच्छायां तु नैतद्भक्षणम्। अत्र कात्यायनो विशेषमाह तानूनप्त्रं प्रकृत्य—अपिघायामृन्मयेनापराहे व्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति बहुषु गृहपतय इति। अमृन्मयेन कास्याद्यन्यतमेन व्रतमिश्रं यथा भवति तथा कृत्वा दीक्षिताय प्रयच्छतीत्यर्थः। अत्र दीक्षितग्रहणात्पत्न्या व्यावृत्तिः। सत्रे सर्वेषामपि दीक्षितत्वात्सर्वेभ्योऽपि दानप्राप्तावाह—बहुषु गृहपतय इति।

अत्रे व्रतपत इत्यवान्तरदीक्षामुपैति।

सह नौ व्रतपते व्रतिनोव्रतानीति मन्त्रान्तः। अप्सु दीक्षाप्रमृतिप्रायणीयादिवसप्रयाणात्प्राविहिता वर्तमाना धर्मा दीक्षाशब्दवाच्यास्तेषां विसर्गः। अवभृथे तन्मध्ये संतरां मेखलमित्यारभ्य येऽधिका धर्मास्ते मध्य उत्पन्नत्वादे(द)वान्तरदीक्षाशब्दवाच्यास्तानुपैति स्वी करोतीति सामान्यप्रतिज्ञेयम्।

संतरां मेखलाः समायच्छते संतरां मुष्टी कुरुते
तप्तव्रतो भवति मदन्तीभिरुदकार्यान्कुरुते॥ १० ॥

संतरां संहततरां मेखलां गाढतरामिति तदर्थः। मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं कुरुत इति कात्यायनसूत्रात्। सम्पक्, आयच्छत आश्लेषयति। संतरा मुष्टी कुरुत इत्यत्र संतरा संतरे इत्यर्थः। मुष्ठां मुलुगिति सूत्रेण द्विवचनविभक्तेराकारः। संतरामिति पाठ एकवचनं छान्दसं व्रष्टव्यम्। संतरमित्यवयवं वा। तप्तव्रतो भवतीत्यत्र वचनाद्विसेषु व्रतेषु किञ्चिच्छीतमेव व्रतं ग्राह्यमिति गम्यते। मदन्त्यस्तप्ता आप-स्ताभिरिवोदकार्यानुदकार्याणि लौकिकानि शौचापमनादीनि लौकिकीभिर्मार्जयत्ये तप्ताभिः कर्मान्तर्गतानि कुरुत इत्यर्थः। मदन्तीभिर्मार्जयत इति श्रुतिगतो मदन्तीभिर्मार्जनस्य विधिरुपलक्षणमिति भावः। आत्मानमेव दीक्षया पाति प्रजामवान्तरदीक्षया संतरां मेखलाः समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तप्तव्रतो भवति मदन्तीभिर्मार्जयत इति ब्राह्मणेऽवान्तरदीक्षायाः प्रजारक्षणं कलं ज्ञेयम्। संतरां मुष्टी कुरुत इति शास्त्रान्तरीयो विधिः।

व्याख्यातं पाणिप्रक्षालनमाप्यायनं निहवनं च।

मदन्तीभिः पाणीन्प्रक्षालयन्त इत्येतेन सूत्रेण पाणिप्रक्षालनं व्याख्यातमुक्तम्। अ०शुर०शुरिति त० सर्वे सहिरण्यैः पाणिभिराप्याययन्तीत्यनेनाऽऽप्यायनं व्याख्यातम्। प्रत्युपनदेऽप उपस्पृश्येष्टा राव इति प्रस्तरे निहवते सव्याचीचः पाणी-न्कृत्वा दक्षिणानुत्तानानित्यनेन निहवनं व्याख्यातम्। उदकोपस्पर्शस्य निहवना-त्त्वात्सोऽपि भवति।

या ते अग्ने रुद्रिया तनूरिति व्रतयति ।

ये देवा मनोनाता इत्येतस्य स्थानेऽस्मिन्वनेऽयं मन्त्रो भवतीत्यर्थः । तस्यास्ते स्वाहेति मन्त्रान्तः ।

दैक्षमेतदहर्नृतपरिमाणं भवति ।

एतस्याहो यद्ब्रतं दिवससंश्लिष्यनं तस्य परिमाणं दैक्षं दीक्षाया इदं दैक्षं वस्तस्यै-
कस्मिन् स्तनमवशेष्येत्यनेन यद्विहितं तदेव भवत्युपसदिवससंश्लिष्येऽपि उपसत्प्रवृत्ति-
पूर्वकालमवस्थादिति भावः ।

औपसदोऽस ऊर्ध्वं मतकल्पः ।

उपसदोऽयमौपसदः । अतः सायंकालिकव्रतादूर्ध्वमारभ्य व्रतकस्यो व्रतप्रकारो भवति । अत ऊर्ध्वमस्याहः सायं व्रतप्रमृश्यावमद्व्रतान्येतेनैव व्रतयति न पूर्वेण मन्त्रेण सहाधिनिविशत इत्येवार्थः । यत्स्वयनमहर्नृतं तत्स्वयान्तरदीक्षोपायेनोत्तरकालमावपि दैक्षमेतदहर्नृतपरिमाणं भवतीति दैक्षव्रतस्वयवोक्तेर्दैक्षमेव भवति । मन्त्रस्तु दैक्षमेतदहर्-
नृतपरिमाणं भवतीत्येतस्मात्प्राग्या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्युपदेशादैक्षत्वेऽपि या ते अग्न इत्ययमेव मन्त्रो व्रते । औपायनेन संतरां मेखलां समावच्छत्य संतरां मुष्टीं कुरुष्व तत्तत्र एधि मदन्तीभिर्माजयित्वोत्पूर्वव्रतनं सृज या ते अग्ने रुद्रिया तनून्तया नः पाहि तस्यास्ते स्वाहेत्येनेनातोऽधि व्रतयेति संशोपनवाक्ये स्पष्टमेवोक्तम् । पूर्व(र्व)-
व्रतार्थो मन्त्रः पूर्वव्रतनस्तमुत्सृजेत्यर्थः । तर्हि को मन्त्र इत्याकाङ्क्षायामाह—या ते अग्न इत्यादि । एतेनातोऽधि अग्न आरभ्य व्रतय व्रतं स्वी कुरु इत्यर्थः । निहवमोत्तरं पाठादिदं व्रतं निहवमोत्तरमेव भवति । यजमानश्चतुःस्तनमेनां रात्रिं व्रतं व्रतयति । यस्नी ॥ व्रतं व्रतयति चतुःस्तनमेव । स्पष्टमयमर्थो मानसमुने—चतुःस्तने प्रथमेऽहनि त्रिस्तने द्विस्तने मध्यम एकस्तन उत्तम इति । चतुःस्तने इति द्विवचनात्प्रथम औप-
सदेऽहनि यजमानपान्थोर्द्वे व्रते भवत इत्यर्थः । यत्प्राश्निकारः स्तना ययोस्ते चतुः-
स्तने । संख्याशब्दानां वृत्तिनिषेधे वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवदिनि कैपटः । तथा चतुःस्तनपरिमितं यजमानस्य व्रतमेतावदेव पत्न्याश्चेत्यर्थः । यजमानपान्थोर्नतमित्ये-
तावन्मात्रविषय इदं सूत्रमुपयुज्यते सम्प्रतिन्वेन ।

यजमानपान्थोरौपसदव्रतपरिमाणान्याह—

चतुःस्तनमेनां रात्रिं व्रतं व्रतयति त्रिस्तनं

मध्यमेऽहनि द्विस्तनं रात्रौ व्रतयति एकस्तनमुत्तमेऽहनि ।

एतां यस्मिन्दिने या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्येतेन प्रथमं व्रतं गृहीतं तां रात्रिं मेतस्यां रात्रावित्यर्थः । त्रिस्तनं मध्यम औपसदेऽहनि, द्विस्तनं रात्रौ तस्यां रात्रौ-
एकस्तनमुत्तमेऽहनि औपसदेऽहनीत्यर्थः । मध्यमोत्तमस्यमुपयुक्तं द्रष्टव्यम् ।

आराग्रामवान्तरदीक्षामुपेयादिति ब्राह्मणव्याख्या-
तानि काम्यानि व्रतपरिमाणानि तेषां याथाकामी ।

आराग्रामवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतास्मिन्मे लोकेऽर्धुकं स्यादित्येकं काम्यं
व्रतपरिमाणम् । परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतामुष्मिन्मे लोकेऽर्धुकं
स्यादित्येकम् । एकमग्रेऽयं द्वावथ त्रीनथ चतुर एया वा आराग्रामवान्तरदीक्षाऽस्मिन्ने-
वासै लोकेऽर्धुकं भवतीति, चतुरोऽग्रेऽयं त्रीनथ द्वावथैकमेया वै परोवरीयस्यवान्तरदी-
क्षाऽमुष्मिन्नेवासै लोकेऽर्धुकं भवतीति क्रमेण तयोः स्वरूपं ब्राह्मणे प्रदर्शितम् ।
तत्राऽऽद्याऽऽराग्राऽवान्तरदीक्षा द्वितीया परोवरीयसी । बलीवर्द्धप्रतोदनं लौहमारं
तद्वद्वरुणमग्नं मुखं यस्याः साऽऽराग्रा । परोवरीय इत्यत्र परःशब्देनात्र श्रेष्ठत्वादुप-
क्रमो विवक्षितः । उपक्रमे वरीवोऽधिकं यस्याः सा परोवरीयसी । अर्धुकं समृद्धि-
शीलम् । इदमेतयोः फलम् । एतद्दीक्षासंख्यौपसद्व्रतपरिमाणद्वयं काम्यम् । वत्स-
स्यैकः स्तनो भागी हि सोऽथैकं स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुर इति एकं
व्रतम् । एतस्य संज्ञा फलं चोक्तं ब्राह्मण एव—एतद्वै क्षुरपनि नाम व्रतं येन
प्रजातान्भ्रातृव्यानुदते प्रतिजनिष्यमाणानथो कनीयसैव भूय उपैतीति । चतुरोऽग्रे
स्तनान्प्रतमुपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमित्येतदेकम् । एतस्यापि संज्ञा फलं चोक्तं
ब्राह्मण एव—एतद्वै मुजघनं नाम व्रतं तपस्यं सुवर्गमथो प्रैव जायते प्रजया पशु-
मिरिति । एतद्वयं चापि काम्यम् । एतानि चत्वारि ब्राह्मणेन व्याख्यातानि काम्यानि
कामसंपादकानि व्रतस्य परिमाणानि क्रमभेदेन व्रतस्वरूपाणि तेषां यथाकामस्तद्व्रतप-
रिमाणमहो कुर्यादित्यर्थः ।

य तद्विष्णुः स्तवते वीर्यायेति संमिताद्धविर्धानात्प्रोप-
निष्क्रम्य तैरेव मन्त्रैर्यथान्युसं धिष्णिष्यानुपतिष्ठते ।

संमिताद्धिमितात् । अनेन स्वपेदं ज्ञायते—एतावत्स्वर्प्यन्तं हविर्धानं एवोप-
विष्टो भवेत्, औदुम्बर्यमिहोमसंख्यन्वित्यागस्तत्रैवोपविष्टेन कार्यं इति । यैर्मन्त्रैर्यथान्यु-
निषणं कृतं तैरेव मन्त्रैरित्यर्थः । यथान्युसं न्युसमनतिक्रम्य यथान्युसं धिष्णिष्यानाथ-
तनानि उपतिष्ठत इत्यर्थः । अनेनैच्छिकत्वं व्यावर्त्यते । यद्ध्वर्युणा न्युसं तत्तदनन्तर-
मेवोपतिष्ठत इत्येतादृशार्थप्रापणार्थं वा । उपतिष्ठत इत्येतावदेव समन्त्रकत्वं सिद्धमु-
पस्थानस्य विना मन्त्रैरसंभवात् । ते च मन्त्रा धिष्णिगप्रकरणोपस्थितत्वाद्विमूर्मी-
त्याद्या एव । तथा चार्थादेव विमूर्सीत्यादीनां मन्त्राणां प्राप्ताविदं वचनमेतानेत्रोप-
स्थानान्वावावराणां चैके समामनन्तीत्यापस्तम्बोक्तं पास्तिकत्वमुपस्थानस्य व्यावर्तयि-
तुम् । एवमवदस्योपतिष्ठत इत्यनन्तरमन्वयः ।

सम्राडसि कृशानुरित्याहवनीयं परिषद्योऽसि पवमान
 इति यत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते प्रतकाऽसि नभस्वा-
 निति चात्वालमसंमृष्टोऽसि हव्यसूद इति पशुश्र-
 पणमृतधामासि सुवज्योतिरित्यादुम्बरीं ब्रह्मज्योति-
 रसि सुवर्धामेति ब्रह्मसदनमजोऽस्येकपादिति प्राजि-
 हितं गार्हपत्यमहिरसि बुध्निय इति शालामुखीयं
 कव्योऽसि कव्यवाहन इति दक्षिणाग्निः समू-
 द्योऽसि विश्वव्यचा इत्युत्करः समुद्रोऽसि विश्व-
 भरा इति सदः सदस्योऽसि मलिम्बुच इति
 सदस्यापतनः रौद्रमनीकः सर्वभानुपजति ॥ ११ ॥
 इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

आहवनीय औत्तरवेदिकः । शालामुखीयस्याग्ने पृथग्ग्रहणात् । यत्र बहिष्पवमा-
 नेन स्तुवते इत्यनन्तरं यत्तदोमित्यसंबन्धानुपतिष्ठत इतिसकर्मकधातुयोगाद्वितीयान्तो
 देशविशेषणत्वात्पुंलिङ्गस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । ननु परिषद्योऽसि पवमान इत्यास्ताव-
 मित्येव लाघवाद्ब्रह्म नचैतावताऽऽस्तावशब्दार्थप्रसिद्धिः कथमिति चेत् । यत्र बहि-
 ष्पवमानेन स्तुवते इत्याध्वर्यवमूत्रादेव सिद्धे व्यर्थमेतदिति चेत्सत्यम् । पूर्वोपात्तास्ताव-
 शब्दार्थतोऽग्राऽऽस्तावशब्दार्थे किंचिदधिकं वैलक्षण्यमस्तीति ज्ञापनार्थत्वेनैतत्सोपादा-
 नस्य सार्थकत्वात् । तथा हि पूर्वग्राऽऽस्तावशब्देनैक एव पदार्थः सर्वक्रतुषु समानः ।
 अग्निष्टोमाद्येकाहेषु चात्वालसमीपप्रदेशरूप एवाहीनेषु द्वादशाहादिषु प्रथमे सौत्येऽहनि
 चात्वालसमीपप्रदेशरूपः, द्वितीयादिषु सौत्याहेषु सदोरूप इत्येकैक एव । उपस्थान-
 विषयेणैतेनाऽऽस्तावशब्देन तु द्वादशाहाद्यहीनक्रतुषु चात्वालसदआत्मकं देशद्वय-
 मपि ग्राह्यं न तु चात्वाल एव । अन्यथोपस्थानजन्यसंस्कारश्चात्वालसमीपप्रदेश एव
 स्यात्सदसि न स्यात् । इष्टञ्च संस्कार उभयप्रापीतीष्टं वैलक्षण्यं ज्ञेयम् । देशभेदात्प-
 रिषद्योऽसि पवमान इत्यस्याऽऽवृत्तिः । प्रथमे सौत्येऽहनि चात्वाले समीपप्रदेशे बहि-
 ष्पवमानस्तवनमितरेष्वहःसु सदस्येवेति । अयमर्थो लाट्यान्द्राह्यायणाम्या प्रदर्शितः—
 अहीनबहिष्पवमानैः सदसि स्तुवीरन्प्रथमादहोऽन्यत्रेति । चात्वालः प्रसिद्धः । पशोः
 श्रपणं यस्मिन्देशे न देशः पशुश्रपणः । प्राजिहितशब्दार्थो वसतीवरीपरिहरणसूत्रे
 प्रदर्शितः । गार्हपत्यग्रहणं प्राजिहितशब्दः पुराणगार्हपत्यपर एवेति प्रदर्शयितुम् ।
 अन्यथा कस्येयं संज्ञेति शङ्काया निराकरणं न स्यात् । तथा च यत्र यत्र प्राजिहि-
 तशब्दस्तत्र तत्र पुराणगार्हपत्य एव ग्राह्य इति सिद्धं भवति । शाला प्राग्वास्या

तस्या मुखेऽग्रभागे भवः शालामुखीयस्तम् । अन्यत्सष्टम् । रौद्रमनीकः सर्वत्रानुप-
जतीति पूर्ववद्द्व्याख्येयम् ।

इत्योकोपाह्वश्रीपदश्रिष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाय-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ दशमप्र-
श्नस्य तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ दशमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

यत्र हविर्धाने ब्रह्मा राजानं प्रपादयति तस्मि-
न्काले पूर्वेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्यैव वो देव
सवितः सोम इति शकटे राजानमासन्नमभिमन्त्रयते ।

यत्र यस्मिन्काले तस्मिन्काले तस्मिन्नेव काले प्रपादनं, राजानं प्रत्यादाय सोमो
भिगाति गातुविविति सौम्यर्चाऽपरेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्याध्वर्यवे रामानं प्रदा-
येतिब्रह्मसूत्रोक्तस्योपलक्षणम् । आसन्नमध्वर्युणा । अनासन्नस्य राज्ञोऽभिमन्त्रणं व्याव-
र्तयितुमासन्नमिति । शकटग्रहणं मण्डपव्यावृत्त्यर्थम् । शकटस्योत्तरतः प्राङ्मुखः सन्ने-
वाभिमन्त्रणं कुर्यात् । न चात्रोद्ङ्मुखताऽपि । प्राङ्मुखतयेव शास्त्राविरोधपूर्वकासन्ना-
भिमन्त्रणरूपकार्यनिर्वाह उद्ङ्मुखतायाः शास्त्रविरुद्धाया निर्युक्तिकत्वात् । राज्ञो
वामतः करणमेव शास्त्रविरोधोऽत्र । उपगा इति मन्त्रान्तः ।

इदमहं मनुष्यो मनुष्यानिमि प्रदक्षिणमावर्तते ।

एतच्च शकटस्योत्तरत एव राज्ञः पृष्ठतः करणस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् दोषः ।
सह रायस्पोषेणेति मन्त्रान्तः ।

नमो देवेभ्य इति प्राचीनमञ्जलिं
करोति स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणा ।

प्राचीनं प्रागग्रमञ्जलिम् । अग्रेण जुहूपभृतौ देवेभ्यः प्राचीनमञ्जलिं करोतीति प्रकृतौ
जुहूपभृतावग्रेण देवेभ्यः करोतीति दर्शनात् । अत्रापि अग्रेण देवेभ्य इति अध्याहा-
र्यम् । अर्थात्सोममग्रेण स्वधा पितृभ्य इत्यनेन मन्त्रेण, दक्षिणा दक्षिणमित्यर्थः ।

दक्षिणादाचू, इत्याजन्तता । दक्षिणं दक्षिणाग्रमित्यर्थः । अङ्गलिं करोतीत्यनुवर्तते ।
न्यञ्चीति बौवायनः । शकटाग्र्यञ्चीत्यर्थः ।

इदमहं निर्वरुणस्य पाशादिन्युपनिष्क्रामति ।

हविर्धानाद्बहिरिति शेषोऽर्थात् ।

सुवरभिविख्येपमिति सर्वं यज्ञमनुवीक्षते

वैभ्वानरं ष्योतिरित्याहवनीयं परेक्षते ।

सर्वयज्ञानुवीक्षणाहवनीयपरेक्षणे दर्शपूर्णमासवदित्येतावतैव सिद्धे गुरुमूतमेवं वचनं
स्वशाखायामेतयोर्ब्राह्मणभावेऽपि शास्त्रान्तर एतद्ब्राह्मणं स्पष्टमेवेतिज्ञापनार्थम् । फलं
ज्ञानावश्यकता । यज्ञशब्देन विहारोऽत्र ग्राह्यः । तथा चाऽऽपस्तम्बः—सर्वं विहारम-
नुवीक्षत इति । तत्रैव तिष्ठन्निति परेत्यस्यार्थः । तथा च तिष्ठता कर्तव्यं यदीक्षणं
तत्परेक्षणमित्यर्थो भवति ।

अग्रे प्रतपत इत्यध्वान्तरदीक्षां विसृजते ।

संतरां मेखलां समापच्छते संतरां मुष्टीं कुरु इत्याद्या अवान्तरधर्माः पूर्वं ये
स्वीकृतास्तान्वक्ष्यमाणरीत्या पारित्यजेदित्यर्थः । अयमेवावान्तरदीक्षाविसर्गो नाम ।
यथायथं नौ प्रतपते त्रितिनोर्ब्रह्मानीति मन्त्रान्तः ।

तत्प्रकारमाह—

वितरां मेखलां समापच्छते वितरां मुष्टीं कुरुते ।

वितरां शिपिला यथा भवति तथा समापच्छते समाकर्षेन्मेखलामित्यर्थः । वितरां
शिपिले मुष्टीं कुरुते । संतरामितिवद्वितरामिति व्याख्येयम् ।

स्वाहा यज्ञं वाचि वाते विसृज इति मुष्टीं वाचं च

विसर्जयित्वा यथासुखमत ऊर्ध्वं हस्ताभ्यां चरति ।

स्वाहा यज्ञमित्यनन्तरमिति शब्दाध्याहारेण छेदः । वाचि वाते विसृज इति भिन्न
एव मन्त्रः । तथा च प्रथमेन तु मुष्टिविभर्गः । द्वितीयेन वाग्विसर्गः । चकारो मुष्टि-
विसर्गेण समुच्चयार्थः । स्वाहा यज्ञमिति मन्त्रः स्वाहा यज्ञं मनसेत्यारम्य वातादारम
इत्यन्तः । एतादृशमर्षमापस्तम्ब आह—वितरा मेखला विसृज्यते वितरा मुष्टी कर्ष-
तेऽत्र दण्डप्रदानमेके समामनन्ति स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा व्याघाटयिष्वीम्यां
स्वाहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहा यज्ञं वातादारम इति मुष्टी विसृजते स्वाहा वाचि वाते विसृज
इति वाचमिति । अर्थवैकृतिकरणत्वात्स्वाहा यज्ञं वाचि वाते विसृज इत्येक एव मन्त्रः ।
अस्मिन्पक्षे मुष्टिद्वयविसर्गे वाग्विसर्गे च मन्त्र आवर्तनीयः । द्वयपृथक्त्वात् । या
नित्यं मध्ययोर्निगम्यते वाक्यमतः परं विसृजते । यथासुखं स्वेच्छम् । अत ऊर्ध्व-
मतोऽवान्तरदीक्षाविसर्गादूर्ध्वपारम्येत्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् । इदं सूत्रमवान्तरदीक्षावि-

सर्गार्थमात्रमेतन्मुष्टिविसर्जनं तदनन्तरं तूष्णीमेव पुनर्मुष्टिकरणं यज्ञधारणार्थं कर्तव्यं तत्सहितैवान्या दीक्षितवृत्तिरिति कदाचित्स्यात्तद्वारायितुम् ।

वर्ततेऽन्या दीक्षितवृत्तिः ।

दीक्षणीयाप्रभृतीयं वृत्तिरिति सूत्रे यदि प्रमत्तो व्याहरेदित्यारभ्य यद्यदीक्षितवादं षडेन्मुष्टी वाचं च विसर्जयित्वेत्येतदन्ता धर्मा वृत्तिपदेनोच्यन्ते । सैव वृत्तिरत्रान्यशब्देन गृह्यते । साऽन्या दीक्षितवृत्तिर्वर्तते एव न स्ववान्तरदीक्षाविसर्गकाले दीक्षणीयेष्टिमारभ्य प्रवृत्ता या वृत्तिस्तस्या अपि विसर्ग इति ।

जागर्त्येताः रात्रिम् ।

एतच्छब्दस्य सर्वनामत्वात्सर्वनाम्नो याऽग्नीषोमीयपशुसंबन्ध्यनृत्याजवती रात्रिः सैतच्छब्देन गृह्यते । तेनेतस्यामेव रात्रौ जागरणं न द्वादशाहार्घहीनेषु द्वितीयादि-रात्रिषु अन्यथा प्रत्यहं जागरणे द्वितीयसौत्यदिवसाद्यनुष्ठानेऽतीव शरीरे वैरुध्यं स्यात् । नच राजसंरक्षणानुपपत्तिः । तस्यान्यद्वाराऽपि संभवात् । अस्मिन्नर्थे साधकं, व्याख्यानं हविर्धाने यजमानो राजानं गोपायतीत्येतस्मिन् एव प्रदर्शितमेव ।

न यत्तं भवति दैक्षोऽत ऊर्ध्वं व्रतकल्पः ।

एतां रात्रिमिति वचनविधारणामेनानुवर्तते । तथा चैतस्यां रात्रौ व्रतं न भवतीत्यर्थो भवति । अत ऊर्ध्वं चेद्व्रतं प्रसक्तं तदा दैक्षो दीक्षाया अयं दैक्षो दीक्षासंबन्धी व्रतकल्पो दीक्षासंबन्धिव्रतप्रकारो भवतीत्यर्थः । एतच्च प्रतिबन्धवशेन यद्यवमृथं न आतं तदा द्रष्टव्यम् । एवमहीनेषु द्वितीयप्रभृतिषु सुत्यारात्रिषु च ।

सप्तहोत्रा ग्रावस्वासन्नः राजानपभिमृशति ।

ग्रावस्वासन्नमित्यत्राध्वर्युणेति शेषः । अध्वर्योरेवाऽऽसादनस्य विहितत्वात् । अहो-मार्थत्वादप्रहोऽत्र सप्तहोता । त च महाहविर्होतेति । अयास्य उद्धातेति होतृमन्त्रान्तः ।

यत्र हविर्धानमपः प्रपादयति ता अनु

प्रपद्यते यश्च एनमुपनामुकं भवति ।

यत्र यस्मिन्काले ताः प्रपादिता अपोऽनु पश्चात्प्रपद्यते हविर्धाने प्रविशतीत्यर्थः । पूर्वेण द्वारेणैव ता अन्वितिवचनात् । यत्रेति पूर्वत्रोक्तेस्तदेत्यस्याध्याहार आर्थिकः । तथा चायमर्थो भवति—यस्मिन्काले हविर्धानमपः प्रपादयति तस्मिन्काले ता अनु प्रविशतीति । एनं यजमानं प्रति यश्च उपनामुकं भवति । उपशब्दः सामीप्यार्थकः संस्तद्वारा नैरन्तर्यं लक्षयति । नामुकमित्यत्र णम ग्रहत्वे शब्दे चेतिवातुमूत्रप्रदर्शित-ग्रहतार्थकाद्वातोः रुक्प्रत्ययः । नित्वादादिवृद्धिः । चकारेण रुथत्यर्थकत्वमपि समु-

चेतव्यं सर्वदा नामुक्तं रूपातं यशसो विशेषणम् । एनं यजमानं प्रति निरन्तरं रूपाति
यशो भवति प्राप्नोतीत्यर्थः । सत्तारूपार्थनिर्देशस्तूपलक्षणं यागात्स्वर्गो भवतीत्यादावुत्प-
द्यत इत्याद्यर्थदर्शनात् । प्रकृते द्वितीयायोगेन प्रापणार्थकत्वस्यैव कल्पनात् । यद्यप्यु-
णादिभूमेपूकप्रत्ययो नोपात्तस्तथाऽपि

संज्ञामु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

इतिशास्त्रवलादविहितोऽप्युक्त ऊहितुं शक्यः । इयं शास्त्रान्तरीया श्रुतिरेवानू-
द्यते । अयमनुप्रपदनस्तावकोऽर्थवादः । अत्रार्थवादप्रदर्शनमर्थवादज्ञानावश्यकत्वं प्रद-
र्शयितुम् । तदज्ञाने यजुर्धेप्रायश्चित्तं भुव इति दक्षिणाग्नौ होतव्यं भवति ।

द्वादश धेनुः पष्ठौहीर्वा गर्भिणीः कुर्यधी-

वासं चांशावध्वये ददात्येवमदाम्ये ।

धेनवो नवप्रसूताः । पष्ठौह्यः पञ्चवर्षाः । गर्भिणीरिति पष्ठौहीना विशेषणम् । प्रथ-
मगर्भाः पष्ठौहीर्ददातीत्यापस्तम्बः । कुर्यधीवासः शय्यासनार्थधर्मपटः । गजचर्ममय
एवायमिति केचित् । अंशावधुमहे । सूत्रान्तरे ब्रह्मणोऽपि दानदर्शनाद्ब्रह्मव्यावृत्त-
येऽध्वर्युग्रहणम् । अंशावदाम्ये च ददातीत्येतावतैव सिद्ध एवमित्यतिदेशवचनं
द्वादशधेनुदानपष्ठौहीदानयोर्मध्ये यदशौ दत्त तथैवादाम्येऽपि देयं नानयोर्वैरूप्यामिति-
ज्ञापनार्थम् । चकारः परस्परसमुच्चयार्थः । सूत्रान्तरोक्तहिरण्यसमुच्चयार्थो वा ।

ध्रुवे गृहीते न मूत्रं करोत्पावनयनात् ।

मूत्रावरोधस्य न कुर्याद्वेगधारणमिति स्मृतौ निषेधात्तत्पावनर्तनीयत्वाच्च निषेधपरि-
पालनमत्यन्तदीर्घकालसाध्यमिति कृत्वा कर्तुमशक्यं तथा चाशङ्क्यस्य किमर्थं निषेध
इति चेत्सत्यं, मध्ये मूत्रकरणे प्रायश्चित्तप्रापणार्थत्वात् । तच्च यातपतीत्यात्मकं क्रानु-
समाप्तौ । एतेनान्यत्र कर्मसु मूत्रकरणे प्रायश्चित्तं नेत्यवेहि ।

वस्यै हि कुरु तस्यै प्रस्तुहि तस्यै मंडवरुद्ध्या हति

पुरस्ताद्धिष्णवमानाम्याहृतीर्दशहोतारं च जपति ।

व्याहृतीर्ग्यस्ताः समस्ता वा । चित्तिः स्तुमिति दशहोता । अहोमार्थत्वादग्रहः ।
चकारः परस्परसमुच्चयार्थ एवात्र । अन्यस्यासंभवात् ।

इयेनोऽसि गायत्रछन्दा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्तिमा

संपारयेति ॥ १२ ॥ स्तूयमानमन्वारभते ।

स्तूयमानं बहिष्णवमानमनुष्ठस्यन्नृद्रातृनारमन आलभते स्पृशति उद्रात्राच्छम एव ।

बहिष्पवमानाऽम्बररूपत्वमनुसंदधन्नुद्गात्रालम्भं करोतीति यावत् । स्तूयमानमिति वर्तमाननिर्देशगतस्तवनकर्तृनुद्गात्रप्रस्तोतृप्रतिहर्तृनारमत इति गम्यते । तत्तद्भक्त्युच्चारणकाले तत्तद्भक्तिसमाप्तिपर्यन्तं तं तमन्वारभत इति । निधनात्मकमक्तौ तु सर्वानवश्यमेकदैव येन केनाप्युपायेनान्वारमते । सर्वैर्हस्ता एकत्र संयोज्या यजमानस्यैकदान्वारम्भसिद्धये । उत्तरत्र मध्यमाया वेति वैकल्पिकमध्यमस्तोत्रीयाग्रहणादत्रोपस्थितत्वेन प्रथमाया एव ग्रहणमिति गम्यते । स्तूयमानमिति बहिष्पवमानविशेषणम् । एतस्य मन्त्रस्यान्वारोह इति नाम । तथा चात्र श्रुतिः—यो वै पवमानानामन्वारोहानित्यादि ।

॥ मध्यमायां स्तोत्रीयायां वा ।

स्तूयमानपदं लिङ्गविपरिणामेनानुवर्तते । एवमन्वारभत इति पदमपि । तथा चापमन्वयो भवति—मध्यमाया स्तोत्रीयायां बहिष्पवमानमनुलक्षयन्नुद्गात्रालभत इति । अन्वारोहं जपतीत्येवाऽऽपस्तम्बः ।

स्तुतस्य स्तुतमसीति सर्वाणि स्तोत्राणि स्तुतः स्तुतमनुमन्त्रयते ।

सर्वाणि स्तोत्राण्यनुमन्त्रयते स्तुतं स्तुतमित्यन्वयः । स्तुतं स्तुतमिति वर्तमानं स्तूयमानशब्दाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । सर्वाणि स्तोत्राणि स्तुतान्यनुमन्त्रयत इत्येवमुच्यमाने सर्वस्तोत्रसमाप्त्यनन्तरमनुमन्त्रण सर्वस्तोत्राणां सङ्कदेवेत्यपि शङ्कितं स्यात्तद्वारणायैवमुक्तम् । स्तुतः स्तुतः स्तोत्रमनुमन्त्रयत इत्येतावतैव सेरस्यति सत्येवंवचनस्यैव व्याख्यानं तु पूर्वसूत्रव्याख्यावल्ले स्तूयमानान्वारम्भाधिकारलाभार्थम् । तेन स्तुतस्य स्तुतमसीत्यनेन सर्वाणि स्तूयमानान्यनुलक्षयन्नुद्गात्रनन्वारभत इति पूर्वोक्तमत्रापि सिद्धं भवति । स चान्वारम्भः प्रथमाया मध्यमाया वा न संभवति । पूर्वोणावरुद्धत्वात् । तत्र पवमानसंबन्धी इत्येनोऽस्ति गायत्रछन्दा इत्यन्वारम्भः । प्रथमायामिति पक्षे प्रथमाया न संभवत्ययमन्वारम्भः । मध्यमायामिति पक्षे मध्यमायामपि न तदितरास्त्वृन् पस्या कस्यादिदृच्यन्वारम्भ इति । स्तूयमानमिति वर्तमानशानच्प्रत्ययात्प्रतिस्तोत्रम् । स्तुत स्तुनमनुमन्त्रयत इत्यत्रापि स्तुतस्य स्तुतमसीत्यस्यानुवृत्तिर्यत एव सिद्धा । अनुमन्त्रणस्य मन्त्रोच्चारणप्रवानत्वादितरमन्त्रस्यात्रानुपदेशादिति । अथवा स्तोत्रेषु पवमानानां ग्रहणं भवतीति शङ्कानिराकरणार्थं वा ।

शस्त्रस्य शस्त्रमसीति सर्वाणि शस्त्राणि ।

शस्त्र शस्त्रमनुमन्त्रयत इति योग्यतया शेषो ज्ञेयः ।

इन्द्रियावन्तो वनामह इति सर्वज्ञानुपपत्तिः ।

सर्वेषु शास्त्रानुमन्त्रणेषु चेत्यर्थः । ननु अत्र स्तोत्रानुमन्त्रणमन्त्रस्यैकत्वात्तत्रानुपपत्त्यर्थं पूर्वत्रेत्येवं वक्तव्यं सर्वत्रेत्येवं तु न वक्तव्यम् । मन्त्रब्राह्मणमात्रात् । प्रथमस्तोत्रानुमन्त्रणवद्वितीयादिष्वपि अनुपपत्तौ भविष्यति एवं शास्त्रानुमन्त्रणेष्वपि द्वितीयादिषु । तथा च किमर्थं सर्वत्रेत्येवं वचनमिति चेत्सत्यं, प्रथमद्वितीयादिष्वप्यनुपपत्त इत्येतन्नियमाभावात्तत्रानुमन्त्रणस्यैकत्वात् । कुत्रैतज्ज्ञापनस्य फलमिति चेत्प्रातःसवनसंन्यधिष्यविहरणव्याचारणयोरनुपपत्तौस्वीकारेऽपि न माध्यंदिनसवननृतीयसवनसंन्यधिष्यविहरणव्याचारणयोरनुपपत्तौस्वीकारावश्यकतेति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । एतेनैवेदमपि ज्ञायते यत्रानुपपत्तवचनं नास्ति तत्रानुपपत्तः कृताकृत इति ।

भूरसि धेष्ठो इमीनामित्येन्द्रवायवे हूयमान आदित्यमुपतिष्ठते ।

हूयमान इति वर्तमानशान्प्रत्ययाद्धोमे वर्तमान आदित्योपस्थानम् । घूरसीत्यभ्यापि ऐन्द्रवायव एव विनियोगः । आचार्येणाऽऽपस्तम्बबोधायावनाभ्यां मैत्रावरुणग्रहे विनियोगसिद्धेः विनियोगानुक्तेः । अथानं मे पाहोति मन्त्रान्तो भवति ।

यो न इन्द्रवायू इत्येन्द्रवायवे हुतेऽहुष्टमववाधेत
यदि श्रेयसा स्पर्धेताहुष्टेनाहुर्ली यदि पापीयसा ।

यो न इन्द्रवायू इत्यत्र तावतोऽशस्य निराकाङ्क्षत्वात्संभवत्तदभिदासतीत्यादिरनुपपत्त आधिकः । अत एवावचनम् । एवं यो नो मित्रावरुणावित्यत्रापि । यो नोऽश्विनावित्यत्र पठित एव । पुनरैन्द्रवायवग्रहणं यो न इन्द्रवायू इत्यारभ्य यदि पापीयसेत्यन्तं नैमित्तिकं न तु यो न इन्द्रवायू इत्येन्द्रवायवे हुत इत्येतदन्तं मित्रमेव सूत्रं कृत्वाऽऽदित्यमुपतिष्ठत इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्य क्रियानिराकाङ्क्षं कर्तव्यं, तथा च होमोत्तरं यो न इन्द्रवायू इत्यनेनाऽऽदित्योपस्थानं नित्यमेवाववाधनमात्रं नैमित्तिकं तच्च तूष्णीमेव मन्त्रानुपदेशादिति शङ्का व्यावर्तयितुम् । अववाधनं निषीडनम् । अवशब्दोऽवनमनार्थः । यदीत्यनेन नैमित्तिकत्वं प्रदर्शयते । श्रेयसा वनादिना धेष्ठेन । स्पर्धा संघर्षो द्वेष इति यावत् । पापीयसा दारिद्र्यादिनाऽऽस्पेन ।

यो नो मित्रावरुणाविति मैत्रावरुणे यो नोऽश्विनावित्याश्विने ।

हुतेऽहुत्स्याऽहुष्टमववाधेत यदि श्रेयसा स्पर्धेताहुष्टेनाहुर्ली यदि पापीयसेति पूर्वसूत्रानुमयग्रानुवर्तने ।

* इ. सङ्गसूत्रपुस्तकेऽनुपपत्तिरिति न विद्यते ।

अच्छिन्नस्य ते रयिपते सुवीर्यस्येन्द्रेण
सयुजो वयमिति शुक्रं हूयमानं न्वारभते ।

शुकं शुकग्रहम् ।

यत्रास्मै चमसमाहरति सं भक्षयति ।

यत्रेतियच्छब्दादुत्तरत्र तच्छब्दाध्याहारोऽर्थात् । यत्रास्मै चमसमाहरति तदा तं भक्षयतीति । यत्र यस्मिन्काळे । अस्मै, इति पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । अस्माद्वपद्वर्तुः सकाशात्स्वसमीपं चमसं स्वचमसं चमसाध्वर्युर्मक्षणाग्राहयति यदा तदा तं चमसं भक्षयति मक्षेहीत्यादिविधिना हिन्व म इत्यन्तेन । वसुमद्वृणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसवनस्य गायत्र्यच्छन्दस इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति प्रातःसवने भक्षमन्त्रः । नराशंसपीतस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसवनस्य गायत्र्यच्छन्दसः पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति प्रातःसवने नाराशंसभक्षणमन्त्रः । अग्निमनाराशंसवर्जमाप्यायनं, समाख्यानिमित्तक एव मक्षो नान्यः । यत्र प्रतिमक्षितुरमावस्तत्रोपाह्वानमध्वर्योः । रुद्रवद्वृणस्य सोमदेवते मतिविदो माध्यंदिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति माध्यंदिने सवने भक्षणमन्त्रः । नराशंसपीतस्य सोमदेवते मतिविदो माध्यंदिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छन्दसः पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति माध्यंदिने सवने नाराशंसभक्षणमन्त्रः । आदित्यवद्वृणस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दस इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति तृतीयसवने भक्षणमन्त्रः । नराशंसपीतस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दसः पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति तृतीयसवने नाराशंसभक्षणमन्त्रः । इत्येवंप्रकारेण तं तं स्वचमसं भक्षयतीत्यर्थः । चमसे विद्यमानं सोममित्यर्थश्चमसशब्दस्य । तस्यैव तच्छब्देन परामर्शः । भक्षणसमभिध्याहारात् ।

यथेतरे चमसाः ।

इतरे चमसा ब्रह्मादिभिर्भक्षिता भवन्ति यथा येन प्रकारेण तथा तं चमसं भक्षयतीति पूर्वोक्तान्वयः ।

गृह्यते यजेत्युच्यमाने होतरेतद्यजेति
संमेष्यति स्वयं वा निषद्य यजति ।

उच्यमान इतिवर्तमानप्रत्ययादेव तद्वचनकाळ एव श्रेयोऽयं, स्वयमेव वा निषद्य स्वदेश एव निषद्य प्राहुमुत्त उपविश्य यजति । निषदनमुपवेशनं, यजमानस्योपविष्ट-

त्वादेवोपवेशनसिद्धौ निषेधेतिवचनं समन्त्रकं निरसनं कृत्वा समन्त्रमेवोपविशतीत्येता-
दृशार्थलामार्थम् । तौ च दर्शपूर्णमासयानुपहौत्रसंबन्धिनावेव ग्राह्यौ । तयोरेवस्ति-
वसंबन्धित्वात् । अत एव, यजतीतिपरस्मैपदनिर्देशः । प्राङ्मुखताऽत्र यागामिमुख-
त्वायार्थसिद्धा । याज्या चतुर्प्राप्तिकैवात्र ।

ज्योतिषे हि कुरु तस्यै मस्तुहि तस्यै मेऽवरु-

द्ध्या इति पुरस्तादाज्यानामेकैकस्य स्तोत्रस्य

व्याहृतीश्चतुर्होतारं पञ्चहोतारं च जपति ।

प्रातःसवनसंबन्ध्यावर्तिस्तोत्राण्याज्यानि धैर्देवा असुराजितुमाजिभीयुः । तथा च
च्छन्दोगधृतिः—यदाजिभीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वमिति । आभि सङ्ग्रामं तेषामाज्यानां
मध्य एकमेकमित्येकैकं तस्यैकैकस्य । अत्राऽऽज्यशब्दस्य स्तोत्रपरत्वं दर्शयितुं
स्तोत्रस्येति । आज्यानां चतुर्णामेकैकस्य स्तोत्रस्य पुरस्तादित्यन्वयः । व्याहृतीर्व्यस्ताः
समस्ता वा । अहोमार्थत्वादग्रहावस्थाहाकारौ चतुर्होतृपञ्चहोतारी । चकारः पूर्वेण
समुच्चयार्थः । जपत्वाजिघतमेव चातुःस्वर्यम् ।

इदार्थे हि कुरु तस्यै मस्तुहि तस्यै मेऽवरुद्ध्या इति पुरस्ता-

न्माध्यंदिनात्पवमानाव्याहृतीश्चतुर्होतारं पञ्चहोतारं च जपति ।

पुरस्तान्माध्यंदिनात्पवमानादित्येतावत्युच्यमाने व्याहृत्यादीनां निवृत्तिः स्यात्ता मा
भूदित्येतदर्थं व्याहृतीरित्यादिवचनम् ।

सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा अनु त्वा रभे स्वस्ति

मा संपारयेति स्तूयमानमन्वारभते ॥ ११ ॥

स्तूयमानमित्यनन्तरं वचनविपरिणामेन पवमानमित्यनुपपद्यते । अन्यत्पूर्वव्या-
ख्येयम् ।

व्याख्यातः शुक्रस्यान्वारम्भणम् ।

अच्छिन्नस्य ते रयिपते सुवीर्यस्तेन्द्रेण सयुजो वयमिति शुक्रः स्तूयमानमन्वारम्भ-
इत्येतेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमन्वारम्भणमित्यर्थः ।

सन्नेषु नाराशस्तेषु दक्षिणेन वेदिमवस्थिता दक्षिणा ददाति ।

वेदिं महावेदिम् । दक्षिणेनेत्येनया समीपेऽवस्थिता गा दक्षिणा ददाति ।

ता दक्षिणा आह—

गवाः सप्तैकविंशतिश्चतुर्विंशतिः पाष्टिः शतं

सहस्रं द्वादशशतं सर्ववेदसमपरिमिता वा ।

द्वादशशतं द्वादशाधिकं शतं, वेद इति घननाम सान्तः शब्दः । सर्ववेदसं सर्वस्व-
मिति यावत् । तच्च भूमिपुरुषवर्णमिति न्यायविदः । तत्र जैमिनिमूत्रद्वयं पष्ठस्थाने

सप्तमे पादे—स्वदाने सर्वमविशेषात्, यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वादिति । न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति च । अग्निष्टोमेऽपि सर्वस्वदानं पक्षे विहितं तत्र पितापुत्रादिकं सर्वमपि देयमविशेषात्पितुरात्मोपत्वेन स्वशब्दवाच्यत्वात् । पुत्रादिषु तु सत्तयैव स्वत्वं, घनेऽपि स्वत्वस्य सत्त्वात्तदपि देयम् । एवं चैतेषु विशेषामावात्सर्वं देयमिति पूर्वपक्षसूत्रार्थः । यस्य पदार्थस्य स्वत्वरूपपदार्थस्य पष्ठार्थो निरूपितत्वं यमिरूपितं प्रभुत्वं त्यागसामर्थ्यं स पदार्थोऽत्र स्वशब्देनोच्यते । तच्च घनमेव तस्यैव दानयोग्यत्वाद्धनेतरपदार्थस्याशक्यत्वाद्दानुमशक्यत्वादिति सिद्धान्तसूत्रार्थः । स्वशब्देन भूमेरपि दानयोग्यत्वात्तस्या अपि दानप्रसक्तत्वाह—न भूमिर्देया सर्वान्स्वीयपुरुषान्प्रत्यविशिष्टत्वात् । न केवलं स्वस्यैवेति सार्वभौमस्य न महापृथ्वीस्वामित्वं किंतु देशपालनं करादानं च शासनं चेति राजवतया संबन्धः । अतोऽपीं महापृथिवीमाण्डलिकोऽपि मण्डलं न दद्यादित्युत्तरसूत्रार्थः । वक्ष्यति च यदन्यद्भूमः पुरुषेभ्यश्चेति । अत्राऽऽपस्तम्बो विशेषमाह—ज्येष्ठं वा पुत्रमपमज्यं सर्ववेदसं ददातीति । अस्यार्थः—सर्ववेदसं ददज्येष्ठाय पुत्राय भागं दत्त्वा शेषं ददातीति । अन्यश्च विशेषस्तेनोक्तः—अधत्तरं सहस्रे सर्ववेदसे च ददातीति । गर्दभाद्वज्रायां जातोऽधत्तरः सर्वत्र देयः । साहस्रसर्ववेदसयोस्तु नित्यम् । तथा च ब्राह्मणम्—तस्माद्धर्हिष्यनवकृतः सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवकृत इति । अत्र सहस्रशतादिदक्षिणापक्षा एव मुख्याः सप्तदयोऽर्वाचीनसंख्याः पक्षा गौणा अनाढ्यपराः । शक्तस्य गौणपक्षाश्रयणे दोषः । तथा च बाधूलः—दशगुः सप्तगुना सोमेन यजने शतगुः सप्तगुनेष्टा पापीयान्भवतीति । द्वादशशतं दक्षिणा नित्यः कल्पः प्रकृताविति सूत्रान्तरे । आथर्वणे वैतानसूत्रेऽपि—अल्पस्य एकगुना यजेतेति । अल्पस्योऽल्पघनः । सप्त गा दत्त्वा शतसहस्रद्वादशशतान्यतमसंख्यापूर्त्यर्थं मौल्यं दद्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु सतापि सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यः कालसंकेतव्यवस्थाकृतोपभोगमात्रमुद्दिश्य देयाः । ते तु हिंसां वर्जयित्वा परस्परकालसंकेतव्यवस्थाकृतोपभोगमात्रेण विभज्य गृहीयुः, इष्टिसंविग्भिगोप्रतिग्रहवत् । एवमेकविंशतिचतुर्विंशतिपष्टिपसेऽपि द्रष्टव्यम् । शतपक्षसहस्रदक्षिणापक्षसर्ववेदसपक्षापरिमितपसेषु विभागोपपत्तिः स्वरूपत एवोपपद्यते । अपरिमितशब्दार्थो यावता साम्यमुपपद्येत तावानेव कल्पनीयः । चन्द्रमसि मम योग्याय भवेति प्रतिग्रहमन्त्राद्धनयाचनमपि कर्तव्यमृत्विग्भ्यो दानार्थम् । अत्र विशेष उक्त आपस्तम्बेन—सन्नेषु नाराशक्षेपु दक्षिणं ददाति बहुपरिमितमिति । बहु प्रभूतं तच्चापरिमितमनवधृतपरिमाणं घनमिति शेषः ।

मन्यौदनतिलमापा हिरण्यं वासोऽवि-

रजा च निपुक्तान्येतानि भवन्ति ।

निपुक्तान्येतानि लब्धुं शक्यानि । मन्यौदनतिलमापा इत्यत्र समासकरणाद्येनेषां दानं तदा चतुर्णामेव दानं नैकस्येति सूच्यते । इदं मन्यौदनतिलमापाणां दानं स्वरू-

पेण शतघ्ना विमज्ज्य संभवात् । शक्तौ सत्यां हिरण्यवासोव्यजानां तावतामेव दानं विभागानुरोधेन । यदि तावतामलामस्तदा यावद्धव्यं तावदेव देयम् । अवशिष्ट-संस्यापूरणार्थं मौल्यद्वारा विमज्जनीयमिति केचित् । पूर्ववदुपभोगमात्रेणेत्येव युक्तम् ।

अनो रयोऽधीवासोऽश्वः पुरुषो हस्ती वाऽनियुक्तानि ।

अनियुक्तानीति पदच्छेदः । अनः शकटं, रयः प्रसिद्धः । अधीवासः शयनास-
नार्थो बहुमूल्यश्वर्षपटः । पुरुषो दासः । इदमुपलक्षणं दास्याः । अत्र वाकारश्रवणे-
नैतेषां समुच्चयाभावः सूच्यते । अत्र कन्यादानमपि यस्मै कस्मैचिद्विजित्वा उक्तं धर्म-
सूत्रे—दैवे यज्ञतन्त्रे ऋत्विजे प्रतिपादयेदिति । अष्टौ विवाहा धर्मसूत्रे उक्तास्तत्रायं
तृतीयो विवाहप्रकार उक्तः । देवैर्दृष्टे विवाहे यज्ञतन्त्रे वितत ऋत्विजे कर्म कुर्वते
यस्मै कस्मैचिद्विजित्वा तत्प्रवरत्वे परिहाप्य कन्यां दद्यात् । एष एव देवो विवाह
इत्यर्थः । दैवे यज्ञे ऋत्विजे प्रतिपादयेदित्येतावतैव सिद्धौ तन्त्रशब्दस्तावन्महतः
सौमिककर्मण एवात्र ग्रहणं नैष्टिकपाशुकयोरुपयोरिति सूचयति । प्रतिपादयेदिति
वचनात्, ऋत्विज इत्येकवचनेनैकस्मा एव प्रतिपादनाच्च नेयं तन्त्रसंघनिधिसिद्धिः ।
एतच्च प्रतिपादनं प्रधानदक्षिणादानानन्तरम् । तथा च बोधायनः—दक्षिणां नीय-
मानास्वन्तर्वेष्टृत्विजे दद्यादिति । दद्यात्प्रतिपादयेदित्यर्थः । अत्र प्रतिग्रहे मन्त्रविशेष
उक्तस्तेनैव गृह्ये—अथ यदि दक्षिणाभिः सह दत्ता स्यात्तां प्रतिगृह्णीयात्प्रनापतिः
स्त्रियां यश इत्येताभिः पद्भिरनुच्छन्दसमिति । दक्षिणाभिः सह दत्तेतिवचनमपि
कन्याप्रतिपादनस्य यागदक्षिणास्य नेत्यत्र लिङ्गम् । अयं ॥ प्रतिग्रहमन्त्रोऽस्माकमप्य-
विरुद्धः । नच तान्त्रीणां दक्षिणानां दर्शयतीति सूत्रविरोध इति वाच्यम् । एतस्य
प्रतिग्रहमन्त्रविशेषस्य दक्षिणाप्रतिग्रहप्रकरणे सूत्रकारेणापठितस्य तान्त्रीणां दक्षिणानां
दर्शयतीति सूत्रविषयकत्वासंभवेन विरोधाभावात् । दोषितो न ददातीति निषेधो यज्ञत-
न्त्रान्तर्गतकन्याप्रतिपादने न प्रवर्तते वचनमभावात् । प्रतिपादनं तु कुर्यात्कन्याप्रतिपाद-
नोक्तविधिना कार्यम् । कन्याप्रतिपादनाद्भूमत्हिरण्यादिदानस्य तु दद्यादिति विहितस्या-
निषेधोऽस्त्येव । पुण्याहवाचनादिकं कन्यावरणं वागदानं मधुपर्कश्च निवर्तने । एतस्य
विवाहविशेषस्य फलविशेषोऽप्याध्यायनेनोक्तः—ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादु-
क्त्य स देवो दशावरान्दश परान्पुरुषान्पुनास्युमयन इति । इदं प्रसङ्गादागतमुक्तं
प्रकृतमनुसरामः । अन्यादिविषये विशेष आपस्तम्बेनोक्तः—अविमनां गामधं पुरुषं
हस्तिनं वासोऽनो रयमोदनं मन्यं मापांस्तिलान्ग्रीहीन्पशान्गर्दभमित्यधिकान्यनिपता-
नीति । पूर्वाभिर्दक्षिणाभिः सह विकल्पशङ्कानिरुत्तर्यमुक्तमधिकानीति । नित्यवस्तुमु-
ष्यवशङ्कानिरुत्तर्यमुक्तमनिपतानीति । एतानि द्रव्याणि यथोक्तान्यो दक्षिणाम्योऽवि-
क्तानि शर्का सत्यां ददाति । एतावतां दाने ऋतुर्गुणवत्तरो भवतीति भावः ।

ता रूपेण वो रूपमभ्यैभीति हिरण्यमाज्यं चाऽऽदायाभ्येति ।

ता दक्षिणा अभ्येति अभिमुखो मूत्वा ता दक्षिणा एतीत्यर्थः ।

तुथो वो विश्ववेदा विभजत्विति मध्यमवक्रम्य विभजति ।

तासां मध्यमवक्रम्य मध्ये प्रविश्य विभजति । कृष्णाग्निनेन व्युन्नास्येत्यापस्तम्बः । पुच्छेनेति बौधायनः । यथा चतुर्धा विभक्ता भवेयुस्तथा कृष्णाग्निनस्य पुच्छेन व्युन्नासयतीत्यर्थः ।

द्वादश द्वादश मध्यतःकारिभ्यः षट् षडार्धिभ्य-

श्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयिभ्यस्तिस्रस्तिस्रः पादिभ्यः ।

मध्यतःकारिभ्योऽर्धो मागो येषामस्तीत्यर्थिनः । एवं द्वितीयपादिशब्दयोरपि द्रष्टव्यम् । अत्राऽऽपस्तम्बः—यावद्धर्षवे ददाति तस्यार्धं प्रतिप्रस्थात्रे तृतीयं नेष्टु चतुर्थमुन्नेत्र एतेनैवेतरेषा दानमुक्तमिति ।

एव२ शेषम् ।

शेषशब्देन मन्पादिकमनआदिकं चोच्यते । इदं चैतेषां सत्त्वे द्रष्टव्यम् । अन-
आदीनां विभागसंभवे गोषद्विभागः । असंभवे मौल्यद्वारेति केचित् । उपभोगमात्रे-
णेति युक्तम् ।

होताऽध्वर्युर्ग्रहोद्गाता च मध्यतःकारिणः ।

सदस्यव्यावृत्तय एतेषामुत्कीर्तनम् । ननु यथाश्रद्धं सदस्यायेतिवक्ष्यमाणपृथग्वि-
धानादेव सिद्ध एतपरित्यागार्थकैतत्सूत्रप्रणयनं व्यर्थमिति चेत्सत्यं, यथाश्रद्धं सद-
स्यायेत्येतत्सूत्रस्य दक्षिणाधिक्यशङ्काव्यावृत्त्यर्थत्वेन सार्थकत्वात् ।

मैत्रावरुणः प्रतिप्रस्थाता ब्राह्मणाच्छंसी मस्तोता चार्धिनोऽच्छ-

वाको नेष्टाऽऽग्नीध्रः प्रतिहर्ता च तृतीयिनः शेषाः पादिनः ।

कैतेऽर्धिनस्तृतीयिनः पादिन इत्याकाङ्क्षायामिदं सूत्रम् । शेषशब्देन आस्तो-
मुन्नेत्रपोतृमुवक्ष्यन्ते । पादशब्देन चतुर्थोऽश उच्यते ।

एतत्ते अग्ने राध ऐति सोमच्युतमिति विभक्ता आनयति ।

विभक्ता दक्षिणाः । अन्यत्स्पष्टम् ।

आनयनप्रयोजनमाह—

अग्नेण प्राग्वश्श्रमपरेण सदो दक्षिणेनाग्नीध्री-

यमन्तरेण चात्वालोत्करावुदीचीरुत्तजति ।

उत्सर्गोऽयं प्रयोजनम् । उदीचीः, उदङ्मूलाः ।

ऋतस्य पथा भेत चन्द्रदक्षिणा इति गच्छन्तीरनुमन्त्रयते ।

गच्छन्तीर्गाः । अन्यत्स्पष्टम् ।

ब्राह्मणमद्य राध्यासमृपिमार्षेयमिति हिरण्यं
दक्षिणाभागं चाऽऽदायाऽऽग्नीध्रमभ्येति ।

आग्नीध्राभिमुखगमानार्षो मन्त्रः । ऋषिर्वेदस्तस्याध्येत । आर्षेयस्तर्पयेत्ता । एष वै
ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवानिति श्रुतेः ।

एतेनैव मन्त्रेण हिरण्यं दक्षिणाभागं चाऽऽग्नीध्रे ददाति ।

एतेनैव मन्त्रेण, आग्नीध्राभिमुखगमनार्षेनैव मन्त्रेण । अन्यत्सप्तम् । प्रतिप्रति-
ग्रहं मन्त्रावृत्तिराग्नीध्रस्य ।

वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमिति सदः प्रेक्षते ।

तदस्यैरिति मन्त्रान्तः ।

अस्पृहात्रा देवत्रा गच्छतेति दक्षिणाः ।

प्रेक्षत इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । सस्पृष्टमिति मन्त्रान्तः ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्य ॥ १४ ॥ आग्नेयाय

हिरण्यमुत्तमं ददाति तेनैव मन्त्रेण येनाऽऽग्नीध्रे ।

आग्नेयोऽग्निगोत्रोत्पन्नः । शुद्धाग्नेयालाभे गविष्ठिरवाहुतकमुद्गृह्णामकतशीयगण-
चतुष्टयोत्पन्नः । तस्मै हिरण्यमुत्तममुत्कृष्टमितरदत्तहिरण्यपेक्षया जातितो मानतश्चो-
त्कृष्टम् । तेनैव मन्त्रेण येन मन्त्रेणाऽऽग्नीध्रे दत्तं तेनैवेत्यर्थः ।

तस्मिन्नग्निगोत्रोत्पन्ने य आर्षेयोऽनूचानोऽ-

नूचानपुत्रस्तस्मै तां दक्षिणां दद्याद् ।

तस्मिन्नग्निगोत्रोत्पन्ने तदीयगणचतुष्टयोत्पन्ने चाविद्यमाने तदलाभे यः कश्चनाऽऽर्षे-
योऽनूचानोऽनूचानपुत्रश्च ऋषिर्वेदस्त चार्थं च यो वेद स आर्षेयः । एष वै ब्राह्मण
ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवानिति श्रुतेः । अनूचानः, मार्गादिनपगतोऽनूचान इति भारद्वाजः ।
यः स्वयमनूचानोऽनूचानपुत्रोऽपि यस्य लिङ्गं चात्र भवति पितृमन्तं पितृमत्यमिति
तस्मै तामाग्नेयार्थकस्त्रितां दक्षिणां दद्यादित्यर्थः । अत्राऽऽपस्तम्बो विशेषमाह—तद-
भावे य आर्षेयः संहितस्तस्मै दद्यादिति । संहितः पित्रादीनामार्षेयेण संतत इत्यर्थः ।

अर्थात्त्वग्भ्यो दक्षिणाभागान्ब्रह्मन्मनस्ते

ददामि तदनेन निष्क्रीणामीति ब्रह्मणे

ब्रह्मसदन आसीनायेदं ददामीति

यदास्यन्भवति तदनुदिशति ब्रह्मणे ।

ब्रह्मन्मनस्ते ददामि तदनेन निष्क्रीणामीति मन्त्रेण ब्रह्मसदन आसीनाय ब्रह्मणे
मन एव दत्त्वा दत्तस्य मनसो ब्रह्मणः सकाशान्मोचनायेदं ददामीत्यनेन तस्य निष्क-

यणं यद्दास्यन्मवति गोरूपं द्रव्यं दास्यन्मवति तद्ब्रह्मणे मनोनिष्कयणत्वेनानुविशति
संकल्पयतीत्यर्थः । इत्येवं ब्रह्मणे दानम् ।

एवमितरेभ्यः ।

तत्तदङ्गनिष्कयणानुदेश इत्यर्थः ।

होतर्वाचं ते ददामि तामनेन निष्क्रीणा-

मीति होत्रे होतृपदन आसीनाय ।

इदं ते ददामीत्येवमेव सर्वप्रानुदेशः । वक्ष्यति चेदं ददामीति सर्वप्रानुपमतीति ।

अध्वर्यो प्राणं ते ददामि तामनेन निष्क्री-

णामीत्यध्वर्यवे हविर्धान आसीनाय ।

स्पष्टम् ।

उद्गातश्चक्षुस्ते ददामि तदनेन निष्क्री-

णामीत्युद्गात्र औदुम्बर्यामासीनाय ।

स्पष्टम् ।

होत्रकाः श्रोत्रं वो ददामि तदनेन निष्क्रीणामीति

होत्रकेभ्योऽन्तःसदसं यथाधिष्णियमासीनेभ्यः ।

यथाधिष्णियमासीनेभ्य इत्येतावतैव सदस्यन्तरुपवेशने सिद्धेऽन्तःसदसमिति व-
चनं धिष्णियसमीप उपवेशनं तदस्यन्तरुपवेशनमार्त्रं वेतिषसद्वयसूचनार्थम् । इदमा-
श्रीधस्य न भवत्यन्तःसदसमिति । तस्य तत्रोपवेशनस्यैवामावात् । होत्रका मैत्राव-
रुणवाहणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छात्राकाश्रीधः । यथाधिष्णियमासीनेभ्य इति सूत्रात् ।
प्रतिप्रस्थात्रादीनां तु तत्तन्मुख्यस्तिङ्गनामसमारूपानास्तस्य स एव तेषां मन्त्रो यो गण-
मुख्यस्य क्रमस्त्वेवामर्षितृतीयपादिक्रमाद्धोतृवर्गक्रमाच्च द्रष्टव्यः । तद्यथाऽध्वर्यो
प्राणं ते ददामि तामनेन निष्क्रीणामीति प्रतिप्रस्थात्रे । उद्गातश्चक्षुस्ते ददामि तदनेन
निष्क्रीणामीति प्रस्तोत्रे, होतर्वाचं ते ददामि तामनेन निष्क्रीणामीति ग्रावस्तुते,
अध्वर्यो प्राणं ते ददामि तामनेन निष्क्रीणामीत्युत्रे, उद्गातश्चक्षुस्ते ददामि तद-
नेन निष्क्रीणामीति सुब्रह्मण्याय, उद्गातश्चक्षुस्ते ददामि तदनेन निष्क्रीणामीत्यन्ततः
प्रतिहर्त्रे ।

प्रतिप्रस्थात्रे च हविर्धान आसीनाय ।

चकाराहुत्रेऽपि । सुब्रह्मण्यायोद्गातृसमीपे सदस्यन्तरेवाऽऽसीनाय । ग्रावस्तु-
तेऽपि होतृसमीपे सदस्यन्तरेवाऽऽसीनाय । प्रस्तोत्रादिभ्यः स्वस्वस्थान आसीनेभ्यः ।
अमुमर्थे स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—अन्तःसदस्यासीनेभ्य ऋत्विग्भ्यो दद्याद्विधि-

नेऽध्वर्युभ्य इति । यद्यपि नेष्टाऽध्वर्युस्तथाऽपि तस्य होत्रकत्वाद्विष्णिवत्प्रभोप आसी-
त्तापैव दानम् ।

यथाश्रद्धा सदस्याय चमसाध्व-
र्युभ्यः प्रसर्पकेभ्यश्च ददाति ।

यथाश्रद्धमित्यनेन तन्त्रसंनन्विदक्षिणावहिर्भूता दद्यादिति बोध्यते । स्पष्टममुमर्थ-
माहाऽऽपस्तम्बः—अन्यत्र दक्षिणाभ्यश्चमसाध्वर्युप्रसर्पकतदस्वेभ्य इति । यथाश्र-
द्धमित्यनेन परिमाणानियमोऽपि बोध्यते ।

सदस्याऽऽत्मानं ते ददामि तमनेन निष्क्रीणा-
मीति सदस्यायान्तःसदसं दक्षिणार्ध आसीनाय ।

स्पष्टम् ।

चमसाध्वर्यवोऽङ्गानि वो ददामि तान्यनेन निष्क्री-
णामीति चमसाध्वर्युभ्यो हविर्भान आसीनेभ्यः ।

स्पष्टम् ।

प्रसर्पका स्त्रोमानि वो ददामि तान्यनेन निष्क्रीणा-
मीति प्रसर्पकेभ्योऽन्तःसदसं दक्षिणार्ध आसीनेभ्यः ।

स्पष्टम् । यद्यपि तदस्योऽप्युक्तिरनेन सप्तदशस्तथाऽपि यवनात्तन्त्रसंनन्विदक्षिणावु
च भागमागमयति ।

इदं ददामीति सर्वत्रानुपपत्तिः ।

इदं वचनमनुदेशः संकल्पमात्रं तथा च मानसिकोऽपि संकल्पः सिध्यति न मन्त्र
इति स्वात्तन्त्र्या भूत्कितु मन्त्रमुख्यैव संकल्पो यथा स्वादित्येतादृशार्थज्ञामार्थम् ।

न भीतो ददाति ।

अथशङ्कयाऽपि नायोक्तव्यं ददाति ।

न याचमानाय ।

याचमानासु प्रसर्पकायाप्रसर्पकाय च न ददाति ।

न कण्वकाश्चपेभ्यः ।

निषिद्धं दानं गोत्रहृये येषां कण्वकश्चपप्रवरस्तस्मै दानं निषिध्यते ।

हेतुर्निगमे—कण्वं तु वचिरं विद्याद्विद्यात्काणं तु कश्चपम् । इति ।

यस्तु तत्सर्वं हेतुभिन्त्यः । अह्वहीनत्वेऽपि तेषामभिन्त्यप्रमावत्त्वाद्द्वयमेव शरणमत्र ।

न वीणागायिभ्यः ।

वीणागायिभ्यः ये जीवन्ति तेभ्यो न देयम् ।

नानृत्विजे ।

योऽनृत्विक्सदःप्रसृतः स्यात्तस्मै न दद्याद्यदि शाखाध्ययनवान्न भवेत् । अमुमर्थं स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—नाब्राह्मणाय ब्राह्मणायाप्यविदुषे न देयमप्यब्राह्मणाय विद्याविदे दद्याद्या स विद्यां वेद तां तयाऽवरुन्ध इति । त्रैवर्णिकेषु य एव कश्चित्सार्थवित्तस्मै दद्यान्नान्यस्मै यद्यसौ शाखां वेद तां तया दक्षिणयाऽऽप्नोति । तस्माद्वेदनमेव दानार्हत्वे निदानमिति भावः ।

न ज्ञातये ।

ज्ञातयः सजातीयाः संमन्विनश्च । यां स विद्या वेद तां तयाऽवरुन्ध इत्यापस्तम्बेन नाप्रापि सार्थवेदनं निदानमुक्तं न तु स्वरूपमात्रवेदनमिति विवेकः ।

नामसप्ताय ।

यः सदसि प्रविष्टो न भवति तस्मै च न दद्यात् । कर्गज्ञानोपयोगित्वेन यः सन्नसि न प्रवेष्टुं योग्यस्तस्मै न दद्यादिति तात्पर्यार्थः । या स विद्या वेद तां तयाऽवरुन्ध इत्ययं हेतुरापस्तम्बेन सर्वत्रैवोक्तः ।

नाश्रोत्रियाय ।

श्रोत्रियोऽधीतवेदः । न केवलं गान्धर्वादिविद्यावान्, यः केवलगन्धर्वादिविद्यावानेव नाधीतवेदस्तस्मै न दद्यादित्यर्थः ।

नाब्राह्मणाय ।

ब्राह्मणायैव देयं नान्यस्मै वर्णायेत्युत्तमर्गः ।

॥

वेदविदे दद्यात् ।

यदि अन्यस्मै वर्णाय दद्यात्तदाऽधीतसार्थवेदार्थेत्यर्थः । अमुमर्थं स्पष्टमुक्तवानापस्तम्बः—नाब्राह्मणाय ब्राह्मणायाप्यविदुषे न देयमप्यब्राह्मणाय विद्याविदे दद्याद्यां स विद्या वेद तां तयाऽवरुन्ध इति । आर्षेयाय विदुषे दानस्य फलविशेष उक्त आपस्तम्बेन—यामार्षेयाय च विदुषे स्वर्गे तथा लोकमवाप्नोतीति ।

यामन्यो दीयमानां प्रत्याचक्षीत यं द्विणाचस्मै तां दक्षिणां दद्यात् ।

या दक्षिणा दीयमानामन्यो यः कश्चन प्रत्याचक्षीतैव न कामधीत यदि नेच्छेद्ब्रहीतुं तां प्रत्यारूपाता दक्षिणा यः स्वस्य द्वेप्यस्तस्मै द्वेप्याय दद्यादित्यर्थः ।

स हान्यया प्रतिगृह्णीयात् ।

स प्रतिग्रहीता, हेति निश्चयार्थे, अन्यया दक्षिणया सहैव प्रतिगृह्णीयात् । प्रतिगृह्णीयादित्यत्रान्तर्भावितो णिच् । तेन तं प्रतिग्राहयेदित्यर्थो भवति । अयमर्थ आप-

स्तम्भसूत्रसंवादानुरोधेन । तच्च सूत्रमित्यम्—यामन्यो दीयमानां न कामयेत यं
द्विप्यात्तस्मै दद्यात्सहान्येन धनेनेति । यदि सर्वेरापि प्रत्याख्याता गां यदि गोभिः सह
चारयेत्स्यो कुर्याद्वा पृथक्चारयिष्यामीति साऽशिव मूत्रैव दशेत्, अतस्तां द्विप्याथैव
दद्यात् । अमुमर्थमाहाऽऽपस्तम्बः—यद्यदितुत्तां दक्षिणां गोषु चारयेत्प्रति या गृह्णीया-
स्तालावृक्येव प्रतिनीयादिति ।

अन्ततः प्रतिहर्षे ददात्यात्रेयाय वा ।

प्रतिहर्षे दक्षिणामन्ततो दद्यात् । आत्रेयाय वाऽन्ततः । आत्रेयायान्ततो दानपक्षे
तृतीयेषु चतुर्थस्थाने प्रतिहर्षे दानम् ।

न मरुत्वतीययोरनूक्ता दद्यात् ।

यदि मरुत्वतीययोर्महयोः पुरोनुवाक्याऽनूक्ता भवति ततः परं न देयं यस्मै
कस्मैचिदागतायाधिकारिणेऽपि यजमानेन न देयमित्यर्थः । प्रतिग्रहीतृभिरपि न
प्रतिग्राह्यम् । अत्र दानं प्रतिग्रहोपलक्षणम् । अमुमर्थं स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—यदा
मरुत्वतेऽनूक्तमथ न देयं न प्रतिगृह्यामिति ।

यदि दद्यादनूबन्ध्यावपायां हुतायां

दद्यादुदवसानीयायां वेष्टौ ॥ १५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे वृशमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अनूबन्ध्यावपायां हुतायां सत्यां दद्यात्प्रतिगृह्णीयुश्च । अत्रापि दानं प्रतिग्रहोपल-
क्षणम् । अमुमर्थं स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—अनूबन्ध्यावपायां हुतायां दद्यात्प्रतिगृह्णी-
युरिति । आभिस्तापक्षश्चेत्तद्यागोत्तरम् । उदवसानीयायामिष्टौ समास्तायां सत्यां वा
दद्यादित्यर्थः । पूर्णाहुतिपक्ष इदम् । सोमप्रवाकायापि यथाश्रद्धं सर्वदक्षिणादानोत्तरं
बहिर्भूता दक्षिणा देया प्रसर्पकदक्षिणादानोत्तरम् । आन्द्गोवनिषदि उपस्तित्राक्षण-
दर्शनात् । सदस्याय शकौ सत्यां सर्वात्विग्दक्षिणासममर्थं चतुर्भागं वा बहिर्भूतं द्रव्यं
यथाश्रद्धं देयम् ।

नारदः—ऋत्विजो व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म निस्तरेत् ।

लभेत दक्षिणामागं ॥ तस्मात्संप्रकल्पितम् ॥ इति ।

अन्य ऋत्विग्यतिरिक्तोऽन्यः ।

मनुः—ऋत्विग्यदि धृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः स हि कर्तृभिः ॥

दक्षिणामु प्रदत्तामु स्वकर्म परिहापयेत् ।

कृतस्यैव लभेतांशमन्येनैव ॥ कारयेन् ॥ इति ।

अन्यच्च मनुः—ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं ऋत्विक्त्यजेद्यादि ।

शक्तं कर्मण्यवुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥ इति ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापाठहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ दशमम-

शस्य चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ दशमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

नीतासु दक्षिणामु हरिणस्य रघुप्यतोऽग्निशी-

र्पाणि भेषजं सप्तेत्रियं विषाणया विपूची-

नमनीनशादित्युन्मुख्य कृष्णविषाणामनु त्वा

हरिणो मृगः पद्मिश्चतुर्भिरक्रमीन्माऽहि-

र्षज्ञा पृदाकुरिति चात्वाले प्रास्पति ।

नीतासु दक्षिणामु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्पतीत्येतस्य ब्राह्मणस्य स्मरणमा-
वश्यकं प्रयोगकाल इतिबोधनार्थं कृष्णविषाणोन्मोचने हरिणस्य रघुप्यत इति मन्त्रः ।
चात्वाले प्रास्पतीत्यत्र पूर्वसूत्रात्कृष्णविषाणामित्यनुवर्तते ।

रथंतरे वरं ददाति ।

यदि रथंतरे पृष्ठं तदैवायं वरो न बृहदादिषु इत्येतदर्थम् । यदि सा(?)अत्राऽऽप-
स्तम्बेन विशेष उक्तः—ऋत्विग्यो नमस्करोति । एवं दत्तासु नीतासु च दक्षिणा-
ऋत्विग्यो नमस्करोतीत्यर्थः । होतुः पृष्ठे वरं ददातीति सामान्यतो वक्तव्यम् ।
तेनैव सर्वेषु होतुः पृष्ठेषु वरदानसिद्धौ सामान्यतः सर्वेषु होतुः पृष्ठेषु वरदानमिष्टम-
विध्यत्तदा होतुः पृष्ठे वरं ददातीति सामान्यत एवावश्यत् । नच तथा कृतम् । अत
एतदर्थत्वमेव ।

वामदेव्ये वरं ददाति ।

वामदेव्यग्रहणप्रयोगनं रथंतरग्रहणवत् । उद्धातृभ्य उद्धात्रे वेदं वरदानम् ।

निष्केवरूपे वरं ददाति ।

निष्केवरूपे शब्दे । होत्र इति सामर्थ्यात् । पुनः पुनर्वरं ददातीतिवचनं रथ-
तरपृष्ठस्याभावेऽप्येतयोर्वरदानं भवत्येव न तु संनियोगशिष्टशङ्का कार्येतिबोधनार्थम् ।

आदित्यग्रहं द्रुमानमन्वारभते ।

स्पष्टम् ।

आयुषे हि कुरु तस्यै भस्तुहि तस्यै मेऽवरोद्धया इति
पुरस्तादार्भवात्पवमानाभ्याहूतीः पञ्चहोतारं च जपति ।

गतार्थम् ।

सयाऽसि जगतीछन्दा अनु त्वाऽऽरभे
स्वस्ति मा संपारयेति स्तूपमानमन्वारभते ।

इदमपि कृतव्याख्यानम् ।

यत्र स्वं चमसं न्यन्ते श्रीन्पुरोडाशशकलान्दक्षिणत उपास्यति ।

अत्र स्वं स्वमिति श्रीःश्रीनिति चोभयत्र वीप्सासहितः पाठः प्रामादिक एव ।
अन्यथैतासूत्रप्रणयनमेव व्यर्थं स्यादिति ज्ञेयम् । तेन यममानकर्तृकमात्रपरतयैवेदं
सूत्रमुपपन्नं भवति ।

तत्कृत्वा मार्चीनावीतं कृत्वा षड्दोतारं व्याख्याप
द्धानमभृतीन्मत्यापनान्तान्निष्कपितुष्वप्यञ्जपति* ।

उपास्यन्तीति जपन्तीत्युभयत्र बहुवचनान्तपाठोऽपि प्रामादिक एवानन्तरोक्तेतोः ।
मन्वाच्यैवसूत्रान्तर्गतवीप्सासहितपाठेन बहुवचनान्तपाठेन चैव सिद्धावत्र वचनमृत्वि-
गताहित्वार्थम् । तेन पृथगेवार्थिकर्तृकपिण्डदानानन्तरमेवैतस्य भवति ।

यज्ञायज्ञिये वरं ददाति ।

उद्गातृभ्य उद्गात्रे वा ।

पुरस्तादग्निष्टोमस्तोत्राभ्याहूतीः सप्तहोतारं च जपति ।

यज्ञायज्ञियस्याग्निष्टोमसंस्थास्तोत्रत्वाद्ग्न्यष्टोमस्तोत्रादित्युक्तम् ।

सुभूरसि भेष्टो रश्मीनां मिथो देवानां सँस्थापनीयः ।

तं स्वा भुमो देवा अभिसंविशन्तिवपोऽसि त्वेषोऽसि

* ज. घ. पुस्तकयोर्भेदोऽस्ति पाठः ।

नृम्णोऽसि यद्वोऽसि व्रतोऽसि स्वोऽसि चारणोऽसि
 शूद्रोऽस्यार्योऽसि तस्य त इपस्य त्वेषस्य नृम्णस्य यद्वस्य
 व्रतस्य स्वस्य चारणस्य शूद्रस्य चाऽऽर्यस्य च भुक्षिषीष
 यथा त्वं सूर्योऽसि विश्वदर्शत एवमहं विश्वदर्शतो भूया-
 समित्याग्निष्टोमं निष्पाद्याऽऽदित्यमुपतिष्ठते यैद्यस्तमितः
 स्यादाहवनीयमेवाऽऽदित्योपस्थानेनोपतिष्ठते ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमं निष्पाद्येत्यनेन या या क्रतुसंस्था तां तां तत्तत्संस्थाप्रयुक्तसाम्ना निष्पाद्य
 समाप्त्वा नन्तरमेवाऽऽदित्योपस्थानं कर्तव्यम् । यदि आदित्योऽस्तं गतो भवेदाहवनीय-
 मेवाऽऽदित्यमावनयोपतिष्ठते । यत्र यत्रेदं वचनं तत्रैवेदम्, अन्यत्र त्वादित्योपस्था-
 नलोप एवेति ज्ञेयम् ।

व्याख्यातो हारियोजनः ।

तत् सर्वे समशः प्रतिविमज्येत्यादिना रम्ये त्वा पोषाय त्वेत्यन्तेन सूत्रेण व्याख्यात
 उक्तः ।

दधिद्रव्यः ।

दधिक्राव्णो अकारिषमित्याग्नीध्रागारे दधिद्रव्यान्मसयन्तीत्यनेन सूत्रेण व्याख्यात
 उक्तः ।

अप्सुपोमः ।

अप्सुपोमो नाम चमसस्तत्प्रयुक्तं कर्माप्सुपोमः । उक्ता चैवं संज्ञा लाट्यापनद्रा-
 द्यायणाम्यामप्सुपोमा नाम चमसाश्चात्वालदेशेऽग्निः पूर्णास्तेषु हरितानि तृणानि
 प्रास्तानि भवन्तीत्यादिना । एकघनपरिशेषानित्यारभ्य चात्वालेऽवनयन्तीत्येतदन्तं
 कर्माप्सुपोमशब्देनोच्यते ।

मिन्दयोपस्थानम् ।

यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूदिति मिन्दयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्त्य(न्तः?) इत्यन्तेन सूत्रेण
 व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

शकलाभ्याधानम् ।

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिना प्रतिमध्यमाहवनीये शकलानभ्यादधतीत्यन्तेन
 सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

सरूपविसर्जनं च ।

उमा कषीत्यादिना सरूपानि विसृजन्त इत्यन्तेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।
 चकारः पूर्वं कर्मभिः सह समुच्चयार्थः ।

हुतेषु समिष्टयज्ञेषु अग्निना देवेन पृतना

अयामीति जागतान्विष्णुकृमान्कामति ।

हुतेषु समिष्टयज्ञेषु अग्नयेनेतत्पूर्वतनं तावत्पर्यन्तं प्राकृतं पौरोडाशिकं पाशुकं च कर्म सूच्यते । सौमिका एते विष्णुकृमा जागतसंज्ञका ये विष्ण्वतिक्रमैर्मन्त्रैः क्रम्यन्ते ।

उपसृजन्धरुणं मात्रे मातरं धरुणो धयन् । रायस्योपमि-

पमूर्जपस्मासु दीधरदित्युपनिष्कामन्नादुम्बरीमुत्तिवदति ।

अवमृषार्थे निष्कामन्नादुम्बरी स्वस्थानादुत्पाटयतीत्यर्थः । निष्काममिति शत्रुप्र-
त्ययाभिष्क्रमणसमकालमेवौदुम्बरी उत्त्वेदनम् ।

अत्र ते हेडो धरुणेत्युन्मुख्य कृष्णाजिनं चात्वाले प्रास्पति ।

औदुम्बर्युत्त्वेदनानन्तरं तूष्णीमेव स्वाङ्गाद्विद्युज्य मन्त्रेण चात्वाले प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

उदु त्यं चित्रमिति द्वाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते यद्यस्त-

मितः स्यादाहवनीयमेवाऽऽदित्योपस्थानेनोपतिष्ठते ।

यत्र यत्रेदं वचनं तत्रैवेदम् । अन्यत्र स्वादित्योपस्थानञ्चोप एवेत्युक्तमेव प्राक् ।

उदु त्यं जातवेदसं चित्रं देवानामुदगादनीकमिति द्वाभ्यामादित्योपस्थानम् । अन्य-
स्पष्टम् ।

व्याख्यातं निघनोपायनम् ।

सह पत्न्या त्रिः सर्वे साक्षो निघनमुपयन्ति मध्यदेशे द्वितीयश्च साक्षो निघनमुप-
यन्त्युदकान्ते तृतीयमित्येतेः सूत्रैर्व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

सुमित्रिया च मार्जनम् ।

सुमित्रियेतिस्त्रीलिङ्गनिर्देशादयं मन्त्र ऋक्त्वेन ज्ञेय इति मन्थते । सुमित्रा न आप
ओषधयः, सन्निवश्ययं मन्त्रः सुमित्रिया (प्रा) । सुमित्रिया मार्जनं चेत्यन्वयः । सुमित्रा न
आप इति मार्जयन्त इत्यनेन व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

इन्द्रियोष उषेष्ठवाचंष्टृचान्मा योषमित्युन्मुख्य कृष्णा-

जिनमभ्युक्ष्य निदधाति यदि पुरस्तादप्रास्तं भवति ।

यदि पुरस्तादप्रास्तं भवतीत्यनेन चात्वाले यत्कृष्णाजिनप्राप्तं तस्य पाक्षिकत्वं
सूच्यते । तेन यदि पुरस्तादप्रास्तं भवति तदैतन्निघनमिति अवगम्यते ।

सुमित्रा न इत्यभिप्रायानुपमञ्जनं सप्तशिरस्कां स्नातोऽ-

न्योन्यस्य पृष्ठं मसालयतः प्रतीपमापुवमानौ गाहेते ।

स्नानं द्विविधम्—आपुव रूपमुपमञ्जनरूपं चेति । तत्राऽऽपुव रूपं स्नानं तु शरी-
रप्रक्षालनमात्ररूपम् । उपमञ्जनरूपं तु अप्पवन्तर्धानात्यकम् । तत्रोपमञ्जनरूपस्नान-

स्यात्र निषेधः । तेन शरीर उदकोत्सेषणमात्रेण स्नानं सिद्धं भवति । गृहस्थधर्मेऽपि
 पश्यति—सशिरौषमज्जनमप्सु वर्जयेदिति । लाघ्यायनद्राह्यायणावत्रैवाऽऽहतुः—अप
 उपस्पृश्य त्रिरम्युत्सेरक्षिति । सूत्रस्वरसतोऽपि उपमज्जनरूपं स्नानं प्रतिषिद्धाऽऽ-
 हाऽऽप्लवमानौ गाहेते इति । यत्त्वत्र केचिदाहुः—अनुपमज्जन्तावशोधयन्तावक्त्रानि
 स्नात इति, तत्तुच्छम् । अन्योन्यस्य पृष्ठं प्रक्षालयत इत्युत्तरसूत्रेण विरोधात् । प्रक्षालनं
 शोधनं तस्य पृष्ठे स्वयं दुष्करत्वाद् अन्येन कर्तव्ये कर्तृनियमार्थमिदं नतु धावनार्थं तस्ये-
 च्छाप्राप्तत्वात्, अनिच्छतोऽपि त्रिः पादौ प्रक्षालयेत्त्रिरात्मानमित्यादिस्मृतिप्राप्तत्वात्,
 'नवनीतदीप्तादिजन्मनोऽङ्गमलस्य शोध्यताया अत्रैव सर्वाणि दीक्षितव्यजनान्यप-
 क्षावयन्त इति सूत्रेण मरद्वाजेन स्पष्टतयोक्तत्वात्, शुक्रादीसायै तपसो विमोचनी-
 रिति मन्त्रलिङ्गाच्च । तस्माच्छोध्यान्वेव सर्वाण्यङ्गानीत्येव युक्तम् । अत्राऽऽप्लवमेव
 यदि दीक्ष इति मन्त्रत्रयस्य विनियोग उक्तः—यदि दीक्षे मनसा ऋषयो येन प्राणा
 अज्यो लोका दधिरे तेज इन्द्रियं शुक्रादीसायै तपसो विमोचनीः, आपो विमोचनी-
 र्भयि तेज इन्द्रियमिति त्रिरञ्जलिना विविच्येति । शिरसीति शेषः । यथारूपमितर
 इत्यनेनाविनिष्कृत्तमन्त्राणामपि यथालिङ्गं विनियोगकर्तव्यताया उक्तत्वादित्योऽयं विनि-
 योगोऽस्माकमपि । उदकोत्सेषणमात्रेण सशिरस्कौ स्नात इति अभिप्रगाह्यानुपम-
 ज्जन्तौ सहशिरस्कौ स्नात इत्येतस्य सूत्रस्यार्थः । प्रतीपमुदकप्रवाहामिमुत्तमाप्लवमानौ
 मलं विलोडयेते इत्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् ।

वि ते भुञ्जामि रशना इति मेखलां यजमानो विजश्सयते ।

अवभृषे विस्त्रसयने विस्त्रस्य त्यजतीत्यर्थः । देवतास्त्रिति मन्त्रान्तः ।

इमं विष्यामीति योक्त्रपाशं पत्नी ।

योक्त्रं पत्नीत्येव वक्तव्ये वाशशब्दाद्विस्त्रस्तपाशं योक्त्रं विमुञ्चति पत्नीत्यर्थः
 सिध्यति ।

मेखलां योक्त्रं जालं दीक्षितवसने च प्रप्लाव्य सोमोपे-

नहनं यजमानः परिधत्ते सोमपरिश्रयणं पत्नी ।

प्रप्लावनं (व्य) निमज्जय यजमान एवाधिकारात् । येन मितः सोम उपनह्यते तत्सो-
 मोपनहनं, येनान्ततः पर्याणह्यते तत्सोमपरिश्रयणम् । अधिकारादुत्तरत्र पत्नीतिवच-
 नाच्च पूर्वत्र यजमानस्य प्राप्ती यस्मिन्काले सोमपरिश्रयणवस्त्रपरिधानं पत्न्यास्नहिमन्त्रेव
 काले सोमोपनहनवस्त्रपरिधानं यजमानस्यापीत्येतादृशार्थज्ञापनार्थम् ।

तावहसवाससाधुदेतः ।

तौ यजमानपत्नी(स्त्री), एताभ्यामेव वासोभ्यामहतवाससाधुदकप्रान्तप्रदेशं प्रत्याग-
 च्छन्त इत्यर्थः ।

ते उदयनीयायापध्वर्यवे दत्तः ॥ १७ ॥

ते वासती । अन्यत्पष्टम् ।

व्याख्यातमुन्नयनम् ।

उन्नेतर्वसीधो न उन्नयेत्वादिना होतृप्रधान्यजमानप्रथमान्नोन्नयतीत्यन्तेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तम् ।

महीया ।

महीयानप इत्यर्थः । प्रथमान्तः पाठ एव युक्तः । अपाम सोममृता अपूमेत्यादिना महीयां जपन्त इत्यन्तेन सूत्रेण व्याख्यात उक्त इत्यर्थः । अत्राऽऽस्तम्बेन यान्यपामित्थान्यप्रतीक्षान्यस्मि अनुणा अस्मिन्ननुणाः परस्मिन्निष्येतयोर्मन्त्रयोरापि महीयानपौत्तरं जपे विनियोग उक्तः सोऽप्यस्माकमिष्टः ।

समिदभ्याधानम् ।

• औदुम्बरीः समिधो धारयन्त इत्यनेन सूत्रेणैवोऽस्येधिमीमहीत्याहवनीये समिधोऽभ्यादैघतीत्येतेन सूत्रेण च व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः । प्रनियुतो वरुणस्य पाश इत्यादिनोदकान्तं प्रत्यस्येत्येतदन्तं कर्मापि स्वयां संबन्धनोचनार्हम् । उन्नेतारं पुरस्कृत्वा प्रतीक्षमायन्ति परोमोष्ठे मार्जयन् इत्येतत्कर्मणोऽप्यत्र ग्रहणं मध्यपातित्वात् ।

उपस्थानं च ।

अथो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्त इत्यनेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

अगरेण शालामुत्तीयमुपविश्य जुहां पञ्चगृ-

हीतं गृहीत्वा कृष्णाजिनमुपस्थ आधाय मर्यान्द्र

इन्द्रियं ज्वैष्ठ्यं २ श्रैष्ठ्यं दधात्विति जुहोति ।

चतुर्गृहीतेन सह शालामुत्तीये जुहोतीत्यर्थः । जुहोतिचोदितत्वादत्र स्वाहाकारः ।

इन्द्रो देवता लिङ्गान् ।

कृष्णाजिनं प्र वाऽऽपयते ।

प्र वाऽऽपयत इत्यत्राऽऽपयत इति पदच्छेदः । व्यवहिनोद्येति पाणिनिमूत्रेण मध्ये वाकारः । प्रापयते वेत्पययः । शयनासनाद्यर्थे प्रापयते शयनासनाद्यर्थमुपपु-
ज्यादित्यर्थः ।

सूगवधानं वा कुरुते ।

सूयामवधानं स्थापनं तस्मिन्कृत्वाग्निने कुर्यादित्यर्थः ।

स त्वं नो नमसस्पत इति वायुं देवसस्त्वानेत्यादित्यम् ।

सक्तुहोमे हूयमान इत्यनुवर्तते । कृषीत्याधमन्त्रान्तः । स्वस्तिमित्यन्तिममन्त्रस्यान्तः ।

अनद्वाहमनहुहो वा हिरण्यमुदवसानीयायां ददाति ।

अनद्वाहमनहुहो वेत्यनेन संरूपाविकल्पः । हिरण्यस्य समुच्चयः । उदवसानीयो-
ष्टिरुदवसानीया तस्यामित्यर्थः ।

यथाशक्ति पूर्णाहुतौ ।

अनेन द्रव्यानिवम उच्यते ।

अपवृत्ते षोडशिनः स्तोत्रे तमेवाश्वमश्वतरो वा दक्षिणां ददाति ॥१८॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

तमेवाश्वमित्यनेन यस्य स्तोत्रकाल उद्गातॄणां पुरस्त्राद्वारणं विहितं तस्य दानं
बोधयते । गर्दभाद्वडवायां जाता स्रग्धतरी ता वा दक्षिणा दद्यात् ।

इत्योकोपाह्वधीमदमिष्टोमयाजिसाहस्राभियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राभियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनुजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादाहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नारूपायां हृतौ दशमप्र-

श्नस्य पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ दशमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्प्रतिशृणु वा सप्तदशकृत्वोऽपानिति ।

प्रतिग्रहीष्यन्निति भविष्यनिर्देशादादेव सप्तदशकृत्वोऽपाननम् । प्रतिशृणोत्यने-
नानन्तरम् । अयं शास्त्रान्तरीयः पक्षः । अथो वायोर्नयनमपाननम् ।

वर्हिषा प्रतीयाह्नां वाऽश्वं वा ।

वर्हिस्तृणमुष्टिः । गां दीयमानामश्वं वा दीयमानं आसर्षेण तृणमुष्टिना गामश्वं वा
प्रतिगच्छेदित्यर्थः । वर्हिषा प्रतीयाह्ना वाऽश्वं वेतिवाह्यणस्मरणार्थं वाकारद्वयम् ।

अग्नेन पुरुषम् ।

पुरुषो मनुष्यजातीयो दासो दासी वा । अत्राऽऽपस्तम्बेन हस्तिनं प्रत्यप्यग्नेनैव
प्रतिगमनमुक्तं तदप्यस्माकमिष्टम् । पुरुषग्रहणस्य हस्त्युपलक्षणत्वात् ।

हविषो वाऽथ पेपणम् ।

कुरुत इति पूर्वमुत्रादनुवर्तते । तस्मिन्कृष्णाजिने हविष्येधनं वा कुरुते प्राकृतं कृष्णाजिनं परित्यज्य ।

पुनर्दीक्षाया एवैननिधत्ते ।

पुनःशब्दात्स्वार्थेक्यं(वेयं)दीक्षा । अन्यत्स्पष्टम् ।

पुत्राय वैनद्रुहचारिणे वा दद्यात् ।

पुत्राय दीक्षाधर्मम् । द्रुहचारिणे शयनासनार्थम् ।

यदि पुरस्तादप्राप्तं भवति ।

यदि पुरस्तादप्राप्तं भवति तदैवेता होमाद्याः प्रतिपत्तयः ।

उदयनीयायां व्रतमुपैति ।

स्पष्टम् ।

अनुबन्ध्यावपाया* हुतायां दक्षिणस्यां वेदि-

श्रोण्यां परिश्रिते यजमानस्य केशश्म-

भूणि वापयतेऽत्र ददाति यदास्पन्भवति ।

रात्रावपीदं क्षौरं श्रौतत्वात् । अत्र ददातीत्यनेन पशुसंबन्धिदक्षिणात्वेनैव गोदानं न वरत्वेन । यदास्पन्भवतीत्यनेन द्रव्यजात्यनियमः सूच्यते हिरण्यं गोर्वांसो वेति ।

व्याख्यातः स्वरुद्धदयशूलो यूपोपस्थानं च ।

स्वरुशब्देन स्वरुसंबन्धि कर्म लक्षणयोच्यते । शृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणामित्यादिना हुत* स्वरुमुपतिष्ठत् इत्यन्तेन पाशुबन्धिकायाजमानसूत्रेण व्याख्यातमुक्तम् । हृदयशूल-
शब्देनापि तत्संबन्धि कर्मोच्यते । हृदयशूलेन चरन्त्यस्पृशन्हत्वा शुगसीत्यादिनाऽप्यो-
अन्वचारिपमित्युपतिष्ठन्त इत्यन्तेन पाशुबन्धिकाध्वर्यवसूत्रेण व्याख्यातमुक्तम् । यूपो-
पस्थानमाशासनः सुवीर्यमिति संस्थिते यूपमिति पाशुबन्धिकायाजमानसूत्रेण व्याख्या-
तमुक्तम् ।

मिथुनौ गावौ भैत्रावरुण्यामामिषायां ददाति ।

अत्र मिथुनगोरूपदक्षिणाया उक्तत्वान्मरुगानुबन्ध्याया मिथुनगोद्रव्यतो यदास्प-
न्भवतीत्यनेन मौल्याधिकं द्रव्यं देयमित्यार्थिकमिति लोकप्रसिद्धं च । स्पष्टः सूत्रस्यार्थः ।

सक्तुहोमे हूयमानेऽर्थं नो नभसा पुर इत्यग्निमुपतिष्ठते ।

हूयमान इति वर्तमाननिर्देशादध्वर्युणा सक्तुहोमे क्रियमाणे तस्मिन्नेव काष्ठ इदमु-
पस्थानम् । असन्निति मन्त्रान्तः ।

स त्वं नो नमसस्पत इति वायुं देवसस्त्वानेत्यादित्यम् ।

सक्तुहोमे हूयमान इत्यनुवर्तते । कृषीत्याद्यमन्त्रान्तः । स्वस्तिमित्यन्तिममन्त्रस्यान्तः ।

अनद्वाहमनहुहो वा हिरण्यमुदवसानीयायां ददाति ।

अनद्वाहमनहुहो वेत्यनेन संरूपाविकल्पः । हिरण्यस्य समुच्चयः । उदवसानार्थे-
ष्टिरुदवसानीया तस्यामित्यर्थः ।

यथाशक्ति पूर्णाहुतौ ।

अनेन द्रव्यानिषम उच्यते ।

अपवृत्ते षोडशिनः स्तोत्रे तमेवाश्वमश्वतरीं वा दक्षिणां ददाति ॥१८॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

तमेवाश्वमित्यनेन यस्य स्तोत्रकाल उद्गातृणां पुरस्ताद्वारणं विहितं तस्य दानं
बोध्यते । गर्दभाद्वल्वायां जाता अश्वश्वतरी ता वा दक्षिणा दद्यात् ।

इत्योकोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निपुक्तवाजपेययाजिसर्धतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्निपुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनुजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ दशमप्र-

श्नस्य पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ दशमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्प्रतिगृह्य वा सप्तदशकृत्वोऽपानिति ।

प्रतिग्रहीष्यन्निति भविष्यनिर्देशादादेव सप्तदशकृत्वोऽपाननम् । प्रतिगृह्येत्यने-
नानन्तरम् । अयं शास्त्रान्तरीयः पक्षः । अथो वायोर्नयनमपाननम् ।

बाह्विषा प्रतीयाद्वा वाऽश्वं वा ।

बाह्विस्तृणमुष्टिः । गां दीयमानामश्वं वा दीयमानं ग्रासार्थेन तृणमुष्टिना गामश्वं वा
प्रतिगच्छेदित्यर्थः । बाह्विषा प्रतीयाद्वा वाऽश्वं वेतिब्राह्मणस्मरणार्थं वाकारद्वयम् ।

अग्नेन पुरुषम् ।

पुरुषो मनुष्यजातीयो दासो दासी वा । अत्राऽऽपस्तम्बेन हस्तिनं प्रत्यप्यग्नेनैव
प्रतिगमनमुक्तं तदप्यस्माकमिष्टम् । पुरुषग्रहणस्य हस्त्युपलक्षणत्वात् ।

गन्धेन च प्रियोद्येन च तल्पम् ।

गन्धः सुगन्धिद्रव्यं चन्दनमाल्यादि । प्रियोद्यं प्रियभाषणम् । चकारद्वयं गन्ध-
प्रियोद्ययोरैककालिकत्वं नतु क्रमिकसमूचयमात्रमितिज्ञापनार्थम् । तल्पशब्दः शास्त्रेषु
स्त्रियां प्रयुक्तो लक्षणया । स्त्रिया नानं वाजपेय एव । तत्र दासिनां दक्षिणात्वेन विहि-
तत्वात्, न तु दैवविवाहविधिना दीयमानायाः कन्यायास्तस्या दक्षिणात्वेनादीयमान-
त्वात् । दक्षिणात्वेन दीयमानत्वं कन्याया नास्तीत्यत्र लिङ्गमृत्विजे प्रतिपादयेदिति-
धर्मसूत्रगतः प्रतिपादनशब्दः । अथ यदि दक्षिणामिः सह दत्ता स्यातां प्रतिगृह्णी-
यात्प्रजापतिः स्त्रियां यश इत्येतामिः पद्भिरनुच्छन्दसमिति बौधायनसूत्रे दक्षिणामिः
सह दत्ता स्यादिति प्रमिग्रेहे मन्त्रान्तरविधानं च लिङ्गम् । एतेन वाजपेयसंबन्धिदा-
सीविषयक एवायं विधिर्नेतुं यज्ञतन्त्रान्तर्गतदैवविवाहप्रतिपाद्यकन्याप्रतिग्रहविषयकः ।
एतेन कन्याप्रतिग्रहमात्रविषयकत्वमेव कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तं द्रष्टव्यम् ।

बर्हिः प्रत्युत्तिष्ठति बर्हिर्वै दक्षिणायाः प्रियं धाम
प्रियो दक्षिणाया भवत्येनं दक्षिणाऽऽगच्छति ।

बर्हिः प्रतिबर्हिर्दृष्टा प्रत्युत्तिष्ठति गौर्वाऽश्वो वा । अत्र हेतुभूतत्वेनार्थवादमाह—
बर्हिर्वै दक्षिणायाः प्रियं धामेत्यादिनेन दक्षिणाऽऽगच्छतीत्यन्तेन । वैशब्दो हेतुवा-
चकक्षर्थे । हि यस्मात्कारणाद्बर्हिर्गौरूपाया अश्वरूपाया वा दक्षिणायाः प्रियं धाम
प्रियं स्थानमतस्तास्मिन्प्रदत्ते दक्षिणाया गौरूपाया अश्वरूपाया वा प्रियो भवति ।
स्वस्मिन्प्रियत्वे संपन्न एनं प्रतिग्रहीतारं दक्षिणाऽऽगच्छति गौरूपा वाऽश्वरूपा वा
दक्षिणाऽनुकूला भवति न शृङ्गादिना गौरूपा दक्षिणा ताडितुं प्रवृत्ता भवति ।
अथो*लक्षाग्रहारवंशानादिना प्रकर्तुं प्रवृत्तो [न] भवतीत्यर्थवादार्थः । अत्रार्थवादप्रद-
र्शनं ज्ञानावश्यकत्वार्थम् । एतच्च गौरूपाश्वरूपदक्षिणाविषय एव नान्यत्र ।

देवा वै वरुणमयाजयन्स यस्यै यस्यै देवतायै दक्षि-
णामनयत्तामच्छीनात्तेऽमुवन्वेषादृत्य प्रतिगृह्णाम तथा
नो दक्षिणा न ल्लेप्यतीति ते व्यावृत्य मत्यगृ-
ह्णन्ततो वै तान्दक्षिणा नाच्छीनाद्य एवं विद्वान्वा-
चृत्य दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा ल्लीनातीति ।

१ एतदर्थस्तु देवा ऋत्विग्भूताः सन्तो वै निश्चयेन वरुणमयाजयन्तीजितवन्त
आसन् । स वरुणो यस्यै यस्मा ऋत्विग्भूताय देवतापरपर्यायदेवाय दक्षिणां दत्त-
वास्ता देवतां दक्षिणाऽल्लीनाद्वैसितवती । ततो देवाः परस्परं विचारं कृतवन्तो ।

व्यावृत्य प्रतिगृह्णामेति । आत्मनोऽन्यं प्रतिग्रहीतारमपदिश्य प्रतिग्रहो व्यावृत्य प्रतिग्रहः । एतदुक्तं भवति या या दक्षिणाद्रव्यस्य देवता तां तस्य प्रतिग्रहीत्रा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरपदिश्य प्रतिग्रहः कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः । तथा च ब्राह्मणम्—अग्नये हिरण्यमित्याह, आग्नेयं वै हिरण्यं स्वयैवैतदेवतया प्रतिगृह्णातीति । शेषार्थः सुगमः । एतद्व्याख्यानस्य पाठोऽत्र ज्ञानावश्यकत्वार्थः ।

अर्थवादबोधितं व्यावृत्य प्रतिग्रहणं विवक्षे—

व्यावृत्य प्रतिग्रहणम् ।

व्यावृत्य प्रतिग्रहो व्याख्यातः प्रागेव ।

तान्त्रीणां दक्षिणानां दर्शयति ॥ १९ ॥

तान्त्रीणां यज्ञतन्त्रार्थानामेव दक्षिणानां देवा वै वरुणमयानयन्नित्याद्युदाहृतश्रुतिः प्रतिग्रहप्रकारं व्यावृत्य प्रतिग्रहणं दर्शयतीत्यर्थः । अयानयन्निति श्रुतावृषक्रमानिमित्तमृताया दक्षिणाया व्यावृत्य प्रतिग्रहणम् । मन्त्राश्च तदर्थं एवेत्यभिप्रायवानाह— तान्त्रीणामिति ।

प्रतिग्रहमन्त्रानाह—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणेऽग्नये हिरण्यं तेनामृतत्वमश्नां वयो दात्रे भूयान्मयो मद्यमस्तु प्रतिग्रहीत्रे क इदं कस्मा अदात्कामः कामाय कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामश्च समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्त एषा ते काम दक्षिणोत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु सोमाय वासो आस्त्वाऽकृन्तन्नपसोऽतन्वत वरुञ्च योऽवयन्नवधियो अपृच्छत रुद्राय गां वरुणायाश्वं प्रजापतये पुरुषं मनवे तल्पं त्वष्ट्रेऽजां पूष्णेऽग्निं निर्ऋत्या अश्वतरगर्दभौ दिपवतो हस्तिनं गन्धर्वाप्तराभ्यः स्रगलंकरणे विश्वेभ्यो देवेभ्यो धान्यं वाचेऽन्नं ब्रह्मण ओदनश्च समुद्रायाप उत्तानायाऽऽङ्गीरसायानो वैश्वानराय रथं वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहद्विवः पृष्ठं भन्दमानः सुमन्माभिः स पूर्ववज्जनयज्जन्तवे धनश्च सप्तानमज्मा परियाति जागृविरिति वैश्वानर्यर्चा रथं प्रतिगृह्णाति ।

वयो दात्र इत्यनन्तरं मूयानिनिपदं सौत्रमधिकं, तद्वहितपाठोऽनेन विकल्पते । गृह्णात्वित्यन्तो हिरण्यस्य मन्त्रः । आस्त्वाऽकृन्तन्नपसोऽतन्वत वरुञ्च योऽवयन्नवधियो

अपृच्छतेति त्रैत्रयमन्त्रान्ते तेनामृतत्वमश्यामित्यनुषज्यते । छिन्नानुसारैतेषां मन्त्राणां प्रतिग्रहे विनियोगः । एतेष्वप्यनुषङ्गः साम्यात् । तत्र तेन तयेति यथार्थमूहः कार्यः । यद्यनो दीयते यस्मिन्कर्मणि तत्र त्वष्ट्रेऽनामित्यूहः कार्यः । गर्दभाश्चतरयोर्व्यस्तयोर्दाने तु निर्ऋत्या अश्वतरं निर्ऋत्यै गर्दममित्येवं मन्त्रः । स्रगलंकरणयोर्व्यस्तयोर्दाने तु गन्धर्वेभ्यः स्रजमप्सरसोभ्योऽलंकरणमिति भवति । घान्यं ग्रीहियवादि । अन्नमदनीयं मध्वाज्यादि नत्वोदनः । तस्य पृथगुपादानात् । रथे वैश्वानर्यर्चा समुच्चयः । अप्राण-द्रव्यस्योत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णात्वित्येव मन्त्रः । तथा च श्रुतिः—तस्य वा उत्तानस्याऽऽङ्गीरसस्याप्राणत्प्रतिजग्रहूष इत्युपक्रम्य य एवं विद्वानप्राणत्प्रतिगृह्णाति अथ योऽविद्वान्प्रतिगृह्णाति अष्टमस्येन्द्रियस्यापक्रामतीत्युपसंहरत्य यद्वा इदं किंचेत्यार-म्भानप्यैवैतत्प्रतिगृह्णाति नैनश्च हिनस्तीत्यन्तया श्रुत्या, उत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रति-गृह्णात्वित्यप्राणिद्रव्यप्रतिग्रहमन्त्रो विहितः । अत्राऽऽपस्तम्बोऽपि—यर्किंचाप्राण-त्तत्सर्वमुत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णीयाद्यद्वाऽनास्नातमन्त्रमिति । अस्त्यार्थः—यर्किंचा-न्यदप्राणिद्रव्यं तदनेनैव प्रतिगृह्णीयात्, यदनास्नातमन्त्रं वा स्यात्, आस्नातमन्त्रं हिरण्यादि तु तत्तन्मन्त्रेणैवेत्यर्थः ।

सर्वेषां सावित्रमेकैकस्याऽऽदितौ दधाति

तेनामृतत्वमश्यामित्यनुषङ्गमन्ततः ॥ २० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

सर्वत्र पुरस्तात्सावित्रः । देवस्य सवितुरित्यादिर्दक्षिण इत्यन्तः सावित्रो मन्त्रः । तं दधाति योजयति । तेनामृतत्वमश्यामित्यादिः(देः) प्रतिगृह्णात्वित्यन्तस्य मन्त्रस्यानुषङ्ग-मन्ततः । अग्नये हिरण्यं सोमाय वासो आस्त्वाऽकृन्तन्नपसोऽनन्वत वरून् योऽवय-ज्यधियो अपृच्छत रुद्राय गां वरुणायाश्चं प्रजापतये पुरुषं मनवे तत्त्वं त्वष्ट्रेऽजां पूष्णेऽर्वि निर्ऋत्या अश्वतरगर्दभौ हिमवतो हस्तिनं गन्धर्वाप्सरस्यः स्रगलंकरणे विश्वेभ्यो देवेभ्यो घान्यं वाचेऽन्नं ब्रह्मण ओदनं समुद्रायाप उत्तानायाऽऽङ्गीरसायानो वैश्वानराय रथं वैश्वानरः प्रतनथा नाकमारुहदिवः पृष्ठं मन्दमानः सुमन्मभिः स पूर्वव-ज्जनयज्जन्तवे धनं समानमज्जमा परियाति जागृविरित्येते मुख्यः प्रतिग्रहमन्त्रांशाः । एतेषां सर्वेषां पुरस्तात्सावित्रः । तेनामृतत्वमश्यामित्युत्तरानुषङ्गः । उपरिष्टादनुषङ्ग-नीयस्य भागस्यान्वाधिरिति संज्ञा कृताऽऽपस्तम्बेन—सर्वत्र पुरस्तात्सावित्र उपरिष्टा-दन्वाधिरिति । प्रथमवह्नितीयादिमन्त्रेष्वपि देवस्य स्वेत्यादिर्दक्षिण इत्यन्तः सावित्रो मन्त्रः पुरस्तादनुषज्यते । तेनामृतत्वमश्यामितिमन्त्रस्यानुषङ्गमन्तत उपरिष्टादित्यर्थः

अनु पञ्चान्मरूपः प्रतिग्रहमन्त्रांश आधीयते योज्यत इत्यन्वाधिरिति । वाससि विशेष-
माहाऽऽपस्तम्बः—आसत्वाऽऽहन्तवपसत्त्वाऽतन्वत वरुत्र यस्त्वा वयमित्येतद्वासस्यनुप-
नति पुरस्ताद्देवतादिति । वाससि परस्तात्सावित्रस्य पुरस्ताच्च सोमशब्दस्यैतदनुपन-
तीत्यर्थः । तेनाष्टञ्चतेत्यनन्तरमनुपपङ्गोऽस्मत्सूत्रेऽपि भवति । इदमुपलक्षणं, तेन जागृ-
विरित्यनन्तरं तेनामृतत्वमित्यनुपपद्यते ।

इत्योकोपादश्रीमदमिष्टोपयाजिसाहस्राभियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राभियुक्तपीण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादहिरण्यकेशिस्त-

ब्राम्ह्युधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नाव्याख्यायां वृत्ती दशमम-

शस्य पष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ दशमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अथानन्तरपटलेन चतुर्होतृणां काम्यनैमित्तिकान्प्रयोगान्बन्धुपस्तदध्ययनमनपि प्रस-
ङ्गादाह—

संवत्सरं चतुर्णामेको नाश्रीयादिति

चतुर्होतृणामुपयोगव्रतं भवति ।

चतुर्णामेकपङ्क्तौ मुञ्जानानामन्यतमः संवत्सरं नाश्रीयादिति यद्व्यनं तच्चतुर्होतृणामु-
पयोगोऽध्ययनं तदर्थं भवति । उपयोगोऽध्ययनमेव । तथा चाऽऽपस्तम्बः—संवत्सरं
चतुर्णामेको नाश्रीयात्तद्व्यतमिति विज्ञायते चतुर्होतृणामनुब्रुवाणस्येति । एतद्व्यतं चतु-
र्होतृननुब्रुवाणस्याधीयमानस्य विज्ञायते । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—एष वा
अनाहिताग्नेरिष्टिर्यश्चतुर्होतार इति । अर्थार्थः—इष्टिर्यज्ञः । एतद्व्यतं भवति श्रौता
अप्येते चतुर्होतृप्रयोगा अनाहिताग्नेरपि भवन्तीति । तत्राऽऽहिताग्नेराहवनीयेऽनाहि-
ताग्नेरौपासने ।

यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेतेति सोऽरण्यं परेत्य

दर्भस्तम्बे दशहोतारमूनया पूर्णया वा शुचा जुहुयात् ।

बहु सर्वेषां मध्ये बहु धनेन विद्यया वा यथा स्यामिति प्रजायेत बह्व्यः प्रजाश्च
जायेत जायेयुरिति च य एवं कामद्वयं कामयेत सोऽरण्यं परेत्य मत्स्वोनया पूर्णया
वा शुचा जुहुयात् । आहवनीय आहिताग्नेरनाहिताग्नेरौपासने ।

कामान्तरमाह—

यः प्रजया पशुभिर्नैव प्रभवेद्दरासिं परिधाय .
तप्तं पिबन्द्वादश रात्रीरघः शयीत द्वादश्यां
प्रातः प्राहुर्देत्य प्राण्यापान्याप्राणन्दशहोतारं
व्याख्यायेन्द्रं गच्छ स्वाहेत्यपान्यात् ।

यः प्रजया पशुभिर्नैव प्रभवेत्समर्थो नैव भवेत्सः । प्रजापश्वोः कामयोः समुद्ययोऽत्र ।
तस्येदं पुरश्चरणं, वशासिः स्यूञ्ज शादिः । तप्तमित्यत्रोदकमित्येव शेषः । स्पष्टमेवापठ-
दापस्तम्बः । अधो भूमावेव न मञ्जारी । अतमासि व्रते द्वादश्या रात्र्याः प्रातः साग्निः
प्राह्मुख उदेत्य होमदेशं गत्वा प्राण्यापान्य, ऊर्ध्वं वायोर्नयनं प्राणनम् । अधो वायो-
र्नयनमपातनम् । पुनरप्राणञ्चासगत्यजन्दशहोतारं व्याख्याय वाक्पशः पठित्वेन्द्राय
स्वाहेत्यमेन मन्त्रेणापान्याच्छातमुत्सृजेदित्यर्थः ।

देवानां पत्नीभिः पुत्रकामो यजेत संवत्सरम् ।

सेनेन्द्रम्येत्यनुशाकगतमन्त्रप्रतिपाद्या देवानां पत्न्यस्ताभिः संवत्सरं पुत्रकामो यजेत ।
एतैर्मन्त्रैः संवत्सरं प्रतिदिनं जुहुयादित्यर्थः ।

चतुर्भिर्पशुभिरन्तरा त्वष्टारं देवानां च पत्नीभिः पुत्रकामेण
होतव्यं संवत्सरं चेन्न जायेत तदनादृत्य चतुर्होत्रा याजयेत् ।

संवत्सरशब्दस्योभयत्रान्वयः । उभयत्र पुत्रकामपदोपादानात् । तेन चतुर्भिरित्या-
दिकं भिन्नमेव कर्म दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु । सेनेन्द्रस्येत्यादिभिश्चतुर्भिश्चतुर्भि-
रन्तरा त्वष्टारं त्वष्टरीष्टे पर्वणि पर्वणि चत्वारि चत्वारि यजुषि गणयित्वा जुहुयात् ।
वाक्याना समासौ पुनरादित आरभ्य प्रयोगः । पुत्रकामेणानेन प्रकारेण होतव्यम् ।
जुहोतिशब्द परित्यज्य यजतिशब्दप्रयोगः संकल्पवाक्ये यजिषातोः प्रयोगाय । तेन
संकल्पवाक्यं ह्योप्यामीत्येवमेव(१)प्रयोज्यम् । यदि संवत्सराज्ञ जायेत पुत्रकामना ततः
परममुं विधिमनादृत्य चतुर्होत्रैव याजयेत् । तत्प्रयोगपरिसमापनाय चतुर्होत्रा याजनम् ।

राजानमपरुद्धं सङ्ग्रामे संयत्ते खिलेऽच्छदिर्दर्शं
चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येन चतुर्हात्रा पूर्वामाहुतिं जुहोति
ग्रहेणोत्तरामपि वा चतुर्होतारं मनसाऽनुद्रुत्य
पूर्वेण ग्रहेणार्धं जुहोत्यर्धमुत्तरेण यत्तत्र विन्देर-
स्ततो दक्षिणा स्याच्छतमेके समामनन्ति ।

अपरुद्धं शत्रुभिर्गृहितं सङ्ग्रामे संयत्ते प्रवृत्ते सति खिल आवृत्तेऽच्छदिर्दर्शं यत्र
गृहच्छर्दीपि न दृश्यन्त एतादृशे देशे चतुर्होत्रा पूर्वामाहुतिं जुहोति ग्रहेणोत्तरामि-

त्येतद्विधिविषयेऽपि वेत्यनेन प्रकारान्तरं विधीयते । अत्र विशेष इयान्, चतुर्होतुर्भेन-
साऽनुद्वयं पूर्वेण ग्रहेण ग्रहभागेण वाचस्पते वाचो वार्येण संभृततमेनाऽऽयक्ष्यते
यजमानाय वार्यमित्येतावान्ग्रहस्य पूर्वा मागः । आसुवस्करस्मै वामस्पतिः सोमं
पिबति जजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहेत्युत्तरो ग्रहस्य मामः । पूर्वभागान्तेऽपि जुहोतिचोदि-
त्तत्वात्स्वाहाकारः प्रयोज्यः । उत्तरत्र पठित एव । अर्धमित्युभयत्राऽऽज्यस्येति शेषः ।
सङ्ग्रामं जित्वा यत्तत्र घनं लभेरस्ततोऽपकृष्य दक्षिणा देया । शतमेव देयमित्येक
आचार्या वदन्तीत्यर्थः ।

चतुर्होत्रा याजयेत्प्रजाकामम् ।

याजयेदित्यन्तर्भावितो णिच् । तेन प्रजाकामो यजेदित्यर्थो भवति । यजिषातुप्रयो-
जनं पूर्ववत् ।

तस्य स एव होमकल्पः ।

खिलेऽच्छदिर्दर्श इत्यारभ्यार्धमुत्तरेणेत्यन्तः ।

अत्र विशेषमाह—

धरो दक्षिणा ।

यत्तत्र बिन्देरस्ततो दक्षिणा स्याच्छतमेके समामनन्तीत्यस्य बाधः ।

पञ्चहोत्रा याजयेत्प्रशुकामम् ।

पूर्वव्याख्यानम् ।

चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येन पञ्चहोत्रा पूर्वामाहुतिं
जुहोति ग्रहेणोत्तरामपि वा पञ्चहोत्रास्मनु-
दृत्य पूर्वेण ग्रहेणार्धं जुहोत्यर्धमुत्तरेण ।

पूर्ववदेव व्याख्या ।

दक्षिणायामत्र विशेषमाह—

तस्यैताश्चतस्रो दक्षिणा अश्वो हिरण्यं वासो गौः ।

तस्य पञ्चहोतृहोमस्य ।

अन्यमपि प्रकारमाह—

भ्रातृव्यवन्तं चादक्षिणेन होमग्रहाभ्यां सप्तहोत्रा याजयेत् ।

होमः सप्तहोतृहोमः । पूर्वेण ग्रहेणार्धं जुहोत्यर्धमुत्तरेणेत्येनौ विधौ होमग्रहशब्दे-
नोच्येते । अदक्षिणेनेति सप्तहोतृविशेषणम् ।

प्रकारान्तरमाह—

यो यज्ञस्यानुसंस्थां पापीयान्स्याच्चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येन
सप्तहोत्रा पूर्वामाहुतिं जुहोति ग्रहेणोत्तराम् ॥ २१ ॥

यो यज्ञमानो यज्ञस्य संस्थां समाप्तिमनु समाप्तौ सत्यामेव पापीयान्द्वेप्यः स्यादिति
कामयेत स चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येनेत्यादि ।

व्याख्याताः क्रतुसंयुक्ताः ।

अग्निमादधानो दशहोत्रारणिमवदध्यात् । तेनैवोद्द्रुत्याग्निहोत्रं जुहुयात्, हवि-
निर्वप्यन्वशहोतारं व्याचक्षीत, सामिधेनीरनुवक्ष्यन्वशहोतारं व्याचक्षीत, दशहोतारं
पुरस्तात्सामिधेनीनां व्याचक्षीत, वहिष्णवमाने दशहोतारं व्याचक्षीत, माध्याग्ने
पवमाने चतुर्होतारम् । आग्ने पवमाने पञ्चहोतारं पितृयज्ञे षड्होतारं यज्ञायज्ञियस्य
स्तोत्रे सप्तहोतारमित्येवमादिभिर्बिधिभिस्तत्तत्प्रकरणे उक्तास्ते तत्तत्प्रकरणे व्याख्याता
उक्ता इत्यर्थः ।

अभिचरन्दशहोतारं जुहुयात्स्वकृत इरिणे प्रदरे वा फडिति वषट्-
करोति यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वांसं यशो न छेत्सोऽरण्यं परेत्य
दर्भस्तम्बमुद्ग्रथ्य ब्राह्मणं दक्षिणतो निपाद्योच्चैश्चतुर्होतृन्व्याच-
क्षीत सग्रहान्सस्वाहाकारान्ससंगारयजुष्कान्सैपत्नीकान्सप्रतिग्र-
हणमध्वानपि वा चतुर्होतृनेव यो ब्राह्मणो दक्षिणत आस्ते वरं तस्मै
दद्याद्यदेवैनं तत्र यश ऋच्छति तद्वरुणोऽवरुन्ध इति विज्ञापते ।

अभिचारः शत्रुमारणार्थकं कर्मोच्यते । इरिणमुत्तरो देशस्तस्त्वयं कृतं भवति न
पुरुषप्रयत्नकृतम् । प्रदरो भूमिच्छिद्रम् । फडिति वषट्करोति । फडित्वेव पाठो न
तु वडिति । यद्वाचः क्रूरं तेन वषट्करोतीति श्रुतेः । वाचः क्रूराण्यारण्यकश्चरत्या
प्रदर्शितानि-खट्फट्, जहि च्छिन्धि भिन्धि हन्ति कट्, इति वाचः क्रूराणीति ।
फडिति सर्ववाचः क्रूराणामुपलक्षणम् । एतेषामन्यतमेन वषट्करोति स्वाहाकारस्थाने
खडाद्यन्यतमेन शब्देन जुहोतीत्यर्थः । अमुपर्थं स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—यद्वाचः क्रूरं
तेन वषट्करोति वाच एवैनं क्रूरेण प्रवृश्चति ताजगार्तिमार्छनीति विज्ञायत इति । ब्राह्मण-
ग्रहणात्सन्निधैवैश्वयोर्नायं विधिः । विद्या वेदः । यशः श्रोत्रियत्वख्यातिः । एते उभे
विद्वांसं प्रति नैर्ऋच्छेन्न प्राप्तुन इत्यर्थः । स विद्वानुद्ग्रथ्य वद्ध्वा दक्षिणतो दर्भस्त-
म्बस्यैधेयैकैकं ब्राह्मणं निपाद्योपवेद्य, उच्चैः, यजुर्देवोपाश्रितिप्राप्तस्योपाश्रुत्वस्या-
मेन वाचः । अत्रोच्चैरिति विधानादन्यत्र नेदम् । चतुर्होतृन्दशहोतृसप्तहोतृषड्होतृपञ्च-
होतृचतुर्होतृन्व्याचक्षीत वाक्यशः पठेत् । यदेवैषु चतुर्धा होतारस्तेन चतुर्होतारः, तस्मा-

चतुर्होतार उच्यन्ते तच्चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वमित्यादिषु बह्वेषु श्रुतिषु सर्वेषां चतुर्हो-
तृपदप्रवृत्तिः प्रदर्शिता । कथंभूतांश्चतुर्होतॄन्, वाचस्पते विवे नामन्, सोमः सोमस्य
पुरोगाः, वाचस्पते वाचो वीर्येण, वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचा, वाचस्पते ऋद्विधे नामन्,
इत्येवमादयो ग्रहास्तत्संहितान् । व्याख्याने स्वाहाकाराप्राप्तौ सस्वाहाकारानिति ।
अग्निर्यजुर्भिरित्यनुवाकोपात्ता मन्त्राः संपारयजूषि तत्संहितान् । सेनेन्द्रम्येत्यनुवाको-
पात्ताः पत्न्यस्तत्संहितान्देवस्य त्वेत्यनुवाकोपात्ता मन्त्राः प्रतिग्रहणसंज्ञका मन्त्रास्तत्स-
ंहितान् । प्रतिग्रहणमन्त्राः सानुपज्ञा द्रष्टव्याः । अपि वा चतुर्होतृनेव नैते ग्रहस्वाहा-
कारसंपारयजुःपत्नीप्रतिग्रहणमन्त्रा इत्यर्थः । यो ब्राह्मणो दक्षिण आस्ते वरं तस्मै
दद्यात् । चतुर्वर्षा गौर्वरः । यदेवैनं तत्र यश ऋच्छति यदभीप्सितं यश ऋच्छती-
च्छति तद्यशो वरुणो ददातीत्यर्थः । विज्ञायते श्रुतिरिति शेषः ।

यद्येनमार्त्विज्याद्भृतः सन्तं निर्हरेरआग्नीध्रे जुहुयाद्-
दशहोतारं चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येन नवगृहीतेनेत्येकेषां पुर-
स्तात्पत्यहृतिघ्नमतिलोमं विग्राहं प्राणानेवास्यापदा-
सयति यद्येनं पुनरुपशिक्षेयुराग्नीध्र एव जुहुयाद्दश-
होतारं चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येन नवगृहीतेनेत्येकेषां पश्चा-
त्प्राङ्मासीनोऽनुलोममविग्राहं प्राणानेवास्मै कल्पयति ।

यद्येने पुरुषमार्त्विज्ये भृतं सन्तमसति दोषे ततो अंशयेयुर्यजमानर्किकरास्तदाऽसौ
तं जिघांस्तुमाग्नीध्रे दशहोतारमेव जुहुयात् । उत्तमादारम्य प्रतिपदं यजुषामनुद्रवणं
प्रतिलोमता, यजूंषि यजुष्यवसायानुद्रवणं विग्राहः । उपदासः क्षपणं, पुनरार्त्विज्ये
स्थापनमुपशिक्षणम् । यथाधीतो दशहोताऽनुलोममविग्राहं च मवति ।

प्रायश्चित्ती वाग्योतेत्यृतमुख ऋतुमुखे पद्दहोतारं जुहुयात् ।

प्रायश्चित्तशब्देन शुद्धिरत्रोपलक्ष्यते । शुद्धीच्छावान्पुरुषो वाग्योतेति पद्दहोतारमृतु-
मुख ऋत्वादौ । वोप्सया यावत्संवत्सरं सामर्थ्यात् ।

यः कामयेत बहोर्भूयान्स्यामिति स दशहोतारं प्रयुञ्जीत ।

बहोर्भूयान्प्रजापत्यादिबहोर्बहुतरः प्रयुञ्जीत जुहुयात् । प्रयोगोऽत्र होम एव चतु-
र्गृहीतेनाऽऽज्येन ।

यः कामयेत वीरो म आज्ञायेतेति स चतुर्होतारम् ।

वीरः सत्पुत्रः ।

यः कामयेत पशुमान्स्यामिति स पञ्चहोतारम् ।

पशवो गवाश्वादयः ।

यः कामयेतर्तवो मे कल्पेरन्निति स षड्होतारम् ।

ऋतवो मे कल्पेरन्त्वं स्वं गुणं पोषयन्तः शिवा गच्छन्त्वित्यर्थः ।

यः कामयेत सोमपः सोमयाजी स्यामा मे

सोमपः सोमयाजी जायेतेति स सप्तहोतारम् ।

सोमयाजी जायेतेति घातुसंन्धे प्रत्यया इति भविष्यदर्थे भूतवत्प्रत्ययः । सोमे-
व्यावत्सोमपानस्यापि पुरुषार्थत्वात्पृथक्सोमपवचनम् । अत एवाकं शास्त्रेषु तावेवास्मै
सोमपीधं प्रयच्छत इति । स सोमं पातुमर्हतीत्यादि ।

यः कामयेत प्रियः स्वामिति यं वा कामयेत प्रियः स्यादिति

तस्मा एतं स्थागरं स्थागरमलंकारं कल्पयित्वा दशहोतारं दक्षिणतः

पञ्चहोतारं पश्चात्षड्होतारमुत्तरतः सप्तहोतास्मुपरिष्ठात्संभारैश्च

पत्निभिश्च मुखेऽलंकृत्यास्वार्थं व्रजेत्प्रियो ह्येव भवति ।

स्वयमन्यं प्रति प्रियः स्वामिति मन्येत, अन्यं वा पुरुषं प्रति यः कामयेत स मह्यं
प्रियः स्यादिति तस्मै, एतं स्थागरं स्थागरारूपेण द्रव्येण कृन्मनुजेष्वपनाद्यर्थमलंकारं
स्थापयित्वा तस्य प्रागादिदिक्षु तदभिमुखं स्थितो दशहोत्रादीन्वाक्यशः पठित्वा,
एतादृशेन विधिना तेन संस्कृतेन संस्कृतेनाग्निर्वज्रुभिरित्येतैः संभारैः संभारसंज्ञकैर्मन्त्रैः
सेनेन्द्रस्येत्येतैः पत्नीसंज्ञकैर्मन्त्रैश्च मुखे पुण्ड्रकादिरूपमलंकारं कृत्वाऽस्य वशीयस्वार्थं
स्थानमव्रजेत् । स्वयं परो वा यः पर इष्यते स्थानं गतस्य प्रियो भवति । उहशब्दो
निश्चयार्थः ।

तेषां ये होमार्थे श्रूयन्ते सग्रहाः सस्वाहाकारास्ते

प्रयुज्येरन्ये त्वहोमार्थेऽग्रहा अस्वाहाकारास्ते ।

अप प्रकृताप्रकृतविषयाणां चतुर्होतॄणां सामान्यव्यारूपा क्रियते सूत्रकृतैव । तेषां
चतुर्होतॄणां मध्ये ये चतुर्होतारो यत्र चतुर्होतारो होमार्थे होमनिमित्तत्वेन श्रूयन्ते सस्वा-
हाकारास्ते तत्र प्रयुज्येरन् । अहोमार्थे ये श्रूयन्ते तेऽग्रहा अस्वाहाकारा ग्रहरहिताः
स्वाहाकारराहिताश्च ते तत्र प्रयुज्येरन् । अहोमार्थत्वेनास्वाहाकारत्वे तिद्धेऽपि वचनं
चातुर्होत्रीयोपधाने विनियोगे मन्त्रान्ते स्वाहाकारपाठेऽपि चातुर्होत्रवचनेऽपि चतुर्हो-
तॄणां मुख्यतयैव विनियोगात्स्वाहाकारपाठोऽपि मा शङ्कीति वचनम् ।

ये जेपा ये याजमानास्तेऽपि क्रतुसंयुक्ताः ।

जपा जपार्था याजमाना यजमानप्रयोजया जपानामध्वर्यादिप्रयोज्यत्वं यजमानप्र-
योज्यत्वं चेति । याजमानानां तु यजमानप्रयोज्यत्वमेवेति धर्मभेदं प्रदर्शयितुं यच्छब्द-
द्वयम् ।

त आहिताग्नेरुभयोरक्रतुसंयुक्ता भवन्ति ॥ २२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

तेषां चतुर्होतॄणां मध्ये ये विहारसंयुक्तास्त आहिताग्नेर्यथा दर्शपूर्णमासावालम्बमान-
श्चतुर्होतारमित्यादिषु । ये त्वक्रतुसंयुक्ता यः कामयेत प्रजायेयेति यं ब्राह्मणं विद्यां
विद्वान् २२ यशो नर्छेदित्यादिषु दशहोत्रादयस्त उपयोरहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च भवन्ति ।
तत्राऽऽहिताग्नेराहवनीय औपासने वा कर्मव्यवस्थया होमः । अनाहिताग्नेरौपासन
एव सर्वाणि । आपस्तम्बेनान्योऽपि विशेष उक्तः—सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं यामयेच्च-
तुर्गृहीतेनाऽऽग्येनार्धं वा पूर्वेण ग्रहेणार्धमुत्तरेणेति । तत्र यज्ञविभ्रष्टं विध्यपराचप्रश्ने
वक्ष्यति—उपक्रम्याशक्नुवन् यज्ञविभ्रष्ट इति । तत्रेष्टिपशुविभ्रष्टस्येष्टिरेव प्राप्तिश्चित्तं यो
यज्ञविभ्रष्टः स्यादिति । सोमविभ्रष्टस्य तु सोम एव । वक्ष्यति च सप्तदशप्रश्ने सप्तद-
शेनाग्निष्टुता यज्ञविभ्रष्ट इति । अयं तु दर्विहोमस्वसामान्यादग्निहोत्रविभ्रष्टस्य भवति ।
अर्वाक्चतुरहविर्धेपात् । नतः परं तु तन्तुमत्युक्ता । विण्डपितृयज्ञभ्रेपार्षणपाक-
यज्ञभ्रेपे चायमेव विधिर्द्वेष्टव्यः ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निपुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्निपुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादहिरण्यकेशिसू-

त्राम्युधिगतनिर्मूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नाव्यायां दृत्तौ दशमप-

त्रस्य सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ दशमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

वासिष्ठो ब्रह्मा ज्योतिष्टोमे ।

वासिष्ठो वसिष्ठगोत्रोत्पन्नो ज्योतिष्टोमे ब्रह्मा भवति । एतेनाऽऽधानेष्टिपशु-
बन्धेषु वासिष्ठस्त्वस्यानियमः । देवभूतपितृभूतर्त्विक्स्वीकारेऽपि आधानादाववासिष्ठ-
ब्रह्मस्वीकारे ज्योतिष्टोमाद्यर्चमन्यो वासिष्ठः स्वीकार्य इति । न आधानादौ स्वीकृतः
स स एव ज्योतिष्टोमादित्विति नियमो न । श्रुतिरपि सोमप्रकरणे—तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा
कार्य इति । तत्रैकार्षेया वासिष्ठः अन्यत्रोपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्य इतिप्रवरसूत्रोपात्तो
मुख्यो वसिष्ठस्तदपत्यमूता उपमन्युपराशरकुण्डिनाश्चात्र गृह्यन्ते । तदपत्यत्वात्तत्संज्ञया

प्रवरैक्याच्च तेऽपि वासिष्ठो एव । ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेति दर्शपूर्णमासयोर्विहितं तत्प्रकृतीना-
मिष्टिपशुबन्धानां च तथैव । ब्रह्मिष्ठ एव वासिष्ठो भवतीति केचिन् । वस्तुतो ज्योति-
ष्टोम इति वचनाज्ज्योतिष्टोम एव वासिष्ठत्रानियमः, अन्यत्रानियम इति यदुक्तं
तदेव समीचीनम् ।

यो वा कश्चित्स्तोमभागानधीयात् ।

यः कश्चनान्योऽपि स्तोमभागान्नादिमरसि क्षयाय त्वा क्षयं निन्वेत्यादीनि यजूपि
सार्धं सविनिर्गोर्गं च यो वेद स ब्रह्मा स्यादित्यर्थः । अत एवाऽऽपस्तम्बेन विद्यादि-
त्युक्तम् ।

अन्योन्यस्मै वा ऋत्विजो यज्ञसंप्रदायं चरन्ति ।

अन्योन्यस्मा अन्योन्यं परस्परमृत्विजो यस्य यस्य यच्छास्त्रं होतृणां याजुषहौत्र-
प्रतिपादकशास्त्रमनुक्तस्थलप्रवृत्ताश्वलायनशास्त्रं चाध्वर्युणामाध्वर्यवप्रतिपादकं शास्त्रमुद्गा-
तृणामौद्गात्रप्रतिपादकं शास्त्रमनुसृत्य परस्परं विरोधं न्यायतः परित्यज्य यज्ञस्य यः
संप्रदायो यज्ञसंबन्धो यः संप्रदायोऽनुष्ठानमर्यादा ता यथा चरन्ति ऋत्विजस्तथा
प्रवर्तको वा ब्रह्मा भवेत्सर्वमूत्रपरिज्ञाता वा ब्रह्मा भवेदित्यर्थः ।

यावद्वचाऽऽर्त्विज्यं क्रियते होतृष्वेव तावद्यज्ञो भवति ।

यावदित्यनेन होतृविषयकं कार्त्स्न्यमुच्यते । ऋचा, ऋग्वेदेन ऋग्भेदशेषेण च
होतृविषयकं कृत्स्नं यावत्कर्म तावता कर्मणा होतृविषयको यज्ञः संपन्नो भवति ।
अथवा यावत्पर्यन्तमृग्वेदेन जायमानमार्त्विज्यकर्म तावत्पर्यन्तं होतृष्वेव यज्ञो भवति
स्थितो भवतीत्यर्थः । तदीयकर्मणि न्यूनतायां यज्ञस्थितिस्तत्र न भवति न्यूनो यज्ञो
भवति तदीयवोषो ब्रह्मणि ब्रह्मिष्ठत्वादियथोक्तलक्षणसंपन्नत्वाभावात् आगच्छतीति भावः ।

यावद्यजुषाऽध्वर्युष्वेव तावत् ।

स्पष्टम् ।

यावत्साम्नोद्गातृष्वेव तावत् ।

इदमपि स्पष्टम् । एवं च त्रय्या विद्यया यज्ञः संपन्नो भवतीत्यर्थः । परिभाषाया-
मप्युक्तं स त्रिभिर्वेदैर्विधीयत इति ।

यत्र क च यज्ञस्य विरतं ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञो भवति ।

यत्र क चेत्यनेन त्रयो विद्या गृह्यते । त्रयोविद्याविहितयज्ञस्य त्रयोविद्याविहित-
यज्ञे विरतं मौनमेनेन मौनैव ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञः संपन्नो भवति । इदं च मौनमेवे
ब्रह्मणो मुख्यं कर्मेत्यर्थः । इदं च दृष्टार्थप्रवृत्तकर्मण्येकाग्रचित्तत्वाय । अत एवाऽऽ-
श्वलायनः—अबहुभाषो यज्ञमना इति यज्ञमनस्त्वमाह ।

तस्मादेतस्मिन्नन्तर्धौ ब्रह्मा वाचंयमः स्यात् ।

अन्तर्धौ, इत्यनन्तरं चकारोऽध्याहार्यः । तस्माद्धेतोस्त्रयीसाध्यतत्तत्कर्मरूपे यज्ञे । अन्तर्धिशब्देन कर्मविरामकाल उच्यते । तत्रापि वाच्यमनं वा भवतीत्यर्थः । तथा च च्छान्दोग्यम्—ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञो यत्रोपरतस्तस्मिन्नन्तर्धौ ब्रह्मा वाचंयमो बुभुषेदिति ।

यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमृचं जपि-
त्वा व्याहृतीथ पुनर्वाचं यच्छति ।

प्रमत्तः प्रमादतो व्याहरेत्, वाचमुच्चारयेत् । वैष्णवी, इदं विष्णुरिति । एतामृचं जपित्वा व्याहृतीत्यस्ताः समस्ता वा जपित्वा पुनर्वाचं नियमयेदित्यर्थः । चकारो वैष्णव्यवृत्तसमुच्चयार्थः ।

राजनि मीयमानेऽग्नौ क्रियमाणे महावेद्यामु-
त्तरवेद्यां च क्रियमाणायां राजनि हिष-
माणेऽभिष्यमाने बहिष्यमाने स्तूयमाने ।

अग्नी शीत्त्वेन विधिनाऽग्निक्षेत्रे क्रियमाणे । अन्यस्तपष्टम् ।

उत्तायां संश्रियमाणायामुत्तारुर्मसु च क्रियमाणेषु ।

उत्ताममरणं नामोत्तार्य मृदः समरणम् । उत्ताकरणार्थानि संसर्जनादीनि कर्माणि तेषु ।

प्रवृज्यमानायां च ।

प्रवृज्यमानायामुत्तायाम् । चकारः पूर्वेण समुच्चयार्थः ।

अग्नौ मीयमाने ।

अग्नौ मीयमाने ।

कृष्यमाणे ।

अग्निक्षेत्रे लाङ्गलेन कृष्यमाणे ।

ओष्यमाने ।

अग्निक्षेत्रे ओषधीना निवपने क्रियमाणे ।

चित्तेरुपधीयमानायाः ।

सर्वासु चित्तिरुपधीयमानासु ।

संचितकर्मसु च ।

यावन्ति संचितकर्माणि संचितमाभिमृशतीत्यादीनि ।

एतेषु कर्मसु यथाकालं क्रियमाणेषु दक्षिणत आस्ते ।

उक्तान्येव विशिनष्टि यथाकालं क्रियमाणेषु स्वस्वकाले क्रियमाणेषु दक्षिणत आस्त उपविष्टो मरतीत्यर्थः ।

राजन्योह्यमानेऽग्नौ प्रणीयमाने हविर्धानयोः प्रोह्यमाणयोः ।

राजनि अनसोह्यमानेऽग्नौत्तरवेदिके प्रणीयमाने । अन्यत्स्पष्टम् ।

उखायाः संभरिष्यमाणायाम् ।

उखायाः संभरिष्यमाणायामिति भविष्यप्रत्ययादुखार्थं मृदं प्रति गमनं गृह्यते ।
स्पष्टमिदमुक्तमापस्तम्बेन—उखामच्छ गच्छतामिति । अच्छ मृत्खनाभिमुख्येन गच्छ-
तामित्यर्थः ।

ओह्यमानायां च ।

यजमानेन कण्ठे प्रतियुक्ता सनी विष्णुकममन्त्रैस्तस्यामुखायामोह्यमानायाम् ।

नैर्ऋतीरुपधास्यताम् ।

नैर्ऋतीरिष्टका उपधास्यताम् । अथर्व्युप्रतिप्रस्थातृब्रह्मयजमानाभिप्रायं बहुवचनम् ।
यद्यप्युपधाने साक्षात्प्रतिप्रस्थातृब्रह्मयजमानानां संबन्धो नास्ति तथाऽपि अग्निवचनसं-
बन्धमात्रमाश्रित्येतात्र बहुवचनम् ।

चित्यग्नीनां प्रणीयमानानाम् ।

चित्यर्था इष्टकाश्चित्यग्नयः । चित्यग्नीनामित्यत्राग्निशब्दश्चित्ताघनपरः । चित्य-
ग्निभ्यः प्रणीयमानेभ्योऽनुब्रूहीत्यादिना यद्विहितं चित्यग्नीनां प्रणयनं तत्रापि दक्षि-
णत आस्ते ।

वसतीवरीः सवनीयाश्च गच्छताम् ।

सवनीयाशब्देनैकधना गृह्यन्ते । सवने सवने तत्प्रयोजनसत्त्वात् । गच्छतां गच्छतां
प्रतिगच्छताम् ।

आहियमाणामु च ।

वसतीवरीः सवनीयाश्च यथाकालमाहियमाणामु । तत्र वसतीवरीणामाहरणकालोऽ-
ग्नीषोमीयवपाहोमोत्तरम् । सवनीयाहरणकालः प्रातरनुवाकोत्तरम् ।

अवभृथं चाभ्यवैष्यताम् ।

अवभृथं प्रति उरुः हि राजेत्यनेनाभ्यवैष्यतामवभृथदेशाभिमुखं प्रत्यवैष्यतां गमन-
क्रियायां करिष्यमाणायाम् ।

उद्यत्सु च ।

उद्यत्सु आगच्छन्सु ।

एतेषु कर्मसु यथाकालं क्रियमाणेषु दक्षिणत एति ।

अथर्व्यादीनां गच्छतां दक्षिणतो गच्छति । नित्यः सर्वकर्मणां दक्षिणतो ध्रुवाणो
ग्रजतां वेत्याश्रलायनः । अग्निसेवन्धिकर्माणि अव्यवधानेन पठितुं युक्तानि कर्मक्रमेण
वा पठितुं युक्तानि व्यत्यस्तपाठे हेतुश्चिन्त्यः ।

सदोहविधानेषु संमीयमानेष्वन्तरेण चात्वालो-
त्करावन्वेत्यापरेणोत्तरवेदिमतिक्रम्य दक्षिणत उप-
विशति ॥ २३ ॥ अवैसर्जनकालादन्वास्ते ।

अर्वाक्समपित्रताह्वानादत्रैवाऽऽस्ते ।

होप्यमाणेषु वैसर्जनेषु यथेतं प्रत्येत्योत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं
धिष्णियं परीत्य पूर्वेण द्वारेण प्राग्वंशं प्रविश्या-
परेण शालामुखीयमतिक्रम्य दक्षिणत उपविशति ।

स्पष्टम् ।

एवावन्दस्वेत्युपस्थे राजानं कुरुते ।

उपस्थोऽङ्कः ।

अवैसर्जनहोमादन्वास्ते ।

स्पष्टम् ।

हुते वैसर्जनेऽन्वगग्नेर्गच्छति ।

पूर्वो निष्क्रम्येत्यापस्तम्बः । हुते गार्हपत्यहोमे सर्वेभ्यः पूर्वो निष्क्रम्य प्राग्वंशा-
त्परमध्वानमग्नेर्गच्छति सोमप्रथमकरूपे ।

पूर्वो वा ।

यदा ह्यग्निप्रथमास्तदाऽन्वाज्यमेवाग्निं निष्क्रम्य गच्छति । अन्यथाऽग्निप्रथमाः
सोमप्रथमा वा प्राञ्चो गच्छन्तीत्यनेन विरोधात् ।

आग्नीध्रीयं प्राप्य दक्षिणत उपविशत्यावैसर्जनहोमाद-
न्वास्ते हुते वैसर्जनेऽन्यस्मै राजानं प्रदायोत्तरेणाऽऽग्नी-
ध्रीयं धिष्णियं परीत्य राजानं प्रत्यादाय सोमो
जिगाति गातुविदिति सौम्यर्चाऽपरेण द्वारेण
हविधोने प्रविश्याध्वयेवे राजानं प्रदाय यथेतं
प्रत्येत्यापरेणोत्तरवेदिमतिक्रम्य दक्षिणत उपविशति ।

अन्यस्मै प्रतिप्रस्थात्रे । स्पष्टमेवापठदापस्तम्बः—आग्नीध्रीयं प्राप्य प्रतिप्रस्थात्रे
रानानं प्रदायेति । अन्यत्स्पष्टम् ।

अग्नीषोमीयस्याऽऽ वपाया होमादन्वास्ते ।

अत्राऽऽहमिविधौ तेन वपाहोमपर्यन्तमित्यर्थः ।

हुतापां वपापां मार्जयते ।

चात्वाले सर्वैः मन् । म-ल्लकाश्चात्वा- मार्जयन्त रत्याश्चलायनः ।

चसतीबरीषु परिगृह्यमाणानामु वाचं यच्छत्या सुब्रह्मण्यायाः ।

सुब्रह्मण्या ह्वानपर्यन्तमित्यर्थः । अत्राप्याढभिविधौ ।

महारात्रे बुध्यमानेषु बुध्यते ।

प्रथममिति शेषः । बोधनस्यार्थादेव सिद्धेः प्रागम्यविधानेनैव सार्धक्यम् । प्रथम-
मित्यध्याहारं विना वैषम्यमेव सूत्रस्य स्यात् ।

उपाकृते प्रातरनुवाके वाचं यच्छत्या परिधानीयायाः ।

अत्राप्याढभिविधौ तेन परिधानीयापर्यन्तमित्यर्थो भवति ।

सवनीयासु प्रपाद्यमानासु पूर्वेण द्वारेण हवि-

र्थाने प्रविश्याग्नेण स्वरं परीत्य दक्षिणत

उपविशति ॥ २४ ॥ आग्रहकालादन्वास्ते ।

ग्रहकालो दक्षिणहेण प्रचरतीत्यत आरम्य ।

ग्रहेषु गृह्यमाणेषु वाचं यच्छत्याऽऽग्रयणस्य ग्रहणात् ।

आ, आग्रयणस्य ग्रहणादिति पदच्छेदः । आग्रयणग्रहणपर्यन्तम् । आङ्-
भिविधौ ।

यदिप्पवमानः सर्पत्सु समन्वारम्य सर्पति ।

वैष्णवहोममसहोतृहोमौ ब्रह्माणं यजमानो यजमानं ब्रह्मेत्येकेषामित्ययं विकल्प-
श्चाऽऽध्वर्यवसूत्रोक्तोऽत्रापि द्रष्टव्यः । एतादृशेन विधिना समन्वारम्य सर्पति
ब्रह्माऽपि ।

ब्रह्मन्स्तोप्यामीत्युच्यमाने देवसवितरेतच्चे प्राह तत्प्र च सुव प्र

च यज बृहस्पतिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत्या ऋचो मा गात तनूपात्साम्नः

सत्या व आशिषः सन्तु सत्या आकृतय ऋनं च सत्यं च

वदत स्तुत देवस्य सवितुः प्रसव ओः स्तुतेति प्रसौति ।

संहितामन्त्रस्य शृत्स्नः पाठः स्तोममागमन्त्रेण संधानार्थः । तेन सह, ओः
स्तुतेति अम्यनुज्ञावाक्येन संधानम् । प्रसवोऽम्यनुज्ञावाक्यम् ।

सर्वस्तोत्राणामेष कल्पः ।

एषम् ।

रश्मिरसि सयाय त्वा सयं जिन्वेत्येकप्रश्नः

स्तोममागाः स्तोत्रे स्तोत्र उत्तरमुत्तरमादधाति ।

एकप्रश्नदेव स्तोममागा भवन्ति । तेनास्तोत्राणिऽऽयुष्मत्याऽऽयुष्मिः । एवं च संख्या-
नियमः । एवं च सत्यपि सोमातिरेकनिमित्ते स्तोत्राधिक्ये तस्य तस्य मनोस्तत एव

स्तोममागाः । अत्र सवनान्त्यस्याऽऽवृत्तिः पूर्वयोः सवनयोः । तृतीयसवने त्वाधिका एव निविशन्ते । क्रतोरेवोत्तरक्रतुमावित्वात् । वहिष्पवमानार्थमुद्धातृभिः प्रस्तोत्रा वा ब्रह्मन्तोप्यामीत्युच्यमाने देवसावितरेतत्त इति मन्त्रम् । उच्यमान इति वर्तमाननिर्देशादेतदामन्त्रणवाक्यसमकालमिमं मन्त्रं पूर्वमेव वाऽऽमन्त्रणान्मन्त्रमुक्त्वा, ओ३ स्तुतेति तस्मिन्काले प्रसौनि । देवस्य सवितुः प्रसव इत्येतदनन्तरमो३ स्तुतेत्येतस्मात्पूर्वं स्तोमभागमन्त्रं संदधातीत्यादधातिशब्दार्थः । वोप्सा क्रमेण प्रतिस्तोत्रमेकैको मन्त्रो योज्य इत्येतदर्थम् ।

संख्यामाह—

द्वादशभिष्टोमे त्रयोदशात्यभिष्टोमे पञ्चदशोक्थ्ये षोडश षोडशिनिसप्तदश वाजपेय एकात्रिंशत्तमतिरात्रे त्रयस्त्रिंशत्तमस्तोर्यामे ।

अप्यभिष्टोमे राजन्त्यस्य गृह्णीयादिति षोडशिमहणमाचार्येणोक्तं तदर्थमेवाऽऽचार्येण स्तोममाग उक्तः । त्रयोदशात्यभिष्टोम इति । अयमेवात्यभिष्टोमनामकः क्रतुरेनुमितः । स राजन्त्यस्य गृह्णीयादित्यनेन राजकर्तृको यज्ञ उक्तः । गौतमेन चत्वारिंशत्संस्कारेषु नित्यत्वेन परिगणनाद्ब्राह्मणस्यापि नित्य इति ज्ञेयम् । अर्थः स्पष्टः ।

स्तुते वहिष्पवमाने यथेतं मत्येत्यापरेणोत्तरवेदिमतिक्रम्य दक्षिणत उपविशति सवनीयस्याऽऽ वषाया होमादन्वास्ते ।

यथेतं यथागतम् । अत्राप्याहभिविधौ । तेन वषाहोमपर्यन्तमित्यर्थो भवति ।

हुतायां वषायां मार्जयित्वा पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याग्नेण प्रशास्त्रीयं धिष्णिगं परीत्य दक्षिणत उपविशत्यासंस्थानादन्वास्ते ।

संस्थानशब्देन सवनसमाप्तिरुच्यते ।

यत्रास्मै चमसमाहरति तं भक्षयति यथेतरे चमसान् ।

याजमानसूत्र एतत्समानार्थके कृतव्याख्यानम् ।

स्तुतशस्त्रयोर्वाचं यच्छति ।

समाप्तिपर्यन्तं, शस्त्रस्य समाप्तिर्वाज्यान्ते ।

संस्थिते सवने यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ।

येन पथा सदः प्रविष्टस्तेनैव पथेत्यर्थः ।

एवं विहित उत्तरयोः सवनयोः संचरो ब्रह्मत्वं च ।

संचरो मार्गः । इतरद्ब्रह्मत्वं च । गोबलीवर्द्धन्यायेनोभयोर्ग्रहणम् ।

वसतीवरीषु परिगृह्यमाणसु वाचं यच्छत्या सुब्रह्मण्यायाः ।

सुब्रह्मण्या ह्वानपर्यन्तमित्यर्थः । अत्राप्याढभिविधौ ।

महारात्रे बुध्यमानेषु बुध्यते ।

प्रथममिति शेषः । बोधनस्यार्थादेव सिद्धेः प्राथम्याविधानेनैव सार्थक्यम् । प्रथम-
मित्यध्याहारं विना वैयर्थ्यमेव सूत्रस्य स्यात् ।

उपाकृते मातरनुवाके वाचं यच्छत्या परिधानीयायाः ।

अत्राप्याढभिविधौ तेन परिधानीयापर्यन्तमित्यर्थो भवति ।

सवनीयासु प्रेषायमानासु पूर्वेण द्वारेण हवि-
र्धाने प्रविश्याग्नेण खरं परीत्य दक्षिणत
उपविशति ॥ २४ ॥ आग्रहकालादन्वास्ते ।

ग्रहकालो दधिग्रहेण प्रचरतीत्यत आरभ्य ।

ग्रहेषु गृह्यमाणेषु वाचं यच्छत्याऽऽग्रयणस्य ग्रहणात् ।

आ, आग्रयणस्य ग्रहणादिति पदच्छेदः । आग्रयणग्रहणपर्यन्तम् । आढ-
भिविधौ ।

वहिष्पवमानः सर्पत्सु समन्वारभ्य सर्पति ।

वैष्टुपहोममस्रहोतृहोमौ ब्रह्माणं यजमानो यजमानं ब्रह्मेत्येकेषामित्ययं विकल्प-
श्चाऽऽध्वर्यवमूत्रोक्तोऽत्रापि द्रष्टव्यः । एतादृशेन विधिना समन्वारभ्य सर्पति
ब्रह्माऽपि ।

ब्रह्मन्स्तोप्यामीत्युच्यमाने देवसवितरेतच्चे प्राह तत्प्र च सुव प्र
च यज वृहस्पतिर्ब्रह्माऽऽप्यप्सत्या ऋचो मा गात तनूपात्साम्नः
सत्या व आशिषः सन्तु सत्या आकूतय ऋतं च सत्यं च
वदत स्तुत देवस्य सवितुः प्रसव ओः स्तुतेति प्रसूति ।

संहितामन्त्रस्य कृत्स्नः पाठः स्तोमभागमन्त्रेण संधानार्थः । तेन सह, ओः
स्तुतेति अन्वयानुज्ञावाक्येन संधानम् । प्रसवोऽन्वयानुज्ञावाक्यम् ।

सर्वस्तोत्राणामेव कल्पः ।

एतद् ।

रश्मिरसि क्षयाय त्वा सयं जिन्वेत्येकत्रिंशतः

स्तोममागाः स्तोत्रे स्तोत्र उत्तरमुत्तरमादधाति ।

एकत्रिंशदेव स्तोममागा भवन्ति । तेनाहोर्गामेऽन्यस्याऽऽवृत्तिः । एवं च संस्था-
नियमः । एवं च सत्यपि सोमातिरेकनिमित्ते स्तोत्राधिक्ये तस्य तस्य कनोस्तत एव

स्तोममागाः । अत्र सवनान्यस्याऽऽवृत्तिः पूर्वयोः सवनयोः । तृतीयसवने त्वधिका
एव निविशन्ते । क्रतोरेवोत्तरक्रतुमावित्वात् । बहिष्पवमानार्थमुद्गातृभिः प्रस्तोत्रा वा
ब्रह्मन्स्तोप्यामीत्युच्यमाने देवसवितरेतत्त इति मन्त्रम् । उच्यमान इति वर्तमाननि-
र्देशादेतदामन्त्रणवाक्यसमकालमिमं मन्त्रं पूर्वमेव वाऽऽमन्त्रणान्मन्त्रमुक्त्वा, ओ३
स्तुतेति तस्मिन्काले प्रसौनि । देवस्य सवितुः प्रसव इत्येतदनन्तरमो३ स्तुतेत्येतस्मा-
त्पूर्वं स्तोममागमन्त्रं संदधातीत्यादधातिशब्दार्थः । वीप्सा क्रमेण प्रतिस्तोत्रमेकैको
मन्त्रो योन्य इत्येतदर्थम् ।

संख्यामाह—

द्वादशशिष्टोमे त्रयोदशात्यग्निष्टोमे पञ्चदशोक्थ्ये षोडश षोडशिनि
सप्तदश वाजपेय एकाक्षत्रिंशतमतिरात्रे त्रयस्त्रिंशतमसौर्यामे ।

अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादिति षोडशिमहणमाचार्येणोक्तं तदर्थमेवाऽऽचार्येण
स्तोममाग उक्तः । त्रयोदशात्यग्निष्टोम इति । अयमेवात्यग्निष्टोमनामकः क्रतुरनुमितः ।
स राजन्यस्य गृह्णीयादित्यनेन राजकर्तृको यज्ञ उक्तः । गौतमेन चत्वारिंशत्संस्कारेषु
नित्यत्वेन परिगणनाद्ब्राह्मणस्यापि नित्य इति ज्ञेयम् । अर्थः स्पष्टः ।

स्तुते बहिष्पवमाने यथेतं मत्येस्यापरेणोत्तरवेदिमतिक्रम्य
दक्षिणत उपविशति सवनीयस्याऽऽ वपाया होमादन्वास्ते ।

यथेतं यथागतम् । अत्राप्याहभिविधौ । तेन वपाहोमपर्यन्तमित्यर्थो भवति ।

हुतायां वपायां मार्जयित्वा पूर्वेण द्वारेण
सदः प्रविश्याग्नेण प्रशास्त्रीयं धिष्णियं
परीत्य दक्षिणत उपविशत्यासंस्थानादन्वास्ते ।

संस्थानशब्देन सवनसमाप्तिरुच्यते ।

यत्रास्मै चमसमाहरति तं भक्षयति यथेतरे चमसान् ।

यानमानसूत्र एतत्समानार्थके कृतव्याख्यानम् ।

स्तुतशस्त्रयोर्वाचं यच्छति ।

समाप्तिपर्यन्तं, शस्त्रस्य समाप्तिर्वाज्यान्ते ।

संस्थिते सवने यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ।

येन पथा सदः प्रविष्टस्तेनैव पथेत्यर्थः ।

एवं विहित उत्तरयोः सवनयोः संचरो ब्रह्मत्वं च ।

संचरो मार्गः । इतरद्ब्रह्मत्वं च । गोबलीवर्द्धनायेनोपयोर्ग्रहणम् ।

आध्वर्यव एवातोऽन्यानि कर्माणि ब्राह्मण आम्नातानि भवन्ति ।

अत उक्तकर्मतोऽन्यानि वरणाङ्गजपादीनि तानूनप्त्रादीनि उपस्थानादीनि चाऽऽध्वर्यव एवाऽऽम्नातानि भवन्ति तान्यध्वर्युवत्कुर्यादित्यर्थः ।

एवं विहितं संस्थानां ब्रह्मत्वं ब्रह्मत्वम् ॥ २५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्नस्याष्टमः पटलः ।

एवंप्रकारेण विहितं सर्वासां संस्थानां ब्रह्मत्वं भवति । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यो-
तनार्था ।

इत्योकोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ दशमप्र-

श्नस्याष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

समाप्तो दशमः प्रश्नः ।